

ISSN: 1303 - 0876

Anadolu Üniversitesi Yayınları; No: 3737

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 18 Sayı / Number: 2

AÜSBD
2018 - ESKİŞEHİR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Naci GÜNDOĞAN
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Naci GÜNDOĞAN

Yayın Yönetmeni (Sorumlu Müdür)/**Publications Director:** Tuman AÇIKGÖZ
Dizgi/Typest: Gülgün BULUT

Görsel ve Kapak Tasarım/**Graphic & Cover Design:** Öğr. Grv. M. Emin ARSLAN

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD) yayın hayatına 2001'de yılda iki sayı ile başlamıştır. 2012 itibarıyla Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 4 defa yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, **TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc/Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Islamicus, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory ve Sociological Abstracts** tarafından indekslenmektedir.

Yayın dili Türkçe olup, İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılmış *araştırma makalesi, derleme, editöre mektup ve kitap yorumları* türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

AÜSBD hem basılı hem de online olarak yayınlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda çift-körleme (double-blinded) yöntemiyle yürütülür.

Anadolu University Journal of Social Sciences (AÜSBD), a internationally refereed journal, has been in publication since 2001. Starting 2012, the journal will be published quarterly in March, June, September, and December.

Anadolu University Journal of Social Sciences has been indexed in the **TUBITAK-ULAKBIM Social Sciences Data Base, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc / Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Islamicus, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory and Sociological Abstracts.**

Although the language of the journal is Turkish, manuscripts prepared in English, German and French are also welcome. AÜSBD accepts and publishes manuscripts prepared as *research paper, literature reviews, letters to editor* and *book reviews* as long as they are in accordance with the journal's writing guidelines.

Manuscripts, which have been published previously, accepted for publication, or currently being considered for publication elsewhere, will not be considered for publication. The authors are solely responsible for the ideas and opinions expressed in the articles, of which Anadolu University cannot be held responsible.

The Anadolu University Journal of Social Sciences is electronically managed, double-blinded journal from the submission of manuscripts to the publication.

AÜSBD'de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AÜSBD.

Yazışma Adresi / **Address:** Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yunusemre Kampüsü 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR

e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr

web: sbd.anadolu.edu.tr

ISSN: 1303 - 0876

Baskı Tarihi: 17 Eylül 2018

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Editör / Editor: Emel ŞIKLAR

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: esiklar@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Nilüfer BORAN GÜNEYSU

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1264
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: nboran@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Associate Editor

B. Tuğberk TOSUNOĞLU

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1267
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: ttosunoglu@anadolu.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Emel ŞIKLAR
M. Kemal BİÇERLİ
Süleyman SÖZEN

Erhan EROĞLU
Nilüfer BORAN GÜNEYSU
B. Tuğberk TOSUNOĞLU

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Semiha AKINCI** - Anadolu Üniversitesi
Alper ALTUNAY - Anadolu Üniversitesi
Metin ARGAN - Anadolu Üniversitesi
Özlem ATALIK - Anadolu Üniversitesi
Michael J. BAKER - University of Strathclyde
Tahir BALCI - Çukurova Üniversitesi
Şehmuz BALOĞLU - University of Nevada
Michael BASIL - University of Lethbridge
C. Necat BERBEROĞLU - Anadolu Üniversitesi
Tyler COWEN - George Mason University
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nejat DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Recai DÖNMEZ - Anadolu Üniversitesi
Hasan DURUCASU - Anadolu Üniversitesi
H. Nüvit GEREK - Anadolu Üniversitesi
Sevgi GEREK - Anadolu Üniversitesi
Ramazan GEYLAN - Anadolu Üniversitesi
Emre GÖKALP - Anadolu Üniversitesi
John GRAHL - Middlesex University
Zehra GÜLMÜŞ - Anadolu Üniversitesi
Semra GÜNAY AKTAŞ - Anadolu Üniversitesi
Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi
Richard James HOLDEN - Leeds Metropolitan University
Jens Normann JÖRGENSEN - University of Copenhagen
Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi
Çiğdem KARA - Anadolu Üniversitesi
Hakan KARAKEHYA - Anadolu Üniversitesi
Kurtuluş KARAMUSTAFA - Erciyes Üniversitesi
Deniz KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Philip J. KITCHEN - Brock University
Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi
Theo NICHOLS - Cardiff University
A. İlhan ORAL - Anadolu Üniversitesi
Saime ÖNCE - Anadolu Üniversitesi
Gülsev PAKKAN - Ufuk Üniversitesi
Tony ROYLE - National University of Ireland
Elif TEKİN İFTAR - Anadolu Üniversitesi
M. Necdet TİMUR - Anadolu Üniversitesi
Selahittin TOLKUN - Anadolu Üniversitesi
Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi
Ali Umud TÜRKCAN - Anadolu Üniversitesi
B. Yelda UÇKAN - Anadolu Üniversitesi
Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi
Nezih VARCAN - Anadolu Üniversitesi
Erinç YELDAN - Yaşar Üniversitesi
Cengiz YILMAZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi
A. Haluk YÜKSEL - Anadolu Üniversitesi
Erkan YÜKSEL - Anadolu Üniversitesi
T. Volkan YÜZER - Anadolu Üniversitesi

Bu listedeki Anadolu Üniversitesi öğretim üyeleri Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı Başkanlarından olmaktadır.

HAKEM KURULU / REVIEW BOARD

Emrah **Acar**, (İstanbul Teknik Ü.)
Abdullatif **Acarlıoğlu**, (Anadolu Ü.)
Işıl **Açıkalin**, (Anadolu Ü.)
Sezgin **Açıkalin**, (Anadolu Ü.)
Bülent **Açma**, (Anadolu Ü.)
F. Râna **Adaçay**, (Anadolu Ü.)
O. Cem **Adıgüzel**, (Anadolu Ü.)
Aslı **Afşar**, (Anadolu Ü.)
Muharrem **Afşar**, (Anadolu Ü.)
Asuman **Ağaçsapan**, (Anadolu Ü.)
Esmahan **Ağaoğlu**, (Anadolu Ü.)
Ahmet **Ağca**, (Dumlupınar Ü.)
Fezva **Ağlargoç**, (Anadolu Ü.)
Ömer **Akat**, (Uludağ Ü.)
Nazire **Akbulut**, (Gazi Ü.)
Yavuz **Akbulut**, (Anadolu Ü.)
Erhan **Akdemir**, (Anadolu Ü.)
Tahir **Akgeçici**, (Selçuk Ü.)
Yılmaz **Akgündüz**, (Mersin Ü.)
Semiha **Akıncı**, (Anadolu Ü.)
Şebnem **Akipek Öcal**, (Ankara Ü.)
Mine **Akkan**, (Dokuz Eylül Ü.)
Tolga **Akkaya**, (Anadolu Ü.)
Meryem **Akoğlan Kozak**, (Anadolu Ü.)
H. Kıvanç **Aksoy**, (Osmangazi Ü.)
Şafak **Aksoy**, (Akdeniz Ü.)
E. Ozan **Aksöz**, (Anadolu Ü.)
Munise Tuba **Aktaş**, (Anadolu Ü.)
Murat **Akyıldız**, (Anadolu Ü.)
Feriştah **Alanyalı**, (Anadolu Ü.)
H. Sabri **Alanyalı**, (Anadolu Ü.)
Ertuğrul **Algan**, (Anadolu Ü.)
Mete **Alım**, (Atatürk Ü.)
Nesrin **Alptekin**, (Anadolu Ü.)
Erol **Altınsapan**, (Anadolu Ü.)
Figen **Altuğ**, (İstanbul Ü.)
Alper **Altunay**, (Anadolu Ü.)
Hüseyin **Altunbaş**, (Selçuk Ü.)
Mustafa **Altunoğlu**, (Anadolu Ü.)
Serpil **Altınırmaç**, (Anadolu Ü.)
A. Ender **Altunoğlu**, (Muğla S. Koçman Ü.)
Handan **Anıl**, (Anadolu Ü.)
Mustafa **Apaydın**, (Çukurova Ü.)
İlker Murat **Ar**, (KTÜ)
Metin **Argan**, (Anadolu Ü.)
M. Zafer **Arıcan**, (Bahçeşehir Ü.)
M. Necip **Arman**, (Adnan Menderes Ü.)
Zeki **Arsal**, (Abant İzzet Baysal Ü.)
M. Oğuz **Arslan**, (Anadolu Ü.)
Özgür **Arun**, (Akdeniz Ü.)
Murat **Aslan**, (Osmangazi Ü.)
Engin **Aslanargun**, (Düzce Ü.)
H. Rıza **Aşkoğlu**, (Afyon Kocatepe Ü.)
Olçay Bige **Aşkun Yıldırım**, (Marmara Ü.)
Nejdet **Atabek**, (Anadolu Ü.)
Murat **Ataizi**, (Anadolu Ü.)
Murat **Atalı**, (Yakın Doğu Ü.)

Özlem **Atalık**, (Anadolu Ü.)
Gökhan **Atılğan**, (Ankara Ü.)
Mustafa **Avcı**, (Anadolu Ü.)
Erdal **Aydemir**, (Süleyman Demirel Ü.)
Aslı Elif **Aydın**, (İstanbul Bilgi Ü.)
Belgin **Aydın**, (Anadolu Ü.)
C. Hakan **Aydın**, (Anadolu Ü.)
Nurhan **Aydın**, (Anadolu Ü.)
Sinan **Aydın**, (Anadolu Ü.)
Şule **Aydın Tükel Türk**, (Trakya Ü.)
Ufuk **Aydın**, (Anadolu Ü.)
Enver **Aydoğan**, (Gazi Ü.)
Mesut **Ayğün**, (Anadolu Ü.)
Serpil **Ayğün Cengiz**, (Başkent Ü.)
Oya **Aytemiz Seymen**, (Balıkesir Ü.)
Hülya **Bakırtaş**, (Aksaray Ü.)
İbrahim **Bakırtaş**, (Aksaray Ü.)
Tahir **Balcı**, (Çukurova Ü.)
Zülal **Balpınar**, (Anadolu Ü.)
Kerim **Banar**, (Anadolu Ü.)
A. Barış **Baraz**, (Anadolu Ü.)
Gülfidan **Barış**, (Anadolu Ü.)
Bilgin **Bari**, (Anadolu Ü.)
Ali **Baş**, (Selçuk Ü.)
Mehmet **Başar**, (Anadolu Ü.)
E. Sema **Batu**, (Anadolu Ü.)
Dilek **Baybora**, (Anadolu Ü.)
Onur **Baycan**, (Anadolu Ü.)
Gaye **Baycık**, (Ankara Ü.)
Ayhan **Bayrak**, (Anadolu Ü.)
A. Kemal **Bayram**, (Afyon Kocatepe Ü.)
Fatih **Bayram**, (Karabük Ü.)
Nuran **Bayram**, (Uludağ Ü.)
M. Fatih **Bayramoğlu**, (Bülent Ecevit Ü.)
Suzan Duygu **Bedir Erişti**, (Anadolu Ü.)
Çetin **Bektaş**, (Erzincan Ü.)
Ş. Dilek **Belet**, (Anadolu Ü.)
Serap **Benligiray**, (Anadolu Ü.)
C. Necat **Berberoğlu**, (Anadolu Ü.)
Senem **Besler**, (Anadolu Ü.)
Faik **Bilgili**, (Erciyes Ü.)
Yılmaz **Bingöl**, (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Haluk **Birsən**, (Anadolu Ü.)
Mutlu **Binark**, (Başkent Ü.)
Tamer **Bolat**, (Balıkesir Ü.)
Nilüfer **Boran Güneysu**, (Anadolu Ü.)
Erdogan **Boz**, (Osmangazi Ü.)
Yücel **Bozdağoğlu**, (Adnan Menderes Ü.)
Müjgan **Bozkaya**, (Anadolu Ü.)
Deniz **Börü**, (Marmara Ü.)
Semih **Büker**, (Ufuk Ü.)
Köksal **Büyük**, (Anadolu Ü.)
Aytekin **Can**, (Selçuk Ü.)
Gürhan **Can**, (Anadolu Ü.)
Verda **Canbey Özgüler**, (Anadolu Ü.)
Aydan **Cavcar**, (Anadolu Ü.)
Metin **Coşkun**, (Anadolu Ü.)

Fusun **Curaoğlu**, (Anadolu Ü.)
Nilgün **Çağlarırmaç Uslu**, (Anadolu Ü.)
Celil **Çakıcı**, (Mersin Ü.)
Mustafa **Çakır**, (Anadolu Ü.)
Tufan **Çakır**, (Anadolu Ü.)
Ahmet Ferda **Çakmak**, (Bülent Ecevit Ü.)
Cenap **Çakmak**, (Osmangazi Ü.)
Şuayyip **Çalış**, (Sakarya Ü.)
Hasan **Çalışkan**, (Anadolu Ü.)
Nazım **Çatalbaş**, (Anadolu Ü.)
Eren **Çaşkurulu**, (Gazi Ü.)
G. Serap **Çekerol**, (Anadolu Ü.)
Kamil **Çekerol**, (Anadolu Ü.)
Adnan **Çelik**, (Selçuk Ü.)
H. Eray **Çelik**, (Yüzüncü Yıl Ü.)
Zafer **Çelik**, (Yıldırım Beyazıt Ü.)
C. Cengiz **Çelikoğlu**, (Dokuz Eylül Ü.)
Aydem **Çiftçioğlu**, (Uludağ Ü.)
Melih **Çildir**, (ESOGÜ)
Orhan **Çoban**, (Selçuk Ü.)
Sitki **Çorbacioğlu**, (Osmangazi Ü.)
Zühal **Çubukçu**, (Osmangazi Ü.)
Elif **Dağdemir**, (Anadolu Ü.)
Özcan **Dağdemir**, (Osmangazi Ü.)
Banu **Dağtaş**, (Anadolu Ü.)
Erdal **Dağtaş**, (Anadolu Ü.)
Şule **Daldal**, (Marmara Ü.)
Murat Cem **Demir**, (Tunceli Ü.)
Emine **Demiray**, (Anadolu Ü.)
Uğur **Demiray**, (Anadolu Ü.)
Mete **Dibo**, (Hitit Ü.)
İbrahim H. **Diken**, (Anadolu Ü.)
Meltem **Dikmen Caniklioğlu**, (İzmir Eko. Ü.)
Nejat **Doğan**, (Anadolu Ü.)
Sema **Doğan**, (Hacettepe Ü.)
Ahmet **Doğanay**, (Çukurova Ü.)
Osman **Doğru**, (Marmara Ü.)
Recai **Dönmez**, (Anadolu Ü.)
Seyyare **Duman**, (Anadolu Ü.)
Gül **Durmuşoğlu Köse**, (Anadolu Ü.)
Hasan **Durucasu**, (Anadolu Ü.)
Şemsettin **Edeer**, (Anadolu Ü.)
Ayla **Efe**, (Anadolu Ü.)
Vedat **Ekerğil**, (Anadolu Ü.)
Aykut **Ekinci**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Filiz **Ekinci**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Nilgun **Elam**, (Anadolu Ü.)
Oktay **Emir**, (Anadolu Ü.)
Fikret **Er**, (Anadolu Ü.)
İrem **Erdem Aydın**, (Anadolu Ü.)
A. Volkan **Erdemir**, (Erciyes Ü.)
Erkan **Erdemir**, (Osmangazi Ü.)
Ceyda **Erden**, (Anadolu Ü.)
Zeynep **Erdinç**, (Anadolu Ü.)
B. Zafer **Erdogan**, (Anadolu Ü.)
Levent **Erdogan**, (Anadolu Ü.)
Melih **Erdogan**, (Anadolu Ü.)

Meltem **Erdoğan**, (Anadolu Ü.)
N. Kemal **Erdoğan**, (Anadolu Ü.)
Nurten **Erdoğan**, (Anadolu Ü.)
Serap **Erdoğan**, (Anadolu Ü.)
Şenol **Erdoğan**, (Osmangazi Ü.)
Serra **Eren Sarıoğlu**, (İstanbul Ü.)
İclal **Ergenç**, (Ankara Ü.)
Ali **Ergur**, (Galatasaray Ü.)
Çağrı **Erhan**, (Ankara Ü.)
Nuri **Erişgin**, (Ankara Ü.)
Serap **Erkoç**, (Anadolu Ü.)
Erhan **Eroğlu**, (Anadolu Ü.)
A. Figen **Ersoy**, (Anadolu Ü.)
Ali **Ersoy**, (Anadolu Ü.)
N. Figen **Ersoy**, (Anadolu Ü.)
Mesut **Erşan**, (Osmangazi Ü.)
Bülend Aydın **Ertekin**, (Anadolu Ü.)
Hakan **Ertem**, (Marmara Ü.)
Murat **Ertuğrul**, (Anadolu Ü.)
Ethem **Esen**, (Anadolu Ü.)
Halim **Esen**, (Anadolu Ü.)
Rana **Eşkinat**, (Anadolu Ü.)
H. Mahir **Fisunoğlu**, (Çukurova Ü.)
A. Ercan **Gegez**, (Marmara Ü.)
Evrin **Genç Kumtepe**, (Anadolu Ü.)
Ender **Gerede**, (Anadolu Ü.)
H. Nüvit **Gerek**, (Anadolu Ü.)
Sevgi **Gerek**, (Anadolu Ü.)
M. Cem **Girgin**, (Anadolu Ü.)
Ümit **Girgin**, (Anadolu Ü.)
Emre **Gökalp**, (Anadolu Ü.)
Zeliha **Gökalp**, (Anadolu Ü.)
Doğan **Gökbek**, (Anadolu Ü.)
Nazlı **Gökçe**, (Anadolu Ü.)
Orhan **Gökçe**, (Selçuk Ü.)
Seda **Gökmen**, (Ankara Ü.)
Mustafa **Göksu**, (Gazi Ü.)
Temmuz **Gönç**, (Anadolu Ü.)
Ece **Göztepe**, (Bilkent Ü.)
Ekrem **Gül**, (Sakarya Ü.)
Yasemin **Gülbahar**, (Ankara Ü.)
Fuat **Güllüpinar**, (Anadolu Ü.)
Gülnehal **Gülmez**, (Anadolu Ü.)
Zehra **Gülmüş**, (Anadolu Ü.)
Gürer **Gülsevin**, (Ege Ü.)
Mehmet **Gültekin**, (Anadolu Ü.)
Erdal **Gümüüş**, (Osmangazi Ü.)
Erhan **Gümüüş**, (ÇOMÜ.)
Gülten **Gümüüştekin**, (Dumlupınar Ü.)
Semra **Günay Aktaş**, (Anadolu Ü.)
Kerim **Gündoğdu**, (Adnan Menderes Ü.)
Erdin **Gündüz**, (Anadolu Ü.)
Fatime **Güneş**, (Anadolu Ü.)
İhsan **Güneş**, (Anadolu Ü.)
Güler **Günsoy**, (Anadolu Ü.)
H. İbrahim **Gürcan**, (Anadolu Ü.)

Necmi **Gürsakar**, (Uludağ Ü.)
Meral **Güven**, (Anadolu Ü.)
Canatay **Hacıköylü**, (Anadolu Ü.)
Ayhan **Hakan**, (Anadolu Ü.)
Hakan **Hakeri**, (İstanbul Medeniyet Ü.)
Ali **Halıcı**, (Başkent Ü.)
Şaduman **Halıcı**, (Anadolu Ü.)
Emel **Hanağası**, (Ankara Ü.)
Gürkan **Haşit**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Yasemin **İşıktaç**, (İstanbul Ü.)
Ayşe **İlker**, (Celal Bayar Ü.)
İbrahim **İlkan**, (Selçuk Ü.)
S. Zeki **İmamoğlu**, (Gebze Ü.)
İsa **İpçioğlu**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Hasan **İslatince**, (Anadolu Ü.)
İlknur **İstifci**, (Anadolu Ü.)
Ö. Faruk **İşcan**, (Atatürk Ü.)
Erkan **İznilik**, (Anadolu Ü.)
Yusuf **Kaderli**, (Adnan Menderes Ü.)
C. Hakan **Kağnıcioğlu**, (Anadolu Ü.)
Melik **Kamışlı**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Serap **Kamışlı**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Nuray **Karaca**, (Anadolu Ü.)
Nejdet **Karadağ**, (Anadolu Ü.)
A. Aziz **Karagül**, (Anadolu Ü.)
Erdal **Karakaş**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Hakan **Karakehya**, (Anadolu Ü.)
Ahmet **Karakocalı**, (Anadolu Ü.)
Kurtuluş **Karamustafa**, (Erciyes Ü.)
Elif **Karaozanoğlu**, (İstanbul Teknik Ü.)
Ekrem **Karayılmazlar**, (Pamukkale Ü.)
Fatih **Karçioğlu**, (Atatürk Ü.)
Bilhan **Kartal**, (Anadolu Ü.)
Filiz **Kartal**, (TODAİE)
Saadet **Kasman**, (Dokuz Eylül Ü.)
Tuğrul **Katoğlu**, (Bilkent Ü.)
Yüksel **Kavak**, (Hacettepe Ü.)
A. Yalçın **Kaya**, (Selçuk Ü.)
Ergün **Kaya**, (Anadolu Ü.)
M. Mesut **Kayalı**, (Dumlupınar Ü.)
S. Yüksel **Kaygusuz**, (Uludağ Ü.)
Şaban **Kayıhan**, (FSMVÜ)
İlknur **Keçik**, (Anadolu Ü.)
Gülpinar **Kelemci**, (Marmara Ü.)
Aşkın **Keser**, (Uludağ Ü.)
Mehmet **Kesim**, (Anadolu Ü.)
Uğur **Keskin**, (Anadolu Ü.)
Metin **Kılıç**, (Karabük Ü.)
Ramazan **Kılıç**, (Dumlupınar Ü.)
Yılmaz **Kılıçaslan**, (Anadolu Ü.)
Barış **Kılınç**, (Anadolu Ü.)
H. Selçuk **Kıray**, (Anadolu Ü.)
İbrahim **Kırcova**, (Yıldız Teknik Ü.)
Çiğdem **Kirel**, (Anadolu Ü.)
Şölen **Kipöz**, (İzmir Ekonomi Ü.)
Fatma **Kocabaş**, (Anadolu Ü.)

Fatma **Kocamemik Sündal**, (Anadolu Ü.)
Umut **Koç**, (Osmangazi Ü.)
Serpil **Koçdar**, (Anadolu Ü.)
Emine **Kolaç**, (Anadolu Ü.)
Osman **Konuk**, (Afyon Kocatepe Ü.)
İsa **Korkmaz**, (Necmettin Erbakan Ü.)
Şenol **Korkut**, (ESOGÜ)
S. Fatih **Kostakoğlu**, (Anadolu Ü.)
Cüneyt **Koyuncu**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Nazmi **Kozak**, (Anadolu Ü.)
Dinçay **Köksal**, (ÇOMÜ.)
Erdoğan **Köse**, (Atatürk Ü.)
Sevinç **Köse**, (Celal Bayar Ü.)
Mustafa Naci **Kula**, (ESOGÜ)
A. Tolga **Kumtepe**, (Anadolu Ü.)
Zekeriya **Kurşun**, (Marmara Ü.)
Gülsün **Kurubacak**, (Anadolu Ü.)
Mesut **Kurulgan**, (Anadolu Ü.)
Erol **Kutlu**, (Anadolu Ü.)
Önder **Kutlu**, (Selçuk Ü.)
Abdullah **Kuzu**, (Anadolu Ü.)
İsmail **Küçükaksoy**, (Dumlupınar Ü.)
Derman **Küçükaltan**, (İstanbul Arel Ü.)
Yakup **Küçükale**, (KTÜ)
Aykut **Lenger**, (Ege Ü.)
Elçin **Macar**, (YTÜ)
Muhsin **Macit**, (Anadolu Ü.)
Nazif **Mandacı**, (Yaşar Ü.)
İlknur **Maviş**, (Anadolu Ü.)
Mehmet **Mercan**, (Hakkari Ü.)
Ali **Meydan**, (Neşehir Ü.)
Bilçin **Meydan**, (Uludağ Ü.)
M. Emin **Mutlu**, (Anadolu Ü.)
Zaur **Mükerrem**, (Anadolu Ü.)
Meltem N. **Velioğlu**, (Abant İzzet Baysal Ü.)
Yavuz **Odabaşı**, (Anadolu Ü.)
Aytunga **Oğuz**, (Dumlupınar Ü.)
Neval **Okan**, (Anadolu Ü.)
Emel **Oktay**, (Hacettepe Ü.)
M. Recep **Okur**, (Anadolu Ü.)
Erdal **Onar**, (Bilkent Ü.)
A. İlhan **Oral**, (Anadolu Ü.)
Nezih **Orhon**, (Anadolu Ü.)
A. Şevket **Ovalı**, (Dokuz Eylül Ü.)
Mine **Oyman**, (Anadolu Ü.)
Serdar **Öge**, (Selçuk Ü.)
Serdar **Ögel**, (Afyon Kocatepe Ü.)
Oktay **Öksüzler**, (Anadolu Ü.)
Kemal **Öktem**, (Hacettepe Ü.)
Nalan **Ölmezoğulları**, (Uludağ Ü.)
Saime **Önce**, (Anadolu Ü.)
Tuncay **Önder**, (Gazi Ü.)
Ahmet **Özalp**, (Hitit Ü.)
Erkan **Özata**, (Anadolu Ü.)
F. Zeynep **Özata**, (Anadolu Ü.)
F. Hülya **Özcan**, (Anadolu Ü.)

M. Tefvik **Özcan**, (İstanbul Ü.)
Ömer **Özçiçek**, (Gaziantep Ü.)
Aşkın **Özdağoğlu**, (Dokuz Eylül Ü.)
Ali **Özdemir**, (Anadolu Ü.)
A. Murat **Özdemir**, (Hacettepe Ü.)
Erkan **Özdemir**, (Uludağ Ü.)
Arzu **Özen**, (Anadolu Ü.)
Mustafa **Özer**, (Anadolu Ü.)
Alper **Özer**, (Ankara Ü.)
Ömer **Özer**, (Anadolu Ü.)
Hicran **Özgüner Kılıç**, (Karabük Ü.)
Aydın Ziya **Özgür**, (Anadolu Ü.)
Enver **Özkalp**, (Anadolu Ü.)
Ali Ekrem **Özkul**, (Anadolu Ü.)
Hayrettin **Özler**, (Dumlupınar Ü.)
Ahmet **Özmen**, (Anadolu Ü.)
Müjdat **Özmen**, (Osmangazi Ü.)
Selami **Özsoy**, (Abant İzzet Baysal Ü.)
Ahmet **Öztürk**, (Uludağ Ü.)
Feride **Öztürk**, (Dumlupınar Ü.)
Kadriye **Öztürk**, (Anadolu Ü.)
M. Canan **Öztürk**, (Anadolu Ü.)
Sevgi Ayşe **Öztürk**, (Anadolu Ü.)
Zafer **Öztürk**, (Bülent Ecevit Ü.)
Gülsev **Pakkın**, (Başkent Ü.)
Canan **Parla**, (Anadolu Ü.)
Didem **Paşaoğlu Baş**, (Anadolu Ü.)
Cem **Pekman**, (Marmara Ü.)
Helga **Rittersberger-Tılıç**, (ODTÜ)
Cem **Saatçioğlu**, (İstanbul Ü.)
H. İbrahim **Sağlam**, (Sakarya Ü.)
Mustafa **Sağlam**, (Anadolu Ü.)
Necdet **Sağlam**, (Anadolu Ü.)
Songül **Sallan Gül**, (Süleyman Demirel Ü.)
A. Yaşar **Sarıbay**, (Uludağ Ü.)
Arif **Sarıçoban**, (Hacettepe Ü.)
Melike **Sayıllı**, (Hacettepe Ü.)
Seval **Selimoğlu**, (Anadolu Ü.)
Celalettin **Serinkan**, (Pamukkale Ü.)
Serdar **Sever**, (Anadolu Ü.)
Güven **Sevil**, (Anadolu Ü.)
Adnan **Sevim**, (Anadolu Ü.)
Nurdan **Sevim**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Şerafettin **Sevim**, (Dumlupınar Ü.)
Uğur **Sevim**, (Giresun Ü.)
Selami **Sezgin**, (Osmangazi Ü.)
İ. Özgür **Soğancı**, (Anadolu Ü.)
Başak **Solmaz**, (Selçuk Ü.)
Harun **Sönmez**, (Anadolu Ü.)
H. Cenk **Sözen**, (Başkent Ü.)
Süleyman **Sözen**, (Anadolu Ü.)
Meriç **Subaşı Ertekin**, (Anadolu Ü.)
N. Bulbin **Sucuoğlu**, (Ankara Ü.)
Nadir **Suğur**, (Anadolu Ü.)
Serap **Suğur**, (Anadolu Ü.)

Zerrin **Sungur**, (Anadolu Ü.)
A. Nurhan **Şakar**, (Anadolu Ü.)
Hüseyin **Şen**, (Yıldırım Beyazıt Ü.)
S. Yücel **Şenyurt**, (Gazi Ü.)
Emel **Şıklar**, (Anadolu Ü.)
İlyas **Şıklar**, (Anadolu Ü.)
Ali **Şimşek**, (Anadolu Ü.)
İsmail **Şiriner**, (Kocaeli Ü.)
Deniz **Şükrüoğlu**, (Bülent Ecevit Ü.)
Deniz **Taşçı**, (Anadolu Ü.)
Demet **Taşdelen**, (Anadolu Ü.)
İskender **Taşdelen**, (Anadolu Ü.)
Ozan Ercan **Taşkın**, (Anadolu Ü.)
Çoşkun **Taştan**, (Ağrı İbrahim Çeçen Ü.)
Ümit **Tathıcan**, (Adnan Menderes Ü.)
A. Tolga **Tek**, (Anadolu Ü.)
Ahmet **Tekin**, (Osmangazi Ü.)
Fatih **Temizel**, (Anadolu Ü.)
Filiz **Tepecik**, (Anadolu Ü.)
M. Necdet **Timur**, (Anadolu Ü.)
Filiz **Tiryakioğlu**, (Anadolu Ü.)
Mehpare **Tokay Argan**, (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Selahattin **Tolkun**, (Anadolu Ü.)
H. Zümrüt **Tonus**, (Anadolu Ü.)
Özgür **Tonus**, (Anadolu Ü.)
Elif **Toprak**, (Anadolu Ü.)
Metin **Toprak**, (İstanbul Ü.)
Cengiz **Toraman**, (Gaziantep Ü.)
Ömer **Torlak**, (Karataş Ü.)
A. Nil **Tosun**, (Hacettepe Ü.)
Cevat **Tosun**, (Gazi Ü.)
M. Umur **Tosun**, (Hacettepe Ü.)
B. Tuğberk **Tosunoğlu**, (Anadolu Ü.)
Şebnem **Tosunoğlu**, (Anadolu Ü.)
M. Mahur **Tulum**, (Anadolu Ü.)
Duygu **Tunalı**, (Anadolu Ü.)
Özhan **Tuncay**, (İzmir Katip Çelebi Ü.)
Nurcan **Turan**, (Anadolu Ü.)
Ü. Deniz **Turan**, (Anadolu Ü.)
Melih **Turğut**, (Osmangazi Ü.)
Hasan **Tutar**, (Sakarya Ü.)
A. Umut **Türkcan**, (Anadolu Ü.)
Erhan **Türker**, (Anadolu Ü.)
H. Gökçe **Türkoğlu**, (Yaşar Ü.)
A. Sibel **Türküm**, (Anadolu Ü.)
Ayşe Nur **Tütüncü**, (İstanbul Ü.)
B. Yelda **Uçkan**, (Anadolu Ü.)
Banu **Uçkan**, (Anadolu Ü.)
Nurullah **Uçkun**, (Osmangazi Ü.)
Sezen **Uludağ**, (Anadolu Ü.)
Nazmi **Ulutak**, (Anadolu Ü.)
Canan **Uluyağcı**, (Anadolu Ü.)
M. Fatih **Uşan**, (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Gülriş **Uygur**, (Ankara Ü.)
Doğan **Uysal**, (Celal Bayar Ü.)

Ferruh **Uztağ**, (Anadolu Ü.)
Elif **Uzun**, (Anadolu Ü.)
Turgay **Uzun**, (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
Seyfettin **Ünal**, (Dumlupınar Ü.)
Sezen **Ünlü**, (Anadolu Ü.)
A. Oğuz **Ünlüer**, (Anadolu Ü.)
Çağla **Ünlütürk Ulutaş**, (Pamukkale Ü.)
Yılmaz **Ürper**, (Anadolu Ü.)
M. Erkan **Üyümez**, (Anadolu Ü.)
İlhan **Üzülmez**, (Gazi Ü.)
İ. Yaşar **Vural**, (Recep Tayyip Erdoğan Ü.)
Sezgin **Vuran**, (Anadolu Ü.)
Esra **Yakut**, (Anadolu Ü.)
Kemal **Yakut**, (Anadolu Ü.)
Abdullah **Yalama**, (Osmangazi Ü.)
Rahmi **Yamak**, (KTÜ)
Handan **Yavuz**, (Anadolu Ü.)
Sutay **Yavuz**, (TODAİE)
Şahinde **Yavuz**, (KTÜ)
Nazan **Yelkikalan**, (ÇOMÜ)
Serdar **Yener**, (Sinop Ü.)
İbrahim **Yerebakan**, (R. Tayyip Erdoğan Ü.)
Ahmet **Yıkılmış**, (Abant İzzet Baysal Ü.)
Hakan **Yıldırım**, (Marmara Ü.)
Halil **Yıldırım**, (Sakarya Ü.)
Kemal **Yıldırım**, (Anadolu Ü.)
Nihal **Yıldırım Mızrak**, (Anadolu Ü.)
Selim **Yıldırım**, (Anadolu Ü.)
Soner **Yıldırım**, (ODTÜ)
Yavuz **Yıldırım**, (ÇOMÜ)
Zekeriya **Yıldırım**, (Anadolu Ü.)
Sıtkı **Yıldız**, (Kırıkkale Ü.)
Zeki **Yıldız**, (Osmangazi Ü.)
Abdullah **Yılmaz**, (Anadolu Ü.)
Ali **Yılmaz**, (Ondokuz Mayıs Ü.)
Hakan **Yılmaz**, (Anadolu Ü.)
Özlem **Yılmaz**, (ODTÜ)
R. Ayhan **Yılmaz**, (Anadolu Ü.)
Rasim **Yılmaz**, (Namık Kemal Ü.)
Sinan **Yılmaz**, (Bülent Ecevit Ü.)
Veysel **Yılmaz**, (Osmangazi Ü.)
Medet **Yolal**, (Anadolu Ü.)
Mehmet **Yüce**, (Uludağ Ü.)
Betül **Yüce Dural**, (Anadolu Ü.)
Bülent **Yücel**, (Anadolu Ü.)
Süleyman **Yükçü**, (Dokuz Eylül Ü.)
A. Haluk **Yüksel**, (Anadolu Ü.)
Coşgül **Yüksel**, (Anadolu Ü.)
Erkan **Yüksel**, (Anadolu Ü.)
Mezher **Yüksel**, (Kırıkkale Ü.)
N. Aysun **Yüksel**, (Anadolu Ü.)
Deniz **Yüncü**, (Anadolu Ü.)
A. Tülin **Yürük**, (Anadolu Ü.)
T. Volkan **Yüzer**, (Anadolu Ü.)
Mahmut **Zortuk**, (Dumlupınar Ü.)

İÇİNDEKİLER / CONTENT

MAKALELER / ARTICLES

Türkiye’de Çok Boyutlu Zenginliğin Analizi: 2006-2010 Yılları Karşılaştırması

The Multidimensional Richness Analysis in Turkey: Comparison of 2006-2010

Sine Kontbay Busun - Gonca Darik 1-12

Döviz Kuru Değişkenliğinin Türkiye’nin Euro Kullanan Ülkelere İhracatı Üzerindeki Etkisi

The Impact of Exchange Rate Volatility on Turkey’s Export to the Euro Using Countries

Doç. Dr. Seymur Ağazade 13-26

Panel Veri ile Türkiye’nin Dış Ticaretinin Marshall-Lerner Şartı Çerçevesinde Analizi

Analysis of the Marshall-Lerner Conditions within the Framework of Turkey’s Foreign

Trade with Panel Data

Emine Kılavuz - Melike Atay Polat 27-40

AB’ye Tam Üyelik Sürecinde Aday Ülkelerin İnsani Gelişme, Eğitim ve Gelir İndekslerinin Çok Amaçlı Doğrusal Programlama ile Çoklu Periyotlu Olarak Değerlendirilmesi

The Evaluation as the Multiple Period by the Multi-Objective Linear

Programming of the Human Development, Education, and Income

Indexes of the Candidate Countries in Full Membership Process to EU

Yrd. Doç. Dr. Miraç Eren - Doç. Dr. Selahattin Kaynak 41-50

Empirical Evidences on Turkish Tourism-led Growth

Experience in the Presence of a Structural Break

Yapısal Kırılmanın Varlığında Türkiye’nin Turizm Yanlı

Büyüme Tecrübesine Dair Ampirik Bulgular

Dr. Lecturer Burcu Türkcan 51-60

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile Erich Fromm ve Sigmund Freud İlişkisi

Relation of Institute for Social Research with Erich Fromm and Sigmund Freud

Öğr. Gör. Selin Kiraz 61-72

Halkla İlişkilerin Toplumsal Rolüne İlişkisel Bir Bakış: Sosyo-Kültürel Yaklaşım

A Relational Approach Towards the Social Role of Public Relations: Socio-Cultural Perspective

Arş. Gör. Gülden Özkan 73-80

Türkiye'deki Uluslararası Film Festivalleri ve Uluslararası Eskişehir Film Festivali İzleyici Araştırması

International Film Festivals in Turkey and an Audience Study of the Eskisehir International Film Festival

Doç. Dr. Elif Gizem Uğurlu - Arş. Gör. Hakan Aşkan 81-98

Çok Ölçütlü Karar Verme Yöntemleriyle Hayırsever Kuruluşlarında Verimlilik Analizi

Efficiency Analysis in Charity Organizations by Multiple Criteria Decision Making Methods

Dr. Öğr. Üyesi Aşır Özbek 99-114

Keşfetme ve Mevcudu Geliştirme Stratejilerinin Girişimci Yönlülük ile Performans İlişkisindeki Aracı Rolü: İmalat Sektöründe Bir Araştırma

A Mediation of Exploration and Exploitation Strategies in the Relationship between Entrepreneurial Orientation and Performance: A Study on Manufacturing Industry

Dr. Öğr. Üyesi Metin Reyhanoğlu - Dr. Öğr. Üyesi Özden Akın 115-134

Sağlık Çalışanlarının Sanal Kaytarma Davranışlarının İncelenmesi:

Bir Üniversite Hastanesi Örneği

Examining the Cyberloafing Behaviors of Health Professionals:

A University Hospital Case

Arş. Gör. Duygu Ürek - Arş. Gör. İpek Bilgin Demir - Doç. Dr. Özgür Uğurluoğlu 135-148

Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterlilik Oranının Belirleyicileri

Determinations of Capital Adequacy Ratio in Turkish Banking Sector

Doç. Dr. Aslı Afşar - Arş. Gör. Emine Karaçayır 149-160

Adorno'nun Caz Müziği Kuramına Güncel Bir Bakış: New York Jazz Masters

Workshop Uygulaması

A Current View of Adorno's Jazz Music Theory: An Applied Research at New York

Jazz Masters Workshop

Emre Aydın - Doç. Dr. Rıza Sam 161-172

Savaşın Çocukları: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Sokak Çocukları

Sorunu ve Çözüm Arayışları

The Children of War: The Issue of Street Children in

Istanbul during the World War II and Seeking for Solutions

Dr. Öğr. Üyesi Murat Burgaç 173-182

Türkiye’de Çok Boyutlu Zenginliğin Analizi: 2006-2010 Yılları Karşılaştırması The Multidimensional Richness Analysis in Turkey: Comparison of 2006-2010

Sine Kontbay Busun - Gonca Darik

Başvuru Tarihi: 24.04.2016

Kabul Tarihi: 18.05.2017

Öz

Bu çalışmada 2006-2010 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verileri ile Peichl ve Pestel (2013a)’in ikili eşik değeri yöntemi kullanılarak Türkiye’de çoklu-zenginliğin gelişimi incelenmiştir. Çoklu-zenginlik, sadece tek bir zenginlik ölçütünün – en yaygın şekliyle gelir seviyesinin – dağılımına bakmak yerine, birden fazla zenginlik ölçütünü eş zamanlı göz önünde bulunduran bir kavramdır. Çalışmada, zenginlik tanımlanırken düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet harici kullanılabilir gelir olmak üzere toplam dört zenginlik boyutunun ortak dağılımına bakılmış ve zengin hanehalkı, boyut ayarlamalı zenginlik ve ortalama zenginlik oranları hesaplanmıştır. Zengin hanehalkı oranının gösterdiği üzere; 2006 ve 2010 yıllarında Türkiye’deki hanehalklarının yarısından fazlası hiç bir boyutta en üst yüzde 20’lik dilime girmemektedir. Sonuçlar, ele alınan dönem içinde gelir-servet dağılımının en üst derecede zengin (dört boyutun dördünde de zengin) gurup lehine değiştiğini göstermektedir. Bulgular gelir-servet eşitsizliğine arttırıcı yönde katkı yapan menkul kıymet geliri ve verginin, bölüşüm eşitsizliğini azaltmayı hedefleyen politika yapıcılar açısından önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çok Boyutlu Zenginlik, Gelir, Servet, Eşitsizlik

Abstract

We study the change in multidimensional affluence for Turkey from 2006 to 2010 by applying Peichl and Pestel’s (2013a) dual cut-off method to Income and Living Condition Survey. Multidimensional affluence considers the joint distribution of different richness indicators instead of only income as the traditional proxy of affluence. We use taxes, monthly average main residence expenses, income from securities and disposable income net of securities as the affluence dimensions to calculate the headcount ratio, dimension adjusted headcount ratio and average affluence share. The headcount ratio indicates that, in both 2006 and 2010 more than half of the households in Turkey are not at the top twenty percent of the distribution in any of the affluence dimensions. The results show that, from 2006 to 2010, the affluence evolves in favor of the households who are well off in all four dimensions. The results highlights the importance of income from securities and taxes for the policy makers aiming to reduce distributional inequality.

Keywords: Multidimensional Affluence, Income, Wealth, Inequality

Giriş

İktisatçı Stiglitz, Sen ve Fitoussi’nin önderliğinde kurulan Ekonomik Performans ve Toplumsal İlerleme Ölçüm Komisyonunun 2009 yılında hazırladığı raporun ardından akademik yazın alternatif ekonomik göstergeler arayışına ağırlık vermiştir. Adı geçen raporun izinde öne çıkan kavramlardan biri de zenginliğin tanımı ile ilgili olmuştur. Literatürde çok boyutlu ya da çoklu zenginlik olarak adlandırılan bu kavram, zenginlik ölçüsü olarak birden fazla göstergeyi aynı anda ve/veya birlikte göz önünde bulundurmaya önerir; diğer bir deyişle, zenginliği, alışlageldiği gibi tek bir gösterge – en yaygın şekliyle gelir seviyesi – ile sınırlandırarak tanımlamak yerine, zenginlik ölçütü olabilecek birden fazla kategori üzerinden daha kapsayıcı olarak ölçer. Yakın zamanda, gelir-servet dağılımını inceleyen araştırmacılar arasında Atkinson, Piketty ve Saez (2011) en üst gelir guruplarının gelir paylaşımını açıklayacak yöntemleri ayrıntılı bir biçimde tartışmıştır. Daha güncel olarak Piketty (2014), 21. Yüzyılda Kapital kitabında gelir-servet dağılımı ve bölüşümdeki eşitsizlik konusunda dikkatleri üst gelir-servet guruplarına çekmiştir. Yazındaki gelişmeler izlenerek; bu çalışmada 2000’li yılların ikinci yarısında Türkiye’deki üst gelir-servet gurubu için çoklu zenginliğin incelenmesi amaçlanmaktadır

Son dönemde, özellikle de yoksulluk ve eşitsizliği ele alan çalışmalarda, gelirin veya servetin tek başına fertlerin ya da hanehalklarının refahının yeterli bir göstergesi olamayacağı görüşü yaygınlaşmıştır. Örneğin, Atkinson (2003), Alkire ve Foster (2011) yoksulluğu ölçerken birden fazla kriteri eş zamanlı olarak ele alırlar. Ancak, literatürdeki zenginlik ve refahı inceleyen araştırmalarda ise, konunun genellikle tek bir kategori (çoğunlukla gelir kategorisi veya nadir de olsa servet) üzerinden tanımlanmakta olduğu görülmektedir (Atkinson 2005; Atkinson ve Piketty, 2007; Jenkins ve Jäntti, 2005; Kopczuk ve Saez, 2004; Piketty, 2005; Piketty ve Saez, 2006; Roine ve Waldenström, 2008,2011 ; Roine, Vlachos ve Waldenström, 2009; Saez, 2005). Gelir dağılımını incelerken toplumun en zengin kesimine odaklanan bu çalışmalar, sayıca oldukça sınırlı ve daha çok gelişmiş ülkeler içindir Decancq ve Ooghe (2010), Decancq ve Lugo (2012, 2013), Peichl ve Pestel (2013a, 2013b), Kontbay-Busun ve Peichl (2014)’in çalışmaları literatürde çok boyutlu zenginliği inceleyen az sayıdaki çalışmalardandır. Peichl ve Pestel (2013a)’in çok boyutlu zen-

ginlik (çoklu-zenginlik) yöntemini literatüre kazandırdığı çalışması, Peichl, Schaefer ve Scheicher (2010) tarafından zenginliği tek boyutlu olarak inceleyen yöntemin geliştirilmiş şeklidir.

Bu çalışmada çoklu-zenginlik, 2006-2010 yıllarına ait TUİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nın hanehalkı düzeyindeki verileri kullanılarak, Peichl ve Pestel (2013a) ’in geliştirdiği zenginlik ölçütleri yardımıyla ve gelir ile servetin ortak dağılımına bakılarak nüfusun en zengin yüzde 20’lik dilimi için incelenmektedir. Çalışmada çoklu zenginlik, en geniş anlamda, anket değişkenleri arasından belirlenen dört gelir ve servet kategorisinin (düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet harici kullanılabilir gelir) en az birinde en zengin yüzde 20’lik dilimde olmak koşulunu sağlamak olarak tanımlanmıştır. Bilgimiz dahilinde, Türkiye’de zenginliği birden fazla gelir ve servet kategorisini aynı anda göz önünde bulundurarak inceleyen kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle, çalışma literatüre yeni bir katkı sağlamaktadır.

Bu giriş bölümünü izleyen ikinci bölümde, kullanılan veri seti ve değişkenlere ilişkin bilgiler ile tanımlayıcı istatistiklere yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, Peichl ve Pestel (2013a)’in geliştirdiği zenginlik ölçütleri açıklanmaktadır ve yöntem ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Araştırmanın bulgularının sunulduğu dördüncü bölümü ise, sonuç bölümü izlemektedir.

Veri Seti ve Tanımlayıcı İstatistikler

Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, TUİK tarafından 2006 yılından bu yana ve Türkiye genelinde uygulanan, gelir dağılımı konusunda Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırılabilir hanehalkı ve fert düzeyinde veriler sunan bir panel ankettir. Bu çalışmada Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nın 2006-2010 dönemine ait hanehalkı düzeyindeki verileri kullanılmıştır. Veri setinde örneklenen hanehalkı sayısı ile bu örneklemlerin temsil ettiği toplam nüfus içindeki hanehalkı sayısının yıllara göre değişimi Tablo 1’de gösterilmektedir. Tablo 1’de toplam nüfus içindeki hanehalkı sayısı, örneklemdaki hanehalkı sayısı ile hanehalkı ağırlık katsayısı çarpılarak hesaplanmıştır ve çalışmanın devamındaki bütün çözümlenelerde, sonuçların toplam nüfus içindeki tüm hanehalklarını temsil etmesi amacıyla hanehalkı ağırlık katsayıları

hesaplamalara katılmıştır. Tablo 1'den de görüldüğü üzere, Türkiye'de 2006 yılında yaklaşık 17,3 milyon hanehalkı bulunurken, bu sayı 2010 yılında 19,3 milyona ulaşmıştır.

Tablo 1. Hanehalkı Anketi

Yıl	Anketteki	Toplam nüfus
	Hanehalkı Sayısı	içindeki hanehalkı sayısı (n)
2006	10.920	17.284.150
2007	10.796	17.802.358
2008	11.228	18.251.712
2009	11.870	19.207.940
2010	12.106	19.321.204

Üst gelir grupları için çoklu-zenginliğin incelendiği bu çalışmada, zenginlik ölçütü olarak gelir ve servet birlikte ele alınarak, gelir ve servetin ortak dağılımına bakılmaktadır. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (TUİK), gelir unsurlarını ayrıntılı olarak tanımlamakla birlikte, servete ilişkin niceliksel veri içermemektedir. “Düzenli ödenen vergiler” ve “aylık konut masrafı” serveti temsilen anketten seçilen iki değişkendir. Düzenli ödenen vergiler, ankette belirtildiği gibi, gelir vergisi hariç olup emlak vergisi, motorlu taşıtlar vergisi ve düzenli ödenen varlık vergilerinin toplamıdır. Bu sebeple servet için iyi bir temsili değişkendir. Aylık ortalama konut masrafı ise, yalnızca konut sahipleri için sorulmuş olup sahip olunan konutun niteliğine ilişkin yaklaşık bir bilgi vermesi bakımından serveti temsilen kullanılmıştır. Gelir kategorisi için ise, ankette yer alan gelir öğelerinden

ikisi, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet hariç kullanılabilir gelir, seçilmiştir.¹ Böylece bu çalışmanın amacı doğrultusunda çoklu-zenginlik, gelir ve servet değişkenleri üzerinden toplam dört boyutta tanımlanmıştır: Düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet harici kullanılabilir gelir.

Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndan elde edilen hanehalkı gelir ve servet verilerine ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmaktadır. Görüldüğü üzere, düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet hariç kullanılabilir gelirin tüm yıllar için ortalama değerleri ortanca (medyan) değerlerinden büyüktür. Bu basit gözlem dahi, gelir ve servetin hanehalkları arasındaki dağılımında bir çarpıklık olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 3., gelir ve servet kategorileri için hesaplanan ortalama-ortanca oranını sunmaktadır. Tablo 3'teki değerler Tablo 2.'de görülen ortalama değerlerin ortanca değerlerine bölünmesi ile elde edilmiştir. Görüldüğü üzere, 2006-2010 yılları arasında bütün gelir kategorilerinde ortalama-ortanca oranı düşerken, menkul kıymet geliri için 1.95'ten 2.29'a yükselerek, yüzde 17 oranında artmıştır. 2006 yılından 2010 yılına düzenli ödenen vergiler için hesaplanan ortalama-ortanca oranı yüzde 25 düşerken, menkul kıymet gelirine ait ortalama-ortanca oranının yüzde 17 civarında artması önemli bir bulgudur. Bu sonuç, menkul kıymet gelirin gelir eşitsizliğine katkı yaptığını ortaya koymaktadır; bununla birlikte, düzenli ödenen vergilere ait ortalama-ortanca oranındaki düşüş gelir ve servet dağılım çarpıklığını arttırıcı yöndedir. Kısaca, zenginler giderek daha çok zenginleşmekte ancak daha az vergi ödemektedirler.

¹ Araştırmada rapor edilmeyen menkul kıymet hariç kullanılabilir gelir, anket verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Tablo 2. Gelir ve Servet Kategorileri için Tanımlayıcı İstatistikler

	Değişken	Gözlem sayısı	Ortalama	Ortanca	En düşük değer	En yüksek değer
2006	Toplam kullanılabilir gelir	10,920	13,884.25	10,431.73	379.22	231,223.50
	Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	10,920	13,141.23	9,924.52	-26,193.11	200,968.20
	Aylık konut masrafı	10920	158	122	3	1760
	Düzenli ödenen vergiler	9,124	105.86	20	0	18,937
	Menkul kıymet geliri	4,984	1,627.96	831.35	10	66,460.68
2007	Toplam kullanılabilir gelir	10,796	17,115.350	13,163.510	453.1	472,496
	Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	10,796	16,024.280	12,333.270	-7,868	291,991
	Aylık konut masrafı	10,796	155.757	110	3	2,893
	Düzenli ödenen vergiler	9,067	119.951	25	0	19,150
	Menkul kıymet geliri	4,986	2,362.448	1000	20	196,349
2008	Toplam kullanılabilir gelir	11,228	18,074.960	13,820.270	150	399,155.2
	Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	11,228	17,387.250	13,344.250	-765.060	383,062.900
	Aylık konut masrafı	11,228	182.087	131	1	2,792.000
	Düzenli ödenen vergiler	9,339	136.338	35	0	6,680.000
	Menkul kıymet geliri	3,986	1,937.185	825.645	50	111,518.600
2009	Toplam kullanılabilir gelir	11,870	19,696.700	14,944.820	95.77	546,629.100
	Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	11,870	18,742.820	14,240.170	-205.45	545,829.100
	Aylık konut masrafı	11,870	210.254	151.500	0	2,525
	Düzenli ödenen vergiler	9,881	176.918	35	0	132,164
	Menkul kıymet geliri	4,338	2,610.097	1,174.695	50	200,075.600
2010	Toplam kullanılabilir gelir	12,106	21,109.660	16,304.500	134.01	642,017.800
	Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	12,106	20,204.580	15,697.810	-450	377,517.800
	Aylık konut masrafı	12,106	223.615	161	0	4,921
	Düzenli ödenen vergiler	10,158	177.497	45	0	16,550
	Menkul kıymet geliri	4,548	2,409.172	1,049.440	50	264,500

Tablo 3. Gelir ve Servet Kategorileri için Ortalama – Ortanca Oranı

Değişken	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam kullanılabilir gelir	1.331	1.300	1.308	1.318	1.295
Menkul kıymet harici toplam kullanılabilir gelir	1.324	1.299	1.303	1.316	1.287
Aylık konut masrafı	1.295	1.416	1.390	1.388	1.389
Düzenli ödenen vergiler	5.293	4.798	3.895	5.055	3.944
Menkul kıymet geliri	1.958	2.362	2.346	2.222	2.296

Not: Tablo 3.'teki değerler, Tablo 2.'deki ortalama değerinin ortanca değerine bölünmesi ile hesaplanmıştır.

Yöntem

Çoklu-zenginliğin gelişiminin araştırıldığı bu çalışmada yöntem olarak, Peichl ve Pestel (2013a)'in *ikili eşik değer yöntemi* (dual cut-off method) uygulanmıştır. Bu yöntemle göre, öncelikle toplam hanehalkı nüfusu dört zenginlik boyutunun (Düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet harici kullanılabilir gelir) her birinde yüzde yirmilik dilimlere ayrılmıştır. Her bir boyutta en üst yüzde yirmilik grubu belirleyen en küçük değer birinci eşik değer olarak belirlen-

miştir (Bakınız Tablo 4.).² Her bir boyut için tespit edilen birinci eşik değeri aşan her hanehalkı, o boyuta göre 'zengin' kabul edilmiştir. Örneğin, 2006 (2010) yılında bir hanehalkının menkul kıymet hariç kullanılabilir geliri 19,647 TL'yi (28,263 TL'yi) aşıyorsa bu hanehalkı o yıl için menkul kıymet hariç kullanılabilir gelire göre zengin sayılmıştır (Bkz. Tablo 4.). Diğer bir deyişle, birinci eşik değer, her bir yıl için her bir boyutta zengin hanehalklarını tespit etmeye yarayan parametredir.

2 Birinci eşik değer, çok boyutlu zenginliğin nasıl tanımlandığını belirlemesi açısından önemlidir. Literatürde yoksulluk sınırı ölçütleri üzerine yaygın görüş birliği olmasına rağmen, zenginlik alt sınırının belirlenmesi farklılık gösterir. Örneğin, zenginlik kriteri olarak gelir dağılımında zenginlik seviyesi ortanca (medyan) değerinin çeşitli katları olarak belirlenebildiği gibi (Medeiros, 2006; Barry, 2002; Peichl, Schaefer and Scheicher, 2010), nüfusu yüzdelik dilimlere ayırarak en üst yüzdelik dilim olarak da belirlenebilir (Cowell, 2010; Pestel and Peichl 2013a; Kontbay-Busun and Peichl, 2014). Bu çalışmada ikinci yol izlenerek, birinci eşik değer en üst %20'lik dilim olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. En üst yüzde 20’lik Dilim Eşik Değerleri (Birinci Eşik Değer)³

Yıl	Yüzdelik Dilim	Toplam Kullanılabilir Gelir	Aylık Konut Masrafı	Düzenli Ödenen Vergiler	Menkul Kıymet Harici Kullanılabilir Gelir	Menkul Kıymet Gelirleri
2006	80%	20621,54	246	194	19647,29	2357,99
2010	80%	29419,4	350	300	28263,72	3074,62

Notlar:

(1) Tüm değerler TL cinsindedir.

İkinci eşik değeri (k) ise, araştırmaya konu olan “çok boyutlu” zenginliğin tanımlanmasını sağlar. Çok boyutlu zenginlik, herhangi bir hanehalkının en az boyutta birinci eşik değeri geçmesi olarak ifade edilebilir. Örneğin, ikinci eşik değeri iki olarak belirlendi ise; bu değer, bir hanehalkının çok-boyutlu zengin sayılabilmesi için dört boyutun en az ikisinde zengin olma koşulunu sağlaması gerektiğini gösterir. Tablo 5’te ikili eşik değeri yönteminin örnek bir uygulaması verilmiştir. İlk sütun temsili nüfusun hanehalkı sıra sayısını (bülten numarasını) göstermektedir. 2, 3, 4 ve 5. sütunlar ise zenginlik kriteri olarak belirlediğimiz ölçütlere göre hanehalkının o ölçütte zengin olup olmadığını göstermektedir. Buna göre, her hanehalkı için her bir zenginlik kriterinde en üst yüzde 20’lik dilimde yer alanlar bir, diğerleri ise olarak işaret-

lenmiştir. 7. sütun ise ikinci eşik değeri kriterine göre çok boyutlu zengin hanehalklarını listeler. Örneğin, ikinci eşik değeri iki olarak alınırsa ($k = 2$), 7. sütundaki birlerin toplamı çoklu-zenginlik eşikini aşan hanehalklarının toplam sayısını verir. Bu toplam $s(k = 2)$ olarak gösterilmiştir. Son olarak 8. sütunda ikinci eşik değeri göre çok-boyutlu zengin olarak belirlenmiş hanehalklarının zengin oldukları ölçüt sayıları listelenmiştir.⁴ Çok boyutlu zenginlerin zengin oldukları ölçüt sayısı toplamı ise $c(k = 2)$ şeklinde ifade edilmiştir. Dikkat edilirse, yukarıda verilen örnekte 3 numaralı hanehalkı zenginlik kriteri olarak belirlenen dört kategoriden yalnızca bir kriteri göre ilk yüzde 20 içinde yer aldığından, çok-boyutlu zengin sayılmamıştır.

3 2006 ve 2010 yılları için toplam nüfusu %20, %40 ve %60’lık dilimlere ayıran eşik değerler makalenin sonundaki Ek’de verilmiştir.

4 Daha açık olarak, 8. sütun 6. ve 7. sütunların çarpımına eşittir.

Tablo 5. Zenginlik Boyutları

Hanekalkı	Konut		Menkul Kıymet Harici Kullanılabilir Gelir		Zengin Olunan Boyut Sayısı	Çok-boyutlu Zengin (örneğin ikinci eşik değer 2 olarak belirlendiğinde en az 2 ölçüte göre zengin olanlar)	Çok-Boyutlu Zenginlerin Oldukları Boyut sayısı
	Masrafı	Vergi	Kıymet	Geliri			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	1	0	0	1	2	1	2
2	0	0	0	0	0	0	0
3	0	0	1	0	1	0	0
4	1	1	0	0	2	1	2
5	1	1	0	1	3	1	3
6	1	1	1	1	4	1	4
.
.
.
N
TOPLAM						s(k=2)	c(k=2)

Notlar: İlk sütun temsili nüfusun hanekalkı sıra sayısını belirtir. 2-5. sütunların her biri zenginlik boyutları olarak belirlediğimiz ölçütleri gösterir. Buna göre, her hanekalkı için her bir zenginlik boyutunda en üst yüzde 20'lik dilimde olanlar 1 olarak işaretlenmiştir.

İkili eşik değeri yöntemi kullanılarak çeşitli oranlar üretilebilir (Peichl ve Pestel, 2013a). Bunlardan biri, zengin hanekalkı oranıdır ($HR(k)$). Zengin hanekalkı oranı, çok-boyutlu tanımını karşılayan; diğer bir deyişle, ikinci eşik değeri aşan hanekalklarının toplam hanekalkı sayısına oranıdır:

$$\text{Zengin hanekalkı oranı} = HR(k) = \frac{s(k)}{n} \quad (1)$$

Peichl ve Pestel (2013a), zengin hanekalkı oranının, çok-boyutlu zengin bir hanekalkının zengin olduğu kategori sayısının artması ya da azalması durumunda sabit kalacağından yola çıkarak boyut ayarlamalı zenginlik oranını oluşturmuştur.

Buna göre; boyut ayarlamalı zenginlik oranı ($R_{HR}^M(k)$), çok-boyutlu zengin hanekalklarının

zengin oldukları kategori sayısının toplamının, tüm zenginlik kategorilerinin toplam hanekalkı sayısı ile çarpımına oranı olarak tanımlanmıştır:

$$\text{Boyut Ayarlamalı Zenginlik Oranı} = R_{HR}^M(k) = \frac{c(k)}{n \cdot d} \quad (2)$$

Bu oranda, payda eğer bütün hanekalkları tüm kategorilerde zengin olsaydı ortaya çıkacak toplam zenginliği (tüm hanekalklarının potansiyel zenginliği) ifade etmektedir. Boyutayarlamalı zenginlik oranı ve zengin hanekalkı oranı arasındaki fark şöyle açıklanabilir: İlki, en üst yüzde yirmilik dilimdeki zengin hanekalklarının zengin olabileceği boyut sayısını esas alırken ikincisi, en üst yüzde yirmilik dilimdeki zengin hanekalkı sayısını esas almaktadır.

Boyut ayarlamalı zenginlik oranının zengin hanekalkları oranına bölünmesi ise, "ortalama zenginlik oranı"nı (Peichl ve Pestel, 2013a) verir. Ortalama

zenginlik oranı (λ), tüm çok-boyutlu zengin hanehalklarının zengin oldukları kategori sayısı toplamını, çok-boyutlu zengin hanehalklarının potansiyel zenginliğinin bir yüzdesi olarak ölçer. Diğer bir deyişle, çok boyutta zengin sayılan hanehalklarının zengin oldukları boyut sayısının, çok boyutta zengin sayılan hanehalklarının tüm boyutlarda zengin olması durumundaki toplam zenginliğe oranıdır.

$$\text{Ortalama Zenginlik Oranı} = \text{AAS}(k) = \frac{R_{HR}^M(k)}{HR(k)} = \frac{c(k)}{s(k) \cdot d} \quad (3)$$

Bu çalışmanın amacı, zenginliği dört boyutta (menkul kıymet geliri, menkul kıymet hariç kullanılabilir

gelir, konut masrafı, düzenli ödenen vergiler) değerlendirip yukarıda tanımlanan oranlar yardımıyla incelemektir.

Bulgular

Tablo 6., tanımlanan dört zenginlik boyutunun her birinde en üst yüzde 20’lik dilimleri belirleyen eşik değerleri (Bakınız. Tablo 4.) aşan hanehalkı sayısının zenginlik boyutlarına göre dağılımını 2006 ve 2010 yılları için göstermektedir. İkinci sütun, en az bir ya da daha fazla boyutta zengin hanehalklarının yüzdesini gösterirken; izleyen sütunlar, tam olarak boyutta zengin hanehalklarının yüzdesini vermektedir.⁵ İkin-

Tablo 6. Zengin Hanehalklarının Toplam Hanehalkı Sayısına Oranı

Yıl	En az bir	Bir boyutta	İki boyutta	Üç boyutta	Dört boyutta
	boyutta zengin ($k \geq 1$)	zengin ($k = 1$)	zengin ($k = 2$)	zengin ($k = 3$)	zengin ($k = 4$)
2006	46.25	25.06	11.90	6.15	3.14
2010	47.75	26.49	12.31	6.96	1.99

ci sütunda görüldüğü üzere, Türkiye’de toplam hanehalkı nüfusunun yarıdan fazlası boyutların hiçbirinde zengin değildir. Diğer bir deyişle, 2006 yılında hanehalklarının yaklaşık yüzde 54’ü ve 2010 yılında yaklaşık yüzde 52’si “düzenli ödenen vergiler”, “aylık ortalama konut masrafı”, “menkul kıymet geliri” ve “menkul kıymet hariç kullanılabilir gelir” kategorilerinin hiç birinde en üst yüzde 20’lik dilime girmemektedir.⁶

Tablo 6’daki tam olarak k boyutta zengin hanehalkı oranlarını gösteren sütunları yorumlayacak olursak; örneğin üçüncü sütunda 2010 yılında “düzenli ödenen vergiler”, “aylık ortalama konut masrafı”, “menkul kıymet geliri” ve “menkul kıymet hariç kullanılabilir gelir” kategorilerinin herhangi birinde ($k = 1$) en üst yüzde 20’lik dilimde olan hanehalkı sayısı, toplam hanehalkı sayısının yüzde 26.49’unu oluşturmaktadır. Yine aynı şekilde, yukarıda sıralanan gelir ve servet kategorilerinden herhangi ikisinde ($k = 2$)

en üst yüzde 20’lik dilime giren hanehalkının oranı yüzde 12.3’dür. Yine aynı yıl için, $k = 3$ ve $k = 4$ iken zengin sayılan hanehalklarının toplam hanehalkı sayısına oranı, sırasıyla, yüzde 6.9 ve yüzde 1.9’dur.

Tablo 6’dan görüldüğü üzere, 2006-2010 yıllarını kapsayan dönemde bir, iki ve üç boyutta zengin olanların sayısı artarken, dört boyutun hepsinde de zengin olan hanehalklarının toplam hanehalkı sayısına oranı düşmüştür: 2006’dan 2010 yılına en az bir boyutta zengin olanların oranı yüzde 46.25’den 47.75’e çıkmış ; bu artışa bir, iki ve üç boyutta zengin olanların sayısındaki artış katkıda bulunmuştur. Buna karşılık; 2006 yılında dört boyutun hepsinde de zengin sayılan hanehalklarının tüm nüfustaki hanehalklarına oranı yüzde 3.14 iken, bu oran 2010 yılında yaklaşık yüzde 2’ye düşmüştür. Kısaca; hiçbir boyutta zengin olmayanların oranı düşerken, buna paralel, “dört dörtlük” zengin sayılan hanehalklarının oranı da azalmıştır.

5 Tablo 6’da 2. Sütundaki değerler, 3,4,5 ve 6. Sütunlarda gösterilen değerlerin toplamıdır.

6 2006 yılı için %100-%46.25= %53.75 ve 2010 yılı için: %100-%47.75= %52.25

Tablo 7. Çok-Boyutlu Zenginlik Oranları

İkinci eşik değeri	Zengin hanehalkı		Boyut ayarlamalı		Ortalama zenginlik	
	oranı		zenginlik oranı		oranı	
	(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	(F)
	2006	2010	2006	2010	2006	2010
$k \geq 1$	46.3	47.7	20.0	20.0	43.2	41.9
$k \geq 2$	21.2	21.3	13.7	13.4	64.7	62.9
$k \geq 3$	9.3	8.9	7.8	7.2	83.5	80.6
$k \geq 4$	3.1	2.0	3.1	2.0	100	100

Tablo 7., ikinci eşik değerin farklı değerlerine göre çok-boyutlu zenginlik oranlarının 2006 ve 2010 yılları için aldığı değerleri göstermektedir. Zengin hanehalkı oranını gösteren Panel A'da görüldüğü gibi 2010 yılında, en az bir, en az iki, en az üç ve en az dört boyutta zengin hanehalklarının oranı sırasıyla yüzde 47.7; 21.3; 8.9 ve 2'dir. ⁷ Tablo 7.'nin Panel A'sı ile Tablo 6. arasındaki farkı belirtmek gerekirse: Örneğin, çok-boyutlu zengin sayılma koşulu dört kategoriden sadece üçünde zengin olmak olarak tanımlansaydı ($k \geq 3$), zengin hanehalkı oranı 2010 yılı için yüzde 6.9 olacaktı (Bakınız. Tablo 5.). Böyle bir zenginlik tanımı, dört boyutun hepsinde zengin olanları göz ardı etmiş olurdu. Bunun yerine, çok-boyutlu zenginlik dört kategoriden en az üçünde zengin olmak şeklinde ($k \geq 3$) tanımlansaydı, bu sefer zengin hanehalkı oranı aynı yıl (2010) için -dört boyutun dördünde de zengin olanlar dışlanmamış olacağından- yüzde 8.9'a yükselecekti.

Boyut ayarlamalı zenginlik oranı, $R_{HR}^M(k)$, toplumdaki zenginlerin zengin olduğu boyut sayısının toplamının, $c(k)$, nüfusla çoğaltılmış toplam zenginlik boyutuna, $c(k)$, oranıdır. Tüm servet ve gelir dağılımları için birinci eşik değeri, en üst yüzde 20'lik dilim olarak belirlendiğinden, boyut ayarlamalı zenginlik oranı, $R_{HR}^M(k)$, rasyonun tanımı gereği, $k \geq 1$ için, yüzde 20'dir (Tablo 6., Panel B). Tanım gereği, ikinci eşik değeri (k) arttıkça boyut ayarlamalı zenginlik oranı düşer.⁸ Bunun nedeni, örneğin çok-boyutlu

zengin sayılma koşulunun az ve herhangi iki boyutta zengin olmak ($k \geq 2$) diye tanımlandığında, $k \geq 1$ iken zengin sayılan bazı hanehalklarının sayım dışı kalmasıdır.

Boyut ayarlamalı zenginlik oranı (Tablo 7., Panel B) ve ortalama zenginlik oranı (Tablo 7., Panel C) arasındaki fark, oranların paydasındadır. Buna göre ilk oran, toplumun zenginlik potansiyelinin ne kadarının zengin nüfusta (en üst yüzde yirmilik dilimde olup ikinci eşik değeri de sağlayanlar) yoğunlaştığını; diğer oran ise, zengin nüfusa ait potansiyel zenginlik yüzde kaçını gerçekleştirdiğini göstermektedir.⁹ Buna göre; 2010 yılında, örneğin $k \geq 2$ iken, toplumun potansiyel zenginliğinin yüzde 13.4'ü zengin nüfusun elinde bulunmaktadır; zengin nüfus ise kendi potansiyel zenginliğinin yüzde 62.9'unu gerçekleştirmiştir.

Tablo 7., Panel B'den görüldüğü üzere, farklı değerlerinde boyut ayarlamalı zenginlik oranı yıllar içinde düşmektedir. 2006 yılından 2010 yılına hanehalkı sayısı arttığına göre (Bakınız Tablo 1.), bu oranın yıllar içinde düşmesinin sebebi çok ölçütlü zenginlerin zengin oldukları boyut sayıları toplamının hanehalkı sayısı artışından daha yavaş artmasıdır.

Bu üç zenginlik oranı yorumlanırken, hanehalkı gruplarının toplam kullanılabilir gelirden aldığı pay da göz önüne alınmalıdır. Bu amaçla hazırlanan Tablo 8., Tablo 6'da gösterilen hanehalkı yüzdelerinin toplam

⁷ Panel A'daki değerler, Tablo 6'da 3, 4, 5 ve 6. Sütunların birikimli toplamıdır.

⁸ İkinci eşik değeri boyut sayısına eşit olarak belirlendiğinde ($k = 4$) ise, boyut ayarlamalı zenginlik oranı ve zengin hanehalkı oranı birbirine eşit olur.

⁹ Tanım gereği ikinci eşik değeri boyut sayısına eşit olarak belirlendiğinde ($k = 4$), ortalama zenginlik oranı yüzde yüze eşit olur.

gelirden aldığı payları vermektedir. Tablo 8'deki ilk sütunlar 2006 ve 2010 yılları için Tablo 6'daki zengin hanehalkı oranlarını; ikinci sütunlar bu zengin hanehalklarının toplam kullanılabilir gelirden aldığı payı; üçüncü sütunlar ise her bir çoklu-zengin gurubunun toplam harcanabilir gelirden aldığı *ortalama* payı göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Tablo 8'deki üçüncü sütunlar, ilk sütunda yer alan zengin hanehalkları oranlarının yüzde birlik kısmının harcanabilir gelirden aldığı payı göstermektedir ve ikinci sütündeki değerlerin birinci sütündeki değerlere bölünmesi ile elde edilmiştir. Buna göre, 2006'dan 2010 yılına bakıldığında, yalnızca bir, yalnızca iki ve yalnızca üç boyutta zengin hanehalklarının toplam hanehalkı içindeki payı ve toplam kullanılabilir hanehalkı geli-

rinden aldıkları pay artmıştır. Bununla birlikte, dört boyutun dördünde de zengin hanehalklarının toplam hanehalkı içindeki oranı ve bunların toplam kullanılabilir gelirden aldıkları paylar düşmüştür. Her bir çok-boyutlu zengin gurubunun toplam harcanabilir gelirden aldığı ortalama payın yıllar arasındaki değişimine bakıldığında ise; 2006'dan 2010 yılına $k = 1$ ve $k = 2$ için bu payın düştüğü; $k = 3$ ve $k = 4$ için ise arttığı görülmektedir. Özetle, 'dört dörtlük' zengin grubunun toplam gelirden aldığı pay 2006 yılından 2010 yılına düşse de, bu gruptaki her yüzde bir dilimdeki hanehalkı başına düşen ortalama gelir yüzde 3.48'den yüzde 4.16'ya yükselmiştir.

Tablo 8. Zengin Hanehalklarının Toplam Gelirden Aldığı Pay

	2006			2010		
	Herhangi k boyutta zengin hanehalkı oranı (A)	Herhangi k boyutta zengin hanehalklarının toplam gelirden aldığı pay (B)	%1'in aldığı pay (C=B/A)	Herhangi k boyutta zengin hanehalkı oranı (A)	Herhangi k boyutta zengin hanehalklarının toplam gelirden aldığı pay (B)	%1'in aldığı pay (C=B/A)
$k \geq 1$	46.25	67.75	1.46	47.75	68.77	1.44
$k = 1$	25.06	24.314	0.97	26.49	25.169	0.95
$k = 2$	11.9	19.028	1.60	12.31	19.228	1.56
$k = 3$	6.15	13.482	2.19	6.96	16.097	2.31
$k = 4$	3.14	10.927	3.48	1.99	8.278	4.16

Not: (A) ile gösterilen sütunlar Tablo 6'dan alınmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada 2006-2010 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verileri ile Peichl ve Pestel'in geliştirdiği ikili eşik değeri yöntemi kullanılarak Türkiye'de çokboyutlu zenginliğin gelişimi incelenmiştir. Çok-boyutlu zenginlik, zenginlik ölçütü sayılabilecek birden fazla göstergeyi eş zamanlı olarak göz önünde bulunduran bir kavramdır. Buna göre, zenginlik, gelir ve servet değişkenlerini temsilen seçilen düzenli ödenen vergiler, aylık ortalama konut masrafı, menkul kıymet geliri ve menkul kıymet harici kullanılabilir gelir olmak üzere toplam dört boyut üzerinden incelenmiştir.

Bir hanehalkının çok-boyutlu zengin sayılma koşulu; sırasıyla, bu dört boyuttan sadece birinde, sadece ikisinde, sadece üçünde ve sadece dördünde en üst yüzde 20'lik dilimde olmak olarak ve ayrıca en az bir, en az iki, en az üç ve en az dört boyutta en üst yüzde 20'lik dilimde olmak olarak tanımlanmıştır. İkinci tanım çok-boyutlu zenginlik koşuluna bir alt sınır belirlediğinden ve bu alt sınırdan daha fazla kategoride zengin olanları da hesaplamalara kattığından daha kapsamlıdır. Çok-boyutlu zenginliğin bu kapsamlı tanımı için zengin hanehalkı, boyut ayarlamalı zenginlik ve ortalama zenginlik oranları hesaplanmıştır.

Zengin hanehalkı oranının gösterdiği üzere; 2006 ve 2010 yıllarında Türkiye'deki hanehalklarının yarısından fazlası hiç bir boyutta en üst yüzde 20'lik dilime girmemektedir. Öte yandan, tüm hanehalkları arasında dört boyutun hepsinde de zengin olanların oranı 2006 yılından 2010 yılına gelindiğinde yüzdeüçten yüzdeikiye düşmüştür. En az bir boyutta zengin hanehalklarının oranı ve bu zengin hanehalkı gurubunun toplam kullanılabilir gelirden aldığı pay 2006 yılından 2010 yılına yükselse de, bu guruptaki her yüzde birlik hanehalkı başına düşen ortalama kullanılabilir gelir payı düşmüştür. Tam tersi, dört boyutun dördünde de zengin olanların oranı ve gelirden aldıkları pay düşerken, bu guruptaki her yüzde birlik hanehalkı başına düşen ortalama kullanılabilir gelir payı 2006 yılından 2010 yılına artmıştır.

Ele alınan dönem içinde, gelir-servet dağılımının, en üst derecede zengin (dört boyutun dördünde de zengin) gurup lehine değiştiği görülmektedir. Ortalama-ortanca oranını, 2006 yılından 2010 yılına servet göstergesi olan vergi için düşerken, gelir kategorisi içinde yer alan menkul kıymet geliri için artmaktadır. Bu bulgular, gelir-servet eşitsizliğine arttırıcı yönde katkı yapan menkul kıymet geliri ve verginin, bölüşüm eşitsizliğini azaltmayı hedefleyen politaka yapıcılar açısından önemini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Alkire, S., Foster, J. (2011). Counting and Multidimensional Poverty Measurement. *Journal of Public Economics*, 95, 476-487.
- Atkinson, A. B. (2003). Multidimensional Deprivation: Contrasting Social Welfare and Counting Approaches. *Journal of Economic Inequality*, 1, 51-65.
- Atkinson, A. B. (2005). Comparing the Distribution of Top Incomes across Countries. *Journal of the European Economic Association*, 3(2-3), 393-401.
- Atkinson, A. B. ve Piketty, T. (2007). *Top Incomes over the Twentieth Century*. Oxford University Press, Oxford.
- Atkinson A. B., Piketty, T. ve Saez, E. (2011). Top Incomes in the Long run of History. *Journal of Economic Literature*, 49, 3-71.

- Boratav, K. (2015, 15 Mart). Diplomalı Proleterler: Öğretmen Olmak. www.birgun.net.
- Cowell, F. A. (2011) Inequality among the Wealthy, *LSE STICERD Research Paper No. CASE150*.
- Decancq, K., Lugo, M. A. (2012). Inequality of Well-Being: A Multidimensional Approach. *Economica*, 79 (316), 721-746.
- Decancq, K., Lugo, M. A. (2013). Weights in Multidimensional Well-Being: An Overview. *Econometric Reviews*, 32 (1), 7-34.
- Decancq, K., Ooghe, E. (2010). Has the World Moved Forward? A Robust Multidimensional Evaluation. *Economics Letters*, 107 (2), 266-269.
- Jenkins, S. P., Jantti, M. (2005). Methods for Summarizing and Comparing Wealth Distributions. *ISER Working Paper 2005-05*, Institute for Social and Economic Research, University of Essex, Colchester, UK.
- Kontbay-Busun, S., Peichl A. (2014). Multidimensional Affluence in Income and Wealth in the Eurozone – A Cross Country Comparison Using the HFCS. *ZEW Discussion Paper* 14-124.
- Kopczuk, W., Saez, E. (2004). Top Wealth Shares in the United States, 1916-2000: Evidence from Estate Tax Returns. *National Tax Journal*, 57(2), 445-487.
- Medeiros, M. (2006). The Rich and the Poor: the Construction of an Affluence Line from the Poverty Line. *Social Indicators Research* 78, 1-18.
- Peichl, A., Pestel, N. (2013a). Multidimensional Affluence: Theory and Applications to Germany and the US. *Applied Economics*, 45 (32), 4591-4601.
- Peichl, A., Pestel, N. (2013b). Multidimensional Well-being at the Top: Evidence for Germany. *Fiscal Studies*, 34 (3), 355-371.
- Peichl, A., Schaefer, T., Scheicher, C. (2010). Measuring Richness and Poverty: A Micro Data Application to Europe and Germany. *Review of Income and Wealth*, 56, 597-619.

- Piketty T. (2005). Top Income Shares in the Long Run: An Overview. *Journal of the European Economic Association*, 3(2-3): 382-392.
- Piketty, T., Goldhammer, A. (2014). *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge Massachusetts: Belknap of Harvard UP.
- Piketty, T., Saez, E. (2006). The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective. *American Economic Review*, 96 (2), 200-205.
- Roine, J., Vlachos, J., Waldenström, D. (2009). The Long-run Determinants of Inequality: What Can We Learn from Top Income Data?. *Journal of Public Economics*, 93 (7-8), 974-988.
- Roine, J., Waldenström, D. (2008). The Evolution of Top Incomes in an Egalitarian Society: Sweden, 1903-2004. *Journal of Public Economics*, 92 (1-2), 366-387.
- Roine J., Waldenström, D. (2011). Common Trends and Shocks to Top Incomes: A Structural Breaks Approach. *The Review of Economics and Statistics*, 93 (3), 832-846.
- Saez E. (2005). Top Incomes in the United States and Canada Over the Twentieth Century,“ *Journal of the European Economic Association*, 3 (2-3), 402-411.
- Sönmez, M. (2014, 13 Ekim). Turkey Ranks First in the Inequality of Income Distribution. www.hurriyet-dailynews.com.
- Stiglitz J. E., Sen A., Fitoussi J. P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris.

Ek

Tablo 1. Yüzdellik Dilim Eşik Değerleri (1. Eşik Değer)

2006					
Yüzdellik Dilim	Toplam Kullanılabilir Gelir	Konut Masrafı	Vergi	Menkul Kıymet Harici Kullanılabilir Gelir	Menkul Kıymet Gelirleri
20%	6307	79	0	6065,35	280
40%	9508,31	115	15	9064,13	600
60%	13621,14	160	60	12988,45	1175,9
80%	20621,54	246	194	19647,29	2357,99
2010					
Yüzdellik Dilim	Toplam Kullanılabilir Gelir	Konut Masrafı	Vergi	Menkul Kıymet harici Kullanılabilir Gelir	Menkul Kıymet Gelirleri
20%	10014,36	92	0	9666,63	304,28
40%	14554,04	142	30	14008,67	703,53
60%	20063,37	201	98	19450,57	1379,76
80%	29419,4	350	300	28263,72	3074,62

Notlar:

(1) Tüm değerler TL cinsindedir.

Döviz Kuru Değişkenliğinin Türkiye'nin Euro Kullanan Ülkelere İhracatı Üzerindeki Etkisi

The Impact of Exchange Rate Volatility on Turkey's Export to the Euro Using Countries

Doç. Dr. Seymur Ağazade

Başvuru Tarihi: 25.08.2016

Kabul Tarihi: 18.05.2017

Öz

Bu çalışmada reel döviz kuru değişkenliğinin Türkiye'nin Euro kullanan 12 ülkeye olan ihracatı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla Euro'nun tedavüle girdiği 2002 sonrası yıllara ait üçer aylık veri seti ve panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Tahmin sonuçları reel döviz kuru değişkenliğinin Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatını düşük düzeyde, kalıcı olmayacak bir şekilde ve negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Çalışmada aynı zamanda, reel döviz kurunun Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını etkilediğine ilişkin herhangi bir bulgu elde edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru Değişkenliği, Türkiye'nin Euro Kullanan Ülkelere İhracatı, Panel Veri Yöntemleri

Abstract

This paper investigates the impact of real exchange rate volatility on the Turkey's export to the Euro 12 countries. Econometric analysis bases on panel data methods and uses quarterly data for the years after 2002 when Euro entered into circulation in these countries. Estimation results indicate that real exchange rate volatility affects Turkey's export to the Euro using countries in a low level negatively and not in a permanent manner. Furthermore it is found that reel exchange rate does not affect Turkey's export to these countries.

Keywords: Exchange Rate Volatility, Turkey's Export to the Euro Using Countries, Panel Data Methods

Giriş

Döviz kuru değişkenliğinin dış ticaret üzerindeki etkisine yönelik iktisatta farklılık gösteren teorik yaklaşımlar mevcuttur. Temelde kur değişkenliğinin, belirsizliği artırdığı için dış ticarete etkisinin negatif olduğunu ileri süren görüşlerin yanı sıra, dış ticaret firmalarına yönelik çeşitli davranışsal varsayımlar altında kur değişkenliğinin dış ticareti artırıcı sonuçlara neden olabileceğini ileri süren yaklaşımlarda da mevcuttur. Döviz kuru değişkenliğinin dış ticareti negatif yönde etkilemesini öne süren görüşlerin temelinde, dış ticaret sözleşmelerinin genellikle geleceğe yönelik olması ve döviz kur hareketlerinin bu sözleşme taraflarını zarara uğrama riski ile karşı karşıya bırakması fikri yatmaktadır. Burada, ulusal paranın yabancı paralar cinsinden karşılığındaki, yani döviz kurundaki değişkenlik veya belirsizlik, malların fiyatını ve nihayetinde ihracatçı ve ithalatçı arasındaki ödemenin değerini değiştirdiğinden dış ticaret yapan taraflar için bir endişe kaynağıdır. Bu nedenle, bu görüşe göre döviz kuru değişkenliğinin yüksek olması, tarafları dış ticaret sözleşmelerini yapmaktan alıkoymakta veya bunları daha düşük düzeyde yapmaya yönlendirmektedir. İhracatçıların veya ithalatçıların, döviz kuru belirsizliği altında öngörülemeyen kur hareketlerinin etkilerine maruz kalmamak veya bundan kaynaklanan riskleri sınırlandırmak için faaliyetlerini azaltmaları beklenir. Bu durumda, döviz kuru değişkenliğindeki artış dış ticareti azaltıcı sonuçlara neden olur.

Fakat teorik tartışmalar ve aynı zamanda uygulamalı çalışmalara ait farklılık gösteren sonuçlar kur de-

ğişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisinin bu şekilde tekdüze olmadığı yönündedir. Döviz kuru değişkenliği ile dış ticaret ilişkisinin pozitif yönlü olabileceği De Grauwe (1988), Franke (1991), Sercu ve Vanhulle (1992), Viaene ve Vries (1992), Broll ve Eckwert (1999) ve Sercu ve Uppal (2003) gibi çalışmalarca çeşitli mekanizmalar kullanılarak ortaya konulmaktadır. Buna göre, ticaret yapan tarafların riskten kaçınma derecelerine, dış ticaret piyasasına giriş ve çıkış maliyetlerine, firmaların kapasite kısıtlarına, döviz kuru riskine karşı finansal piyasaların koruma sağlamasına ilişkin çeşitli varsayımlar altında kur değişkenliğindeki artış ticaret hacmini artırıcı sonuçlara neden olabilir.

Genellikle, ülkeler çok sayıda yabancı ülke ve farklı para birimleri cinsinden dış ticaret yapmaktalar. Yabancı ülke para birimlerinin değerlerinde farklılık gösteren değişimler farklı ülkelerle yapılan dış ticareti farklı şekilde etkileyebilir. Dış ticaretin para birimlerine göre farklılık göstermesi, örneğin reel efektif döviz kuruna nispeten ulusal paranın ticaretin yapıldığı ilgili para birimi karşısındaki reel kurda ortaya çıkan değişkenliği daha önemli kılar. Çünkü aynı büyüklükteki bir reel efektif döviz kuru değişmesi dış ticaret yapılan ülkelere ait para birimlerinin değerinde farklı düzeydeki değişimlerden kaynaklanabilir. Bunun yanı sıra, ülkenin toplam dış ticaret hacminin veya toplam ihracatının dikkate alınması da kur değişkenliğinin etkisinin tespitini zorlaştırabilir. Çünkü bu veriler de kur değişkenliğinden farklı şekilde etkilenmeleri mümkün olan ülkelere ait değerlerin toplulaştırılması ile oluşturulmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada Türkiye için döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisi Euro reel döviz kuru ve Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatı dikkate alınarak araştırılmıştır. Bilindiği gibi Euro 2002 yılından itibaren Avusturya, Almanya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Lüksemburg, İrlanda, İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan olmak üzere 12 AB ülkesinde tedavüle girmiştir. Bu nedenle çalışmada 2002-2015 yıllarına ait üçer aylık veri seti kullanılmıştır. Kur değişkenliği reel döviz kurunun standart sapmasının geriye yönelik hareketli ortalaması şeklinde hesaplandığı çalışmada dengeli panel veri yöntemlerinin kullanılmıştır. Döviz kuru değişkenliğinin hesaplanma biçiminden dolayı analizler, veri setinin başlangıç yıllarına ait farklı dönemler dışarıda bırakılarak yapılmıştır.

Çalışmanın devamı şu şekilde düzenlenmiştir. Takip eden bölümde döviz kuru değişkenliği ve dış ticaret arasındaki ilişkinin karmaşıklığını ortaya koyan teorik tartışmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ülke veya ülke grupları, uygulanan yöntem ve elde edilen sonuçlar bakımından farklılık gösteren uygulamalı çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde reel döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisinin incelenmesinde kullanılan model, veri seti ve ekonometrik yöntem tanıtılmış ve elde edilen bulgular sunulmuştur. Sonuç bölümünde ise çalışma sonuçları ifade edilmiş ve bulgular doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Döviz Kuru Değişkenliği ve Dış Ticaret İlişkisine Yönelik Teorik Tartışma

Teorik tartışma döviz kuru değişkenliğinin dış ticaret üzerindeki etkisinin yönü konusunda görüş farklılıklarının olduğunu göstermektedir. Örneğin, Hooper ve Kohlhagen (1978) bu etkiyi ihracatçı ve ithalatçının riskten kaçınma (risk averse) özelliği taşıdığı varsayımlarından hareketle değerlendirir. Bu değerlendirmeye göre, böyle bir varsayım altında döviz kuru değişkenliğindeki artış taraflara daha yüksek maliyet yükler ve bu nedenle ticareti azaltır. Arize (1997) ve McKenzie (1999) da, genellikle dış ticaret sözleşmelerinin geleceğe yönelik olduğunu ve bu sözleşmelerin yapılması ile malların tesliminin ve ödemenin gerçekleşmesinin eşzamanlı olmadığını ifade ederler. Buna göre, ödemelerin sözleşmeden sonra gerçekleşmesi, döviz kuru değişimlerinden dolayı tarafları zarara uğrama veya karlarda azalma riski ile karşı karşıya bırakabilir. Bu durumda eğer, finansal sistem kur riskine karşı koruma (hedging) sağlamıyor ise ticaretin azalması muhtemel görünmektedir.

Akhtar ve Hilton (1984), ise döviz kuru belirsizliğinin ticaret hacmi üzerindeki etkisini doğrudan ve dolaylı etkiler şeklinde açıklar. Buna göre, döviz kuru belirsizliği fiyat ve karları belirsiz ve değişken yaparak uluslararası ticaret hacmini doğrudan etkiler. Sipariş tarihinde, ödemenin gerçekleşeceği tarihteki döviz kuru düzeyine ilişkin belirsizlik ne kadar yüksek ise yurtiçi talep ithal mallara nispeten daha fazla yurtiçi mallara yönelme olasılığı taşır. Akhtar ve Hilton'a (1984) göre, bu durumda vadeli işlem (forward) piyasalarının kur riskine karşı mükemmel koruma sağlaması da mümkün değildir. Aynı zamanda, kur

belirsizliğinin yanı sıra ulusal paranın değerini hangi yönde değişeceğine ilişkin beklenti de ithalatçı ve ihracatçının sözleşmeyi yapmak isteyecekleri para birimini farklı şekilde etkiler. Belirsizliğin, döviz kuru artışı yönünde olması durumunda ithalatçı ulusal para cinsinden, tersi durumda ise yabancı para cinsinden sözleşme yapmak isteyecektir. Fiyatlar, yabancı ülke para birimi cinsinden verilmiş ise ithalatçının nihai ödemesini garanti altına almak için yabancı para (kambiyo) işlemleri yapması gerekir. Sözleşmede fiyatlar ithalatçı firma ülkesine ait para birimi ile belirlenmişse, ithalatçı kur değişmelerine karşı kendisini garanti altına almış olur. Fakat bu durumda ihracatçı, beklenmedik bir kur riskinden kaynaklanan kayıp olasılığıyla karşı karşıyadır ve riskin tazmini için fiyatlara bir risk primi eklemesi daha yüksek satış fiyatına neden olur. Kur belirsizliğinin yüksek olması durumunda ithal mallarının fiyatının ulusal para cinsinden, fakat risk priminden dolayı nihayetinde daha yüksek düzeyde belirlenmesi ithalat hacminin daha düşük düzeyde gerçekleşmesine neden olabilir. Bu nedenle, de kur belirsizliği ticarete konu olan mallar için daha yüksek fiyatlara ve bu nedenle de daha düşük ticaret hacmine neden olduğu ifade edilebilir.

Buna karşın, finansal piyasaların ileriye yönelik dış ticaret işlemlerde ticaret maliyetlerini önemli derecede artırmadan kur riski için koruma sağladığı ileri sürülebilir. Fakat Akhtar ve Hilton (1984)'un ifade ettiği gibi, ancak aşırı derecede gerçekçi olmayan varsayımlar altında, vadeli işlem piyasaları döviz kuru belirsizliğini düşük makul maliyete indirme konusunda etkindirler. Buna göre, firmalar ürettikleri malların geleceğe yönelik maliyet ve fiyatlarını veya yabancı para ihtiyaçlarının zamanlama ve hacmini belirleyemediklerinde gelişmiş vadeli işlem piyasaları kur riskine ancak sınırlı koruma sağlayabilir. Vadeli işlemlere ilişkin koruma (cover or hedging) sağlanması durumunda dahi döviz kuru değişkenliğindeki artış uluslararası ticareti azaltıcı yönde etkiler. Çünkü koruma maliyetlerine katlanan ithalatçı daha yüksek fiyatlarla karşı karşıya kalır. Veya ihracatçının bu maliyetlere maruz kalması, onu bu maliyetleri fiyatlara yansıtmaya yönlendirir. Talep miktarı fiyatlara duyarlı olduğu varsayılır ise, her iki durumda da kur değişkenliğindeki artış ticaret hacmini azaltıcı yönde etkiler.

Akhtar ve Hilton'a (1984) göre döviz kuru belirsizliğinin dış ticaret üzerindeki dolaylı etkisi ise, firma-

ların uzun döneme ilişkin kararlardan kaynaklanır. Buna göre, sözleşme döneminin ötesinde firmanın geleceğe ait gelir ve harcama akımını tahmin etme kabiliyeti yurtiçindekilere nispeten yabancılarla ticaret yapmaktan daha fazla bozulabilir. Döviz kuru yabancı malların fiyatını belirleyen önemli değişkenlerden biri olduğundan dolayı dış ticarete konu olan malların fiyatları yerli ikamelerine oranla daha fazla oynaklık gösterebilir. Döviz kuru değişimleri, yerli ve yabancı tedarikçiler arasında değişim yapmasını gerektirebilir. Üreticiler için tedarik kaynağını değiştirmek ise maliyetli uyum sağlama sürecini ve harcamalarını gerektirir. Riskten kaçınma özelliğine sahip alıcı veya ithalatçı firma bu tür harcamalardan kaçınmak için iç piyasadaki tedarikçileri tercih edebilir. İhracatçı için de benzer koşullar altında aynı sonuçlar geçerli olabileceğinden, bu durum dış ticareti azaltıcı sonuçlara neden olur.

Çok sayıda çalışmada, kur değişkenliğinin riskten kaçınma özelliği taşıyan ihracatçı ve ithalatçıya maliyet yükleyeceği ve onların da yurtiçi ticareti yurtdışı ticarete tercih ederek cevap verecekleri ileri sürülmesine karşın, ihracatın kur değişkenliğindeki artış nedeniyle artacağını ileri süren yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin, Franke (1991), rekabetçi olmayan piyasada faaliyet gösteren risk yansız firmanın davranışının, dış piyasaya giriş maliyetleri ve bu piyasadaki çekilme maliyetleri olan işlem maliyetlerinden etkilendiğini ifade eder. Buna göre, ihracattan beklenen nakit akımının bugünkü değeri işlem maliyetinin bugünkü değerini aşması durumunda firma ihracata başlayacaktır. Bunun yanı sıra Franke (1991)'e göre nakit akımının bugünkü değeri işlem maliyetlerinin bugünkü değerine göre daha hızlı bir şekilde artar ve kur değişkenliğindeki artış bu durumda firmaya yarar sağlar. Kur değişkenliğindeki artış firmanın dış piyasaya daha erken giriş yapmasına (nakit akımının bugünkü değeri artacağından) ve bu piyasayı daha geç terk etmesine, dış ticaret firmalarının sayısının artmasına ve firmanın ihracatın artmasına neden olur. Kur riski artışının ikame ve gelir etkilerini vurgulayan De Grauwe (1988)'e göre de kur değişkenliğindeki artış nedeniyle ihracat gelirlerinin beklenen faydasındaki azalmayı dengelemek için, ihracat sektöründe mevcut kaynakların ve ihracat aktivitesinin firma tarafından artırılması da mümkündür. Buna göre, kur değişkenliğindeki artışın refahı azaltıcı sonuçları olmakla birlikte ihracatçı firmanın riskten

kaçınma derecesine bağlı olarak ihracat faaliyetinde artışa da neden olabilir. Fakat De Grauwe (1988) kur değişmelerinin negatif etkisinin politik etkenlerden kaynaklanabileceğini ifade eder. Şöyle ki, buna göre esnek döviz kuru rejimi önemli ülkelerin para birimlerine ait reel kurlarda uzun süreli salınlara neden olmuştur. Bundan kaynaklanan sapmalar ihraç malları sektörlerinde uyum problemlerine ve korumacılığa yönelik baskıları artırmış olabilir. Broll ve Eckwert (1999), da döviz kuru değişkenliğindeki artışın ihracat üzerindeki etkisini firmanın riskten kaçınma derecesine göre değişebileceğini ifade etmekle birlikte, bunun dünya piyasalarına ihracatın reel opsiyon değerlerinde artışa neden olmakla ve ticaretin potansiyel kazançlarını artırmakla pozitif olabileceğini ifade etmektedir.

Döviz kuru belirsizliğinin ihracat üzerindeki etkisinde ihracatçının riskten kaçınma derecesinin önemli sonuçları olduğu De Grauwe (1988), Arize(1997) ve McKenzie (1999) tarafından da vurgulanmaktadır. Buna göre eğer, ihracatçı riskten yüksek derecede kaçınma özelliğine sahip ise, kur değişkenliğindeki bir artışa karşın ihracat gelirlerindeki azalmadan kaçınmak için daha fazla üretme yönünde bir teşvike sahip olabilir. Bu durumda, kur değişkenliğindeki artış, gelir kayıplarını telafi etmek için daha yüksek bir isteğe neden olur ve ihracat gelirlerinin marjinal faydasını yükseltir. Bunun aksine, riskten kaçınma derecesi düşük olan ihracatçı için ise, satış gelirlerinin marjinal faydası azaldığından daha az ihraç etmek isteyecektir. Bu nedenle, riskten kaçınma derecesine bağlı olarak, kur değişkenliğindeki artışın ihracat üzerindeki etkisi pozitif de olabilir.

Buna karşın, Akhtar ve Hilton (1984)'un da ifade ettiği gibi kurlardaki geniş ve yaygın değişmelerin sonuçlarına maruz kalma, dış ticarete cesaret kırıcı olabileceğinde yurtiçi piyasalara güvenme yönünde temel bir eğilime de neden olabilir. Bunlara göre aşırı reel döviz kuru dalgalanmalarının, orta vadede doğrudan yabancı yatırımlar ve ticaret kalıpları yoluyla da dış ticaret hacmini etkilemesi beklenebilir. Kur hareketlerinin neden olduğu fiyat dalgalanmalarını azaltmak için üretim tesisleri genellikle nihai pazara yakın olma eğilimi gösterebilir. Bu eğilim ticaret kalıplarının belirlenmesinde etkisini gösterir. Kur hareketleri, yatırım kararlarını doğrudan etkilemeden, belirli endüstrilerde ülkelerarası nispi fiyatları etkilemekle de ticaret kalıbını rahatsız edebilir. Bu, ülkeler

arasında sanayi düzeyinde tedariki etkiler ve ticaret kalıbını değiştirir. Kurlarda ters yönde bir değişme, bu ticaret kalıbının tekrar tersi yönde değişmesi yönünde baskıya neden olur. Bu nedenle, ithalatçı veya ihracatçı firmalar başlangıç düzenleme maliyetlerini azaltmak veya zamanla elimine etmek isterler. Reel kurdaki bir veya diğer yöndeki değişmeler tedarik kaynağında, piyasalarda ve ticaret kalıplarında tekrarlanan kaymalar uluslararası ticarete riskin artmasına neden olur. Akhtar ve Hilton (1984)'a göre muhtemeldir ki, kur belirsizliğinin burada tartışılan doğrudan olmayan etkisini kur değişmelerinin kendi etkisinden ayırmak mümkün değil. Bu, yüksek ayarlama maliyetine neden olan veya ticaret kalıbını sıklıkla değiştiren yüksek ve yaygın kur değişmeleri için özellikle doğrudur.

Benzer şekilde kur değişkenliği etkisinin negatif olacağını öngören Clark (1973) ise, firmaların üretim ölçeğini değişen koşullara göre uyarlamalarının maliyetli olduğunu, üretim kararlarını gerçekleştiren kurlara göre aldıklarını ve bu nedenle kur değişmelerinden dolayı karlılıkta ortaya çıkan avantajlı veya dezavantajlı koşullara göre çıktı düzeyini ayarlayamayacaklarını ifade eder. Bu durumda, ölçeğini değiştiremeyen firma karlılığındaki değişkenlik sadece kur dalgalanmasından dolayı ortaya çıkacaktır. Clark (1973)'a göre, yöneticilerin de riskten olumsuz şekilde etkilendikleri ve kur riskine karşı korumanın olmadığı varsayımı altında, orta noktasını değiştirmeyen daha yüksek döviz kuru değişkenliği çıktı düzeyinin ve dolayısıyla ihracatın azaltılması ile sonuçlanır. Hooper ve Kohlhagen (1978)'e göre de, dış ticaret taraflarının risk karşıtı olması varsayımıyla kur riskinde bir artış, riskin ithalatçı veya ihracatçı tarafından yükleneceğine bağlı olarak fiyatları farklı yönlerde etkileyebileceğine rağmen ticaret hacmini azaltır. Bu azalma, kur değişkenliğindeki artışın taraflara daha yüksek maliyet yüklemesinden kaynaklanır. Ayrıca, Hooper ve Kohlhagen (1978) gelişmiş ülke para birimleri için vadeli işlem piyasalarının mevcut olduğunu ve bu piyasaların öngörülemeden kur hareketleri nedeniyle maruz kalınan riskleri belirli ölçüde azalttığını, fakat gelişmekte olan ülkelerin para birimleri için böyle piyasaların veya dengeleme mekanizmalarının mevcut olmadığını da ifade etmekte. Viaene ve Vries (1992) ise vadeli işlem piyasalarının varlığında kur değişkenliğinin ticaret hacmi üzerindeki pozitif etkisini ülkenin net döviz pozisyonlarının pozitif olmasına bağlamaktadır. Bunlara göre ihracatçı ve ithalatçı, va-

deli işlem piyasalarının farklı taraflarında yer aldığından kur değişkenliğindeki artış bunları kayba uğrayanlar ve kazançlı çıkanlar olmak üzere farklı şekilde etkilemektedir. Değişkenlikteki artıştan ihracatçı ve ithalatçının kayba uğraması veya kazançlı çıkması net döviz pozisyonuna ve riskten kaçınma derecesine göre farklılık göstermektedir.

Vadeli işlem piyasalarının yanı sıra kur riskini azaltmaya yönelik başka olanaklar da mevcuttur. Geniş bir ticaret yelpazesine sahip olan ve çok sayıda ülke ile işlem yapan firmalar, para birimlerinin ve birçok diğer değişkenin neden olduğu hareketleri dengelemek için çok sayıda olanağa sahiptir. Örneğin, satın alma gücü paritesi hipotezi, kurun ülkeler arasındaki enflasyon oranı farkına uyum sağlama eğilimine sahip olduğunu ifade eder. Bu nedenle, döviz kurunda yaşanan düşüşün neden olduğu ihracat azalması daha yüksek ihracat fiyatı ile kısmi olarak dengelenir. Ya da Clark (1973) çalışmasında belirttiği gibi, yabancı girdi kullanan ihracatçı firma için, döviz kurunun düşmesi girdi maliyetlerinin de azalmasına neden olur. Bu, ihracat gelirlerindeki azalmayı bir ölçüde dengeler. Farklı ülkelerle ticaret yapan yani dış ticarette bölgesel çeşitlendirmeyi başarmış olan firmalar için kurların farklı yönlerde hareket etmesi ve bu firmaların farklı para birimlerine dayalı varlıklara sahip olmaları da dengeleyici etkiye neden olur.

Ticaretin kur hareketlerinden olumsuz şekilde etkilemeyeceği varsayımı, firmanın döviz kurlarındaki değişimlere üretim miktarını ve girdilerini etkin şekilde ayarlayarak değiştiremeyeceği varsayımına dayanır. Canzoneri ve diğerleri (1984) kur değişkenliğindeki artışın, üretim miktarını değişen fiyatlara uyarlayabilen firmalara karlı şekilde faydalanma olanağı sağladığını ifade etmekte. Buna göre, uluslararası ticarete konu olan bir mal üreten firma için kur hareketleri fiyat ve ödenen reel ücret değişmelerine neden olabilir. Eğer uyum maliyetleri, firmanın kur değişimine tepkisi için engel teşkil ediyor ise risk karşıtı bir firma kur değişkenliğinde artışla ölçeğini azaltacaktır. Fakat firma girdilerini kur hareketlerine göre değiştirebiliyor ise ölçeğini artırması da olasıdır. Girdilerin yüksek ve düşük fiyatlara göre ayarlanabilir olması, daha yüksek kur değişkenliğinde firmanın beklenen ortalama karını artacaktır. Diğer yandan, karlılık değişkenliğindeki artış, riskten kaçınan firmanın üretim miktarı ve ihracatı üzerinde tersi yönde bir etkiye neden olur. Canzoneri ve diğerlerine (1984) göre düşük

riskten kaçınma varsayımı ile fiyat değişkenliğinin beklenen karda neden olduğu pozitif etki kar değişkenliğinin neden olduğu negatif etkiye baskın ise firma uzun dönemde ölçeğini artırma yoluna gider.

Döviz kuru dalgalanmalarının dış ticareti negatif yönde etkilemeyeceğine yönelik bir diğer argüman batık maliyetlerden kaynaklanır. Clark ve diğerlerine (2004) göre uluslararası ticaret önemli ölçüde batık maliyet gerektirmektedir. Çünkü bu ticaret ağırlıklı olarak farklılaştırılmış imalat sanayi ürünlerine dayanır ve bu ürünler yabancı piyasalara uyumu, pazarlama ve dağıtım ağlarının oluşturulmasını, üretim fabrikalarının ihracat piyasaları için özel şekilde dizayn edilerek kurulmasını gerektirebilir. Batık maliyetlerin büyüklüğü firmalarda, kurdaki kısa dönemli dalgalanmalara daha az cevap verme eğilimine neden olabilir. Benzer bir şekilde Sercu ve Vanhulle (1992) de standart yükümlülükleri ve taşıma gibi batık maliyetleri üstlenen riskten kaçınan bir ihracatçı firmayı dikkate alarak döviz kuru değişkenliğindeki artışın fiyat ve işlem hacmi etkileri yoluyla ihracatçı firma değerini artıracaklarını ifade etmektedir. Burada piyasaya giriş reklam ve personel gibi alanlara yatırım yapmayı gerektirir. Piyasayı terk etme de bazı ilave maliyetlere yol açmaktadır. Fakat aynı zamanda giriş ve çıkış kararlarının değerlendirilmesi de firmaya maliyet yüklemektedir. Ulusal paranın değerlenmesi ile firmalar ihracat piyasasını terk etme veya sadece ihracatı geçici olarak durdurma kararı ile karşı karşıya olurlar. Sercu ve Vanhulle (1992)'e göre kur değişkenliğindeki artış firmanın piyasayı terk ettiği kur düzeyini azalmakta ve firma değerini artırmaktadır. Firmanın ihracat piyasasında kalmaya devam etmesine veya bu piyasaya giriş yapacağı kur yelpazesinin genişlemesine neden olmaktadır.

Sercu ve Uppal (2003) ise, taşıma maliyetlerinden dolayı kısmi olarak bölünmüş uluslararası mal piyasaları için bir stokastik genel denge modeli dahilinde kur değişkenliği ve ticaret hacmini ele almışlar. Buna göre döviz kurunun eksiksiz (complete) finansal piyasalarda içsel olarak belirlendiği varsayımı ile döviz kuru değişkenliğindeki artışın nedenine bağlı olarak ticaret ve kur değişkenliği arasındaki ilişki negatif veya pozitif olabilir. Bacchetta ve Wincoop (2000)'a göre de sabit döviz kuru sisteminin muhakkak daha yüksek ticarete neden olduğu söylenemez. Tüketici davranışlarına ve para politikasına bağlı olarak, farklı kur sistemlerinde ticaret daha yüksek olabilir. Yabancı

ülke parasının değerinin, örneğin parasal genişlemeden dolayı azalması bu ülkeye ihracatı azaltıcı yönde etkilerken, parasal genişlemeden dolayı toplam talepteki artış ihracatı artırıcı sonuçlar da doğurabilir.

Ampirik Literatür

Döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisinin incelendiği ampirik çalışmalarda da, konuya ilişkin teorik literatürde olduğu gibi ilişkinin yönü konusunda görüş birliğinden uzak sonuçlar olduğu göstermektedir. Örneğin, Asseery ve Peel (1991) Avustralya, Japonya, Birleşik Krallık, ABD ve Batı Almanya için 1972-1987 yıllarına ait üçer aylık veri seti kullanarak hata düzeltme mekanizması çerçevesinde Birleşik Krallık haricinde diğer ülkeler için döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu bulmuşlar. Koentegrasyon ve hata düzeltme modelinin uygulandığı Arize (1997) çalışmasında ise Danimarka, Almanya, İtalya, Japonya, İsviçre, Birleşik Krallık ve ABD için kur değişkenliğinin reel ihracatı negatif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Benzer şekilde Akhtar ve Hilton (1984) da, ABD ve Almanya imalat sanayisi için kur değişkenliğinin ticaret hacmini azalttığını göstermiştir. Fakat Akhtar ve Hilton (1984) çalışmasını genişleten Gotur (1985) ise ABD, Almanya, Fransa, Japonya ve Birleşik Krallık için kur değişkenliği ve ticaret hacmi arasında yeterli düzeyde güçlü bir ilişkinin olmadığını bulmuştur. ABD ve Almanya'nın çok taraflı ve iki taraflı dış ticaret akımlarını kapsayan Hooper ve Kohlhagen (1978) çalışmasına ait sonuçlar da çoğunlukla kur belirsizliği ile ticaret hacmi arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklindedir. Bu çalışmada döviz kuru belirsizliğinin fiyatları artırdığı, ticaret hacmini etkilemediği, fakat sadece ABD ve Birleşik Krallık arasındaki ticaretin kur belirsizliğinden negatif yönde etkilediği bulunmuştur.

Konunun gelişmiş ülkeler için araştırıldığı Bailey, Tavlas ve Ulan (1986) çalışmasında da Gotur (1985) ile benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmada Kanada, Almanya, Fransa, Japonya, İtalya, Birleşik Krallık ve ABD için, esnek döviz kuru rejiminde ticaret ağırlıklı nominal döviz kurundaki yüzde değişim şeklinde hesaplanan kur değişkenliğinin ihracatı azaltıcı etkiye sahip olmadığı yönünde sonuç elde edilmiştir. Aynı ülkeler için Chowdhury (1993) ise hata düzeltme modeli çerçevesinde reel kur değişkenliğinin

ihracat üzerinde negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur. ABD, Birleşik Krallık, Almanya, Fransa ve Japonya'nın Bretton Woods sonrası dönemini dikkate alan Kroner ve Lastrapes (1993) ise nominal kur değişkenliği, ihracat ve fiyatlar arasındaki ilişkileri çok değişkenli GARCH ve ihracatın çok yanlı indirgenmiş bir modeli çerçevesinde incelemişler. Bu çalışmada kur değişkenliği göstergesi olarak alınan koşullu varyansın tüm ülkeler için güçlü etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Döviz kuru değişkenliğinin GARCH modeliyle elde edilen koşullu varyansla ölçüldüğü Choudhry (2005) çalışmasında elde edilen sonuçlar da ABD, Kanada ve Japonya için reel ve nominal döviz kuru değişkenliğinin çoğunlukla reel ihracatı negatif yönde etkilediğini gösterir.

Almanya ve ABD iki taraflı ticareti için McKenzie ve Brooks (1997) ARCH modelinde türetilmiş kur değişkenliğinin ticaret akımlarını pozitif yönde etkilediğini bulmuşlar. Çalışmada nominal veya reel kur değişkenliğinin küçük düzeyde farklılık gösterdiği belirtilmekle birlikte nominal kur değişkenliği dikkate alınmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi aynı ülkeler için Hooper ve Kohlhagen (1978) ise iki değişken arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı sonucuna varmışlar. Kur değişkenliğinin ARCH ve GARCH modellerine göre oluşturulduğu McKenzie (1998) çalışmasında da kur değişkenliğinin Avustralya ihracatını pozitif yönde ithalatını ise negatif yönde etkilediği bulunmuştur. Sektörel bazda yapılan analiz ise pozitif etkinin kur değişkenliğinin metal cevheri ve minerallerin ihracatı üzerindeki pozitif etkisinden, ithalat üzerindeki negatif etkinin ise ara mallarından kaynaklanabileceği yönünde bulgular elde edilmiştir.

Döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisinin incelenmesi için literatürde çekim modeli de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin 1973-1999 dönemi sabit döviz kuru rejimleri için Klein ve Shambaugh (2006)'a ait çalışma sonuçları, sabit döviz kuru rejimlerinin temel (base) ülke ve parasını bu ülke parasına sabitleyen ülke arasındaki iki taraflı ticaret üzerinde güçlü etkiye sahip olduğunu gösterir. Çekim modeli çerçevesinde Aristotelous (2001) ise, 1889-1999 dönemi için genelleştirilmiş döviz kuru değişkenliği ve döviz kuru rejimlerinin İngiltere'nin ABD'ye olan ihracatı üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığını bulmuştur. Tenreyro (2007) ise, çekim modelinin özellikle kur değişkenliği ve ticaret arasın-

da ilişki tahminde sistematik sorunlara neden olduğunu ifade etmektedir. Çok sayıda ülkeyi kapsayan ve en çok olabilirlik yönteminin kullanıldığı çalışmada nominal kur değişkenliğinin ticaret hacmini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Byrne, Darby ve MacDonald (2008), sektörel veri kullanılarak homojen ve farklılaştırılmış ürünler için kur değişkenliğinin ABD dış ticareti üzerindeki etkisini incelemişler. Bu araştırmacılar kur değişkenliğinin negatif etkisinin farklılaştırılmış ürünlerde daha güçlü olduğunu bulmuşlar. ABD'nin 1973 sonrası dönemi için kur değişkenliği ve ihracat arasında negatif ilişki bulan bir diğer çalışma Rahman ve Serletis (2009) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, kur değişkenliği GARCH modeli çerçevesinde elde edilmiştir.

İlişkinin endüstriler bazında incelendiği Bahmani-Oskooee, Harvey ve Hegerty (2014) çalışmasında ABD ve İspanya arasındaki ticareti dikkate alınmıştır. Bu çalışma sonuçlarına göre az sayıda endüstri kur belirsizliğindeki değişmeye tepki vermektedir. Bu tepki farklı endüstrilerde negatif ve pozitif olmakla birlikte ihracatta daha yüksektir. Bahmani-Oskooee, Harvey ve Hegerty (2015) ise, ABD'nin Endonezya'ya ihracat ve bu ülkeden ithalat yapan endüstriler için kur değişkenliğinin etkisini incelemişler. Kısa dönemde ihracatçı ve ithalatçı endüstrilerin yarısının, uzun dönemde ise daha azının kur değişkenliğinden etkilendiğini, kur değişkenliğindeki artışın en fazla ise küçük Endonezya ihracatçısını etkilediğini bulmuşlar.

Gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere ilişkin yapılan uygulamalı çalışmalara ilişkin sonuçlar da önemli derecede farklılık göstermektedir. Örneğin Hall ve diğerleri (2010), uyguladıkları panel veri yöntemleri sonucunda 10 yükselen ekonomi ve 11 gelişmekte olan ülke için ülke gruplarına göre farklılaşan sonuçlar elde etmişler. Şöyle ki, gelişmekte olan ülkeler paneli için kur değişkenliğinin ihracatı negatif yönde etkilediği, fakat yükselen ekonomiler için böyle bir etkinin olmadığını bulmuşlar. Hall ve diğerlerine (2010) göre bu durum yükselen ekonomilerde sermaye hareketlerinin serbestliğinin kur değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisini azaltabileceğinden kaynaklanabilir. Panel veri yöntemlerinin kullanıldığı Tang (2014) çalışması sonuçları ise, 18 Asya ülkesinde döviz kuru değişkenliğinin farklı mal gruplarının ihracatını azaltıcı yönde etkilediğini gösterir. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 6 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan

Caballero ve Corbo'ya (1989) ait çalışmada riskten kaçınmayı içeren bir ihracat modeli kullanılmıştır. Bu modelin tahmini sonucunda reel döviz kurunun standart sapması şeklinde hesaplanan kur belirsizliğinin ihracatı güçlü şekilde negatif yönde etkilediği bulunmuştur. Arize, Osang ve Slottje'nin 2000 yılında yapılan 13 az gelişmiş ülkeyi ve 2008 yılında yapılan 8 Latin Amerika ülkesini kapsayan ve hata düzeltme modeli ile koentegrasyon tekniklerinin kullanıldığı çalışmalara ait sonuçlar da reel döviz kuru değişkenliğinin kısa ve uzun dönemde ihracatı negatif şekilde etkilediğini destekleyici niteliktedir.

Pino, Tas ve Sharma'ya (2016) ait çalışmada kur değişkenliği ihracat ilişkisi Endonezya, Malezya, Kore, Singapur, Tayland ve Filipinler için araştırılmıştır. Ticaret ağırlıklı reel efektif kur için ARCH, GARCH modellerine göre ve standart sapmanın hareketli ortalaması şeklinde hesaplanan değişkenlik göstergeleri dikkate alınmıştır. Çalışmada uzun dönemde Singapur hariç diğer ülkeler için negatif ilişki bulunurken, kısa dönemde ise kur değişkenliği göstergelerine göre farklılaşabilen sonuçlar elde edilmiştir. Kur değişkenliğini ARCH modeli koşullu varyansı ve standart hata ile ölçen Nishimura ve Hirayama (2013), Japonya'nın Çin'e olan ihracatının kur değişkenliğinden etkilendiğini, fakat Çin'in Japonya'ya olan ihracatının negatif yönde etkilendiğini bulmuşlar. Hayakawa ve Kimura (2009) ise Doğu Asya ülkeleri için kur değişkenliğinin dış ticaret üzerindeki etkisini dünyanın diğer bölgeleri ile karşılaştırmalı bir şekilde incelemişler. Araştırmacılar kur değişkenliğinin bu bölgede ticareti daha fazla etkilediği yönünde sonuçlar elde etmişler. Çalışmada bu durum, bölgedeki ticaretin önemli bir kısmının ara malları ticareti olması ile açıklanmıştır.

Türkiye ihracatı üzerinde döviz kuru belirsizliğine ilişkin çalışmalarda ise çoğunlukla koentegrasyon ve hata düzeltme yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan Tarı ve Yıldırım (2009), döviz kuru belirsizliğinin ihracat hacmini uzun dönemde negatif etkilediğini, kısa dönemde ise herhangi bir etkisinin olmadığını bulmuşlar. Saatçioğlu ve Karaca (2004) ise hem kısa hem de uzun dönemde negatif etki bulmuşlar. Altıntaş, Cetin ve Öz (2011) de çalışmalarında çok değişkenli koentegrasyon ve hata düzeltme modeli kullanmışlar. Fakat bu çalışmada reel kur değişkenliğinin ihracatı kısa ve uzun dönemde pozitif yönde etkilediği bulunmuştur.

Model, Veri Seti ve Analiz Sonuçları

Bu bölümde Euro reel döviz kuru değişkenliğinin Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatı üzerindeki etkinin belirlenmesinde kullanılan model ve veri seti tanımlanmış ardından analiz sonuçları sunulmuştur.

Model ve Veri Seti

Bu çalışmada Euro reel döviz kuru değişkenliğinin Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatı üzerindeki etkisi literatürde de yaygın bir şekilde kullanılan aşağıdaki model çerçevesinde araştırılmıştır:

$$LE_{i,t} = \alpha_0 + \alpha_1 LY_{i,t} + \alpha_2 LX_{i,t} + \alpha_3 LV_{i,t} + u_{i,t} \quad (1)$$

Burada $LE_{i,t}$ t döneminde Türkiye'nin i ülkesine olan reel ihracatını, $LY_{i,t}$ i ülkesinin t dönemindeki reel gelir düzeyini, $LX_{i,t}$ reel döviz kurunu, $LV_{i,t}$ reel döviz kuru değişkenliğini ve $u_{i,t}$ ise modelin hata terimlerini ifade etmektedir. Bu denklemde ihracatı açıklayan değişkenlerden olan $LY_{i,t}$ yabancı ülke gelir düzeyinin ihracatı pozitif yönde etkilemesi beklenir. Çalışmada reel döviz kuru yabancı ülke mallarının ulusal mallar cinsinden karşılığı şeklinde ifade edilmiş ve Euro Türk Lirası nominal döviz kuru ile yabancı ülke fiyatları çarpımının ulusal fiyatlara bölümü şeklinde hesaplanmıştır. Bu nedenle diğer bütün koşullar sabitken reel döviz kurunun artması yabancı ülke mallarının ulusal mallar cinsinden karşılığının artması anlamına gelir ve dolayısıyla bunun ihracatı pozitif yönde etkilemesi beklenir. Kur değişkenliğini ifade eden $LV_{i,t}$ değişkenine ait α_3 katsayısı ise teorik tartışmanın ifade edildiği ikinci bölümden de anlaşıldığı gibi negatif veya pozitif olabilir. Burada reel döviz kuru değişkenliği reel döviz kurunun standart sapmasının hareketli ortalaması şeklinde aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$V_t = \left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (X_{t+i-1} - X_{t+i-2})^2 \right)^{\frac{1}{2}} \quad (2)$$

Burada reel döviz kurunu, ise hareketli ortalama hesaplanmasında dikkate alınan dönem sayısını ifade etmektedir. Çalışmada döviz kuru değişkenliğinin hesaplanmasında farklı dönem sayıları dikkate alınmıştır.

Çalışmada 2002 – 2015 dönemine ait üçer aylık veri seti kullanılmıştır. Çalışmanın başlangıç dönemi olarak 2002 yılının ilk çeyreğinin alınmasının nedeni

Euro'nun 12 AB üyesi ülke tarafında ilk olarak bu yıldan itibaren kullanılmaya başlanmasıdır. Bu ülkeler Avusturya, Almanya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Lüksemburg, İrlanda, İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan'dır. Türkiye'nin bu ülkelerle ticareti Euro ile yapılmaktadır ve çalışmada temel olarak Euro reel kurundaki değişkenliğin Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracat üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Reel döviz kurunun hesaplanması için Euro'nun Türk Lirası nominal kuru, Türkiye ve 12 AB ülkesine ait mevsimsellikten arındırılmış TÜFE değerleri kullanılmıştır. Euro kuru TCMB elektronik veri sisteminden alınmış olup 3'er aylık ortalamalar şeklindeki alım ve satım kurlarının ortalamasıdır. TÜFE değerleri ise OECD'den alınmıştır. Reel kur nominal kur ile yabancı ülke fiyat endeksi çarpımının Türkiye fiyat endeksine bölümü şeklinde hesaplanmıştır. Bu şekildeki bir tanımlamayla reel kurdaki artış Türkiye'nin rekabet gücünün artması, Türk mallarının yabancı ülke malları cinsinden fiyatının azalması anlamına gelir. İhracat rakamları ise TÜİK'ten alınmış üçer aylık veriler olup tüketici fiyat endekslerine göre reel değerlere dönüştürülmüştür. Çalışmada Türkiye'nin ihracat yaptığı 12 AB üyesi ülkenin gelir düzeyine ilişkin gösterge ise ABD doları cinsinden kişi başına düşen reel GSYH değerleri olup OECD'den alınmıştır. Ayrıca, analizlerde tüm değişkenlerin logaritmik düzeyleri dikkate alınmıştır.

Birim Kök Testleri

Kur değişkenliğinin Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatı üzerindeki etkinin saptanması için çalışmada panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Analize geçmeden önce değişkenlerin durağanlık analizleri Levin, Lin ve Chu (2002) ve Im, Peseran ve Shin (2003) panel birim kök testleri yardımıyla yapılmıştır. Levin ve diğerleri (2002) birim kök testinde bütün panel birimlerinin aynı otoregresif parametreye sahip olduğu varsayılmaktadır. Fakat Im ve diğerleri (2003) birim kök testi ise, paneldeki her bir birimin farklı bir otokorelasyon parametresine sahip olmasına izin vermektedir (Hsiao, 2014, s. 387-389). Panel birim kök testlerine ait sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir. Burada LE değişkeni ihracatı, LY yabancı ülke gelir düzeyini, LR reel döviz kurunu ve LV ise reel döviz kuru değişkeninin dört dönem geriye yönelik standart sapmasının hareketli ortalaması şeklinde hesaplanan döviz kuru değişkenliğini ifade etmektedir. Tabloda ifade edilen sonuçlara göre, Levin ve diğerleri (2002) birim kök testinde tüm değişkenler için panel birim-

lerine ait ortalamayı ve ortalama ve trendi içeren modellerde panel birimlerinin birim kök içerdiğini ifade eden sıfır hipotezi, birimlerin durağan olduğunu ifade eden alternatif hipoteze karşın %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. LE, LR ve LV değişkenlerine ait Im ve diğerleri (2003) birim kök testi sabit ve trend modeli bulguları da %1 anlamlılık düzeyinde paneldeki birimlere ait serilerin birim kök içerdiğini ifade

eden temel hipotez bazı birimlere ait serilerin durağan olduğunu ifade eden alternatif hipoteze karşın reddedilmiştir. Im ve diğerleri (2003) birim kök testinin LY değişkeni için sabit ve trend modellerine ait test istatistikleri ise sırasıyla %5 ve %10 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Birim kök testlerine ait sonuçlara göre tüm değişkenlerin durağan olduklarına karar verilmiştir ve analizlerde düzey değerleri kullanılmıştır.

Tablo 1. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Levin ve diğerleri (2002)		Im ve diğerleri (2003)	
	Sabit	Trend	Sabit	Trend
LE	-3.8643*	-6.5524*	-4.3268*	-6.6407*
LY	-3.1542*	-2.6740*	-2.2440**	-1.6157***
LR	-4.1910*	-3.1490*	-6.6282*	-5.0491*
LV	-14.1738*	-15.0278*	-12.0622*	-11.3839*

Not: *, ** ve *** ilgili istatistiklerin sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Panel Veri Tahmin Yönteminin Seçimi

Bilindiği gibi panel verinin kullanıldığı modeller farklı yöntemlere göre tahmin edilebilmektedir. Bu çalışmada 1 numaralı model için uygun tahmin yönteminin belirlenmesi için F testi ve Hausman testleri uygulanmıştır. F testi yardımıyla verinin panel birimleri arasında farklılık gösterip göstermediği belirlenebilmektedir. Bu testte veri için havuzlanmış modelin uygun olup olmadığı test edilir. Bu testte temel hipotez birim etkilerinin sıfıra eşit olduğunu ifade etmektedir. Hipotezin kabul edilmesi tahmin edilen modeldeki sabit parametrenin birimlere göre değişmediğine işaret etmekte ve havuzlanmış EKK yönteminin veri için uygun olduğunu göstermektedir. Hausman (1978) testi ise panel veri sabit etkiler ile tesadüfi etkiler yöntemleri arasında tercih yapmak için yaygın şekilde kullanılmaktadır. Sabit etkiler modelinde sabit terim farklı birimler için farklı değerler alabilmektedir. Bu modelde birim etkiler ile açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon olduğu varsayılmaktadır. Tesadüfi etkiler modeli ise sabit terimle bağımsız değişkenler arasında korelasyonun olmadığı

varsaymaktadır. Hausman testinde, tesadüfi etkiler modelinde sabit terim ve hata teriminden oluşan hata bileşenlerinin modeldeki bağımsız değişkenlerden bağımsız olduğu hipotezi test edilir. Burada sıfır hipotezi hata terimleri ve bağımsız değişkenler arasında korelasyonun olmadığını yani tesadüfi etkiler tahmincilerinin geçerli olduğu şeklindedir. Hausman testinde sabit etkiler ve tesadüfi etkiler yöntemlerine göre tahmin edilmiş bağımsız değişken parametreleri arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı da araştırılır.

F ve Hausman test sonuçları Tablo 2'de birlikte verilmiştir. F test istatistiğine göre panelde birim etkilerinin sıfıra eşit olduğunu ifade eden sıfır hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu paneldeki ülkelere ait birim etkilerinin varlığını desteklemekte ve klasik modelin veri için uygun olmadığını göstermektedir. Hausman test istatistiğine göre ise panelde bireysel etkiler ile bağımsız değişkenler arasında ilişkinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu nedenle model sabit etkilere göre tahmin edilmiştir.

Tablo 2. Panel Veri Model Seçimine İlişkin F ve Hausman Testleri

Birim etkilerinin varlığını sınamak için F testi	Hausman χ^2 testi
F(11,609)=2056.96*	10.7951**

Not: *, ve ** ilgili istatistiklerin sırasıyla %1 ve 5 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığının İncelenmesi

Bu çalışmada sabit etkilere göre tahmin edilen 1 numaralı modelde birimlere göre değişen varyans sorununun incelenmesi için değiştirilmiş Wald testi uygulanmıştır. Otokorelasyon sorununun olup olmadığının belirlenmesi amacıyla Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982) Durbin-Watson (DW) testi ve Baltagi ve Wu'nun (1999) yerel en iyi değişmez (LBI) testi uygulanmıştır. Modelde birimler arası korelasyon ise Breusch-Pagan Lagrange çarpanı testi ile incelenmiştir. Değiştirilmiş Wald testinde temel hipotez birimlere göre hata terimlerinin varyansının sabit olduğunu ifade etmektedir. $w = \sum_{i=1}^N \frac{(\hat{\sigma}_i^2 - \sigma^2)^2}{Var_i}$ şeklinde hesaplanan Wald istatistiği X^2 dağılımına uymaktadır (Tatoğlu, 2012, s. 208-220).

Otokorelasyon sorunu hata terimleri arasında ilişki bulunmasını ifade etmekte ve bu sorunun varlığı modeldeki parametrelere ait küçük standart hatalara ve etkinlik sorununa neden olmaktadır. Otokorelasyon sorununun olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan DW ve LBI testlerinde öncelikle model AR(1) hata terimleri kullanılarak sabit etkiler yöntemine göre tahmin edilmektedir. Test istatistiklerinin 2'den küçük olması, sabit etkiler modelinde pozitif otokorelasyon sorunu olduğunu göstermektedir (Baltagi, 2013, s. 101-110).

Panel veride hata terimlerinin dağılımına ilişkin sorun yatay kesit birimleri arasındaki korelasyonundan da kaynaklanabilir. Fakat panel veri tahmin yöntem-

leri hata terimlerinin birimler arasında bağımsız olduğunu varsayar. Bu sorun da model parametrelerinin tutarlı fakat etkin olmamalarına ve bunlara ilişkin standart hataların sapmalı olmasına neden olabilir. Bu nedenle otokorelasyon incelemesinden sonra modelde birimler arası korelasyon Breusch-Pagan Lagrange çarpanı testi ile incelenmiştir. Lagrange çarpanı istatistiği $\lambda_{LM} = T \sum_{i=2}^{N_g} \sum_{j=1}^{i-1} r_{ij}^2$ şeklinde hesaplanır. Burada r_{ij}^2 i

ve j birimlerinin hata terimleri arasındaki korelasyon katsayısını gösterir. Breusch ve Pagan (1980) test istatistiği $N_g(N_g - 1)/2$ serbestlik derecesinde X^2 dağılımı göstermektedir. Testte sıfır hipotezi birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade etmektedir (Tatoğlu, 2012, s. 208-220).

Sabit etkiler yöntemine göre tahmin edilmiş model için varyansın birimlere göre değişip değişmediğini test etmek amacıyla uygulanan değiştirilmiş Wald testi istatistiği, otokorelasyon sorununun tespitine ilişkin DW ve LBI testleri ve yatay kesit bağımlılığının araştırılmasına ilişkin Breusch-Pagan Lagrange çarpanı testine ait sonuçlar Tablo 3'de sunulmuştur. Buna göre Wald X^2 istatistiği %1 düzeyinde anlamlı bulunmuş ve sıfır hipotezi reddedilmiştir. DW ve LBI istatistikleri sırasıyla 0.6393 ve 0.7016 olarak bulunmuştur. Breusch ve Pagan Lagrange çarpanı test istatistiği de %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu sonuçlara göre modelde birimler arası değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunu vardır ve model tahmininde bu sorunları dikkate alan yöntemlerin kullanılması gerekir.

Tablo 3. Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığına İlişkin Testler

Değiştirilmiş Wald Testi	Bhargava ve diğerleri (1982) Değiştirilmiş DW Testi	Baltagi ve Wu (1999) LBI Testi	Breusch-Pagan LM Testi
1125.54*	0.6951	0.7576	552.740*

Not: * ilgili istatistiklerin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Driscoll ve Kraay (1998) Yöntemi Sonuçları

Driscoll ve Kraay (1998) yatay kesit bağımlılığı altında panel veri ortogonalite koşullarında basit transformasyonlar yapmakla tutarlı kovaryans matrisi elde etmişler ve bu durumda robust standart hatalara dayanan bir yaklaşım önermişler. Farklı zaman ve bi-

rim boyutlarında da etkin sonuçlar verebilen Driscoll ve Kraay yöntemi, değişen varyans ve otokorelasyon problemlerinin varlığında dahi uygulanabilmektedir (Driscoll ve Kraay, 1998, s. 558-559; Tatoğlu, 2012, s. 267). Tablo 5'de 1 numaralı modelin panel veri sabit etkilere göre tahmin sonuçları, parametrelerin Dris-

coll ve Kraay (1998) yöntemi standart hatalarına göre istatistikleri verilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi kur değişkenliği reel döviz kuru standart sapmasının geriye yönelik hareketli ortalaması şeklinde hesaplanırken farklı dönemler dikkate alınmıştır. Tabloda ilk sütunda kur değişkenliğinin 4 dönem geriye yönelik hareketli ortalama şeklinde hesaplandığı durumdaki sonuçlar ifade edilmiştir. Bu tahmin sonuçlarına göre LY değişkenine ait katsayı 2.0468 bulunmuştur. Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalarına göre de bu değişkene ait katsayı istatistiği %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Katsayı değeri AB ülkelerinde kişi başına gelir düzeyinde %1 artış durumunda Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını yaklaşık olarak %2 oranında artırdığını göstermektedir. Modelde yer alan bir diğer açıklayıcı değişken ise reel döviz kuru logaritmasını ifade eden LR değişkenidir. Bu değişkene ait katsayı -0.0743 olarak bulunmuştur. Değişken katsayısı negatif olması teorik beklentileri karşılamamakta ve buna ait istatistiği de anlamlı değildir.

LV değişkenine ait katsayı ise -0.0765 olarak bulunmuştur. Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalarının dikkate alınmasıyla da bu katsayıya ait istatistiği %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca göre, reel döviz kuru değişkenliğinde %1'lik artış Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere ihracatının yaklaşık olarak %0.08 azalmasına neden olmaktadır.

Tabloda aynı zamanda Reel döviz kuru değişkenliğinin geriye yönelik 3 ve 5 dönem hareketli standart sapma şeklinde hesaplanması halinde 1 numaralı modele ilişkin tahmin sonuçları da tabloda verilmiştir. Driscoll ve Kraay standart hatalarına göre verilmiş sonuçlara göre değişkenlik için 3 dönem dikkate alındığında LV değişkenine ait katsayı -0.0441 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Döviz kuru değişkenliği hesaplanmasında 5 dönem dikkate alındığında ise LV değişkenine ait katsayısı -0.0603 bulunmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir. Daha uzun dönemler için hareketli standart sapmalar dikkate alındığında da benzer sonuçlar elde edilmektedir.

Tablo 4. Driscoll ve Kraay (1998) Yöntemi Tahmin Sonuçları

	4 dönem	3 dönem	5 dönem
LY	2.0468 (6.14)*	2.0800 (6.22)*	2.0084 (5.89)*
LR	-0.0743 (-0.45)	-0.0854 (-0.44)	-0.0112 (-0.06)
LV	-0.0765 (-2.41)**	-0.0441 (-1.83)***	-0.0603 (-1.19)
Sabit	-6.3450 (-1.78)	-6.6219 (-1.85)***	-5.9441 (-1.64)
R ²	0.2037	0.1851	0.1962
F(3,11)	15.48*	12.50*	14.06*

Not: Parantez içindeki rakamlar t istatistiklerini ifade etmektedir. *, ** ve *** ilgili istatistiklerin sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Sonuç ve Değerlendirme

Döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisine yönelik teorik tartışmalar, bu ilişkinin negatif ve pozitif olabileceğini göstermektedir. Uygulamalı çalışmalara ait bulgular da oldukça farklılık gösteren sonuçlar sunmaktadır. Diğer yandan, reel döviz kuru değişkenliği farklı ülkelere veya ülke gruplarına yönelik ihracatı da farklı şekillerde etkileyebilir. Aynı zamanda, reel efektif kur hesaplamasında dikkate alınan para birimlerinin değerindeki değişkenliğe nispeten ihracatın yapıldığı para biriminin reel değerinde ortaya çıkan değişkenlik ilgili ihracatı daha fazla etkileyebilir. Buradan hareketle bu çalışmada,

Türk Lirası Euro reel döviz kurundaki değişkenliğin Euro kullanan ülkelere olan ihracat üzerindeki etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla 2002-2015 yıllarına ait üçer aylık veri seti ve panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Kur değişkenliği reel döviz kurunun standart sapmasının geriye yönelik hareketli ortalaması şeklinde hesaplanmıştır. Bu hesaplamada geriye yönelik 3, 4 ve 5 dönem dikkate alınmıştır.

Çalışmada, Türkiye'nin 12 AB ülkesine olan reel ihracatı için oluşturulan denklem panel veri sabit etkiler modeli ve yatay kesit bağımlılığı altında robust standart hatalara dayanan, değişen varyans ve otoko-

relasyon problemlerinin varlığında da uygulanabilen Driscoll ve Kraay (1998) yaklaşımı çerçevesinde tahmin edilmiştir. Sabit etkiler tahmin sonuçları yabancı ülkelere ait gelir düzeyinin teorik beklentilere uygun şekilde Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını pozitif yönde etkilediğini gösterir. Buna göre, AB ülkelerinde kişi başına düşen gelir düzeyindeki %1'lik bir artış Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatında yaklaşık olarak %2 düzeyinde bir artışa neden olmaktadır. Tahmin sonuçlarına göre, Euro reel döviz kuru Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını etkilememektedir.

Reel döviz kuru değişkenliğinin ihracat üzerindeki etkisi ise, kur değişkenliğinin hesaplanmasında dikkate alınan standart sapma gecikmesine göre farklılık göstermektedir. Buna göre, geriye yönelik 4 dönemlik standart sapma ortalaması şeklinde dikkate alındığında kur değişkenliğindeki %1'lik bir artışın ihracatı yaklaşık olarak %0,08 azalttığı görülmektedir. Reel döviz kuru değişkenliğinin hesaplanmasında üç dönem dikkate alındığında ise ihracatta meydana gelen azalma yaklaşık olarak %0,04 düzeyinde olmaktadır. 5 ve daha yüksek gecikme dönemleri dikkate alındığında ise, kur değişkenliğinin ihracat üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Bütünlükte değerlendirme yapmak gerekirse, döviz kuru değişkenliğindeki artış Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatını düşük bir düzeyde ve kalıcı olmayan bir şekilde negatif yönde etkilediği söylenebilir.

Çalışma sonuçları, reel döviz kurunun Türkiye'nin Euro kullanan ülkelere olan ihracatını etkilemediğini ve reel döviz kuru değişkenliğinin ise bu ihracat üzerindeki etkisinin kalıcı olmadığını gösterir. Bu nedenle, ihracat artışını gerçekleştirmek için rekabet edebilirliği sağlayan kur ve para politikalarının ötesinde, Türkiye'nin ihracat potansiyelini artırmaya yönelik özellikle imalat sektöründe küresel değer zincirinin daha üst basamaklarında yer almayı sağlayacak şekilde yapısal dönüşümün sağlanması gerekmektedir. Bu hedef doğrultusunda özellikle yabancı doğrudan yatırım miktarının artmasına da katkıda bulunacak olan hukuki süreçlere ilişkin reformların gerçekleştirilmesi, ülke tanıtımının artırılması, mevcut olan bağlantıların güçlendirilmesi önem kazanmaktadır. Diğer yandan üretim ve ihracatın yapısındaki değişim, yeniliğin ortaya çıkmasına yönelik faaliyetlerin ve emek verimliliğinde artışı sağlayacak olan eğitim nitelik veya beceri kazanmasına yönelik eğitim faaliyetlerinin desteklenmesini zaruri kılmaktadır.

Bunun ötesinde, ihracat kapasitesinin artırılması öncelikli olarak ülkenin üretim kapasitesinin artırılmasını gerektirdiğinden, daha istikrarlı ve öngörülebilir bir şekil alması için yatırım ortamının iyileştirmesi adına fiyat istikrarının ve finansal istikrarın korunması ve firmaların yatırımlar için gerekli olan uzun vadeli finansmana erişiminin kolaylaştırılması önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Akhtar, M.A. ve Hilton, R. S. (1984). Effects of Exchange Rate Uncertainty on German and U.S. Trade. *Federal Reserve Bank of New York Quarterly Review*, 9(Spring), 7-16.
- Altıntaş, H., Cetin, R. ve Öz, B. (2011). The Impact of Exchange Rate Volatility on Turkish Exports: 1993-2009. *South East European Journal of Economics and Business*, 6(2), 71-81.
- Aristotelous, K. (2001). Exchange-Rate Volatility, Exchange-Rate Regime, and Trade Volume: Evidence from the UK-US Export Function (1889-1999). *Economics Letters*, 72, 87-94.
- Arize, A. C. (1997). Conditional Exchange-Rate Volatility and the Volume of Foreign Trade: Evidence from Seven Industrialized Countries. *Southern Economic Journal*, 64(1), 235-254.
- Arize, A. C., Osang, T. ve Slottje, D. J. (2000). Exchange-Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence from Thirteen LDC's. *Journal of Business & Economic Statistics*, 18(1), 10-17.
- Arize, A. C., Osang, T. ve Slottje, D. J. (2008). Exchange-Rate volatility in Latin America and Its Impact on Foreign Trade. *International Review of Economics and Finance*, 17, 33-44.
- Asseery, A. ve Peel, D. A. (1991). The Effects of Exchange Rate Volatility on Exports: Some New Estimates. *Economics Letters*, 37(2), 173-177.
- Bacchetta, P. ve Wincoop, E. (2000). Does Exchange-Rate Stability Increase Trade and Welfare? *The American Economic Review*, 90(5), 1093-1109.

- Bahmani-Oskooee, M., Harvey, H. ve Hegerty, S. W. (2014). Exchange Rate Volatility and Spanish-American Commodity Trade Flows. *Economic Systems*, 38(2), 243-260.
- Bahmani-Oskooee, M., Harvey, H. ve Hegerty, S. W. (2015). Exchange-Rate Volatility and Commodity Trade between the USA and Indonesia. *New Zealand Economic Papers*, 49(1), 78-102.
- Bailey, M. J., Tavlas, G. S. ve Ulan, M. (1986). Exchange-Rate Variability and Trade Performance: Evidence for the Big Seven Industrial Countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 122(3), 466-477.
- Baltagi, B. H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data*. 5th ed. UK: John Wiley and Sons Ltd.
- Baltagi, B. H. ve Wu, P. X. (1999). Unequally Spaced Panel Data Regressions With AR(1) Disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814-823.
- Breusch, T. ve Pagan, A. (1980). The LM Test and Its Application to Model Specification in Econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-254.
- Broll, U. ve Eckwert, B. (1999). Exchange Rate Volatility and International Trade. *Southern Economic Journal*, 66(1), 178-185.
- Byrne, J. P., Darby, J. ve MacDonald, R. (2008). US Trade and Exchange Rate Volatility: A Real Sectoral Bilateral Analysis. *Journal of Macroeconomics*, 30(1), 238-259.
- Caballero, R. J. ve Corbo, V. (1989). The Effect of Real Exchange Rate Uncertainty on Exports: Empirical Evidence. *The World Bank Economic Review*, 3(2), 263-278.
- Canzoneri, M. B., Clark, P. B., Glaessner, T. C. ve Leahy, M. P. (1984). The Effects of Exchange Rate Variability on Output and Employment. *International Finance Discussion Papers*, 240.
- Choudhry, T. (2005). Exchange Rate Volatility and the United States Exports: Evidence from Canada and Japan. *Journal of The Japanese and International Economies*, 19(1), 51-71.
- Chowdhury, A. R. (1993). Does Exchange Rate Volatility Depress Trade Flows? Evidence from Error-Correction Models. *The Review of Economics and Statistics*, 75(4), 700-706.
- Clark, P. B. (1973). Uncertainty, Exchange Risk, and the Level of International Trade. *Western Economic Journal*, 11(3), 302-313.
- Clark, P., Tamirisa, N., Wei, S. J., Sadikov, A. ve Zeng, L. (2004). Exchange Rate Volatility and Trade Flows - Some New Evidence. *International Monetary Fund Occasional Paper*, 235.
- De Grauwe, P. (1988). Exchange Rate Variability and the Slowdown in Growth of International Trade. *International Monetary Fund Staff Papers*, 35(1), 63-84.
- Driscoll, J. C. ve Kraay, A. C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data. *The Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Franke, G. (1991). Exchange Rate Volatility and International Trading Strategy. *Journal of International Money and Finance*, 10(2), 292-307.
- Gotur, P. (1985). Effects of Exchange Rate Volatility on Trade: Some Further Evidence. *International Monetary Fund Staff Papers*, 32(3), 475-512.
- Hall, S., Hondroyannis, G., Swamy, P. A. V. B., Tavlas, G. ve Ulan, M. (2010). Exchange-Rate Volatility and Export Performance: Do Emerging Market Economies Resemble Industrial Countries or Other Developing Countries? *Economic Modelling*, 27(6), 1514-1521.
- Hayakawa, K. ve Kimura, F. (2009). The Effect of Exchange Rate Volatility on International Trade in East Asia. *Journal of the Japanese and International Economies*, 23(4), 395-406.
- Hooper, P. ve Kohlhagen, S. W. (1978). The Effect of Exchange Rate Uncertainty on the Prices and Volume of International Trade. *Journal of International Economics*, 8(4), 483-511.

- Hsiao, C. (2014). *Analysis of Panel Data*. 3th ed. New York: Cambridge University Press.
- Klein, M. W. ve Shambaugh, J. C. (2006). Fixed Exchange Rates and Trade. *Journal of International Economics*, 70(2), 359-383.
- Kroner, K. F. ve Lastrapes, W. D. (1993). The Impact of Exchange Rate Volatility on International Trade: Reduced Form Estimates Using the GARCH-in-mean Model. *Journal of International Money and Finance*, 12(3), 298-318.
- McKenzie, M. D. (1998). The Impact of Exchange Rate Volatility on Australian Trade Flows. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 8(1), 21-38.
- McKenzie, M. D. (1999). The Impact of Exchange Rate Volatility on International Trade Flows. *Journal of Economic Surveys*, 13(1), 71-106.
- McKenzie, M. D. ve Brooks, R. D. (1997). The Impact of Exchange Rate Volatility on German-US Trade Flows. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 7(1), 73-87.
- Nishimura, Y. ve Hirayama, K. (2013). Does Exchange Rate Volatility Deter Japan-China Trade? Evidence from Pre- and Post-Exchange Rate Reform in China. *Japan and the World Economy*, 25-26, 90-101.
- Pino, G., Tas, D. ve Sharma, S. C. (2016). An Investigation of the Effects of Exchange Rate Volatility on Exports in East Asia. *Applied Economics*, 48(26), 2397-2411.
- Rahman, S. ve Serletis, A. (2009). The Effects of Exchange Rate Uncertainty on Exports. *Journal of Macroeconomics*, 31(3), 500-507.
- Saatçioğlu, C. ve Karaca, O. (2004). Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(2), 183-195.
- Sercu, P. ve Vanhulle, C. (1992). Exchange Rate Volatility, International Trade, and the Value of Exporting Firm. *Journal of Banking and Finance*, 16(1), 155-182.
- Sercu, P. ve Uppal, R. (2003). Exchange Rate Volatility and International Trade: A General-Equilibrium Analysis. *European Economic Review*, 47(3), 429-441.
- Tang, H. C. (2014). Exchange Rate Volatility and Intra-Asia Trade: Evidence by Type of Goods. *The World Economy*, 37(2), 335-352.
- Tarı, R. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). **Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye için Bir Uygulama.** *Yönetim ve Ekonomi*, 16(2), 95-105.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta.
- Tenreyro, S. (2007). On the Trade Impact of Nominal Exchange Rate Volatility. *Journal of Development Economics*, 82(2), 485-508.
- Viaene, J. M. ve Vries, C. G. (1992). International Trade and Exchange Rate Volatility. *European Economic Review*, 36(6), 1311-1321.

Panel Veri ile Türkiye'nin Dış Ticaretinin Marshall-Lerner Şartı Çerçevesinde Analizi

Analysis of the Marshall-Lerner Conditions within the Framework of Turkey's Foreign Trade with Panel Data

Emine Kılavuz - Melike Atay Polat

Başvuru Tarihi: 03.10.2015

Kabul Tarihi: 02.06.2017

Öz

Marshall-Lerner hipotezi, ihracat ve ithalatın fiyat esnekliklerinin mutlak değer olarak toplamı birden büyükse, ulusal paranın değer kaybının ticaret dengesi üzerinde olumlu etkiye sahip olacağını belirtir. Bu çalışmada, Türkiye'nin önemli ticaret ortakları (Çin, Almanya, İtalya, Fransa, ABD, İspanya, İngiltere ve Rusya) arasındaki ticaret dengesinin uzun dönemde, Türk lirasının değer kaybı ile olumlu etkilenip etkilenmeyeceği ampirik olarak araştırılmıştır. Birleşmiş Milletlerden alınan 1993-2014 dönemine ait yıllık verilerle yapılan Westerlund hata düzeltmeye dayalı panel eş-bütünleşme testi ve FGLS yöntemi sonuçları, Marshall-Lerner şartının geçerli olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, ulusal gelir artışı, pozitif gelir esnekliği nedeniyle ithalatı artırırken ticaret dengesi üzerinde olumsuz etkiye sahip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Yatay Kesit Bağımlılığı, Eş-bütünleşme, Panel Veri Analizi

Abstract

The Marshall-Lerner hypothesis refers to the condition that an exchange rate devaluation will improve the trade balance if sum of price elasticity of exports and

imports in absolute term is more than one. In this paper, empirical approaches are applied to investigate the validity of Marshall-Lerner condition, i.e. whether real depreciation of Turkish lira is an effective way of improving the trade balance of Turkey with its main trading partners (China, Germany, Italy, France, USA, Spain, UK and Russia) in the long run. Using annual data from United Nation from 1993 to 2014, and applying Westerlund error-correction-based panel cointegration tests and FGLS approaches, our results fail to show the validity of Marshall-Lerner condition. However, it is observed that an increase in domestic income will stimulate imports because of positive income elasticity and negatively affect the trade balance.

Keywords: Foreign Trade, Cross-Sectional Dependency, Cointegration, Panel Data Analysis

Giriş

Uluslararası ticarete döviz kuru ve dış ticaret ilişkisi uluslararası iktisadın önemli bir çalışma konusunu oluşturmaktadır. Küreselleşme kavramı ile yaygınlaşan mal ve finans piyasalarındaki serbestleşme hareketlerinden kaynaklı kur istikrarsızlıkları, karşılıklı bağımlılık ve dış gelişmelere aşırı duyarlı hale gelen

ülke ekonomilerinde döviz ve ödemeler bilançosu krizleri sıkça yaşanır hale gelmiştir. Döviz kuru değişkenliğinin başlıca nedenlerini enflasyon oranı, faiz oranı, doğrudan ve dolaylı yurtdışı sermaye hareketleri, teknolojik yenilikler ve spekülasyon olayları oluşturmaktadır. Döviz krizleri ülke ekonomilerini iki kanalla etkilemektedir. Bunlardan birincisi reel ekonomide yaşanan krizler ikinci kanalında ise bankacılık krizleri yer almaktadır. Dolayısıyla ülke içerisinde ve/veya dünya ekonomisinde ortaya çıkan bir olumsuz durum ülke ekonomilerini derinden etkileyen krizlerle karşı karşıya bırakmaktadır.

Reel döviz kuru, dış ticarete yön vermede önemli bir etkiye sahiptir. Reel döviz kurunda yaşanan dalgalanmalara bağlı olarak ticaret hacminde görülen daralmalar ülke ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin reel döviz kurundaki dalgalanmalar karşısında rekabet gücünü kaybettiği bilinen bir gerçekliktir. Dolayısıyla, özellikle kırılgan yapıya sahip olan gelişmekte olan ülkelerin ihracat ve ithalat işlemlerine yön vermelerinde uygun döviz kuru politikalarını belirlemeleri gerekmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye ile sekiz önemli ticaret ortağı ülke (Almanya, Çin, Rusya, İtalya, İspanya, ABD, İngiltere ve Fransa) arasındaki ticarete, Marshall-Lerner hipotezinin geçerliliğini panel veri analiz tekniği kullanılarak tespit etmektir. Bu amaçla konuya ilişkin yapılan ampirik çalışmaların ülkenin kendi toplam verilerinden hareketle veya ülkelerin ticaret ortaklarının da yer aldığı iki yanlı

verilerden hareketle gerçekleştirildiği dikkate alınarak, uygulamalı literatür kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve Türkiye ekonomisi üzerine panel veri ile bir uygulama yapılarak ilişkinin niteliği ve yönü belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkiye ile dış ticaret ortakları arasındaki ticaretin gelişimi incelenmektedir. İkinci bölümde teorik model ve kavramlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölümde çalışma konusuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Dördüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve değişkenlerle ilgili bilgiler ve çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümde, çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler sonucunda elde edilen bulgular yer almaktadır.

Türkiye ile Dış Ticaret Ortakları Arasındaki Ticaretin Gelişimi

Tablo 1'de Türkiye'nin ithalatında ilk 10 sırada yer alan ülkelerin ithalat değerlerine yer verilmiştir. Türkiye ile Çin arasındaki ticaret ilişkisi 2000'li yıllardan bu yana düzenli ve artış yönünde gelişme sergilemekte, Çin, 2015 yılında Türkiye'nin ithalatında 24,8 milyar dolarla ilk sırada yer almaktadır. Türkiye ile Çin arasındaki dış ticaret hacmi, 2015 yılında 27 milyar dolar düzeyindedir. Türkiye ile Çin arasındaki ticaretin yapısı incelendiğinde teknolojik ürünler ithal ürünlerini, hammaddeler ve kimyasallar ise ihracat ürünlerini oluşturmaktadır.

Tablo 1. Ülkelere Göre Yıllık İthalat Değerleri (Bin Dolar)

Sıra	Ülke	2013	2014	2015
1	Çin	24.685.885	24.918.224	24.864.810
2	Almanya	24.182.422	22.369.476	21.352.245
3	Rusya	25.064.214	25.288.597	20.400.182
4	ABD	12.596.170	12.727.562	11.127.973
5	İtalya	12.884.864	12.055.972	10.640.329
6	Fransa	8.079.840	8.122.571	7.583.987
7	Güney Kore	6.088.318	7.548.319	7.057.382
8	İran	10.383.217	9.833.290	6.096.265
9	Hindistan	6.367.791	6.898.577	5.613.217
10	İspanya	6.417.719	6.075.843	5.588.510

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, www.tuik.gov.tr, 2015.

Not: Ülke sıralaması 2015 yılına göre yapılmıştır.

Tablo 1'i çalışmanın analizinde kullandığımız ülkeler açısından değerlendirdiğimizde dış ticaret hacminin 2015 yılında 34,8 milyar dolara ulaşan ve ithalatta ikinci sırada yer alan Almanya, Türkiye'nin en yoğun ticari ilişkiler yaşadığı ülkedir. Türkiye Almanya'dan sanayi mamulleri ve tarım ve gıda ürünleri ithal etmektedir. İthalatta üçüncü sırada yer alan Rusya'ya tarım ürünleri, otomotiv ve tekstil ürünleri ihraç edilirken ithalat ağırlıklı olarak petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. İthalatta dördüncü sırada yer alan ABD ile Türkiye arasındaki ithalat, uçak, uzay araçları gibi teknolojik ürünlere dayanmaktadır. Önemli ticaret ortaklarımızdan olan İtalya ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 2015 yılında 17,5 milyar

dolar düzeyindedir ve başlıca ithal ürünleri diğer makine ve ulaşım araçları ile mineral yakıtlar ve mineral yağlardır. Türkiye'nin ithalatında altıncı sırada yer alan Fransa'dan ithalat ise ağırlıklı olarak helikopter, uçak, uzay araçları ve karayolu taşıtları için aksam ve parçalardan oluşmaktadır.

Tablo 2'de Türkiye'nin ihracatında ilk 10 sırada yer alan ülkelerin ihracat değerlerine yer verilmiştir. Tablo 2'ye göre Almanya 2015 yılında, önceki yıllarda da olduğu gibi, ülkemizin ihracatında birinci sırada yer almıştır. Almanya'ya yapılan başlıca ihraç ürünleri ise sanayi mamulleri ile tarım ve gıda ürünlerinden oluşmaktadır.

Tablo 2. Ülkelere Göre Yıllık İhracat Değerleri (Bin Dolar)

Sıra	Ülke	Değer	Değer	Değer
1	Almanya	13.702.577	15.147.423	13.426.432
2	İngiltere	8.785.124	9.903.172	10.564.786
3	Irak	11.948.905	10.887.826	8.557.805
4	İtalya	6.718.355	7.141.071	6.890.946
5	ABD	5.640.247	6.341.841	6.399.463
6	Fransa	6.376.704	6.464.243	5.848.756
7	İsviçre	1.014.523	3.207.526	5.675.825
8	İspanya	4.334.196	4.749.584	4.746.180
9	BAE	4.965.630	4.655.710	4.681.407
10	İran	4.192.511	3.886.190	3.665.217

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, www.tuik.gov.tr, 2015.

Not: Ülke sıralaması 2015 yılına göre yapılmıştır.

İhracat sıralamasında ikinci sırada yer alan İngiltere'ye tekstil ve hazır giyim ürünleri, elektrikli ve elektriksiz makineler, motorlu araçlar ve parçaları, demir-çelik ürünleri ihraç edilmektedir. Türkiye'nin ihracatında önemli bir yere sahip olan İtalya'ya, başlıca otomotiv sanayi ürünleri, dokumacılık ürünleri ile gıda maddeleri ihraç edilmektedir. ABD 6,3 milyar dolarla ihracat sıralamasında beşinci sırada yer almakta ve Türkiye'den başlıca demir-çelik ürünleri, otomotiv aksam ve parçaları, tekstil&hazır giyim, tarım&gıda, makine ithal etmektedir. Fransa ise Türkiye'nin ihracat sıralamasında 5,8 milyar dolarla altıncı sıradadır ve Türkiye'den binek otomobilleri ve diğer motorlu taşıtlar ile karayolu taşıtları için aksam ve parçaları ithal etmektedir. Türkiye'nin İspanya'ya ihracatı da binek otomobilleri ve diğer motorlu taşıtlar ile tekstil ürünlerine dayanmaktadır.

Kısaca Türkiye ile önemli ticaret ortakları arasındaki ticaretin yapısını, Türkiye'nin ağırlıklı olarak ileri teknoloji ürünleri ithalatına karşılık, düşük teknoloji ürünleri ile tarım ürünleri ihracatı oluşturmaktadır.

Teorik Model ve Kavramlar

Ödemeler bilançosunun denkleşmesi veya dış dengenin sağlanması konusunda öne sürülen teorik yaklaşımlardan esneklik yaklaşımına göre, nispi fiyatlar ile cari dengenin iyileştirilmesi arasında ilişki bulunmaktadır. Ülkenin ithal ve ihraç ettiği malların taleplerinin döviz kuru ile etkileşim içinde olduğu bilinmektedir. Döviz kuru, doğrudan tanım şeklinde bir birim yabancı para karşısında verilmesi gerekli ulusal para miktarı olarak tanımlanır. Dolayısıyla kur yükselince ihracatçıların, diğer şeyler sabitken, bir

birim ihracatları karşılığında elde edecekleri ulusal para miktarı artacaktır. Dolayısıyla ihracat ile nominal kur arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Diğer yandan ithal mal talebi, aynı piyasa talebi gibi fiyatlarla yani kur ile ters orantılı etkileşim içindedir. Çünkü kur yükselince, birim ithal malı maliyeti yükselecek, ithal talebi azalacaktır.

Bu açıklamalar ışığında, dış dengeyi sağlamak isteyen politika yapımcıları, kurları bir politika aracı olarak kullanabilirler. Ancak bunun için aşağıda belirtilen bazı şartların geçerli olması beklenir.

Nominal terimlerle dış ticaret dengesi (T)

$$= \text{İhracatın değeri (PM}^*) - \text{İthalatın değeri (EP}^*M)$$

eşittir. Burada (E) nominal döviz kurunu, P ve P* sırasıyla yurt içi ve yurt dışı fiyatları, M* ve M ise sırasıyla ihraç ve ithal edilen mal miktarlarını göstermektedir.

$$\text{Reel terimlerle dış ticaret dengesi (T}_R) = \frac{PM^*}{P} - \frac{eP^*}{P}M = M^* - RER(M)$$

Burada, $RER = \frac{EP^*}{P}$ reel döviz kurunu ifade etmektedir. Yabancı malların ulusal para cinsinden fiyatının ulusal malların ulusal para cinsinden fiyatına oranıdır. Dolayısıyla nominal kurdaki ya da nispi fiyatlar da bir artış sonucu reel kurdaki bir yükselme olursa, ulusal para reel olarak değer kaybeder.

İthalat ulusal gelir (Y) ve reel döviz kurunun bir fonksiyonu iken, ihracat ise, yabancı gelir (Y*) ve reel döviz kurunun bir fonksiyonudur:

$$\text{İthalat: } M = M(RER, Y)$$

$$\text{İhracat: } M^* = M^*(RER, Y^*)$$

$$T_R = M^*(RER, Y^*) - RER(M)(RER, Y)$$

Y ve Y* sabit kabul edildiğinde, dış ticaret dengesinde reel döviz kuruna bağlı değişme ($\partial T_R / \partial RER$);

$$\frac{\partial T_R}{\partial RER} = \frac{\partial M^*}{\partial RER} - \frac{\partial RER}{\partial RER} M - RER \frac{\partial M}{\partial RER}$$

Başlangıçta dış ticaret dengesinin sıfır olduğu, yani $M^* = RER(M)$ olduğu varsayımından hareketle, eşitliğin sağ tarafındaki her bir terimi M^*/RER ve M ile çarpıp bölersek;

$$\frac{\partial T_R}{\partial RER} = \frac{M^*}{RER} \left[\frac{\partial M^*}{\partial RER} \frac{RER}{M^*} - \frac{\partial M}{\partial RER} \frac{RER}{M} - 1 \right]$$

$$= \frac{M^*}{RER} [n^* - (-n) - 1]$$

$$\frac{\partial T_R}{\partial RER} = \frac{M^*}{RER} (n^* + n - 1)$$

ifadesine eşit olur. Burada n ve n* sırasıyla, ihracat ve ithalat talebinin fiyat esnekliklerini vermektedir. Diğer her şey sabitken yapılan bir devalüasyonla, yani nominal kurdaki bir artışla birlikte reel kurun yükselmesi sonucu, dış ticaret dengesinin olumlu etkilenilmesi için, ithalatın (n) ve ihracatın (n*) fiyat esnekliklerinin toplamının mutlak değer içinde birden büyük olması gerekir.

$$(n^* + n - 1) > 0$$

veya

$$(n^* + n) > 1$$

Bu duruma, uluslararası iktisatta Marshall-Lerner Şartı denmektedir.

Kısa dönemde, tüketim kalıplarını değiştirmek zaman alacağı için, mallar fiyata karşı inelastiktir. Dolayısıyla Marshall-Lerner şartı başlangıçta ticaret dengesini olumsuz etkiler. Uzun dönemde, tüketiciler yeni fiyatlara uyum sağlarlar ve ticaret dengesi olumlu etkilenir.

Dolayısıyla kısa dönemde ticaret dengesinin olumsuz, uzun dönemde olumlu etkilenmesi, ticaret dengesinin zaman içinde J harfine benzeyen bir süreç izlemesine neden olur.

Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişisini İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar

Literatürde döviz kuru ile dış ticaret arasındaki ilişkileri inceleyen pek çok çalışma vardır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret dengesini açıklamaya yönelik farklı dönemlerde ve çeşitli yöntemlerle pek çok çalışma mevcuttur. Tablo 3 ve Tablo 4'de döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisini inceleyen uygulamalı çalışmalar; ülkelerin toplam verileri ve ülkelerin ticaret ortakları ile ticaretini inceleyen ça-

Tablo 3. Ülkelerin Toplam Verileri ile İlgili Ticaretini İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar

Yazarlar	Çalışma Yapılan Ülke	Çalışma Dönemi	Çalışmada Kullanılan Değişkenler	Çalışmada Kullanılan Yöntem	Çalışmanın Sonucu
Baldemir ve Gökalp (1999)	Türkiye	1980-1997	Nominal döviz kuru, dış ticaret hadleri	Eşbütünleşme ve nedensellik	Döviz kurlarından dış ticaret hadlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Zengin (2000)	Türkiye	1993Q1-2000Q8	Reel döviz kuru, ihracat fiyat endeksi ve ithalat fiyat endeksi	VAR analizi	Reel döviz kuru ve ihracat fiyat endeksi ile ithalat fiyat endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Sivri ve Usta (2001)	Türkiye	1994Q1-2000Q6	Reel döviz kuru, ihracat ve ithalat	Nedensellik ve VAR analizi	Reel efektif döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasında nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.
Lal ve Lowinger (2002)	Beş Güney Asya ülkesi	1985-1998	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	Eşbütünleşme, hata düzeltme modeli, etki-tepki fonksiyonu	J-eğrisi hipotezi geçerlidir.
Akbostancı (2002)	Türkiye	1987Q1-2004Q4	Yurtiçi ve yurtdışı gelir, reel ve nominal döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı fiyatlar	Eşbütünleşme ve VECM	Türkiye’de J eğrisi hipotezi geçerli değildir.
Singh (2002)	Hindistan	1960-1995	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	VAR modeli	Reel döviz kurunun ve yurtiçi gelirin ticaret dengesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
Narayan ve Narayan (2004)	Fiji	1970-1999	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	ARDL, FMOLS, VAR modeli	J-eğrisi hipotezi geçerlidir.
Acaravcı ve Öztürk (2006)	Türkiye	1989Q1-2002Q8	Döviz kuru değişkenliği ve ihracat	Nedensellik ve eşbütünleşme	Döviz kurundaki belirsizlik reel ihracatı negatif yönde etkilemiştir.
Peker (2007)	Türkiye	1992-2006	Reel efektif döviz kuru, dış ticaret dengesi	Nedensellik ve eşbütünleşme	Reel efektif döviz kuru değişkenliğinin, ticaret dengesi üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri negatif bulunmuştur.
Köse, Ay ve Topallı (2008)	Türkiye	1995-2008	Reel döviz kuru, ihracat	Nedensellik ve eşbütünleşme	Reel döviz kuru oynaklığı ihracatı kısa ve uzun dönemde negatif etkilemiştir.
Tarı ve Yıldırım (2009)	Türkiye	1989-2007	Döviz kuru ve ihracat	Nedensellik ve eşbütünleşme	Döviz kuru belirsizliği uzun dönemde ihracat hacmini negatif etkilemiştir.

Kaynak: Bu tablo tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 3. Ülkelerin Toplam Verileri ile İlgili Ticaretini İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar (Devamı)

Yazarlar	Çalışma Yapılan Ülke	Çalışma Dönemi	Çalışmada Kullanılan Değişkenler	Çalışmada Kullanılan Yöntem	Çalışmanın Sonucu
Matesanz ve Fugarolas (2009)	Arjantin	1962-2005	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	Eşbütünlüşme ve VAR modeli	Marshall Lerner koşulu geçerlidir.
Aktaş (2010)	Türkiye	1989Q1-2008Q4	Reel döviz kuru, ihracat ve ithalat	VAR analizi, ve etki-tepki fonksiyonları	Reel kurundaki değişimin dış ticaret dengesi üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.
Ono et al. (2014)	Japonya	1980Q1-2008Q3	Ticaret haddi, net ihracat/GSYH, reel döviz kuru	VAR modeli	J-eğrisi geçerlidir.
Pırımbaev ve Oskonbaeva (2015)	Kırgızistan	2000Q1-2013Q12	Yurtiçi gelir, reel döviz kuru, para arzı	ARDL	Uzun dönemde Marshall-Lerner koşulu geçerlidir. Ayrıca, J-eğrisi hipotezi geçerli değildir.

Kaynak: Bu tablo tarafımızca hazırlanmıştır.

lişmalar şeklinde iki, farklı grup halinde sunulmuştur. Buna göre tablolar yazar, çalışma yapılan ülke, çalışmada kullanılan değişkenler, çalışmada kullanılan yöntem ve çalışmanın sonucu başlıklarında düzenlenmiştir.

Tablo 3'te ülkelerin toplam verilerinden hareketle dış ticareti ile döviz kuru arasındaki ilişkinin yer aldığı çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 3'te Türkiye için dış ticaret ile döviz kuru ilişkisini inceleyen çalışmalardan Baldemir ve Gökalp (1999) çalışmasında, nominal döviz kuru ve dış ticaret hadleri değişkenleri arasındaki ilişkiyi eşbütünlüşme ve nedensellik testleri ile incelemiştirlerdir. Çalışmalarının sonucunda döviz kurundan dış ticaret haddine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Tablo 4. Ülkelerin Ticaret Ortakları ile İlgili Ticaretini İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar

Yazarlar	Çalışma Yapılan Ülke	Ticaret Ortağı	Çalışma Dönemi	Çalışmada Kullanılan Değişkenler	Çalışmada Kullanılan Yöntem	Çalışmanın Sonucu
Berberoğlu ve Oktay (1987)	Türkiye	Batı Almanya, ABD, Fransa, Japonya	1980-1987	İhracat ve döviz kuru	EKK	Dış ticaret ile döviz kuru arasında güçlü bir ilişki vardır.
Rose ve Yellen (1989)	ABD	Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya ve Rusya	1960:Q1-1985:Q4	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir ve dış ticaret bilançosu	Eşbütünlüşme	Reel döviz kurunun dış ticaret bilançosu üzerindeki uzun dönemli etkisi anlamlı değildir. Ayrıca, J-eğrisi hipotezi geçerli değildir.

Kaynak: Bu tablo tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 4. Ülkelerin Ticaret Ortakları ile İlgili Ticaretini İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar (Devamı)

Yazarlar	Çalışma Yapılan Ülke	Ticaret Ortağı	Çalışma Dönemi	Çalışmada Kullanılan Değişkenler	Çalışmada Kullanılan Yöntem	Çalışmanın Sonucu
Shirvani ve Wilbratte (1997)	ABD	Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya ve İngiltere	-	Döviz kuru ve dış ticaret dengesi	Eşbütünleşme	Devalüasyon uzun dönemde dış ticaret dengesini iyileştirmektedir.
Wilson (2001)	Singapur, Malezya ve Kore	ABD ve Japonya	1970-1996	Reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi	Eşbütünleşme ve VAR	Kore'de J- eğrisi hipotezi geçerlidir.
Wilson ve Tat (2001)	Singapur	ABD	1970-1996	Ticaret dengesi, reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	Eşbütünleşme	J- eğrisi hipotezi geçerli değildir
Vergil (2002)	Türkiye	ABD, Fransa, İtalya ve Almanya	1990:Q1-2000:Q12	Reel döviz kuru ve reel ihracat	EKK	Reel döviz kurundaki değişiklik reel ihracatı negatif yönde etkilemektedir.
Bahmani-Oskooee ve Goswami (2003)	Japonya	Avustralya, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, İsviçre, İngiltere ve ABD	-	Döviz kuru ve dış ticaret	ARDL	Almanya ve İtalya'da J- eğrisi hipotezi desteklemiştir.
Onafowora (2003)	Tayland, Malezya ve Endonezya	ABD, Japonya	1980Q1-2001Q4	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	Eşbütünleşme, hata düzeltme modeli	J- eğrisi hipotezi geçerlidir. Ayrıca Marshall-Lerner koşulu geçerli bulunmuştur.
Kimbugwe (2006)	Türkiye	Avusturya, Belçika, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, İsviçre ve ABD	1960-2000	Reel dış ticaret dengesi, reel döviz kuru, reel yurtiçi ve reel yurtdışı gelir	ARDL, Eşbütünleşme, Etki ve Tepki Fonksiyonları	Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. Ayrıca, J- eğrisi hipotezi geçerli değildir.
Hooy ve Chan (2008)	Çin	Malezya	1990Q1-2008Q1	Reel döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı gelir	Eşbütünleşme, VAR modeli, Granger nedensellik	ML koşulu geçerlidir. J- eğrisi hipotezi desteklenmemiştir.
Sek ve Har (2014)	Malezya	Çin, Avrupa Birliği, Japonya, Singapur ve ABD	1980-2012	Dış ticaret dengesi, reel döviz kuru, yurtdışı ve yurtiçi gelir	EKK ve FMOLS	Marshall-Lerner koşulu geçerli değil.

Kaynak: Bu tablo tarafımızca hazırlanmıştır.

Akbostancı (2002), Türkiye için 1987Q1-2004Q4 dönemine ait yurtiçi ve yurtdışı gelir, reel ve nominal döviz kuru, yurtiçi ve yurtdışı fiyat değişkenleri arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve VECM analizleri ile incelemiştir. Türkiye'de J-eğrisi hipotezinin desteklenmediği sonucuna ulaşmıştır.

Peker (2007), Türkiye için 1992-2006 dönemine ait yıllık verilerden hareketle reel efektif döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisini eşbütünleşme ve nedensellik testlerinden yararlanarak incelemiştir. Çalışmanın sonucu olarak reel efektif döviz kuru değişkenliğinin kısa ve uzun dönemde dış ticaret dengesini negatif yönde etkilediğini bulmuştur.

Kızıldere ve diğ. (2014), yaptıkları çalışmalarında Türkiye için 1980-2010 dönemine ait reel döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini eşbütünleşme ve VECM nedensellik testi ile araştırmışlardır. Sonuç olarak, döviz kurundaki değişikliğinin dış ticaret üzerinde etkisinin olmadığını ortaya koymuşlardır.

Konu ile ilgili yapılan son çalışmalardan birisi Pırımbaev ve Oskonbaeva (2015)'a aittir. Yazarlar, Kırgızistan için 2000-2013 dönemine ait aylık verilerden yararlanmışlar ve sonuçta Kırgızistan'da Marshall-Lerner koşulunun geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Fakat, J eğrisi hipotezi desteklenmemiştir.

Ülkelerin toplam verilerinden hareketle incelenen araştırmalardan elde edilen bulgulara göre döviz kurunda meydana gelen bir oynaklığın dış ticareti olumlu ya da olumsuz yönde etkilediğini ileri süren pek çok çalışma vardır. Bu çalışmalarda uygulanan ekonometrik yöntem, uygulama dönemi ve değişkenlerin farklılık göstermesi farklı sonuçların elde edilmesine sebep olmaktadır.

Tablo 4'de ülkelerin ticaret ortaklarının yer aldığı verilerden hareketle dış ticaret ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar özetlenmiştir.

Berberoğlu ve Oktay (1987) çalışmalarında Türkiye ile Batı Almanya, ABD, Fransa ve Japonya arasındaki ikili ticaretin ihracat ve döviz kuru üzerindeki etkilerini EKK yönteminden yararlanarak incelemiştir. Sonuçta, dış ticaret ile döviz kuru arasında güçlü bir ilişki bulmuşlardır.

Shirvani ve Wilbratte (1997), çalışmalarında ABD ile G7 ülkeleri arasında döviz kuru ile dış ticaret denge-

si ilişkisini araştırmışlardır. Sonuçta, devalüasyonun uzun dönemde dış ticaret dengesini iyileştirdiğini tespit etmişlerdir.

Wilson ve Tat (2001), 1970-1996 döneminde Singapur ile ABD arasındaki ikili ticaretten kaynaklanan döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme analizinden yararlanarak incelemiştir. Çalışmalarının sonucunda Singapur için J-eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını bulmuşlardır.

Vergil (2002), Türkiye ile ABD, Fransa, İtalya ve Almanya arasındaki ikili ticarete dayanan 1990-2000 dönemine ait aylık verilerden yararlanarak reel döviz kuru ve reel ihracat arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Çalışmalarında EKK yöntemini kullanmışlardır. Reel döviz kurunda yaşanan bir dalgalanmanın ihracat üzerindeki etkisi olumsuz bulunmuştur.

Konu ile ilgili en yeni çalışmalardan birisi Sek ve Har (2014)'a aittir. Yazarlar, Malezya ile Çin, AB, Japonya, Singapur ve ABD arasındaki ikili ticaretin reel döviz kurundan kaynaklanan etkilerini incelemiştir. Sonuçta, Marshall-Lerner koşulunun geçerli olmadığını ulaşılmıştır.

Ülkelerin ticaret ortakları ile yaptıkları ticarete dayanan çalışmaların toplam verilerden hareketle yapılan çalışmalara göre sınırlı görülmektedir. Yine bu çalışmalarda döviz kurundaki değişikliğinin dış ticaret dengesi üzerindeki etkisinin olumlu olduğu çalışmaların yanında olumsuz etkilerinin de olduğu çalışmalar mevcuttur.

Ampirik Analiz Sonuçları

Bu makalede, 1993-2014 döneminde Türkiye ile 8 önemli ticaret ortağı arasındaki ticarete, Marshall-Lerner hipotezinin geçerliliği panel veri analiz tekniği ile test edilmiştir. Sonuçlarımız, Marshall-Lerner şartının geçerli olmadığını göstermiştir. Diğer yandan Türkiye'nin gelir seviyesi arttıkça, ticaret dengesi kötüleşirken, ticaret ortaklarımızın gelir seviyesindeki artış ise ticaret dengesini olumlu etkilemektedir.

Türkiye'nin en fazla ticaret yaptığı sekiz ülke (Almanya, Çin, Rusya, İtalya, İspanya, ABD, İngiltere ve Fransa) ele alınarak iki farklı model çerçevesinde dengeli panel analizi yapılmıştır. Veriler yıllık olarak Birleşmiş Milletler veri tabanından alınmış ve loga-

ritmik dönüşüm yapılarak analize dâhil edilmişlerdir. Reel döviz kurları (RER) 2005 yılı temel alınarak ulusal para cinsinden hesaplanan zımni fiyat deflatorleri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tahmin edilen ihracat ve ithalat eşitlikleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

$$EX_{it} = \hat{b}_0 + \hat{b}_1 RER_{it} + \hat{b}_2 GDP_{fit} \quad (1. \text{ model})$$

$$IM_{it} = \hat{\alpha}_0 + \hat{\alpha}_1 RER_{it} + \hat{\alpha}_2 GDP_{TRt} \quad (2. \text{ model})$$

Bu eşitliklerdeki EX ve IM, sırasıyla Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla yaptığı dolar cinsinden ihracat ve ithalatı, GDPf ve GDPTR ise Türkiye'nin ticaret ortakları ile kendisinin dolar cinsinden nominal gayrisafi

milli hasılasını göstermektedir.

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı (YKB) dikkate alınmadan analiz yapılması elde edilecek sonuçları önemli ölçüde etkileyeceği için (Breusch ve Pagan, 1980; Pesaran, 2004), ilk olarak seriler arasında YKB'nin varlığı test edilmiştir. YKB'nin varlığını belirlemek için, zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda ($T > N$) Breusch-Pagan LM testi kullanılmış ve sonuçlar Tablo 5'de verilmiştir. Testin hipotezleri;

Ho: Yatay kesitler arasında bağımlılık yoktur.

H1: Yatay kesitler arasında bağımlılık vardır.

Tablo 5. Breusch-Pagan LM Yatay-Kesit Bağımsızlık Testlerinin Sonuçları

	Değişkenler					1.model	2. model
	LnEx	LnIm	LnGDPf	LnGDPTR	LnRER		
LM test ist.	494.66	546.89	529.88	616.0	291.77	438.83	258.52
Prob.	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)

Tablodan da görüleceği üzere, tüm seriler için hesaplanan olasılık (Prob.) değerleri 0.05'ten küçük olduğu için %5 anlamlılık düzeyinde, sıfır hipotezi reddedilmiş ve paneli oluşturan birimler arasında ve modellerde YKB olduğuna karar verilmiştir. Bu nedenle sonraki aşamada YKB'yi dikkate alan ikinci nesil birim kök testi yöntemi kullanılacaktır. Birinci nesil birim kök testleri, paneli oluşturan yatay kesit birimlerinin bağımsız olduğu ve paneli oluşturan birimlerden birine gelen şoktan diğer yatay birimlerinin aynı düzeyde etkilendikleri varsayımına dayanmaktadır. Küreselleşen dünyada yatay kesit birimlerinin birbirinden bağımsız olması ve bir birime gelen şoktan tüm ülkelerin aynı şekilde etkilenmeleri çok da ger-

çekçi değildir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran ikinci nesil birim kök testleri geliştirilmiştir. Bu çalışmada serilerin durağanlığı ikinci kuşak testlerden Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF testi ile incelenmiş ve sonuçlar Tablo 6 da sunulmuştur. Olasılık değerleri %5 den büyük olduğu için, tüm serilerin seviyede birim kök içermektedir. Bu nedenle birinci farkları alınarak tekrar CADF testi yapılmış ve serilerin birinci farkları alındığında durağan hale geldiği gözlenmiştir. Veri setinde sadece Türkiye'ye ait gelir değişkeni, her ülke grubuna karşı tekrarladığı için ADF birim kök testi ile analize tabi tutulmuştur. Bu seri de kendi seviyesinde değil birinci farkta durağan çıkmıştır.

Tablo 6. CADF Birim Kök Test Sonuçları

Düzey	lnEx		lnIm		lnGDPf		lnGDPTR		lnRER	
	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.
CADF (sabit)	-1.618	0.661	-2.218	0.091	-2.055	0.195	3.625	0.999	-1.133	0.966
CADF (trend)	-2.722	0.105	-2.097	0.742	-2.389	0.406	-1.008	0.1567	-1.824	0.930
Birinci Fark	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.	Test ista.	Prob.
CADF (sabit)	-3.007	0.000	-2.673	0.004	-3.248	0.000	-11.778	0.000	-3.167	0.000
CADF (sabit, trend)	-2.858	0.048	-2.952	0.025	-3.600	0.000	-9.46	0.000	-3.291	0.001
Maksimum gecikme sayısı 2 alınmıştır.										

Regresyon analizine geçmeden önce, denklemlerdeki eğim katsayılarının yatay kesitler arasında farklı olup olmadığı, Pesaran ve Yamagata (2008)'nin delta testleri ile analiz edilmiştir. Testin hipotezleri:

H_0 = Eğim katsayıları homojendir.

H_1 : Eğim katsayıları homojen değildir.

Regresyon modellerimiz için hesaplanan homojenlik test sonuçları Tablo 7'de verilmiştir. Hesaplanan test istatistiklerinin olasılık değerleri %5 anlam seviyesinden küçük olduğu için, her iki model için de eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir, yani yatay kesitler için eğim katsayıları birbirinden farklıdır.

Tablo 7. Delta Testi Sonuçları

	1. model		2. model	
	Test istatistiği	Prob.	Test istatistiği	Prob.
$\tilde{\Delta} : \text{delta_tilde}$	11.068	0.000	8.399	0.000
$\tilde{\Delta}_{aa_j} : \text{düzeltilmiş_tilde}$	12.177	0.000	9.241	0.000

Birinci farkları alındığında durağan hale gelen serilerin uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisi içerisinde olup olmadıkları, yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik durumlarını dikkate alan Westerlund (2007) testi ile araştırılmıştır. Test sonucu ikisi grup ikisi de panel dört ayrı test istatistiği elde edilmektedir ve bunlar yatay kesit bağımlılığı olmadığı durumda, asimtotik normal dağılıma sahiptirler. Yatay kesit bağımlılığı durumunda ise bootstrap prosedürü ile elde edilen kritik değerler kullanılmaktadır. 1. ve 2. Modeller için elde edilen Westerlund panel sabitli eş bütünleş-

me test sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur. 1. Model için hesaplanan bütün test istatistiklerinin bootstrap olasılık değerlerine göre sıfır hipotezi, " H_0 : Bütün birimler arasında eş bütünleşme yoktur" kabul edilmektedir. Yani Türkiye'nin ticaret ortakları ile yaptığı ihracat ile kur ve yabancı ülke gelir değişimleri arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi yoktur. 2. Model için hesaplanan test istatistiklerinde ise sadece Gt test istatistiği eş bütünleşmeye işaret etmekte, diğer olasılık değerlerine göre ise sıfır hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 8. Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

İstatistik	1. Model				2. Model			
	Test değeri	Z-değeri	P-değeri	Robust P-değeri	Test değeri	Z-değeri	P-değeri	Robust P-değeri
Gt: Grup ortalaması	-1.581	1.393	0.918	0.590	-3.848	-5.569	0.000	0.000
Ga: Grup ortalaması	-1.702	3.347	1.000	0.990	-5.492	1.638	0.949	0.240
Pt: Panel	-3.118	1.673	0.953	0.660	-5.588	-0.720	0.236	0.150
Pa: Panel	-1.313	2.303	0.989	0.890	-3.684	1.103	0.865	0.440

Not: Bootstrap olasılık değerleri 100 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir. Gecikme ve öncül seviyeleri 1 alınmıştır.

Çalışmada kullanılan her iki model için de uzun dönemli eş bütünlüşme olmadığı tespit edildikten sonra değişkenlere ilişkin kısa dönem katsayılar, birinci farkları ele alınarak Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) yöntemi ile hesaplanmıştır. Her iki model için otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin varlığını test etmek için kullanılan Wooldridge ve LR test sonuçları, %5 anlam seviye-

sinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla bu durum modellerde hem oto korelasyon hem de değişen varyans sorununa işaret etmektedir. Bu sorunları düzeltmek için kullanılan FGLS, hem oto korelasyona hem de değişen varyans sorununa karşı dirençli bir tahmin yöntemidir (Alper ve Oransay, 2015). Elde edilen tahmin sonuçları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) Tahmin Sonuçları

Değişkenler	1. Model		Değişkenler	2. Model	
	Katsayı	Prob.		Katsayı	Prob.
LnRER	0.0174 (0.0125)	0.166	LnRER	-0.02159* (0.0076)	0.005
LnGDPf	1.0703* (0.1675)	0.000	LnGDPT	1.1625* (0.0672)	0.000
Sabit	0.0481* (0.0199)	0.016	Sabit	0.0334* (0.0116)	0.004
Wooldridge test	882.135*	0.000	Wooldridge test	50.483*	0.0002
LR Test	113.72*	0.000	LR Test	113.72*	0.000

- Parantez içindeki değerler standart hataları vermektedir.
- * %5 seviyesinde anlamlıdır.

İhracat ile kur ve yabancı gelir değişkenleri arasındaki ilişkiyi inceleyen tam logaritmik 1. Model'in FGLS tahmin sonuçlarına göre, kurdaki yüzde bir artış, ihracatı %0,0174 artırmaktadır, fakat katsayı %5 seviyesinde anlamsızdır. Diğer yandan yabancı ülke gelirlerindeki %1 artış, Türkiye'den yapılan ithalatı %1,0703 artırmaktadır. Katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır.

İthalat ile kur ve Türkiye'nin gelir arasındaki ilişkiyi incelen tam logaritmik 2. Model'in tahmin sonuçlarına göre ise, kurdaki %1 artış, Türkiye'nin ticaret ortaklarından yaptığı ithalatı %0,0215 azaltmaktadır ve katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayının çok küçük olması nedeniyle Türkiye'nin ithalatının kur değişimlerine göre çok duyarlı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Keynesyen teoriye uygun olarak Türkiye'nin gelirindeki %1 artış Türkiye'nin ithalatını % 1,1625 artırmaktadır. Katsayı % 5 seviyesinde anlamlıdır ve ithalat esneklik değerinin birden büyük olması nedeniyle, ithalatın gelir değişimlerine karşı çok duyarlı olduğu ifade edilir.

Sonuç

Yukarıdaki analizlerden elde edilen sonuç, Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı üzerinde en önemli değişkenin kur değil ülke gelirleri olduğudur. Eş bütünleşme analiz sonuçlarına göre uzun dönemde kur ile dış ticaret değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla kurdaki değişimlerin, kısa vadede dış ticaret üzerindeki etkisi net olarak görülmesi de uzun dönemde dış ticaret üzerinde olumlu bir etkiye sahip olacağını söyleyen Marshall-Lerner koşulunun Türkiye için ele alınan dönem ve ülkeler çerçevesinde geçerli olmadığını belirtebiliriz. Bir başka deyişle, reel kurda meydana gelen bir değer kaybı, ihracatı artırıp ithalatı kısarak dış denge üzerinde uzun dönemde olumlu bir etkiye sahip değildir.

Diğer yandan Türkiye'nin gelirindeki artış sonucu ithalatın önemli derecede artıyor olması da dış bağımlılığın bir göstergesidir. Kurdaki artış ithalatı artırmadığı gibi ithalatı da pahalı hale getirip enflasyon üzerinde olumsuz etki yaratabilecektir. Kısaca Türkiye'nin dış dengesini sağlamak açısından kur politikasını kullanması zayıf bir politika aracı olacaktır. Türkiye'nin ihracatı ağırlıklı olarak tekstil, gıda, otomotiv, makineler gibi yüksek teknoloji içermeyen mallardan oluşmaktadır. Bilgi teknolojilerine dayalı,

katma değeri yüksek ve fiyat esnekliği yüksek ürünler üretip satmak Türkiye'nin dış dengesinin sağlanmasında en etkili yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda yeni ürün ya da etkin üretim süreçlerini ortaya çıkartılabilecek Ar-Ge harcamaları ve teşvikleri, küresel pazarda sürdürülebilir büyüme açısından oldukça önemlidir. Diğer yandan enerjide dışa bağımlı olan Türkiye'nin, yeni enerji kaynakları bulması yanında rüzgar, güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına da yönelmesi küresel dünyadaki rekabet gücünü önemli şekilde olumlu etkileyecektir. Ele alınan seriler açısından yatay kesit bağımlılığının varlığı da, küresel dünyada bir ülkede meydana gelen bir şokun diğer ülkeleri de etkileyebileceği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Acaravcı, A. ve Öztürk, İ. (2006). Döviz Kurundaki Değişkenliğin Türkiye İhracatı Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Çalışma. *Review of Social, Economic and Business Studies*, 2, 197-206.
- Akbostancı, E. (2002). Dynamics of the Trade Balance: The Turkish J-Curve. *ERC Working Papers in Economic*, 1-20.
- Aktaş, C. (2010). Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 123-140.
- Alper, A. E. ve Oransay, G. (2015). Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Eksaninde Değerlendirilmesi, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(2), 73-85.
- Aytun, C. ve Akın, C. S. (2014). OECD Ülkelerinde Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme: Yatay Kesit Bağımlı Heterojen Panel Nedensellik Analizi. *İktisat, İşletme ve Finans*, 29(340), 69-94.
- Bahmani-Oskooee, M. ve Goswami, G. G. (2003). A Disaggregated Approach to Test the J-Curve Phenomenon: Japan vs. Her Major Trading Partners. *Journal of Economics and Finance*, 27, 102-113.

- Baldemir, E. ve Gökalp, F. (1999). Türkiye'de Döviz Kuru ve Dış Ticaret Hadleri İlişkisinin Ekonometrik Analizi. *IV. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildirileri*, 14-16 Mayıs, Antalya, 17-40.
- Berberoğlu, N. ve Oktay, N. (1987). A Statistical Analysis of The Relationship Between The Foreign Exchange Rates and The Direction of Exports: The Turkish Example. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 135-142.
- Breusch, T. S., ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253, <http://dx.doi.org/10.2307/2297111>
- Çavdar, Ş. Ç., (2011). Dış Ticaret Hadleri ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye Örneği. *e- Journal of New World Sciences Academy*. 6(4), Article Number: 3C0085, ISSN:1306-3111, 455-463.
- Genc, E. G. ve Artar, O. K. (2014). The Effect of Exchange Rates on Exports and Imports of Emerging Countries. *European Scientific Journal*, 10(13), 128-141.
- Gül, E. ve Kamacı, A. (2012). Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Veri Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3), 81-91.
- Hooy, C-W. ve Chan, T-H. (2008). Examining Exchange Rates Exposure: J-Curve and the Marshall-Lerner Condition For High Frequency Trade Series Between China and Malaysia. *MPRA Paper*, 10916, University Library of Munich, Germany, 1-10.
- Kızıldere, C., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö. S. (2014). Dış Ticaretin Döviz Kuru Değişimlerine Duyarlılığı: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(12), ISSN: 1307-9832, 39-54.
- Kimbugwe, H. (2006). The Bilateral J-Curve Hypothesis Between Turkey and Her 9 Trading Partners. *MPRA Paper* No. 4254, <http://mpa.ub.uni-muenchen.de/4254/>.
- Köse, N., Ay, A., ve Topallı, N., (2008). Döviz Kuru Oynaklığının İh-racata Etkisi: Türkiye Örneği (1995-2008). *Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 25-45.
- Lal, A.K. ve Lowinger, T. C. (2002). Nominal Effective Exchange Rate and Trade Balance Adjustment in South Asia Countries. *Journal of Asian Economics*, 13, 371-383.
- Matesanz, D. ve Fugarolas, G. (2009). Exchange Rate Policy and Trade Balance: a Cointegration Analysis of the Argentine Experience Since 1962. *Applied Economics*, 41, 2571-2582.
- Narayan, P.K. ve Narayan, S. (2004). The J-Curve: Evidence from Fiji. *International Review of Applied Economics*, 18(3), 369-380.
- Onafowora, O. (2003). Exchange Rate and Trade Balance in East Asia: Is There a J-Curve?. *Economics Bulletin*, 5(18), 1-13.
- Ono, M. ve Baak, S. J. (2014). Revisiting the J-Curve for Japan. *Modern Economy*, 5, 32-47.
- Peker, O. (2007). Reel Döviz Kurunun Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkilerinin Ekonometrik Analizi: Türkiye Örneği. 8. *Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi*, Malatya.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels (Institute for the Study of Labor (IZA) No. 1240). Retrieved 2013, November 14, from <http://econpapers.repec.org/paper/izaizadps/dp1240.htm> <http://dx.doi.org/10.1002/jae.951>
- Pırımbaev, J. ve Oskonbaeva, Z. (2015). Kırgızistan Dış Ticaret Dengesinin Belirleyicileri. *Sosyoekonomi*, 23(25), 79-91.
- Rose, A. K. ve Yellen, J. L. (1989). Is There a J-Curve?. *Journal of Monetary Economics*, 24, 53-68.
- Sek, S. K. ve Har, W. M. (2014). Testing for Marshall-Lerner Condition: Bilateral Trades between Malaysia and Trading Partners. *Journal of Advanced Management Science*, 2(1), 23-28.

- Shah, A.ve Majeed, M. T. (2014). Real Exchange Rate and Trade Balance in Pakistan: An ARDL Co-integration Approach. *MPRA Paper No. 57674*, 1-15.
- Shirvani, H. ve Wilbratte, B. (1997). The Relation Between the Real Exchange Rate and the Trade Balance: An Empirical Reassessment. *International Economic Journal*, 11(1), 39-49.
- Singh, T. (2002). India's Trade Balance: The Role of Income and Exchange Rates. *Journal of Policy Modeling*, 24, 437-452.
- Sivri, U. ve Usta, C. (2001), Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki. *Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 1-9.
- Tarı, R. ve Yıldırım, D., Ç., (2009). Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye İçin Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi*, 16(2), 95-105.
- United Nations Statistics, 2015 <http://unstats.un.org/unsd/snaama/introduction.asp>.
- United Nations Statistics, <http://unstats.un.org/unsd/snaama/selbasicFast.asp>.
- United Nations Statistics, <http://comtrade.un.org/db/dqQuickQuery.aspx>
- Vergil, H. (2002). Exchange Rate Volatility in Turkey and Its Effect on Trade Flows. *Journal of Economic and Social Research*, 4(1), 83-99.
- Wilson, P. (2001). Exchange Rates and The Trade Balance for Dynamic Asian Economies: Does The J-Curve Exist for Singapore, Malaysia and Korea?. *Open Economies Review*, 12, 389-413.
- Wilson, P. ve Tat, K.C. (2001). Exchange Rates and the Trade Balance: The Case of Singapore 1970 to 1996. *Journal of Asian Economics*, 12(1), 47-63.
- Zengin, A. (2000). Reel Döviz Kuru Hareketleri ve Dış Ticaret Fiyatları : Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bulgular. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(2), 27-41.

AB'ye Tam Üyelik Sürecinde Aday Ülkelerin İnsani Gelişme, Eğitim ve Gelir İndekslerinin Çok Amaçlı Doğrusal Programlama ile Çoklu Periyotlu Olarak Değerlendirilmesi

The Evaluation as the Multiple Period by the Multi-Objective Linear Programming of the Human Development, Education, and Income Indexes of the Candidate Countries in Full Membership Process to EU

Yrd. Doç. Dr. Miraç Eren - Doç. Dr. Selahattin Kaynak

Başvuru Tarihi: 31.03.2017

Kabul Tarihi: 04.08.2017

Öz

Avrupa birliğine tam üye olmak aday statüsündeki ülkeler için oldukça önemlidir. Tam üyelik süreci uzun vadeli ekonomik ve sosyal reformlar gerektirmektedir. Avrupa Birliğine aday statüsünde olan ülkelerden hangisinin tam üyelik için hazır olduğunu belirlemek, bilimsel çalışmaların odaklandığı bir alan olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği'ne tam üye olmak için aday statüsünde olan ülkeleri insani gelişim, sağlık, eğitim ve sosyo-ekonomik standartların belirlenmesinde etkili olan değişkenler yoluyla karşılaştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda Avrupa birliğine tam üyelik sürecinde aday statüsünde olan Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Türkiye'nin 2005-2014 dönemi verileri analiz edilmiştir. Bir dizi kısıtlamalar kümesine bağlı olarak iki veya daha fazla birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm sağlayan ve zaman boyutunu da ele alan çoklu periyotlu çok amaçlı programlama analizi yöntemi kullanılmıştır. Böylece, ağırlık sonuçlarına bağlı olarak, hangi ülkenin tam üyeliğine yakın olduğunu belirleyen bilimsel bir yaklaşım sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çok Amaçlı Doğrusal Programlama, Avrupa Birliği, Aday Ülkeler

Abstract

The becoming a full member to the European Union is of great importance for the candidate countries, because the full membership is a long-term process that requires serious economic and social reforms. Determining which candidate is ready for full membership process has become an area where the focus of scientific studies is. The aim of this work is to compare the countries that are candidate status in order to become a full member of the European union by variables that are efficient in determining of human development, health, education and the socio-economic standards of them. In this process, the data up to 2014 from 2005 of the four candidate countries such as Montenegro, Macedonia, Serbia and Turkey in the process of full membership to the European union were dealt with. The multi objective linear programming based on multiple period, both providing an optimal solution and considering time dimension, by means of tradeoffs between two or more conflicting objectives depending on the series of restrictions, was used. As a result of, the findings weighting candidate countries in a manner that will simultaneously optimize all of the objectives emerged. Thus, as a depending on the weighting results, a scientific approach determining which country is close to full membership has been presented.

Keywords: Multi-Objective Linear Programming, European Union, Candidate Countries

Yrd. Doç. Dr. Miraç Eren, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İİBF, mirac.eren@omu.edu.tr

Doç. Dr. Selahattin Kaynak, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İİBF, selahattin.kaynak@omu.edu.tr

Giriş

Temeli Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun kurulmasına ilişkin Paris Antlaşması (1951) ile Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurulmasına ilişkin Roma Antlaşmasına (1957) dayanan ve altı kurucu üye (Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Lüksemburg, Hollanda) tarafından oluşturulmuş olan Avrupa Birliği (*European Union-EU*), 1993'de yapılan Kopenhag Zirve Toplantısı ile genişleme sürecine girmiştir. Zirvede karara bağlanan ve aday ülkelerin katılım öncesi yerine getirmeleri istenen kriterlere göre tam üyeliğe aday ülkelerin sağlam bir ekonomik yapıya sahip olmaları istenmektedir. Bu anlamda istikrarlı büyüme, düşük enflasyon, ihracat artışı, dış denge ve bütçe dengesi aranan ekonomik kriterler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, ülkelerin sosyal göstergeleri ise demokratik yapıyı güçlendirici nitelikte olmalıdır (Murat ve Filiz, 2003). Sonuç olarak o insani gelişme temelinde EU'ya alım süreci ile bir ölçü ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda üyelik süreci ile ilgili insani gelişmeye dayalı bir dizi yaptırımlar EU tarafından istenmektedir.

İnsani gelişme için ekonomik gelişmişlik gerekli koşul olmasına rağmen yeterli değildir. Zira insani gelişmenin temelinde insan vardır. Bu nedenle İnsani gelişme, toplumların satın alma gücündeki artışa katkı sağlayan ekonomik gelişmişliğin yaşam standartlarında nasıl bir değişime yol açtığı ile ilgili bir kavramdır. Bu sebeptir ki böyle bir gelişmişliğin ölçümü için 1990'dan beri Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından sunulan İnsani Gelişme Endeksi, ülkelerin yaşam kalitesi ve standartını değerlendiren bir indeks olarak ortaya çıkmıştır. Yaşam kalitesi ve standartların ölçümü ile ilgili olarak tarihsel süreçte ise ekonomik büyüme, eğitim ve sağlık ön plana çıkmıştır.

20. yüzyılın son çeyreğine kadar sanayileşmeye dayalı ekonomik büyüme, milli gelir ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıladaki artış gibi makroekonomik göstergeler kalkınmanın ve ekonomik gelişmişliğin temel göstergesi olarak kabul edilmiştir (Fukuda-Parr ve Kumar, 2004). Aynı dönemde bazı ülkelerde ekonomik büyüme gerçekleşmesine rağmen işsizlik oranının artması, siyasi istikrarsızlığın ve gelir dağılımında dengesizliğin varlığı bu mantıksal önermenin eleştirilmesine neden olmuştur. Zira ekonomik büyüme, yoksulluğu engelleyememiş ve baş gösteren

birtakım toplumsal sorunlara çözüm üretememiştir.

21. yüzyılda ekonomik ve toplumsal yapının hızlı bir değişikliğe uğraması, var olan mesleklerin önemini yitirmesi ve yeni iş tiplerinin ortaya çıkması bilgiyi, eğitimi ve insani gelişmişliğe dair yeni söylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İş dünyası çalışanlarından yeni ve farklı beceriler talep etmeye başlamıştır (Vorkink, 2005). Bu süreçte küresel rekabette var olabilmek için insani gelişmişliğin temelini oluşturan yeni beceriler kazandıracak nitelikli bir eğitim, herkesin optimal fayda sağlayabileceği sağlık hizmetleri ve dünya standartlarında hayatın idame edebilmesi için ekonomik olanaklar daha da önemli bir hal almıştır.

Eğitim de yine insani gelişmişlik indeksinin belirlenmesinde en önemli faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü nitelikli bir eğitim, bireylerin daha donanımlı olmalarını ve iş yaşamlarında yeni beceriler kazanmasına katkı sağlayarak emek faktörünün daha verimli ve etkin kullanılmasına neden olmaktadır (Borghans ve Heijke, 2005). Beşeri sermayenin de en önemli unsuru olarak görülen eğitim, bireylerin yaşam standartlarını ve gelir düzeylerini pozitif etkilemektedir. Eğitim aynı zamanda bilgi toplumu ve bilgi ekonomisinin en önemli girdisidir. Bilginin üretilmesi, paylaşılması ve bir üretim faktörü olarak üretim sürecinde kullanılması da ancak eğitimle mümkündür. Ayrıca eğitim çağdaş toplumsal normların yerleşmesinde, siyasal hak ve özgürlüklerin talep edilmesinde de bireylere önemli avantajlar sağlamaktadır.

İnsani gelişmenin bir diğer önemli belirleyicisi de sağlıktır. İktisadi karar birimlerinin zihinsel ve fiziksel sağlık durumları, zihinsel ve fiziksel çabalarının daha etkin ve verimli kullanılmasında önemli bir faktördür. Bu nedenledir ki sağlık, ülkelerin insani gelişmişlik performanslarının oluşmasında temel sacayaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. İktisadi karar birimlerinin kapasitelerini tam olarak kullanabilmeleri için zihinsel ve fiziksel olarak sağlıklı olmaları gerekmektedir. Emek faktörünün verimliliği, emek sahibinin sağlıklı olmasıyla mümkündür.

Sonuç olarak bahsi geçen insani gelişmeyi sağlayan değişkenler doğrultusunda bir sistemin faaliyetlerinin istenen amaçlara ulaşip ulaşmadığı, hizmetlerinin verimli, etkin, ekonomik ve karlı bir düzeyde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği performans ölç-

çümleri ile araştırılmaktadır (Yörüker ve diğ., 2003). Sistem olarak nitelendirilebilecek ülkelerin performans ölçümü de; kaynak kullanımında ekonomiklik, etkenlik, verimlilik ve karlılık gibi ilkelere ne düzeyde ulaşılabildiğinin ölçülmesi, sorunların tespiti ve iyileştirme için gerekli önlemlerin alınmasını içeren bir yaklaşımdır. Günümüz rekabet ortamında, ülkelerin ekonomik performanslarının geliştirilmesi için doğru kararların alınması çok önemlidir. Doğru karar verme de, iyi bir yönetimin en önemli unsurlarından birisidir. Çünkü kararlar sistemin problemlerini nasıl çözmediğini, kaynaklarını nasıl kullandığını ve hedeflerine nasıl ulaştığını gösterir (Özden, 2011). Bu amaçla literatürde Avrupa Birliği'ne aday ve/veya adaylık sürecinde olan ülkeler arasında birtakım değişkenlere göre sınıflandırma sıralama ve kıyaslama çalışmaları yapılmıştır. Buna göre, Murat ve Filiz (2003), Avrupa Birliği'nin genişleme sürecinde Türkiye ve diğer aday ülkelerin ekonomik ve sosyal performanslarının karşılaştırmasını yapmışlardır. Bu amaçla, faktör analizi ve çok boyutlu ölçek analizi kullanılmıştır. Kılıç (2005), Avrupa birliğine üye ve aday ülkelerin bazı temel makroekonomik kriterlere göre bir takım çok kriterli karar alma analizi tekniklerine dayalı bir sınıflandırılma yapmıştır. Yine Özden (2011) Avrupa birliğine üye ve aday ülkelerin ekonomik göstergelere göre çok kriterli karar alma tekniği olan topsis yöntemi ile sıralamasını yapmıştır.

Bu çalışmanın amacı da Avrupa birliğine tam üyelik sürecindeki aday statüsündeki ülkeleri insani gelişme, sağlık, eğitim ve gelir gibi sosyo-ekonomik standartların belirlenmesini sağlayan çeşitli değişkenlerle karşılaştırmaktır. Bu amaçla insani gelişme endeksi, sağlık endeksi, doğuştan beklenen yaşam süresi, eğitim endeksi, beklenen okullaşma yılı, yetişkinlerin ortalama okullaşma yılı, gelir endeksi ve satın alma gücü paritesi cinsinden kişi başına gayri safi gelir değişkenleri kullanılmıştır. Bu süreçte Avrupa birliğine tam üyelik sürecinde olan Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Türkiye gibi 4 aday ülkenin 2005 yılından 2014 yılına kadar olan verileri ele alınmıştır. Böylesine karmaşık ve çok boyutlu bir süreci analiz etmek ve ölçmek için de bir dizi kısıtlamalar kümesine bağlı olarak iki veya daha fazla birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm sağlayan ve zaman boyutunu da ele alan çoklu periyotlu çok amaçlı programlama analizi kullanılmıştır.

Metodoloji

Günümüz problemlerinin karmaşıklığından dolayı geleneksel tek kritere dayalı karar alma yaklaşımları, artık ilgili mevcut sistemlerin çözümünün üstesinden gelememektedir (San Cristóbal, 2011). Böylesine karmaşık ve çok boyutlu bir süreci analiz etmek ve ölçmek için bir takım endeksler ortaya atılmıştır. Ancak, endekslerin hesabında kullanılan değişkenlerin hepsinin keyfi olarak eşit ağırlıkta alınması nedeniyle sıkça eleştirilmiştir. Buna bağlı olarak Veri Zarflama Analizi (The Data Envelopment Analysis-DEA) ve Çok Kriterli Karar Alma (Multi Criteria Decision Making- MCDM) yaklaşımları literatürde sıklıkla kullanılır olmuştur.

DEA, çok sayıda girdiyi çok sayıda çıktıya dönüştüren ve karar alma birimi (Decision Making Units-DMUs) olarak adlandırılan karşılaştırılabilir bir kümenin elemanlarının göreceli performans değerlendirmesini sağlayan bir metottur (Cooper, Seiford ve Zhu, 2011). Doğrusal programlamaya dayalı bir matematiksel prosedür olan DEA yaklaşımı, ortak bir ölçü birimine sahip olmayan birden fazla girdi ve çıktıyı tek bir skor değerinde birleştirir (Cooper, Seiford ve Tone, 2007). Bu skor değeri ise sıklıkla birleşik endeks (composite index-CI) olarak adlandırılır (Mariano, Sobreiro ve do Nascimento Rebelatto, 2015). Elde edilen bileşik endeks değerlerine göre de sıralama ve seçim yapılır. Ancak DEA yaklaşımı ile ilgili değerlendirmede iki büyük problem vardır. Bunlardan birincisi, kurulacak modelde girdi ya da çıktı değişkenlerinin olmaması, ikincisi ise ölçüm sonucunun anlamlı çıkabilmesi için üzerinde çalışılan DMU'ların sayısının yeterince büyük olmamasıdır. Birinci problem girdisiz (ya da çıktısız) DEA modelleri ile aşılabilmektedir. "Benefit of the Doubt-BoD" olarak adlandırılan bu yaklaşım, ilk olarak (Melyn ve Moesen, 1991) tarafından ortaya atılmış ve (Lovell ve Pastor, 1999) ile (Cherchye ve diğ., 2007) tarafından geliştirilmiştir. Ancak; ikinci problem ile ilgili literatürde hala etkin bir çalışma gözlemlenmemektedir. Çünkü sağlıklı bir ölçümün yapılabilmesi için DMU sayılarının girdi ve çıktı değişkenleri sayısından çok olması görüşü hâkimdir (Sherman, 1982; Vassiloglou ve Giokas, 1990; Norman ve Stoker, 1991). Böyle bir problemin üstesinden gelmek amacıyla alternatif bir yol olarak MCDM metodu önerilebilir.

MCDM, mevcut durumu analiz etmek için karar vericiye yardımcı olmak amacıyla ilgili değişkenleri geniş bir yelpazede birleştiren yararlı bir araç sunar. MCDM yaklaşımı, genel olarak Çok Nitelikli Karar Alma (multi-attribute decision making-MADM) ve Çok amaçlı karar alma (Multi-Objective Decision Making-MODM) tekniklerine ayrılır (Abu-Taha, 2011). MADM teknikleri, alternatif karar birimlerini sıralama için güvenli bir yöntem sağlar. Ancak, karar almada bu tekniklerin hangisinin daha iyi olduğu bilinemez. Çünkü her bir metodun kendine özgü bir hesaplanma durumu olduğu için farklı metotlar, aynı veriyi kullanan probleme uygulansa bile farklı sonuçlar üretebilir. Ayrıca, MADM metotlarında kullanılan normalizasyon tekniklerinden bile farklı sonuçlar elde edilebilir. Bu durumda, alternatif karar birimlerin sıralanması ve seçiminin çok nitelikli problem

olarak değil de kısıtlı çok amaçlı bir optimizasyon problemi olarak düşünülmesi daha uygun olacaktır. Böylece hem birim farklılıklarını elimine etmek için kullanılan normalizasyon tekniklerine gerek kalmadan hem de sübjektif yargıları hesaba katmadan daha kesin ve güvenilir sonuçlar elde edilebilir.

Çok amaçlı optimizasyon, bir dizi kısıtlamalar kümesine bağlı çok amacı içeren fonksiyonları aynı anda minimize ya da maksimize etme durumudur. Bu optimizasyon tekniği, iki veya daha fazla birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm sağlar. Böylece uzlaşık bir çözüm elde edilir (Khalili-Damghani, Sadi-Nezhad ve Tavana, 2013). Buna göre, genel olarak MADM ile MODM arasındaki farklılıklar incelenirse;

Tablo 1. MADM ve MODM Metotları Arasındaki Farklılıklar

MADM Metotları	MODM Metodu
Her bir alternatif kriterleri nitelikleri olarak ele alınır.	Her bir alternatif kriterleri amaç fonksiyonları olarak ele alınır.
Genellikle nitel problemlere karar verme için kullanılır	Genellikle nicel problemlere karar verme için kullanılır
Alternatifleri kendi kriterleri değerlerine göre sıralama ve ağırlıklandırma yapar	Amaç fonksiyonlarının aynı anda optimizasyonu ile alternatiflerin ağırlandırılıp seçilmesini sağlar.
Veri, birim farklılıkların giderilmesi için normalleştirilir.	Veriyi normalize etmeye gerek yoktur.
Nitel yargılara dayanan normalleştirme ve puanlama tekniklerinden dolayı pek çok MADM yöntemleri vardır. Bunların her biri farklı bir sıralama sonuçlar verebilir.	Normalleştirme yapmadan ham veriyi kullanarak tüm amaçları aynı anda en iyi verecek biçimde alternatifleri ağırlandırarak seçilmesini sağlar.

Biçimsel olarak, MODM modelleri karar değişkenleri, amaç fonksiyonları ve kısıtlamaların bir vektörünü içerir.

Genellikle MODM problemi aşağıdaki gibi formüle edilebilir:

$$(MODM) \begin{cases} \text{Min / Maks } f(X) \\ \text{Kısıtlar: } X \in S = \left\{ X \in \mathbb{R}^n \mid g(X) \begin{cases} \leq b \\ \geq b \end{cases}, X \geq 0 \right\} \end{cases} \quad (1)$$

Burada, $f(X)$, k farklı amaç fonksiyonunu temsil eder.

Ayrıca $g(X) \begin{cases} \leq b \\ \geq b \end{cases}$ m tane kısıtı temsil eden fonksiyon olup S, uygun çözüm uzayı ve $X \in \mathbb{R}^n$, karar değişkenlerinin vektörüdür.

literatürde çok amaçlı optimizasyon için sunulan uzlaşık çözüm yaklaşımları; fayda yaklaşımı, hedef programlama, interaktif yaklaşım ve bulanık yaklaşımdır (Yaralıoğlu ve Umarusman, 2010). Çok amaç-

lı doğrusal programlama problemi üzerine yapılan incelemeler arasında, Zimmermann (1992)'in bulanık programlamanın çoklu amaca uygun uzlaşmacı bir çözüm elde etmek için ideal bir yaklaşım olduğu tespit edilmiştir (Li ve Lai, 2000). Örneğin, tercih bilgisinin önsel eklenmesi ile yapılan hedef programlamada, her amaç için özel bir sayısal hedef değerleri belirlenir ve ardından her bir çözüm, kendi hedef değerlerinden bu amaçların sapmalar toplamının minimizasyonu yoluyla bulunur (Mariano ve diğ., 2015). Hâlbuki bulanık hedef programlamada ise hesaplamalar kolayca operasyonel yeterlilik ölçüsü olarak tanımlanan λ gibi sadece bir değişken vasıtasıyla yapılabilir (Agrawal ve Singh, 2001). Bu nedenle, mevcut çalışmada, uzlaşık çözüm için (Zimmermann, 1992) yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yaklaşımın algoritması aşağıdaki gibidir;

F bulanık kümesi genellikle $\{(x, \mu(x)) \mid x \in F\}$ olarak tanımlanır. Burada, $F: x \rightarrow [0,1]$, F 'ye ait olan bir x elemanın üyeliğini tanımlayan üyelik fonksiyonudur. Böylece üyelik fonksiyonları aşağıdaki gibidir;

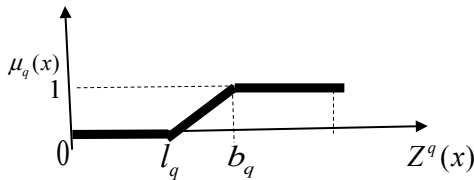
Maksimizasyon amaçlar için

$$\mu_q(x) = \begin{cases} 0 & , Z^q(x) \leq l_q \\ (Z^q(x) - l_q) / (b_q - l_q) & , l_q \leq Z^q(x) \leq b_q \\ 1 & , Z^q(x) \geq b_q \end{cases} \quad (2)$$

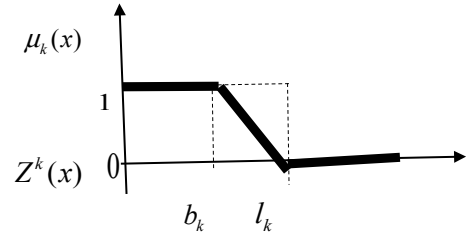
Minimizasyon amaçlar için

$$\mu_k(x) = \begin{cases} 1 & , Z^k(x) \leq b_k \\ 1 - (Z^k(x) - b_k) / (l_k - b_k) & , b_k \leq Z^k(x) \leq l_k \\ 0 & , Z^k(x) \geq l_k \end{cases} \quad (3)$$

ve (3) denklemlerin temsilleri, Şekil 1 ve 2 deki gibidir.

Şekil 1. Maksimizasyon Amaç Fonksiyonlarının Bulanıklaştırılması $Z^q(x)$ ($q=1, \dots, Q$)

Şekil 2. Minimizasyon Amaç Fonksiyonlarının Bulanıklaştırılması $Z^k(x)$ ($k=1, \dots, K$)

Verilen problem ile ilgili olarak λ , amaçların bulanık olması durumu için operasyonel yeterlilik ölçüsü tanımını karşılayan uygun bir değişken olsun. Bunun için önce her bir amaç ayrı ayrı optimize edilir. Op-

timize edilen değerler, en iyi olası değerler olan b_k

ve b_q olarak sabitlenir. Elde edilen optimal çözümler her bir amaç fonksiyonunda kullanılır, minimum değer (maksimizasyon hedefleri için) ya da maksimum değer (minimizasyonu hedefleri için) bulanıklaştır-

mada en kötü olası değerler olan b_k ve b_q olarak alınır. Böylece problemin en son versiyonu,

$$\text{maksimize } \lambda \quad (4)$$

Kısıtlar:

$$\lambda \leq (Z^q(x) - l_q) / (b_q - l_q) \quad , \forall q = 1, \dots, Q \quad (5)$$

$$\lambda \leq 1 - (Z^k(x) - b_k) / (l_k - b_k) \quad , \forall k = 1, \dots, K \quad (6)$$

$$\sum_{i=1}^n x_i = 1 \quad (7)$$

olarak tanımlanır.

Uygulama ve Bulgular

Avrupa Birliğine tam üye olabilmek aday ülkeler için oldukça önem arz etmektedir. Zira tam üyelik ciddi ekonomik ve sosyal reformlar gerektiren uzun soluklu bir süreç olduğu için aday ülkelerden hangisinin tam üyeliğe daha hazır olduğunu belirlemek bilimsel çalışmaların odaklanacağı bir alan haline dönüşmüş-

tür. Bu amaçla Avrupa Birliğine tam üyelik sürecinde olan Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Türkiye gibi 4 aday ülkenin 2005 yılından 2014 yılına kadar olan insani gelişme endeksi, sağlık endeksi, doğuştan beklenen yaşam süresi, eğitim endeksi, beklenen okullaşma yılı, yetişkinlerin ortalama okullaşma yılı, gelir endeksi ve satın alma gücü paritesi cinsinden kişi başına gayri safi gelir değişkenleri veri olarak ele alınmıştır. Böylesine karmaşık ve çok boyutlu bir süreci analiz etmek ve ölçmek için de bir dizi kısıtlamalar kümesine bağlı olarak iki veya daha fazla birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm sağlayan ve zaman boyutunu da ele alan çoklu periyotlu çok amaçlı programlama analizi kullanılmasının daha uygun olacağı araştırmalar sonucunda görülmüştür. Sonuç olarak; tüm amaçları eşanlı optimize edecek şekilde aday ülkeleri ağırlıklandırmanın bir sonucun ortaya çıkarılması için öncelikle her amacın tasvirine dayalı matematiksel model kurularak her bir amacı tek başına optimize etme ve ardından birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm oluşturma biçiminde iki aşamalı bir yol izlenmesi gerekmektedir. Böylece ağırlıklandırma sonuçlarına bağlı olarak hangi ülkenin tam üyeliğe yakın olduğunu tespit eden bilimsel bir yaklaşım sunulabilir. Buna göre;

Problem Tasviri ve Matematiksel Model Kurulumu

Alternatifler

i Alternatifler (Aday Ülke)

- 1 : Karadağ
- 2 : Makedonya
- 3 : Sırbistan
- 4 : Türkiye

t Dönem (2005-2014 yılları)

Parametreler

$INSNGLSME_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin insani gelişme endeksi değeri

$SGLKE_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Sağlık endeksi değeri

$DBYSE_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Doğuştan beklenen yaşam süresi (yıl) değeri

$EGTME_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Eğitim endeksi değeri

$BKLNOKLSMYL_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Beklenen okullaşma yılı değeri

$ORTOKULSMA_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Ortalama okullaşma yılı (yetişkinlerin) değeri

$GLRE_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Gelir endeksi değeri

$GINI_{it}$: t. Dönemde i. Ülkenin Satın Alma Gücü Paritesi cinsinden kişi başına Gayri Safi Gelir (GNI) değeri

Değişkenler:

x_i : Avrupa birliğine alım süreci ile ilgili kararları en iyi sağlayacak ülke veya ülkelerin ağırlık değerleri

Amaçlar

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki insani gelişme endeksi değerlerinin toplamını maksimize etme

$$maks \quad Z^1 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 INSNGLSME_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Sağlık endeksi değerlerinin toplamını maksimize etme

$$maks \quad Z^2 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 SGLKE_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Doğuştan beklenen yaşam süresi (yıl) değerlerinin toplamını maksimize etme

$$\text{maks } Z^3 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 DBYSE_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Eğitim endeksi değerlerinin toplamını maksimize etme

$$\text{maks } Z^4 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 EGTME_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Beklenen okullaşma yılı değerlerinin toplamını maksimize etme

$$\text{maks } Z^5 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 BKLNOKLSMYL_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Ortalama okullaşma yılı (yetişkinlerin) değerlerinin toplamını maksimize etme

$$\text{maks } Z^6 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 ORTOKULSMA_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Gelir endeksi değerlerinin toplamını maksimize etme

$$\text{maks } Z^7 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 GLRE_{it} x_i$$

Ülkelerin 2005-2014 yılları arasındaki Satın Alma Gücü Paritesi cinsinden kişi başına Gayri Safi Gelir (GNI) değerlerinin çarpıma göre tersinin toplamını minimize etme (bir biri ile çelişen amaç oluşturabilmek için)

$$\text{maks } Z^8 = \sum_{t=2005}^{2014} \sum_{i=1}^4 1/GINI_{it} x_i$$

Kısıtlar:

$$\sum_{i=1}^n x_i = 1$$

Pareto Optimal Çözümün Bulunması

Bu aşamada her bir amaç ayrı ayrı optimize edilerek optimal çözümlerden oluşan sonuç tablosu (payoff table) oluşturulur. Sonuç tablosundan hareketle iki ya da daha fazla çelişen amaçlar arasında ödünleşmeli çözümü mümkün kılan bir teknik olan Zimmermann'ın bulanık programlama yaklaşımının aşamaları gerçekleştirilir. Buna göre problemin en son versiyonu,

maksimize λ

Kısıtlar:

$$\lambda \leq (Z^q(x) - l_q) / (b_q - l_q) \quad , \forall q = 1, \dots, 7$$

$$\lambda \leq 1 - (Z^k(x) - b_k) / (l_k - b_k) \quad , k = 8$$

$$\sum_{i=1}^n x_i = 1$$

olarak düzenlendikten sonra GAMSide 24.1 paket programında doğrusal programlama modeli çözümü algoritması olan CPLEX ile çözümlerse,

Tablo 2. Avrupa Birliği İçin En Uygun Ülke Alternatifleri

	Karadağ	Makedonya	Sırbistan	Türkiye
Her bir alternatif için elde edilen değişken değeri (x_i)	67.593	0	0	32.407

Pareto optimal çözümden elde edilen bulgulara göre Avrupa Birliğine tam üyelik sürecinde adaylığa en yakın ülke %67.59 ağırlık ile Karadağ ve ikinci en yakın ülke %32.41 ağırlık değeri ile Türkiye çıkmıştır. Çelişen amaçlar arasında ödünleşmeli çözümü mümkün kılan yaklaşıma göre Makedonya ve Sırbistan'ın tam üyelik için insani gelişme, sağlık, eğitim ve gelir gibi sosyo-ekonomik standartlarının pek yeterli olmadığını çıkarmıştır.

Sonuç

Avrupa Birliğinde adaylık statüsünde yer alan ülkelerin nihai hedefleri tam üye olabilmektedir. Ancak müzakere süreçlerinde aday ülkelerin çeşitli başlıklar altında sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda hazır olmaları üye ülkelerce istenen temel koşuldur. Bu bağlamda yapılan birçok deneysel çalışmada aday statüsünde yer alan ülkelerin farklı konularda performans karşılaştırılması yapılmaktadır. Bu çalışmada adaylık sürecinde kendilerine yol haritası belirlenmiş olan Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Türkiye'nin İnsani gelişme, eğitim, sağlık ve gelir düzeylerine ilişkin birtakım değişkenler temel alınarak çeşitli alt faktörlerin yıllar itibarıyla olan sürecini analiz etmek ve ölçmek için bir dizi kısıtlamalar kümesine bağlı olarak iki veya daha fazla birbiriyle çelişen amaçların arasında ödünleşmeler ile optimal bir çözüm sağlayan ve zaman boyutunu da ele alan çoklu periyotlu çok amaçlı programlama analizi yöntemi kullanılmıştır. Kullanılan yöntem sonucunda elde edilen bulgulara göre incelenen ülkeler arasında performansı en iyi olan ülke Karadağ ardından Türkiye olarak bulunmuştur.

Makedonya ve Sırbistan'ın incelenen değişkenler itibarı ile iyi bir performans göstermemelerinin çeşitli nedenleri vardır. Makedonya ekonomisi genel olarak tarıma dayalıdır (Ekonomi Bakanlığı, 2016). Tarıma dayalı ekonomilerde eğitim, sağlık ve insani gelişme performansının yüksek olması beklenemez. Makedonya da karar vericiler AB adaylık sürecinde çaba sarf etmelerine rağmen ülke ekonomisinin hemen hemen her alanının ciddi olarak modernleştirilmesi, geliştirilmesi ve her şeyden önemlisi bürokrasi, yargı ve özel sektörde hâkim olan ağır ve gevşek iş kültürünün profesyonelleştirilmesi yönündeki şiddetli ihtiyaç devam etmektedir. 15 Ekim 2009'da yayımlanan son ilerleme raporunda Avrupa Komisyonunun Ma-

kedonya ile tam üyelik müzakerelerine başlanması yönündeki tavsiye kararı açıklanmış olmakla birlikte (<http://eeas.europa.eu/delegations>) Yunanistan ile yaşanan isim sorunu nedeniyle yeterince uluslararası yatırımcılar çekememiştir. Yaklaşık 2 milyon nüfusu olan Makedonya da İşsizlik oranı %26 (Dışişleri Bakanlığı, 2016) olup 1991'de bağımsızlığını kazanmış bu genç ülkenin en düşük performansa sahip olması tüm bu açıklamalar yeterince anlaşılır haldedir.

Sırbistan ekonomisi ise son yıllarda hem düşük hem de istikrarsız bir görünüm arz etmektedir. 2012 yılında -1.0 % olan GDP deki düşüş oranı 2014 yılında GDP si -1.8 % ile oldukça kötü bir performans sergilemiştir (Wold Databank, 2016). Zira literatürde ülkelerin ekonomik büyümesi ile insani gelişme, sağlık ve eğitim performansları arasında pozitif bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Sırbistan'ın son yıllardaki ekonomik büyümesinde yaşadığı düşüş performansın oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abu-Taha, R. (2011). "Multi-criteria applications in renewable energy analysis: A literature review". *Technology Management in the Energy Smart World (PICMET), 2011 Proceedings of PICMET '11*;, 1-8.
- Agrawal, R, Singh, S. (2001). "Energy allocations for cooking in UP households (India): a fuzzy multi-objective analysis". *Energy conversion and management*, 42(18), 2139-2154.
- Borghans, L, Heijke, H. (2005). "The production and use of human capital: Introduction". *Education Economics*, 13(2), 133-142.
- Cherchye, L, Moesen, W, Rogge, N, Van Puyenbroeck, T. (2007). "An introduction to 'benefit of the doubt' composite indicators". *Social Indicators Research*, 82(1), 111-145.
- Cooper, W W, Seiford, L M, Tone, K. (2007). *Data envelopment analysis: a comprehensive text with models, applications, references and DEA-solver software*: Springer Science & Business Media.

- Cooper, W W, Seiford, L M, Zhu, J. (2011). Data envelopment analysis: History, models, and interpretations *Handbook on data envelopment analysis* (pp. 1-39): Springer.
- Dışişleri Bakanlığı. (2016). from <http://www.mfa.gov.tr/>
- Ekonomi Bakanlığı. (2016). from <http://www.ekonomi.gov.tr/>
- Fukuda-Parr, S, Kumar, A S. (2004). *Readings in Human Development: Concepts, measures and policies for a development paradigm*: Oxford University Press, USA.
- Khalili-Damghani, K, Sadi-Nezhad, S, Tavana, M. (2013). "Solving multi-period project selection problems with fuzzy goal programming based on TOPSIS and a fuzzy preference relation". *Information Sciences*, 252, 42-61.
- Kılıç, S B. (2005). "Avrupa Birliğine Üye ve Aday Ülkelerin Bazı Temel Makro Ekonomik Kriterlere Göre Sınıflandırılması: Çok Kriterli Karar Alma Analizine Dayalı Bir Modelin Tahmini". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2).
- Li, L, Lai, K K. (2000). «A fuzzy approach to the multiobjective transportation problem». *Computers & Operations Research*, 27(1), 43-57. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0305-0548\(99\)00007-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0305-0548(99)00007-6)
- Lovell, C K, Pastor, J T. (1999). "Radial DEA models without inputs or without outputs". *European Journal of operational research*, 118(1), 46-51.
- Mariano, E B, Sobreiro, V A, do Nascimento Rebelatto, D A. (2015). "Human development and data envelopment analysis: A structured literature review". *Omega*, 54, 33-49.
- Melyn, W, Moesen, W. (1991). "Towards a synthetic indicator of macroeconomic performance: unequal weighting when limited information is available".
- Murat, A, Filiz, Ö. (2003). "Avrupa Birliği'nin genişleme sürecinde Türkiye ve diğer aday ülkelerin ekonomik/sosyal performanslarının karşılaştırılması". *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 1-19.
- Norman, M, Stoker, B. (1991). *Data envelopment analysis: the assessment of performance*: John Wiley & Sons, Inc.
- Özden, Ü H. (2011). "Topsis Yöntemi İle Avrupa Birliğine Üye ve Aday Ülkelerin Ekonomik Göstergelere Göre Sıralanması". *Trakya University Journal of Social Science*, 13(2).
- San Cristóbal, J. (2011). "Multi-criteria decision-making in the selection of a renewable energy project in Spain: the Vikor method". *Renewable energy*, 36(2), 498-502.
- Sherman, H D. (1982). "Data envelopment analysis as a new managerial audit methodology: test and evaluation".
- Vassiloglou, M, Giokas, D. (1990). "A study of the relative efficiency of bank branches: an application of data envelopment analysis". *Journal of the Operational Research Society*, 591-597.
- Vorkink, A. (2005). "Türkiye'de Eğitim Reformu". *Hacettepe Üniversitesi*.
- Wold Databank. (2016). from <http://databank.worldbank.org/data/>
- Yaralıoğlu, K, Umarusman, N. (2010). "Çok Amaçlı Doğrusal Programlamadan Sistem Tasarımına: De Novo". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(4).
- Yörüker, S, Karabeyli, L, Kaya, S, Özeren, B. (2003). "Sayıştayın performans ölçümüne ilişkin ön araştırma raporu". *Ankara: Sayıştay, Dizi*, 28.
- Zimmermann, H. (1992). *Fuzzy Set Theory {and Its Applications Second, Revised Edition*: Springer.

Empirical Evidences on Turkish Tourism-led Growth Experience in the Presence of a Structural Break

Yapısal Kırılmanın Varlığında Türkiye'nin Turizm Yanlı Büyüme Tecrübesine Dair Ampirik Bulgular

Dr. Lecturer Burcu Türkcan

Başvuru Tarihi: 27.07.2015

Kabul Tarihi: 04.08.2017

Abstract

The aim of this study is analysing the validity of tourism-led growth hypothesis in Turkey for 1965 – 2013. This study's contributions to the related literature are twofold. Firstly, the most recent data are used for this analysis and secondly, a cointegration analysis based on a structural break in the macroeconomic series is firstly conducted for Turkey. In this context, after a brief introduction, model and data used in this study are explained. Then the methodology and empirical results are given. Lastly, in the conclusions, interpretations of the empirical results and policy implications for Turkey are given.

Keywords: *Tourism-Led Growth, Structural Break, Time Series, Cointegration, Causality*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 1965 – 2013 döneminde turizm yanlı büyüme hipotezinin geçerliliğini analiz etmektir. Çalışmanın ilgili literatüre katkıları iki yönlüdür. Birincisi, söz konusu analiz için en güncel veriler kullanılmıştır. İkincisi, Türkiye için bu alanda, yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi ilk kez uygulanmıştır. Bu bağlamda, ayrıntılı bir giriş bölümünün ardından çalışmada kullanılan veri seti ve model açıklanmaktadır. Ardından yöntem ve ampirik bulgular ayrıntılı olarak verilmektedir. Son olarak ise, ampirik bulguların yorumlarına ve Türkiye için politika önerilerine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Turizm Yanlı Büyüme, Yapısal Kırılma, Zaman Serisi, Eşbütünleşme, Nedensellik*

Introduction

Recently, the importance of tourism in the economic growth process has been recognised widely in the literature, due to its contributions to the macroeconomic indicators such as balance of payments (BOP), production and employment. In this context, tourism-led growth (TLG) hypothesis has received a great deal of attention from both academicians and politicians. TLG hypothesis postulates that international tourism is the potential factor of economic growth process (Brida et al., 2008, p. 1). This hypothesis has its origins in export-led growth (ELG) model which is an economic model mostly applied by developing countries looking for a niche market for a certain type of export activity in the world economy. Governments in those countries subsidise industries producing particular export goods and hence expect to obtain resources to finance similar activities. ELG model has been analysed by McCombie & Thirlwall (1994) who stated that increasing exports is the main tool to increase the economic growth rate without deteriorating BOP.

TLG hypothesis plays an important role in ELG approach, since tourism is also an export activity that could maintain BOP and could obtain financial resources from foreign countries. Consequently, tourism is an important export industry which can provide necessary funds to finance the disequilibrium in BOP, increase the competitiveness of firms and hence contribute directly to the economic growth process (Nissan et al., 2011, p. 1568).

World Travel&Tourism Council (2014b) has estimated that the proportion of tourism sector was approximately %9.6 of the World's GDP in 2014. Hence the rising importance of TLG hypothesis has attracted an increasing amount of research efforts among many different countries. Most of the empirical studies in the literature prove that tourism is crucial for economic growth process and they suggest that TLG hypothesis is valid in numerous cases (Albaladejo et al., 2014; Brida et al., 2013; Hye&Khan, 2013; Tang&Tan, 2013; Arslanturk&Atan, 2012; Srinivasan et al., 2012; Arslanturk et al., 2011; Husein&Kara, 2011; Lionetti&Gonzalez, 2011; Nissan et al., 2011; Belloumi, 2010; Brida et al., 2010; Katircioglu, 2010; Katircioglu, 2009b; Katircioglu, 2009c; Brida et al., 2008; Proenca&Soukiazis, 2008; Sequeira&Nunes, 2008; Parrilla et al., 2007; Cortes-Jimenez&Pulina, 2006; Demiroz&Ongan, 2005; Gunduz&Hatemi-J., 2005; Kasman&Kasman, 2004). However some of the studies state that the existence and the direction of causal relationship between tourism and economic growth depend on the country group and tourism indicator examined. In this context, Aslan (2014) shows that there is bidirectional causal relationship for economic growth and tourism development in Portugal, but unidirectional causality in Spain, Italy, Tunisia, Cyprus, Croatia, Bulgaria and Greece. Moreover, there is no causal relationship in Malta and Egypt. As another study, Tugcu (2014) states that European countries are better able to generate growth from tourism in the Mediterranean region. Furthermore, Caglayan et al. (2012) shows that there is bidirectional causality in Europe between tourism revenues and GDP. However, causality runs from tourism revenue to GDP in East Asia, South Asia and Oceania. Moreover, there is no causal relation in Asia, Middle East and North Africa, Central Asia and Sub-Saharan Africa. Also there is unidirectional causality from GDP to tourism revenue in USA, Latin America&Caribbean and the World. Lastly, Katircioglu (2009a) indicates that there is no validity of TLG hypothesis in Turkey. This great diversity in TLG research as well as real economic outcomes has produced important new knowledge and different perspectives about this phenomenon.

Researches on the economic impacts of tourism sector on GDP point out the critical importance of this sector in economic growth process in Turkey as well as in the World. The total contribution of tourism sector to Turkey's GDP has been estimated as TRY200.5

billion (12.4% of GDP) by 2014 (WTTC, 2014a). Consequently, the analyses on tourism industry and TLG hypothesis are quite important for especially policy makers. In this context, the main purpose of this study is to analyse the validity of TLG hypothesis in Turkey for 1965 – 2013 period. Although there are some empirical studies in the literature analysing this issue for Turkey, this study's contributions to this literature are twofold. Firstly, the most recent data are used for this analysis and secondly, the structural break in the macroeconomic series is taken into account and relevant techniques are conducted for the first time in the literature of Turkish TLG experience. Although Yavuz (2006) realised the existence of structural breaks in tourism and GDP series in Turkey, this study only applied a unit root test for a structural break and causality test under such circumstances. Hence, our study is the first one which conducts a cointegration test with a structural break. In this context, after a brief introduction, the model and data used in this study are expressed. Then the methodology and empirical results are described in the next section. Lastly in the conclusions, interpretations of empirical results and policy implications are given.

The Model and Data

This study aims to examine the validity of TLG hypothesis for Turkey in the period of 1965 – 2013. Drawing on the model of Balaguer & Cantavella-Jorda (2002) the following model is used to follow this purpose:

$$GDP = f(\text{Tourism Revenues, Foreign Exchange}) \quad (1)$$

The model includes foreign exchange rates since numerous studies on TLG hypothesis -such as Belloumi et al.(2010), Brida et al. (2009), Gunduz & Hatemi-J (2005) and Balaguer & Cantavella-Jorda (2002)- suggest that the inclusion of this variable is quite important to overcome potential overlooked variable problem.

Tourism revenues are also included in the model by following the related literature. Actually different studies use different tourism indicators to analyse TLG hypothesis. For example, Caglayan et al. (2012), Arslanturk (2011), Husein & Kara (2011), Belloumi (2010) and Gunduz & Hatemi - J (2005) examine tourism revenues. However, Nissan et al. (2011) and

Brida et al. (2009) examine tourism expenditures. Furthermore, Tang & Abosedra (2014) and Katircioglu (2011) examine tourist arrivals as a tourism measure. However, since the most of the studies in the literature examine tourism revenues to detect TLG hypothesis, this variable has also been chosen as the tourism indicator in this study.

Moreover, data sets covering 1965 – 2013 period are used for the dependent and independent variables. GDP series was obtained through expenditure approach and measured in 1998 constant prices. Since the recent data on annual GDP is for 2013, period ends up in this year. GDP data were gathered from Turkish Statistical Institute. Moreover, tourism revenues, as one of the independent variables, were retrieved from Turkish Ministry of Culture and Tourism and Turkish Statistical Institute. Lastly, foreign exchange rates (Turkish lira value of the US dollar) were used as the other independent variable and yearly values were calculated by taking averages of daily real exchange rates. This data were retrieved from the Central Bank of the Republic of Turkey's Foreign Exchange Database. All three series are in logarithmic forms and hence the main model in this paper becomes:

$$\log \text{GDP}_t = \beta_0 + \beta_1 \log \text{TOUR}_t + \beta_2 \log \text{FOREX}_t + e_t \quad (2)$$

In this model, GDP is gross domestic product; TOUR is tourism revenues and FOREX is real foreign exchange rates. Also, e_t is error term and t in all variables denotes the time dimension of model.

Methodology and Empirical Results

Unit Root Test with a Structural Break

Stochastic processes forming series can sometimes be nonstationary and hence, such series cannot be analysed and evaluated by standard statistical theory. Stationarity is an important issue for regression analysis. If nonstationary series are used for econometric analyses, then artificial regression problem may occur and this may cause wrong econometric interpretations. Thus, there has been a consensus in the empirical literature to apply unit root tests on time series data. One of the most widely conducted unit root test in the literature is Augmented Dickey Fuller (ADF) Test (Said & Dickey, 1984). In ADF Test, nonstationarity serves as the null hypothesis. Although this test has a very low power to express the true situations of series' stationarities in many cases like structural breaks, it's still widely used in the literature to have a prior opinion about series. Also, the results of ADF test are used in Toda-Yamamoto Causality Test which is applied in the presence of structural breaks. Hence, it is important to express firstly the results of ADF unit root tests of our series. Table 1 shows ADF test results for GDP, tourism revenues and foreign exchange rates series.

The results indicate that all three series have unit root problems in level. Consequently, they seem to be nonstationary. However, as it's stated before, ADF test and other traditional unit root tests are not good ways to interpret the series having structural breaks.

Table 1. Augmented Dickey-Fuller Test Results

Series	ADF Statistic
GDP	-0.12 (2)
TOUR	-2.35 (2)
FOREX	-1.86 (2)

Notes: MacKinnon (1991) critical values are used for ADF test. These critical values are: -4.18 for 1% and -3.51 for 5%. Values in parentheses are number of lags.

Structural breaks in time series may induce unit roots as shown by Perron(1989) and Hendry&Neale(1991). Thus, classical unit root tests have low power when applied to series are of structural breaks (Campos et al., 1996: p. 188).

It's sure that since 1960s, Turkish economy has experienced a period in which some structural changes occurred. 1989 financial liberalization, 1994 economic downturn, 1998 Russian economic crisis, 2000 – 2001 banking sector crisis and 2007-2008 global

financial crisis can be stated as main economic events have affected Turkish economy. Consequently, it's more appropriate to analyse Turkish macroeconomic series by unit root tests are of structural breaks (Yeldan&Boratav, 2006, pp. 417 – 455).

One of the widely used unit root tests based on structural breaks is Zivot & Andrews (1992). Zivot and Andrews criticised Perron (1989), since structural breakpoint was determined exogenously in that model. Hence they developed a unit root test which allows endogenously determined one structural break in the series. Zivot&Andrews' unit root test is actually based on Perron(1989) and Perron (1997) models. Perron (1997), revised Perron(1989) and determined 3 basic models as follows:

Model A (Innovational Outlier Model):

$$Y_t = \mu + \theta DU_t + \beta_t + \delta D(T_b)_t + \alpha Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (3)$$

where $DU_t = 1$ and $t > T_b$; $D(T_b)_t = 1$ and $t = T_b + 1$

Model B (Additive Outlier Model): In this model change occurs rapidly and two steps are followed.

$$\text{The first step: } Y_t = \mu + \beta t + \delta DT^*_t + \tilde{y}_t \quad (4)$$

where $DT^*_t = 1(t > T_b)(t - T_b)$. \tilde{y}_t values are obtained by applying Ordinary Least Squares (OLS) method to this equation.

$$\text{The second step: } \tilde{y}_t = \alpha e_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (5)$$

Model C:

$$Y_t = \mu + \theta DU_t + \beta_t + \delta DT_t + \delta D(T_b)_t + \alpha Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (6)$$

where $DT_t = 1$ and $t > T_b$.

In Model A, T_b denotes the time at which the change in the trend function occurs. This model allows only a change in the intercept and this change is assumed to occur gradually. In Model B, however, a change in the slope is allowed but this change is presumed to occur rapidly. In this model, break date T_b and truncation lag parameter k are treated as unknown. Lastly, in Model C, both a change in the intercept and the slope are allowed at time T_b (Perron, 1997, pp. 357 – 358).

However, Zivot and Andrews (1992) criticised Perron's these models on the point of exogenous breakpoint approach. Zivot and Andrews (1992) state that structural breakpoint is determined endogenously and also there is no time dummy variable $D(T_b)_t$ in models. Hence, Zivot&Andrews (1992) handled the following equations:

$$Y_t = \mu^A + \theta^A DU_t(\lambda) + \beta^A t + \alpha^A Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i^A \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (7)$$

$$Y_t = \mu^B + \beta^B t + \delta^B DT_t(\lambda) + \alpha^B Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i^B \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (8)$$

$$Y_t = \mu^C + \theta^C DU_t(\lambda) + \beta^C t + \delta^C DT^*_t(\lambda) + \alpha^C Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i^C \Delta Y_{t-i} + e_t \quad (9)$$

Here, for $DU_t(\lambda) = 1, t > T \lambda$ and for $DT^*_t(\lambda) = t - t\lambda, t > T \lambda$

By using these models, table below shows the Zivot-Andrews Unit Root Test Results for GDP, tourism revenues and foreign exchange time series of Turkey.

Table 2. Zivot-Andrews Unit Root Test Results

Series	Model A		Model B		Model C	
	min t-stat	Breakpoint	min t-stat	Breakpoint	min t-stat	Breakpoint
GDP	-1.53 (0)	2006	-4.11 (0)	2006	-7.68 (0)	2008
TOUR	-4.70 (2)	1984	-3.42 (2)	1991	-3.90 (2)	1987
FOREX	-2.98 (2)	1991	-3.11 (2)	2002	-3.21 (2)	1994

Notes: Values in parentheses are number of lags determined by Akaike Information Criteria (AIC).

Following critical values are obtained from Zivot&Andrews(1992):

Model A: 1%	-5.34	, 5%	-4.80
Model B: 1%	-4.93	, 5%	-4.42
Model C: 1%	-5.57	, 5%	-5.08

Zivot-Andrews results indicate that there exist unit root problems with a structural break in all three series – except Model C for GDP. Also, structural break dates can be observed through breakpoint columns for each model. Results indicate more or less same dates for structural breaks. It seems that GDP has a structural break in 2006; tourism revenues have structural break between 1984 – 1991 and foreign exchange has structural break between 1991 – 2002. Moreover, these results indicate that if a cointegration test will be applied, then it should take into account structural breaks.

Cointegration Test with a Structural Break

Cointegration tests have become an important tool of the empirical analyses on economic time series. Numerous tests have been introduced and widely conducted, but most of them rest on the assumption of unit root processes without structural breaks (Campos et al., 1996, pp. 213 – 214). These tests assume that coefficients in the cointegrated vector do not change with the time. However, Gregory & Hansen (1996) developed a cointegration test which allows for an endogenously determined structural break, due to the fact that cointegrated vector coefficients actually change in the break date. Gregory & Hansen Cointegration Test is mainly based on Zivot & Andrews Unit Root Test and hence it includes 3 models allowing structural breaks in constant, in trend and in both constant and trend (Gregory & Hansen, 1996: p. 103). In this study, Gregory&Hansen Cointegration Test is conducted to detect the existence of the long-run cointegrated relationships between the examined variables.

However in order to be able to conduct this cointegration test, stationarity of series should be sustained by taking their differences. Following this purpose, first of all, first differences of series were taken and then Zivot – Andrews unit root test was applied for the differenced series. By taking the first difference of GDP, t statistic was founded as -7.52 for Model A; -8.20 for Model B and -8.12 for Model C. Also, t statistics for the first difference of TOUR series were -7.45 for Model A; -7.21 for Model B and -7.81 for Model C. Lastly, t statistics for first differenced FOREX series were -5.02 for Model A; -3.79 for Model B and -4.51 for Model C. These results show that FOREX series is not stationary at the first difference (critical values are given at the bottom of Table 2). However, as it is stated before, all the series should be stationary at the same level. Thus, second differences of the series should have been checked.

When the second difference of GDP series was taken, it's seen that t statistic for Model A was -9.40; for Model B was -11.03 and for Model C was -11.94. Moreover, t statistics for the second difference of TOUR series were, -7.29 for Model A; -7.01 for Model B and -7.69 for Model C. Lastly, t statistics for the second difference of FOREX series were, -10.89 for Model A; -10.53 for Model B and -10.92 for Model C. All these results indicate that second differences of series are stationary (critical values are given in Table 2). Consequently, second differences of all three series can be used for the cointegration test and Table 3 below shows the Gregory&Hansen Cointegration Test Results.

Table 3. Gregory – Hansen Cointegration Test Results

Model	Breakpoint	ADF
Model A	1999	-8.83 (1)
Model B	1999	-8.77 (1)
Model C	2001	-13.51 (1)

Notes: Values in parentheses show number of lags as to AIC.

Critical values obtained from Gregory&Hansen(1996) are:

Model A: 1%	-5.44	, 5%	-4.92
Model B: 1%	-5.80	, 5%	-5.29
Model C: 1%	-5.97	, 5%	-5.50

Since minimum ADF statistics of all models are greater than the critical values in absolute terms, results point out the long-term cointegrated relationships between GDP, tourism revenues and foreign exchange rates in Turkey for the period of 1965 - 2013. Moreover, structural break occurs in 1999 as to both Model A and Model B. This date is quite important for Turkish economic history since it underlines the following year of Russian economic crisis which has affected directly Turkish economy. Also, Model C which points out the regime shift indicates a structural break in 2001. This date is also quite important for Turkish economy, since 2000 – 2001 period witnessed the banking sector crisis which spreaded over all the sectors in the economy and a radical slowdown has been experienced in the national economy.

Causality Test under Structural Break

Although our cointegration results about tourism and GDP relationship are important to have some opinion about tourism-led growth story of Turkey, they only show that there exist long-run cointegrated relationships between variables examined. However, they do not explain anything about the direction of causality. Hence, there should be applied a causality test to analyse causal relationships between the variables. Since we have series having structural breaks, it would be inappropriate to apply traditional Granger

causality test to find causality relationships. For this reason, Toda – Yamamoto Causality Test is conducted in this study.

Toda & Yamamoto (1995) developed a simple method to test economic hypotheses expressed as restrictions on the parameters of Vector Autoregressive (VAR) models without pretesting for a unit root and a cointegrating rank. Their method is based on usual lag selection procedure to a possibly integrated or cointegrated VAR (as far as the order of integration of the process does not exceed the true lag length of the model). By choosing the lag length k , a $(k+d_{max})$ th –order VAR where d_{max} is the maximal order of integration, can be estimated (Toda & Yamamoto, 1995:, pp. 245 – 246).

Hence in this study, firstly, order of integration is determined as 2 ($m=2$), according to ADF results given at the beginning of this section. After deciding order of integration, the next step is determining the maximum lag length. Consequently, VAR Lag Order Selection Test is applied. The results are given below.

VAR lag order selection test results indicate that maximum lag length is 2 ($d_{max} = 2$). Hence, Toda – Yamamoto Causality Test can be conducted with 2 order of integration and 2 maximum lag length. The following table shows test results.

Table 4. VAR Lag Order Selection Test Results

Lag	LogL	LR	AIC
0	25.174	-	-1.031
1	39.722	26.388	-1.289
2	57.157	29.193*	-1.681*
3	63.653	9.970	-1.565
4	73.704	14.024	-1.614

Notes: * indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

AIC: Akaike information criterion

Table 5. Toda-Yamamoto Causality Test Results

Direction of Causality	χ^2 – stat	Probability
TOUR → GDP	4.705	0.095
FOREX → GDP	13.530	0.001
GDP → TOUR	0.059	0.970
FOREX → TOUR	1.051	0.591
GDP → FOREX	0.605	0.738
TOUR → FOREX	3.344	0.187

According to Toda – Yamamoto Causality Test results, tourism revenues and foreign exchange rates seem to be the cause of GDP. However, the reverse is not true. Hence, there exist a unidirectional causality running from tourism revenues and foreign exchange rates through GDP.

Conclusions

This paper investigates the long-run and causal relationships of tourism revenues, foreign exchange rates and real GDP for Turkey by using empirical methods in the case of a structural break in time series. The methodologies employed in this paper allow overcoming econometric concerns that could appear in the application of traditional unit root, causality and cointegration tests. Gregory-Hansen Cointegration Test results show that Turkish GDP, tourism revenues and foreign exchange rates are in a cointegrated relationship in the long-run. Moreover, Toda-Yamamoto Causality Test results indicate that tourism revenues and foreign exchange rates are the cause of GDP in Turkey. Consequently, both test results state that TLG hypothesis is valid for Turkey during 1965 – 2013 period. Although these results are contradicting with the results of Katircioglu (2009a) which states that TLG hypothesis is not valid for Turkey, they are on the same line with Arslanturk & Atan(2012), Arslanturk et al.(2011), Husein & Kara(2011), Gunduz & Hatemi-J(2005) and Kasman & Kasman(2004) which are also about Turkish tourism-led growth experience. Furthermore, the empirical evidences state that there exists a structural break in the examined macroeconomic series. Consequently, it's important to take into account structural changes in Turkish economy while analysing the validity of TLG hypothesis in this country.

The findings of this paper are important for policy makers as well as academicians and show that this issue still deserves further attention for Turkey as a country where some structural changes have been experienced since 1960s. The empirical results underlying the validity of TLG hypothesis in Turkey suggest that tourism is an important determinant of overall long-run economic growth in this country. Consequently, a policy implication which may be drawn from this study is that Turkey can improve its growth performance by supporting the contribution of tourism industry. It seems also important that the

synchronisation of foreign exchange rate and tourism policies should be provided, since foreign exchange rate, tourism revenues and real GDP are in a cointegrated relationship and also foreign exchange rates and tourism revenues are both cause of real GDP increase in Turkey. Lastly, empirical results suggest that Turkish economy has been affected from structural changes and hence policy makers should revise and update tourism and exchange rate policies in the case of economic crises, if they desire to enhance the effectiveness of their policies.

References

- Albaladejo, I. P., Gonzalez - Martinez, M. I. & Martinez - Garcia, M. P. (2014). Quality and Endogenous Tourism: An Empirical Approach. *Tourism Management*, 41, 141 – 147. doi: 10.1016/j.tourman.2013.09.006
- Arslanturk, Y., Balcilar, M. & Ozdemir, Z. A. (2011). Timevarying Linkages between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy. *Economic Modelling*, 28, 664 - 671. doi:10.1016/j.econm.2010.06.003
- Arslanturk, Y. & Atan, S. (2012). Dynamic Relation between Economic Growth, Foreign Exchange and Tourism Incomes: An Econometric Perspective on Turkey. *Journal of Business, Economics & Finance*, 1(1), 30 – 37. Retrieved from: [http://dergipark.ulakbim.gov.tr`](http://dergipark.ulakbim.gov.tr).
- Aslan, A. (2014). Tourism Development and Economic Growth in the Mediterranean Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests. *Current Issues in Tourism*, 17(4), 363 - 372. doi: 10.1080/13683500.2013.768607
- Balaguer, L. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a Long- Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34, 877 – 884. doi: 10.1080/00036840110058923
- Belloumi, M. (2010). The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research*, 12, 550 - 560. doi:10.1002/jtr.774

- Bouzahzah, M. & El Menyari, Y. (2013). The Relationship between International Tourism and Economic Growth: The Case of Morocco and Tunisia. *MPRA. Paper No 44102*. Retrieved from: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/44102/>
- Brida, J. G., Carrera, E. J. S. & Risso, W. A. (2008). Tourism's Impact on Long-Run Mexican Economic Growth. *Economics Bulletin*, 3(21), 1 - 8. Retrieved from: <http://economicsbulletin.vanderbilt.edu/2008/volume3/EB-07C20155A.pdf>
- Brida, J. G., Risso, W. A., Lanzilotta, B. & Lionetti, S. (2010). The Tourism-Led-Growth Hypothesis for Uruguay. *Tourism Economics*, 16(3), 765 - 771. Retrieved from: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1333102
- Brida, J. G., Bibiana, L., Pereyra, J. S. & Pizzolon, F. (2013). A Nonlinear Approach to the Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case of the MERCOSUR. *Current Issues in Tourism*, doi:10.1080/13683500.2013.802765
- Caglayan, E., Sak, N. & Karymshakov, K. (2012). Relationship between Tourism and Economic Growth: A Panel Granger Causality Approach. *Asian Economic and Financial Review*, 2(5), 591 - 602. Retrieved from: <http://www.aessweb.com/pdf-files/591-602.pdf>
- Campos, J., Ericsson, N.R. & Hendry, D.F. (1996). Cointegration Tests in the Presence of Structural Breaks. *Journal of Econometrics*, 70, 187 - 220. Retrieved from: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0304407694016895>
- Cortes-Jimenez, I. & Pulina, M. (30 August - 3 September 2006). *Tourism and Growth: Evidence for Spain and Italy*. 46th Congress of the European Regional Science Association, University of Thessaloniki, Greece.
- Demiroz, D. M. & Ongan, S. (2005). The Contribution of Tourism to the Long-Run Turkish Economic Growth. *Journal of Economics*, 09, 880 - 894. Retrieved from: <http://www.ceeol.com>
- Ghali, M. A. (1976). Tourism and Economic Growth: An Empirical Study. *Economic Development and Cultural Change*, 24(3), 527 - 538. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/1153003>
- Gregory, A.W. & Hansen, B.E. (1996). Residual-based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99 - 126. Retrieved from: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0304407669416857>
- Gunduz, L. & Hatemi - J, A. (2005). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12, 499 - 504. doi: 10.1080/13504850500109865
- Hendry, D.F. & Neale, A.J. (1991). A Monte Carlo Study of the Effects of Structural Breaks on Tests for Unit Roots. Ch. 8 in: P. Hackl & A.H. Westlund, (Eds.), *Economic Structural Change: Analysis and Forecasting*. (95 - 119). Springer-Verlag, Berlin.
- Husein, J. & Kara, S. M. (2011). Research Note: Re examining the Tourism-led Growth Hypothesis for Turkey. *Tourism Economics*, 17(4), 917 - 924. Retrieved from: <http://www.ingentaconnect.com/content/ip/tec/2011/00000017/00000004/art00011>
- Hye, Q. M. A. & Khan, R. E. A. (2013). Tourism-led Growth Hypothesis: A Case Study of Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(4), 303 - 313. doi: 10.1080/10941665.2012.658412
- Kasman, A. & Kasman, S.K. (2004). Cointegration and Causality between Tourism Revenues and Economic Growth. *Iktisat Isletme ve Finans (Economics, Business and Finance)*, 19(220), 122 - 131. Retrieved from: <http://www.iif.com.tr>
- Katircioglu, S. (2009a). Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration. *Tourism Management*, 30, 17 - 20. doi:10.1016/j.tourman.2008.04.004
- Katircioglu, S. (2009b). Testing the Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case of Malta. *Acta Oeconomica*, 59(3), 331 - 343. doi: 10.1556/AOecon.59.2009.3.4

- Katircioglu, S. (2009c). Tourism, Trade and Growth: The Case of Cyprus. *Applied Economics*, 41, 2741 - 2750. doi: 10.1080/00036840701335512
- Katircioglu, S. T. (2010). International Tourism, Higher Education and Economic Growth: The Case of North Cyprus. *The World Economy*, 1955 - 1972, doi:10.1111/j.1467-9701.2010.0.x.
- Katircioglu, S. (2010). Research note: Testing the Tourism-led Growth Hypothesis for Singapore - an Empirical Investigation from Bounds Test to Cointegration and Granger Causality Tests. *Tourism Economics*, 16(4), 1095 - 1101. Retrieved from: <http://www.ingentaconnect.com/content/ip/tec/2010/00000016/00000004/art00019>
- Lionetti, S. & Gonzalez, O. (2011). On the Relationship between Tourism and Growth in Latin America. *Tourism and Hospitality Research*, 12(1), 15-24. doi: 10.1177/1467358411429635
- MacKinnon, J.G. (1991). Critical Values for Cointegration Tests. Chapter 13 in *Long-Run Economic Relationships: Readings in Cointegration*. R.F. Engle & C.W.J. Granger (Eds.). Oxford. Oxford University Press.
- McCombie, J.S.L. & Thirlwall, A.P. (1994). *Economic Growth and the Balance-of-Payments Constraint*. London: Macmillan Press.
- Nissan, E., Galindo, M.-A. & Mendez, M. T. (2011). Relationship between Tourism and Economic Growth. *The Service Industries Journal*, 31(10), 1567 - 1572. doi: 10.1080/02642069.2010.485636
- Parrilla, J. C., Font, A. R. & Nadal, J. R. (2007). Tourism and Long-Term Growth: A Spanish Perspective. *Annals of Tourism Research*, 34(3), 709 - 726. doi: 10.1016/j.annals.2007.02.003
- Perron, P. (1997). Further Evidence on Breaking Trend Functions in Macroeconomic Variables. *Journal of Econometrics*, 80, 355 - 385. Retrieved from: <http://www.sciencedirect.com/science.com/science/article/pii/S0304407697000493>
- Perron, P. (1989). The Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361 - 1401. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/1913712>
- Proenca, S. & Soukiazis, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: A Case Study for Southern European Countries. *Tourism Economics*, 14(4), 791 - 806. Retrieved from: <http://www.ingentaconnect.com/content/ip/tec/2008/00000014/00000004/art00008>
- Said, S. & Dickey, D.A. (1984). Testing for Unit Roots in Autoregressive-Moving Average Models of Unknown Order. *Biometrika*, 71, 599 - 607. doi: 10.1093/biomet/71.3.599
- Sequeira, T. N. & Nunes, P. M. (2008). Does Tourism Influence Economic Growth? A Dynamic Panel Data Approach. *Applied Economics*, 40(18), 2431 - 2441. doi: 10.1080/00036840600949520
- Srinivasan, P., Santhosh, K.P.K. & Ganesh, L. (2012). Tourism and Economic Growth in Sri Lanka: An ARDL Bounds Testing Approach. *Environment and Urbanization ASIA*, 3(2), 397 - 405. doi: 10.1177/0975425312473234
- Tang, C. F. & Tan, E. C. (2013). How Stable is the Tourism-Led Growth Hypothesis in Malaysia? Evidence from Disaggregated Tourism Markets. *Tourism Management*, 37, 52 - 57. doi: 10.1016/j.tourman.2012.12.014
- Tang, C.F. & Abosedra, S. (2014). Small Sample Evidence on the Tourism-led Growth Hypothesis in Lebanon. *Current Issues in Tourism*, 17(3), 234 - 246. doi: 10.1080/13683500.2012.732044
- The Central Bank of the Republic of Turkey. *Foreign Exchange Database*. Retrieved February 15, 2015, from <http://www.tcmb.gov.tr>
- Toda, H.Y. & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225 - 250. Retrieved from: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304407694016168#>

- Tugcu, C. T. (2014). Tourism and Economic Growth Revisited: A Panel Causality Analysis for the Case of the Mediterranean Region. *Tourism Management*, 42, 207 - 212. doi: 10.1016/j.tourman.2013.12.007
- The Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism. *Tourism Revenues Statistics*. Retrieved February 15, 2015, from <http://www.kultur.gov.tr>.
- Turkish Statistical Institute. *Annual GDP with Constant Prices*. Retrieved February 15, 2015, from <http://www.turkstat.gov.tr>.
- World Travel & Tourism Council. (2014a). *Travel & Tourism Economic Impact 2014 – Turkey*. Retrieved from <http://www.wttc.org/focus/research-for-action/economic-impactanalysis/>
- World Travel & Tourism Council. (2014b). *Travel & Tourism Economic Impact 2014 – WORLD*. Retrieved from <http://www.wttc.org/focus/research-for-action/economic-impactanalysis/>
- Yavuz, N.C. (2006). Turkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Buyumeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Dogus Universty Journal*, 7(2), 162 – 171. Retrieved from: openaccess.dogus.edu.tr:8080/xmlui/handle/11376/443
- Yeldan, E. & Boratav, K. (2006). Turkey, 1980 – 2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (In)-Stability, and Patterns of Distribution. Lance Taylor (Ed.). *External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe and Brazil*. (417 – 455). Oxford: Oxford University Press.
- Zivot, E. & Andrews, D.W.K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10, 251 – 270. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/1391541>

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile Erich Fromm ve Sigmund Freud İlişkisi

Relation of Institute for Social Research with Erich Fromm and Sigmund Freud

Öğr. Gör. Selin Kiraz

Başvuru Tarihi: 23.05.2017

Kabul Tarihi: 22.06.2017

Öz

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, eleştirel perspektifi daima göz önünde bulundurarak çalışmalarını yürüten, tarihsel süreç içerisinde birçok konu, olay ve sorun olarak gördükleri alanlarda çalışmalarda bulunan Almanya merkezli bir okuldur. Enstitü üyelerinin yayımlanan çalışmalarında tarih, sosyoloji, siyaset bilimi gibi başat alanlar göze çarpar niteliktedir. Psikanaliz konusundaki çalışmaları ise diğer alanlara göre oldukça sayılı fakat bir o kadar da incelenmeye değerdir. Bu çalışmada, Enstitü'ye katıldığı ilk dönemde kendisini NeoFreudcu olarak addeden Erich Fromm'dan yola çıkarak Enstitü üyelerinin psikanalizle ilgili çalışmaları incelenmiş ve üyelerin bu bilimsel alana olan olumlu-olumsuz görüşleri ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, birçok alanda sosyal bilimlere adına çok değerli çalışmalara imza atan bu kuramcılarının psikanalize ve Freud'un kuramlarına bakış açılarını yansıtmak ve psikanalizi kendi çalışmalarında nasıl kullandıklarını belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Freud, Fromm, Psikanaliz

Abstract

The Institute for Social Research is a German-centered school always carrying out their work with a critical perspective that has been working in the fields of many issues, events and problems in the historical process. In the published works of the members of the Institute, the

leading fields such as history, sociology, politics are remarkable. The studies on the subject of psychoanalysis are rather numerous compared to other fields, but they need to be examined as well. In this study, the studies of psychoanalysis of Institute members are examined via Erich Fromm, who regarded himself as NeoFreudist and the positive-negative opinions of the members on this scientific field were discussed. The aim of the study is to reflect on the views of psychoanalysis and Freud's theories of these theoreticians who have signed many valuable works on behalf of many social sciences, and how they use psychoanalysis in their own work.

Keywords: Frankfurt School, Freud, Fromm, Psychoanalysis

Giriş

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, bir diğer adıyla Eleştirel Okul ya da Frankfurt Okulu, 1923 yılında Almanya'da kurulmuş, temelini Marksizm'den alan, fakat aynı zamanda Marksizm'e eleştirel yaklaşan, onun eksik yönlerini tamamlamaya yönelik çalışmalarda bulunan, sosyoloji, felsefe, tarih, siyaset bilimi, sanat ve estetik gibi birçok alanda çalışmalarını yaptığı bir okuldur. Okulun psikanalize olan yaklaşımı ise dönem dönem değişiklikler göstermiş, fakat genel olarak psikanalizi Marks ve Freud'un tezlerini bir araya getirerek ele almışlardır (Jay, 2014, s. 40).

Psikanalizle ilgili ender sayılabilecek çalışmaların en ünlü ismi, kuşkusuz Erich Fromm olmuştur. Fromm, Enstitü üyesi olduğu süre içerisinde yaptığı çalışmalarla adından söz ettirmiş, Enstitü'nün diğer üyelerinin de psikanalizi kendi uygulamalarına dahil etme girişimini desteklemiştir. Enstitü çatısı altında yaptığı ilk çalışmalarda Fromm, Freud'un psikanalitik kuramlarına karşı nasıl olumlu bir tutum içerisinde olduysa, ilerleyen yıllarda ve Enstitü'den ayrıldıktan sonra da bir o kadar muhalif bir tavır sergilemiştir. Freud'a karşı bu eleştirel tutumu zaman zaman destek görse de çoğu zaman diğer üyelerin itirazları ile karşılanmıştır.

Adorno, Horkheimer, Marcuse ve Habermas gibi Enstitü'nün en önemli isimleri, çok da fazla sayıda olmayan, psikanalizle ilgili ya da psikanaliz yardımıyla elde ettikleri çalışmalarında çoğu kez Freud merkezli bir yaklaşımı benimsemişler fakat belli bir dönemde Fromm ile ortak çalışmalarda da bulunmuşlardır.

Psikanalizle bütünleştikleri dönemde kuramcılarının birçoğu bu alanın göz ardı edilemeyecek derecede diğer disiplinlerle birlikte değerlendirilebileceğini, bunun yanı sıra başarılı, doğru ve gerçekçi analiz yapabilmede psikanalitik yaklaşımların oldukça etkili olduğunu kabul etmişlerdir.

Genel olarak Frankfurt Okulu'nun kuruluşundan itibaren kendi içerisinde dört aşama geçirdiği varsayılır. Her bir aşamada aslında kendilerinin psikanalize olan bakış açılarındaki değişiklikleri de gözlemlemek mümkündür. Hatta Enstitü'nün "kuşak farkı" olarak adlandırılan en büyük farklılıklarından biri de bu kuşakların başını çeken üyelerin psikanalize olan yaklaşımları olarak nitelendirilebilmektedir.

Frankfurt Okulu'nun psikanaliz ile bütünleşmesini Fromm ile ilişkilendirmek tabii mümkündür. Fakat bu, eksik bir yaklaşım olacaktır. Peki Freud bu çalışmaların neresindedir? Kendi döneminde belki de teorilerinin benimsenmesi bakımından en büyük güçlüklerle karşılaşan bir bilim insanı olan Freud, elbette ki Frankfurt Okulu tarafından birçoklarına göre daha tutarlı bir şekilde incelenmiş, eleştirilmiştir. Kendisinin Enstitü'ye birebir müdahalesinin ya da Enstitü bünyesinde yaptığı bir çalışmasının olmamasına rağmen Freud'un psikanalitik yaklaşımları Fromm da dahil olmak üzere birçok kuramcının kitap, makale veya diğer bilimsel çalışmalarında başvurdukları bir kılavuz haline gelmiştir.

Çalışmada, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile psikanalizin birbiriyle olan ilişkilerinin doğru bir şekilde anlaşılması bakımından öncelikle Sigmund Freud ve Erich Fromm'un bilimsel yaklaşımları bütüncül bir yaklaşımla ele alınmış, sonrasında ise Enstitü üyelerinin yaptıkları çalışmalar üzerinden Freud ve Fromm ile olan ilişkisi ve psikanalizi kullanma biçimleri teorik literatür taraması yoluyla incelenmiştir.

Sigmund Freud ve Psikanaliz Üzerine alışmaları

Psikanaliz biliminin kurucusu olarak kabul edilen Avusturyalı Sigmund Freud 1856 ile 1939 yılları arasında geçen 83 yıllık hayatı boyunca bilim adına birçok çalışma yapmıştır. Freud, kendisinin insan ilişkilerini konu alan bilimlere yönelmesini öğrenmeye susamışlık olarak ifade etmiştir. Bilimsel araştırmalara yönelik olarak, bu araştırmaların hayatının temel ilgi alanı olduğunu açıklayan Freud, psikanalizi daima tıbbın bambaşka bir konusu ve oldukça derin bir titizlikle incelenmesi gereken bir alan olarak düşünmüş, yaşamı ve bilim hayatı boyunca kendisini sürekli olarak bu alanda yetiştirmek için çalışmıştır (Freud, 1996b, s. 18).

Freud, ilk olarak 1880 yılından itibaren geçen iki yıl süresince histeri semptomlarının ortaya çıkış nedenleri ve tedavi yöntemleriyle ilgili birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonra ise Viyana'da beyin anatomisi üzerine çalışmalar yapan Freud, ilerleyen dönemde ilgisini sinir hastalıklarının incelenmesine verir. Bu incelemeler sonucunda ise sinir hastalıklarıyla ilgili çalışmalarından vazgeçerek işin *ruh* yönünü ele almaya başlar (Freud, 2009, s. 7-10).

Ruh konusunda ilk olarak bilinçsizlik ve bastırma kavramlarını ortaya atarak, telkin ve serbest ağırımıyla bastırılan bu istek ve duyguları hastaya açıklamanın çok daha faydalı sonuçlar ortaya çıkardığını fark etmiştir. O, psikanalizde izlediği yolla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur: "Ruhsal olayların sıkı bir *gerekircilik (determinizm)* ilişkisi içinde akıptığını düpedüz benimsemekteydim; dolayısıyla, yoğun bir dikkat sonucu hastanın anımsayacağı şeyin aradığımız şeyle ilgisiz tamamen gelişigüzel şeyler olduğuna inanamazdım." (Freud, 1996a, s. 37). Bu açıklamayla, psikolojik birtakım rahatsızlıkların temelinde yatan sebepleri, kişinin yaşamında daha önce başına gelen olumsuz olaylarda aramak gerek-

tiği konusunu gündeme getirmiştir. Hatta incelediği hastalar üzerinde uyguladığı tedavi yöntemlerini daha hastaların başından geçen olayların analiz edilmesine bağlamıştır.

Freud daha sonra, günümüzde kendi adıyla bütünleşen bir alana odaklanır: Rüyalar. 1900 yılında yayımladığı ilk kitabı *Rüya Yorumları*'nda insan kişiliğinin bilinmeyen yanlarının keşfedilmesinde rüyaların içeriğine dikkat edilmesi gerektiğini savunmuş, bilinçaltı duygu ve düşüncelerin önemine dikkat çekmiştir: "...duygularımızın, eylemlerimizin yalnız aydın düşünceler ve bilinçli güçlerce güdüldüğünü ya da belirlendiğini sananlar buzdağının su üstü kesimiyle hesap yapanlardan daha zekice davranmış olamazlardı. Hayatımız hep akıl elemanı içinde ve göz önünde serbestçe yüzerek geçmiyordu, hayat gemisi bilinçdışının parlamalarına sıkı sıkı bağlıydı." (Freud, 2006, s. 20).

Psikanaliz çalışmaları kapsamında ruhu tüm detaylarıyla inceleyen Freud, kişinin gördüğü her rüyanın gerisinde onu etkileyen bilinçli arzular ve düşünce yığınlarının varolduğunu savunmuştur. Rüyaların ortaya çıkış nedenlerini araştıran Freud, rüyaların, onu gören bireyin günlük yaşantısında karşısına çıkan, bilinçaltına attığı, bu durumdan kendisinin bile farkında olmadığı, ancak psikanalitik tekniklerin uygulanmasıyla ortaya çıkarılabilecek zihinsel bir işleyiş olduğu üzerinde durmuştur (Brenner, 1998, s. 160).

Rüyaların yanı sıra Freud'un üzerinde çalıştığı teorilerden birkaçı oldukça ses getirmiştir. Bunlardan ilki çocukta cinsel gelişme ile ilgili olan teoridir. Bu teori, Freud'un o dönemde de günümüzde de en çok eleştiriye maruz kaldığı çalışmalarından biridir. Buna göre Freud, insanların doğuştan itibaren her türlü davranışlarının cinsel duygulara dayandığını ileri sürer. Freud'a göre, çocukta cinsel dürtüler erinlik (buluş) çağında değil, henüz bebekken başlar. O, erkek çocukların anneye, kız çocukların daha çok babaya düşkün olmalarını cinsel duyguların faaliyette olduklarına bir kanıt olarak görür. Erkeklerin çoğunlukla annelerine benzeyen kadınları sevmeleri de, Freud'a göre, bundandır (Ahmed, 2012, s. 65).

Freud'un en bilinen teorilerinden bir diğeri ise *Oidipus Kompleksi* isimli çalışmasıdır. Yunan filozof ve tragedya yazarı Sophokles'in *Kral Oidipus* tragedyasından alınan bu isim erkek çocuğun babasını öldürmek ve annesine sahip olmak istemesini ifade eder.

Tersi, yani kız çocuğunun babasıyla olmak istemesi ve anneye beslediği düşmanlık ise *Elektra Kompleksi* olarak ifade edilir. Freud'un bu çıkarımı şiddetle reddedilmiş, özellikle muhafazakâr toplumlarda Freud ve bilimsel yöntemleri kesinlikle kabul görmez olmuştur. Freud ise, bilimsel denemelere dayanarak ortaya attığı fikirlerinin doğru olduğunu savunmuş ve her ne olursa olsun fikirlerini hiçbir zaman değiştirmeye yanaşmamıştır (Ahmed, 2012, s. 68).

Freud'un 1900'de yayımlanan *Rüya Yorumları*'ndan başka *Totem und Tabu* (*Totem ve Tabu*), *Das Ich und Das Es* (*Ben ve O*); *Moses und Monotheism* (*Musa ve Tektanrılık*) gibi önemli eserleri bulunmaktadır.

1938'de Naziler, Avusturya'yı istilâ ettikleri zaman Freud'un kitaplarını yakarak onun teorileri üzerine konuşmayı yasaklamışlardır. Yakınlarının yardımı ile Viyanadan kaçan Freud hayatının son dönemlerini İngiltere'de geçirmiş ve 1939'da hayatını kaybetmiştir.

Erich Fromm ve Psikanaliz Üzerine Çalışmaları

Alman filozof Erich Fromm (1900-1980), psikoloji ve sosyoloji üzerine aldığı eğitimle, psikoloji bilimine insancıl bir yaklaşım sergileyen sosyal psikoloji alanının en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Çocukluğunu, son derece dini bir çevrede geçiren Fromm, Yahudi düşüncesindeki mesihe özgü anlatımlardan etkilendiğini de ifade etmiştir (Geçtan, 1980, s. 119).

Sosyoloji kökenli oluşundan dolayı Fromm'un psikolojiye katkıları toplumsal sorunların psikanalitik açıdan ele alınması yönünde olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Fromm'a göre psikolojide söz konusu olan şey yalnızca birey değildir. Fromm, psikolojiyi birey merkezli yorumlayan anlayışları net bir dille eleştirerek sosyal psikolojiyi tüm ayrıntılarıyla açıklamaya çalışmıştır.

Fromm'un üzerinde çalıştığı, ilgisini çeken ve üzerinde durulması gereken bir diğer konu da sembol dili üzerine yaptığı araştırmalarıdır. Kendisi, sembol dilinin anlaşılması ve öneminin kavranması için uğraşmıştır. Çünkü ona göre insanlık tarihinin ilk günden bu yana geliştirdiği tek ortak dil, sembol dilidir. Fromm için sembol dilinin dikkate alınması ve çözümlenmeye çalışılması, insan ruhundaki birçok bilinmezliğin, şifreli ve gizli kalmış fikirlerin ortaya çıkmasını da kolaylaştıracak bir araçtır. Fromm,

modern toplumlarda insanlar sembol dilini bilmiyor hissine kapılırsalar ya da uyanık durumdayken bu dilin gerekli olmadığını düşünsele de insanların bilmesi gereken tek ortak dilin sembol dili olduğunu ileri sürer (Fromm, 2014, s. 21).

Genel olarak Fromm yaptığı çalışmalarda sık sık şu soruyu sormuştur: “Acaba davranışlarımızla düşüncelerimiz arasında ne gibi bir ilişki vardır?” Buna göre bireyin yaşadığı çevrede, kimi durumlarda, düşünceleri ve davranışları arasında bir paralellik gözlemlenemez. Çünkü kişinin ne düşündüğü, ne yaptığına değil ne yapmak istediğine bağlıdır.

Fromm’un özellikle Freud’un çalışmalarını da inceleyerek rüyalar üzerinde öne sürdüğü görüşler de ilginçtir. Tıpkı çalışmalarında ön planda tuttuğu “kişinin ne yaptığı değil ne yapmak istediği onun düşüncelerini yansıtır” görüşü çerçevesinde rüyaları açıklar. Ona göre rüyaların ortak özelliği, kişinin uyanık haline zıt bir şekilde, rüya esnasında mantık kurallarının geçerliliğinin olmamasıdır. Yani kişi, mantığını devre dışı bırakarak yalnızca hissettiği şeyleri yaşar. Buna göre rüya gören kişi için bu rüya yüzde yüz gerçektir ve kesindir. Uyanık hallerdeki gibi acaba, belki, sanki durumları yoktur. Rüya, net, saf ve gerçekte bir yaşayıştır (Fromm, 2014, s. 19).

Fromm ayrıca, feminist bir Marksizmin ve cinsiyetin toplumsal olarak kurulmuş doğasına dair çözümlemelerde bulunur. Burada erkek bakış açısının sıkıntılarına işaret eder. Fromm’a göre psikanaliz, ideolojik üst yapı ile sosyo-ekonomik altyapı arasındaki eksik halkayı sağlayabilecek ve materyalizme özgü olan, insanın temel doğası anlayışını ayrıntılarıyla açıklayabilecek yetiye sahiptir (Kellner, 2010, s. 308).

Fromm her zaman Marks’ın *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*’ndaki antropolojik içerikler üzerinde önemle durmuştur. Bu yönelimi dolayısıyla kendisi, Adorno ve Horkheimer’dan çok, Marcuse’ye yakın olarak görülür. Horkheimer ve Adorno’nun aksine insan özünün tanımlanmasının olanaksızlığına vurgu yapmak yerine Fromm, felsefi bir antropoloji nosyonunu kabul etmiştir. Ayrıca, insan doğasını, dünyayla kurulan ilişki sayesinde ve diğerleriyle etkileşim içerisinde yaratılan bir şey olarak değerlendirmektedir (Fromm, 1961, s. 1).

Fromm eserlerinde, Karl Marks ve Sigmund Freud gibi bilim insanların görüşlerine yer vererek, bu

görüşlerin kendisiyle örtüşen ya da çelişen düşüncelerini aktarmıştır. Özellikle Freud ile ilgili düşünceleri dikkat çekicidir. Fromm’a göre Freud’un insanlık adına yaptığı en önemli buluş, bastırma ve bilinçdışı olgularını keşfetmesidir. Bununla birlikte ilk kez insanın kendi bilgi ve bilinci dışındaki bazı güdülerin etkisi altında kalabileceği olgusu ortaya çıkmış, insanın söyledikleri ve inandıklarıyla, onların davranışlarını belirleyen gerçekte nedenlerin birbirlerinden çok farklı olabileceği anlaşılmıştır. Fakat yine de Fromm’a göre Freud çağının, toplumunun ve kendi sınıfının alışkanlıklarını ve değer yargılarını aşamamıştır. Ona göre Freud, burjuva materyalizminin etkisinde kalmış, dünyaya ataerkil bir gözle baktığı için bazı şeyleri göz ardı etmiştir. Freud, kendi gözlem ve araştırmalarını yalnızca kendi toplumu ve sınıfı içerisinde yaptığı için bu gözlemlerin sonuçlarının bir genellemeye tabi tutmak ve bunları geçerli saymak doğru olmayacaktır. Fromm’a göre her toplum kendi libidinal yapısına, yani temel insan itkilerinin ve sosyal faktörlerin bir birleşimine sahiptir. Sosyal psikoloji bu libidinal yapının bir toplumun birleştiricisi olarak nasıl hareket ettiğini ve bu yapının politik otoriteyi nasıl etkilediğini incelemelidir (Fromm, 1983, s. 7).

Tüm bu çalışmaların yanında Fromm, toplumsal cinsiyet sorunlarını kuramlaştırmak için ciddi bir şekilde çalışarak insan gelişiminde aileye büyük bir önem atfeden ve tüm bu gelişmeleri psikanalitik açılardan yorumlayan Frankfurt Okulu üyelerinden biridir (Kellner, 2010, s. 357).

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü’nün Psikanalizle Yakınlaşması

Birçok alanda özgün çalışmalara imza atmış, günümüzde iletişim çalışmaları da dahil olmak üzere sayısız bilim dalına eleştirel perspektiften bakabilme yetisini kazandırmalarıyla bilinen Sosyal Araştırma Enstitüsü üyelerinin psikanalizi benimsemeleri ve kendi çalışmalarına eklememesi uzun bir bekleme sürecini kapsar.

1970’lerde Freud ve Marks’ın farklı bakış açılarına rağmen benzer sorunlar için değindikleri kavramlar, sosyalist eğilimli çoğu düşünür tarafından kabul görmüştür. Fakat bu durum daima böyle olmamıştır. Enstitü’nün kuruluşunun ilk yıllarına denk gelen 1920’lerde psikanalitiğin savunucuları Komünist Parti’de kendilerine yer bulamamış, Freud’un tabu

haline dönüşen çalışmaları Ortodoks Komünist çevrede hiçbir şekilde kabul görmemiştir. Hatta Enstitü kurucularından Adorno'nun "Psikanalizde abartılar dışında hiçbir şey doğru değildir" ifadesi, Enstitü'nün psikanalitiğe olan bakış açısına iyi bir örnektir. Dolayısıyla Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün psikanalizi, kendisinin Neo-Marksist Eleştirel Teorisi'ne dahil etme girişimi, cüretkâr ve alışılmadık bir adım olarak kabul edilebilir. Bu girişim aynı zamanda Enstitü'nün kuruluş amacını da yansıtarak geleneksel Marksist sınırları aşma arzusunun bir işareti olarak görülmektedir (Jay, 2014, s. 155).

Freud'un Marksizm üzerine görüşlerini sunmak, ileride Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ve psikanaliz arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde algılanabilmesine zemin oluşturacaktır. Freud'a göre Marksizm gücünü tarih anlayışına ve bu anlayıştan çıkardığı geleceğe ilişkin öngörülere borçlu değildir. Bunun yerine, ekonomik durumun, insanların fikir, ahlak ve sanat etkinliği üzerine yaptığı zorlayıcı etkinin inceden inceye kanıtlanmasına borçludur. Bugüne kadar çok fazla bilinmeyen bağlantılar ve zincirlemeler böylece ortaya çıkmıştır. Marksizme karşı bu yaklaşımının yanı sıra Freud, insanların toplum içindeki davranışlarının yalnızca ekonomik etkenler ile belirlediğini kabul etmenin olanaksızlığını da vurgular. Ona göre, benzer ekonomik koşullar altında yaşayan kişilerin, ulusların, ırkların aynı şekilde davranmadıkları yadsınamaz bir gerçektir. Yalnızca bu olgu dahi sadece ekonomik etkenlerin belirleyici olmadığını bir göstergesidir (Freud, 1996b, s. 205). Bu görüşüyle Freud, amaçlarından biri Marksizm'in eksik yönlerini tamamlamak olan Frankfurt Okulu üyelerinin çalışmaları için önemli bir kaynaktır.

Frankfurt Okulu'nun Carl Grünberg ve Henryk Grossmann kuşağı ile başını Horkheimer'in çektiği kuşak arasındaki en temel farklardan biri, onların psikanalize karşı olan tavırlarındaki farklılıktır. Psikanalizin yavaş yavaş kabul görmeye başladığı bu dönemde artık bu alana ilgisi olmayanlar Enstitü içerisinde dışlanmaya başlamıştır. Bu duruma en etkili örnek, Marksist teorisyen Franz Neumann'ın Enstitü iç çevresi tarafından kabul edilmesini engelleyen faktörlerden biri olarak psikanalize olan ilgisizliğinin gösterilmesidir. Aslında Horkheimer'in Freud'a duyduğu ilginin 1920'lere kadar dayandığı bilinmektedir. Yirmilerin ortasında Erich Fromm'un karısı Frieda Fromm-Reichmann tarafından analiz edilen Leo

Löwenthal kısmen Horkheimer'in bu ilgisini harekete geçiren kişi olmuştur. Bununla birlikte, psikoloji ve sosyalizm arasındaki ilişki o yıllarda Frankfurt Okulu'nun tartıştığı konular arasında yer almaktadır (Jay, 2014, s. 155).

Psikanalizin önemini kavrayan Horkheimer, ilk olarak kendisinin analiz edilmesine karar vermiş, bu iş için psikiyatr olarak Freud'un öğrencisi Karl Landauer'i seçmiştir. Bu analiz ve tedavinin sonucunda bir yıl sonra Horkheimer'i çok rahatsız eden, elinde hazır metin olmadan ders verme güçlüğü çözülmüştür. Sonrasında Landauer, Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nü kurmaya ikna edilir. 1929'da açılan bu Enstitü doğrudan olmasa bile bir Alman üniversitesiyle bağlantılı, açıkça Freudcu olan ilk kuruluş olarak bilinmektedir (Kellner, 2010, s. 359). Landauer'in yanı sıra, Heinrich Meng de Enstitü çatısı altında çalışmalarda bulunan üyelerden biri olur. Freud'un, Enstitü'nün kurulmasıyla birlikte Horkheimer'a duyduğu minnettarlığı dile getirmek için kendisine iki adet mektup yazdığı bilinmektedir. Fromm ise Enstitü'nün kuruluşundan hemen sonra en önemli isimlerinden biri haline gelir. Fromm, Enstitü Amerika'ya taşındıktan sonra da tekrar Enstitü'ye katılır ve burada kendisini Neo-Freudcu olarak adeder. Böylece, Enstitü'nün Freud ve Marx'ı birleştirme girişimi Fromm ve Horkheimer'in çalışmaları aracılığıyla başlamış olur (Friedman, 2013, s. 30).

Eleştirel Teorisyenlerin Psikanalize Yönelimleri

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün ilk yılları, psikanalize olan önyargı ve itimatlılık dolayısıyla çok parlak geçmese de başta Fromm'un Enstitü'ye katılması, Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nün kuruluşu ve diğer teorisyenlerin psikanalizi kendi çalışmalarına eklemeleriyle birlikte bu alan gitgide önemsenmeye başlanmış, Freud'un teorileri oldukça ilgi görür olmuştur. Sonraları psikanaliz, neredeyse her çalışmada göz ardı edilemeyecek, başvurulması gereken bir bilim haline gelmiştir.

Teorisyenler, zamanla özellikle sosyal psikoloji ve gelişim psikolojisi aracılığıyla kapitalist toplumun sosyo-teorik analizi için, yeni bir psikoloji teorisi kurmanın gerekliliği üzerinde anlaşmışlardır. Enstitü'nün yeni dergisinin ilk sayısında *Tarih ve Psikoloji* başlıklı makalede Horkheimer, Marksist teoriye eklemenecek acil psikolojik bir katkının gerekliliğini savunmuştur (Blunden, 2016, s. 1).

Adorno, psikanalizle ilgili her şeyin yalnızca abartılardan ibaret olduğu düşüncesinin aksine, zamanla, bu konuda en çok çalışacak teorisyenlerden biri olacaktır. İlk olarak 1927'de, Horkheimer'in da teşvikiyle psikanaliz ve Cornelius'un aşkın fenomenolojisini ilişkilendirdiği ayrıntılı bir çalışma yapar fakat bu çalışma yayımlanmaz. Adorno yaptığı çalışma sonucu bu iki alan arasında fark ettiği ortaklığı "Bilinç-dışının birbiriyle ilişkili, sembolik olarak bağlantılı yapısına yaptıkları ortak vurgu ve onların geçmişteki deneyimlere ulaşmak için güncel deneyimlerle başladıkları ortak girişim" (akt. Jay, 2014, s. 157) olarak ifade eder. Adorno, bu karşılaştırmayla ilk kez felsefe ve psikanaliz arasında bir bağ kurar. Adorno, Enstitü çatısı altında yapılacak olan çalışmalar için Freudcu psikolojinin itici gücü olmaksızın düşünülemez olduğunu ve çeşitli Freudian kavramlarından faydalanmanın gerekliliğine dikkat çeker (Lee, 2014, s. 310).

Frankfurt Okulu'na yaptığı katkılarla bilinen siyaset felsefecisi Herbert Marcuse'nin Enstitü'nün diğer üyelerinin tersine Amerika'ya gelene dek psikanalize ciddi bir ilgi duymadığı bilinmektedir. O, diğer teorisyenlere göre fazla rasyonalist kalır. Özne ile nesnenin olası uzlaşımına vurgu yapan Marcuse, bireysel psikolojiye toplumsal bütünlükten daha az ilgi duymuş, ailenin rolünü toplumun bir taşıyıcısı olarak kabullenmekten kaçınmıştır (Marcuse, 2010, s. 27). Bu yaklaşımıyla Marcuse, Fromm'un ailenin rolünü savunduğu anlayışıyla çelişir.

Aslında Marcuse'nin 1930'lu yıllarda yaptığı çalışmaların çoğunda, Freud'a olan sonraki ilgisine yönelik üstü kapalı dokundurmaları fark edilir. Örneğin, aklın ve mutluluğun diyalektik bütünlüğündeki hazcı uğrağın, yani Freud'un libido kuramının geçerliliğini kabul eden Marcuse, idealizmin çileci eğilimlerine karşı çıkmıştır. Genel olarak, cinsel baskı, sırf psikolojik olan boyutunun ötesinde, ona politik bir anlam veren sömürüye yönelik eleştirisinde de yer almaktadır. Marcuse, baskılanmış cinsellik ile saldırganlık arasındaki ilişkiye daha o zamanki, hazcılıkla ilgili makalesinde yer vermiştir. Bu ilişki, 1955'te yazdığı *Eros ve Uygarlık*'ta da büyük rol oynar (Floyd, 2001, s. 103). Marcuse, *Eros ve Uygarlık*'ta Fromm'un mit olarak nitelendirip reddettiği bu devrimci Freud'u kurtarma çabasındadır. *Eros ve Uygarlık*, Eleştirel Teori'nin Freud'a yönelik ilk ilgisinin devamı niteliğindedir. Ayrıca Marcuse, burjuva ideolojisinin görev ve sadakati hazdan üstün gösteren sevgi anlayışını eleştirmiştir (Marcuse, 1955, s. 12).

1940'lara gelindiğinde ise Enstitü'nün çalışmalarının çoğunda, örneğin *Otoriteryan Kişilik Üstüne, Aydınlanmanın Diyalektiği*, Löwenthal'ın *Hilekarlığın Peygamberleri*'nde Freud'un etkisi açıkça ortadadır. Enstitü Almanya'ya döndükten sonra, Freud'un bu etkisinin Enstitü'nün hem teorik hem de ampirik çalışmalarında önemli bir payı olacaktır.

1942 yılında Frankfurt Okulu'nun Freud'a karşı tavrını öğrenmek isteyen ünlü ben-psikoloğu Ernst Kris, Löwenthal ile bir görüşme talep eder. Löwenthal, nasıl cevap vermesi gerektiği konusunda Horkheimer'dan tavsiye alır. Horkheimer'in sözleri Enstitü'nün Freud'a karşı genel kanısını da yansıtır: "Bana kalırsa oldukça olumlu olmalısın. Freud ve onun birlikte çalıştığı kişilere gerçekten çok şey borçluyuz. Onun düşüncesi temel taşlardan biridir ve o olmasaydı bizim felsefemiz şu anda olduğu şey olamayacaktı. Son haftalarda onun ne kadar büyük bir düşünür olduğunu yeniden anladım... Libidosuz psikoloji, bir bakıma psikoloji sayılmaz ve Freud, kendi çerçevesi içinde psikolojiye takılmayacak kadar büyüktü... Freud, nesnel bir şekilde psikanalizden ayrılıyordu, oysa Fromm ve Horney, halk psikolojisine geri döndüler, hatta kültürü ve toplumu psikolojik terimlerle anlattılar." (Lee, 2014, s. 311). Horkheimer bu yaklaşımıyla aynı zamanda, Freud'un düşüncesinde varolan burjuva öğelerin su götürmez bir şekilde hâkim olduğu suçlamasını reddetmekte, Freud'a Frankfurt Okulu çalışmalarında büyük önem atfetmektedir.

Adorno, 1946'da *Social Science and Sociological Tendencies in Psychoanalysis (Sosyal Bilimler ve Psikanalizde Sosyolojik Eğilimler)* başlığıyla bir tebliğ sunar. Bu metin de Horkheimer'in ifadelerine benzer şekilde hem Enstitü'nün Freud'a olan sempatisine dair söylediği şeyler açısından hem de Marcuse'nin Eros ve Uygarlık'taki ünlü revizyonizm eleştirisinin bir ön habercisi olarak ilgi çekicidir (<http://www.iep.utm.edu/frankfur/> E.T. 28.12.2016).

Adorno'nun, 1950 yılında yayımlanan *Otoriteryan Kişilik Üstüne* adlı kitabı psikanalizin kullanıldığı önemli çalışmalardan biridir. Kitapta; Potansiyel faşist birey mevcutsa, o kesin olarak nasıl biridir? Anti-demokrat düşüncüyü oluşturan şey nedir? Böyle birinin içindeki düzenleyici güçler nelerdir? Bu birey mevcutsa, gelişme tarzı ve bu gelişmeyi belirleyen etkenler nelerdir? gibi sorulara cevap aranmıştır. Çalışma, Frankfurt Okulu üyelerinin Almanya'dan

Amerika'ya gittikleri bir dönemde Önyargı Üstüne Çalışmalar başlıklı bir çalışmaya Adorno tarafından eklenen *Otoriteryan Kişilik* adlı bölümden oluşturulmuştur. Çalışmada Adorno'nun psikanalizi kullanma yöntemi, diğer teorisyenlerin çalışmaya olan katkıları gibi önemli detaylar kitabın kapağında yer alan Adorno'nun açıklamalarında da yer almıştır (Adorno, 2011).

Adorno, daha sonraları, Marcuse'nin bu konudaki görüşlerini de paylaşarak, revizyonistlerin Freud'un içgüdü teorisine yönelik eleştirilerini inceleyerek işe koyulmuştur. Adorno, içgüdü psikolojisinin, ya insan ruhunun sabit içgüdülere mekanik bölünmesi ya da neredeyse sonsuz varyasyonları olan hazdan ve kendini koruma çabasından ruhun esnek bir çıkarımı anlamına gelebileceğini ileri sürmüştür. Freud ise burada ikinci tanımın içerisine girer. Bu yüzden, mekanik olma durumu, bu yakıştırmayı gerçekten hak eden karakter tiplerinin cisimleştirilmesiyle, revizyonistler, Freud'u mekanik olmakla suçlayarak hataya düşmüşlerdir. Revizyonistler, Adorno'ya göre, libidonun "iç tarihine" Freud'dan daha az aşınaydılar. Bunun yanı sıra, egonun önemine aşırı vurguda bulunarak revizyonistler, egonun id ile genetik etkileşimini görmezden gelmişler, gözle görünür bir şekilde Freud'un sözde içgüdü psikolojisini suçlama yoluna girmişlerdir (Lee, 2014, s. 316).

Revizyonistler, çocukluk deneyimlerinin oynadığı rolü, özellikle kişilik gelişimini çok fazla etkileyen travmaları mümkün ölçüde azaltarak bütüncül karakter teorisi oluşturmuşlardır. Freud'un parçalanmış modern kişiliğin oluşumunda travmatik şokların önemine olan duyarlılığı revizyonistlerin çalışmalarında kaybolmuştur. Adorno, bunun üzerine yayımlanmayan fakat Löwenthal'in derlemesinde yer alan *Social Science and Sociological Tendencies in Psychoanalysis* adlı çalışmasında şöyle yazmıştır: "Eşsiz, parçalı dürtülere karşıt olarak bütünlük üzerine yapılan vurgu, toplumumuzda gerçekleşmesi asla mümkün olmayan kişiliğin birliği olarak adlandırılan şeye karşı duyulan uyumlu inanca işaret eder. Freud'un en büyük katkılarından biri, bu bahsi geçen birlik mitini alaşağı etmesiydi." (akt. Jay, 2014, s. 182).

Fromm, Freud'u insani sıcaklıktan yoksun otoritesinden dolayı eleştirirken (Fromm, 1983, s. 18), Adorno, gerçek devrimcilerin sık sık katı ve soğuk olarak yaftalandığını vurgulamıştır. Adorno'ya göre; "Sevgi-

nin doğrudan herhangi bir göstergesi, sadece nefreti çoğaltan aynı koşulları doğrulamaya hizmet ederken, toplum, sevginin gerçekliğinin ancak varolana karşı duyulan nefretle ifade edildiği bir uç noktaya kadar evrilmişti." Adorno şu cümlelerle çalışmasını bitirir: "Sırf umutsuzlar uğruna bize umut verilmiştir. Zannediyorum ki Freud'un insanlara yönelik düşmanlığı, belki de bize kalan umudun yalnızca ifadesi olan umutsuz bir sevginin açıklamasından başka bir şey değildir." (akt. Jay, 2014, s. 183).

Fromm, Marcuse ve Adorno'nun revizyonistlerin hepsini aynı kefeye koymasını yanlış bulmuş ve özellikle Marcuse'nin görüşlerini çürütmeye çaba göstermiştir. Ona göre, Marcuse'nin düşüncesinin olumsuz çıkarımları dünyanın nihilistçe reddinden başka bir şeye yol açmayacaktır. Marcuse, Fromm'un nihilist olarak suçlamasını kabul ederek nihilizmin, belki de mevcut dünyanın izin verdiği tek gerçek hümanizm olduğunu savunur. Bu yaklaşımı onu Horkheimer ve Adorno'ya yaklaştırır. Fakat Fromm ve Marcuse her ne kadar görüş farklılıkları yaşasalar da en azından ölüm içgüdüsünün gücü ve dayanıklılığı konusunda uzlaşıyor gibidir. Bu bağlamda, Fromm'un Özgürlükten Kaçış'ta ifade ettikleri Marcuse'nin Nirvana ilkesine dair yorumlarına oldukça yakın görülür: "Ölüm içgüdüğü varsayımı, Freud'un daha önceki kuramlarında dikkate alınmamış olan yıkıcı eğilimlerin önemini ele alması açısından doyurucudur. Ama yıkıcılık ölçüsünün bireyden bireye ve toplumsal gruptan gruba korkunç farklılıklar gösterdiği olgusunu yeterince hesaba katmayan biyolojik bir açıklamaya sığınması bakımından doyurucu değildir" (Fromm, 1996a, s. 151).

Teorisyenler, ortak birçok çalışmada da bulunurlar. Horkheimer'in açılış dersinde, işçilerin arasındaki otorite yapılarını araştırarak bir projenin duyurusu yapılmış ve bu proje, ampirik çalışmanın çoğunu yönlendiren Fromm sayesinde ilerlemiştir. Bu çalışmada öngörülen şey, pek çok psikoloğun hatalı bir şekilde meşrulaştırdığı burjuva normlarının reddedilmesidir. Buna göre Fromm, mevcut topluma özgü bir deneyimi evrenselleştirmeye yönelik genel eğilimin, Oedipus Kompleksi'nin, aslında patriarkal toplumlarla sınırlı olmasına rağmen, bütün insanlık tarihini kapsayacak şekilde genişletilmesiyle kendini gösterdiğini ileri sürer. Geçerli bir sosyal psikoloji, toplumun sosyo-ekonomik temeli değiştiğinde, toplumun libidinal yapısının toplumsal işlevinin de değişeceğini kabul etmelidir (Jay, 2014, s. 165).

Fromm'un hoşgörü tartışması da incelenmeye değer konular arasındadır. Çünkü bu tartışma Enstitü'nün diğer üyelerinin de ortaklaştığı bir tutumu ifade eder. Daha sonra bu tutum Marcuse'nin en etkili makalelerinden birinde de tekrarlanır. Fromm başlangıçta hoşgörü adına verilen burjuva mücadelesinin, toplumsal baskıya karşı verildiğini yazmıştır. Fakat ne zaman ki orta sınıf sosyal yönden baskın çıkmaya başlamış, işte o zaman hoşgörü anlayışı, ahlaki bir *laissez faire* (bırakınız yapınlar) maskesine dönüşmüştür (Jay, 2014, s. 171).

Frankfurt Okulu'nun son dönemi olarak adlandırılan, üyelerin Marksizmden büyük oranda bir kopuş sergilediği 1970 sonrası dönemde ise psikanalizle ilgili çalışmalar Habermas'ın bir dönem çalışmalarında psikanalizi devreye sokmasıyla sürer. Habermas, psikanalizi eleştirel bilime model almasının nedenini psikanalizin hem bir bilim dalı olarak kendi üzerine düşünme boyutuna sahip olması hem de öznelere kendi üzerine düşünme imkânı sağlaması olarak açıklar. Psikanaliz ile birey, kendi üzerine düşünerek kendi geleceklerine yönelik değerlendirmelerde bulunabilir. Habermas'a göre bu değerlendirmeyi mümkün kılan ise eleştirel bilgidir (Habermas, 1971, s. 214). Habermas'ın psikanaliz ile senteze ulaşma anlayışı birçok eleştiriye tabi tutulmuştur. Nitekim Habermas zaman içinde düşüncelerini gözden geçirmiş ve psikanaliz ile ilgili yaklaşımını terk etme eğilimine girmiştir.

Erich Fromm'un Sigmund Freud ile Birleştiği ve Çatıştığı Konular

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün psikanalizle ilgili çalışmalarına hız kazandıran isim kuşkusuz Erich Fromm'dur. Horkheimer ve diğer teorisyenler Fromm'un katkıları konusunda genel bir uzlaşım içindeydiler hatta onun Freud ile ilgili ilk eleştirilerine katılırlar. Enstitü, Fromm'un psikanaliz ile Marksizmi birleştirme umutlarını benimser (Kellner, 2010, s. 359). Fakat Fromm'un, Enstitü'ye katıldığı ilk yıllarda Freud'un psikanaliz kuramına yönelik bakış açısında zamanla farklılıklar oluşmuş, bunun sonucunda Enstitü'nün diğer üyeleriyle de zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Fakat bu aşamaya geçmeden önce Fromm ve Freud arasındaki ilişkiyi açıklamak gerekir.

1926'da başladığı gerçek hastalarla birlikte yürüttüğü klinik çalışmalar Fromm'a göre diğer Enstitü üyele-

rinin mahrum kaldığı, paha biçilemez, teşvik edici bir güçtür. Fromm, ideolojik öğretileri toptan bir şekilde genel ruhsal ihtiyaçlara atfetmek yerine, belirli toplumsal gruplar arasındaki farklara yönelik bir duyarlılığı savunur. Fromm, birey ve toplum arasında aracı kavramlar olarak psikanalitik mekanizmaları kullanırken, özellikle Freud'a özgü bir bileşeni, babaya karşı duyulan ödipal hınç anlayışına dayanarak otoriteye karşı düşmanlıktan bahsetmesini de ele almıştır (Fromm, 1983, s. 47). Aslında bu, sonraları Enstitü'nün Freud'un birçok kavramını kullanım biçimi olacaktır.

Freud'un gerçek hedeflerinin insana özgü tutkuları anlayabilmek olduğunu ileri süren Fromm, Freud'un henüz psişe üzerindeki hormonal etkiler konusunda çok az şey bilindiği bir dönemde fizyolojik ve psikolojik ilişkinin en belirgin olduğu bir olayı, cinselliği gözlemleyebildiğinden bahseder. Bunun yanı sıra, Freud'un dünyaya otoriter ve ataerkil bir burjuva gözüyle bakmasını eleştirir ve Freud'un kadınla erkeğin eşit olmadıkları inancını taşımasının onun sisteminin en kabul edilemez yanı olduğunu ifade eder (Fromm, 1983, 15).

Freud'un 1933 yılında katıldığı bir konferansta kadının doğası gereği narsist ve sevme yeteneği olmayan ve cinsel açıdan da soğuk bir varlık olduğunu ifade etmesi üzerine Fromm bu tutumun tamamen erkek propagandası amacıyla yapıldığını öne sürer. Ona göre, orta sınıftan bir kadın genel olarak soğuktur çünkü burjuva evliliklerinin sahip olma karakteri kadınları cinsel açıdan soğuk olmaya itmektir ve içinde buldukları koşullar altında böyle görünmeye de hakları vardır (Fromm, 1983, 17).

Freud'un onda yol açtığı hayal kırıklığının büyümesine paralel olarak Fromm, aynı zamanda Enstitü'nün diğer üyelerine de yabancılaşır. 1936'da Enstitü'nün kadrosu tarafından basılan ortak bir araştırma projesinde otoriteyle ilgili psikolojik bir analizle katkıda bulduktan sonra modern toplumda acizlik duygusuyla ilgili bir makale daha yazmış, 1939'da Enstitü ile yollarını ayırarak kendisini klinik çalışmalarına adanmıştır. Fromm'un ayrılmasından sonra Enstitü psikanalizle ilgili teorik sorunları tartışan yayınlara fazla zaman harcamaz. 1939'da Horkheimer, Freud'u Diltley'la karşılaştırdığı bir çalışma yapmış ancak bu tercihinin nedenlerini kapsamlı bir şekilde açıklamamıştır (Jay, 2014, s. 178). Fromm Enstitü sonrası ça-

lışmalarında çoğu zaman Marks'ın yabancılaşma kavramına başvurmuştur. (Kellner, 2010, s. 359). 1940'ta psikolojiyi aşmaya ve insan doğasına dayanan etik bir sistem kurmaya girişir.

Zamanla Fromm sadece Enstitü'yü değil, aynı zamanda Ortodoks Freudculuk anlayışını da geride bırakır. Fakat bu onun ilk konumuna ilişkin görüşleri tamamen terk ettiği anlamına gelmez. Fromm bu duruma ilişkin görüşlerini Martin Jay'e gönderdiği 14 Mayıs 1971 tarihli mektubunda açıklar: "Freud, libido teorisine özdeşleştirilmediği, asla Freudculuğu bırakmayacağı... Freud'un en büyük başarısını bilinçdışı kavramında, bilinçdışının nevrozlarda, rüyalarda v'sde ortaya çıkmasında, direnme ve dinamik karakter kavramında görüyorum. Bu kavramlar, benim için bütün çalışmalarımın en önemli kavramları olarak kaldılar; libido teorisini terk ettiğim için, Freudculuğu terk ettiğimi söylemek zorlayıcı bir ifadedir. Ne olursa olsun asla psikanalizi bırakmadım. Asla kendi okulumu kurmak istemedim. Her zaman Freudcu Ortodoks anlayışı ve Freudcu uluslararası kuruluşun bürokratik yöntemlerini eleştirdim fakat bütün teorik çalışmam, meta-psikoloji hariç, Freud'un en önemli bulgularını dikkate alıyordum." (akt. Jay, 2014, s. 160). Fakat Freud'un libido teorisinin ona ait neredeyse tüm çalışmaların merkezi olması, sonradan Fromm'un da Freud'dan daha da uzaklaşmasına sebep olacaktır.

İki yıl sonra Fromm'un en çok okunan kitabı Özgürlükten Kaçış yayımlanır. Amerika'nın savaşa gireceği otoriterciliğin açıklaması olarak kitap büyük ilgi görür. İnsanın "varoluşsal" durumu diye adlandırabileceğimiz şeye duyulan ilgi, Özgürlükten Kaçış'ın bir "ilk" olmasını da gündeme getirir. Fromm için kitabın ana konusu şu şekildedir: "Özgürlükten Kaçış, insanın, pek çok tehlikeyle karşı karşıya olmasına karşın, kendisini güvenlikte ve korunmuş hissettiği Ortaçağ'ın çökmesinin, insanda yarattığı kaygı görüngüsünün bir çözümlemesidir. İnsanoğlu, yüzyıllar süren mücadeleden sonra, aklından hayalinden geçmeyen bir maddi servet oluşturmayı başardı; dünyanın bazı yerlerinde demokratik toplumlar oluşturdu ve yakınlarda, kendisini yeni totaliter yönetimlere karşı savunmada zafere ulaştı: bütün bunlara karşın, Özgürlükten Kaçış'taki çözümlemeye açıklanmaya çalışıldığı üzere, çağdaş insan hâlâ kaygılı; özgürlüğünü çeşit çeşit diktatöre teslim etmeye doğru gidiyor; ya da kendisini makinanın küçük bir çarkına dönüştürmüş, karnı tok, sırtı pek, ama özgür bir

insan değil de bir robot haline gelerek bu özgürlüğü yitirmek yönünde ilerletiliyor." (Fromm, 1996, s. 16). Fromm'un, Marks'ın gençlik dönemi çalışmalarında oldukça etkileyici bulduğu yabancılaşma kavramı, bu yaklaşımının merkezinde yer almıştır.

Fromm, ilk kez 1962 yılında yayınlanan *Beyond the Chains of Illusion: My Encounter with Marx and Freud* adlı çalışmasında hayatının sonuna dek kendisini Marksist olarak tanımlarken çalışmadaki ilgisini Marks ve Freud'un fikirlerinin kritik-bütünleşmesini sağlamak olarak açıklamaktır. Fromm çalışmasının henüz başında kendisi için asıl önemli olan düşünürün kesinlikle Marks olduğunun altını çizer. Marksizm ve Hümanizm'i eşdeğer kılan Fromm, Marksizm'de amacın belirli bir sınıfın diktatörlüğü değil, sınıfın kendi başına kaldırılması olduğunu ifade eder (Fromm, 1962, s.11). Görüldüğü üzere burada Freud ve Marksizm'in en büyük çelişkisi ortaya çıkar. Çünkü Freud'a göre toplum arasında hiçbir zaman eşitlik sağlanamaz.

Fromm'a göre Freud, kişilik olarak radikal olmamasına rağmen yarattığı teorisi kuşkusuz ki radikaldir. Bu teori, insanı evrenin merkezine koyan ve onun her güce erişebileceğini, her şeyi bilebileceğini savunan düşüncenin son dayanaklarını da yıktığı ve bilinçli düşüncenin insan yaşamını belirleyen tek öğe olmadığını kanıtladığı için, radikaldir. Freud'un en büyük buluşu bilinçli düşüncemizin bize gerçek duygu ve düşüncelerimizin ancak bir bölümünü, o da bir tül perde arkasından gösterebildiğini ve gerçeği çoğu kez gizlediğini ortaya koyması olmuştur. Dolayısıyla Freud'un bu buluşu devrimci bir nitelik taşımaktadır ve insanlara içinde yaşadıkları toplumların yapısı hakkında büyük bilgiler vermektedir. Hatta belki de bu sayede toplumları insanlığın gerçek ilgi ve istekleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmek mümkün olacaktır.

Sonuç

Kuşkusuz ki Freud, psikanalizin kurucusu ve psikanalitik yöntemlerin insan hayatını ve toplumları yönlendirmek, kişinin varolan sorunlarının kaynağını tespit etmek ve tedavi etmek amacıyla etkili bir şekilde kullanılmasını sağlayan kişi olarak dünyada tüm disiplinler için önemli bir yol açmıştır. Özneyi merkeze alan teorileriyle ve *ben*'in oluşumu ve gelişimi ile ilgili çıkarımlarda bulunan Freud'un bu çalışmaları sosyoloji, sanat, politika, tarih, bilim ve felsefe gibi birçok alanda kaynak olarak kullanılır olmuştur.

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, kuruluşundan bu yana hemen hemen her bilimsel alanda özgün çalışmalara imza atan birçok teorisyenin bulunduğu bir okuldur. Enstitü'nün yayımladığı bu çalışmalar, araştırmalara yeni perspektifler kazandırması ve bilimsel değerlendirmeleriyle günümüzde bile birçok çalışmanın kuramsal temelini atılmasını sağlamıştır. Bireyi, toplumu, toplumun içinde bulunduğu koşulları, o toplumda meydana gelen olayların neden ve sonuçlarını en doğru şekilde analiz edebilmek için psikanalitik yöntemlerin kullanılması, bu kuramcılara göre, Enstitü'nün ilk yıllarında göz ardı ettiği bir eksikliğin tamamlanmasını sağlamıştır.

Eleştirel teorisyenlerin yazdıkları kitaplar, makaleler ve dahası yaptıkları ampirik çalışmalar ile anketler göstermektedir ki, bu bilimsel çalışmalara psikanalizin eklenmesi bireysel ve toplumsal olaylara bambaşka bir açıdan bakılmasını sağlamış, bu sonuçlar, Freud'un ortaya koyduğu kuramsal çalışmaların haklılığını da desteklemiştir. Freud, Enstitü ile birebir ilişkisi olmadığı halde kuramsal çalışmalarda kullanılan en önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir.

Enstitü'nün psikanalizle yakınlaşmasında öncü kişilerden biri olan Fromm'un Freud'un Oidipus Kompleksi, İçgüdü Teorisi, Rüya Yorumları ve Bilinçdışı gibi teorileriyle ilgili yöntem ve eleştirileri, Eleştirel Okul ve psikanaliz ilişkisinin en güçlü şekilde açığa çıktığı dönem olarak göze çarpmaktadır. Fromm, gerek Enstitü içerisinde Adorno ve Horkheimer ile yaptığı ortak çalışmalarla, gerek Marcuse ile çeliştiği konularda sunduğu eleştirilerle, gerekse Freud'un kuramlarına getirdiği farklı yorumlarla Enstitü'nün psikanalizle bütünleşmesine katkı sağlayan en önemli teorisyenlerden biridir. Dolayısıyla, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün kuruluşunun en temel sorunsalı olan Marksizm'e eleştirel bir perspektiften bakmak ve onun eksik kalan yönlerini tamamlamak için yapılan çalışmalara psikanalizin eklenmesi, Enstitü'nün bu konudaki en başarılı yönelimlerindedir.

Günümüzde birçok Marksist bilim insanı Freud'un insan psikolojisi üzerine açıklamalarını kabul etmekte, bazıları ise bu açıklamaların bilimsel gerçeklikten uzak olduğunu, varsayımlardan ibaret olduğunu ifade etmektedirler. Tüm bunların yanı sıra Lacan ve Jung gibi kuramcılar psikanalize yeni bir boyut kazandırmış, Freud merkezli psikanaliz çalışmalarından sıyrılmayı başarmışlardır. Bu kişiler, kendi perspek-

tiflerinden psikanalizi açıklamaya çalışmış, Freud'un tabu haline gelen birtakım görüşlerini de eleştirerek kendi bakış açılarını yansıtmışlardır. Sonuç olarak, Sosyal Araştırmalar Enstitü'nün, psikanalizi çalışmalarına eklemesi ve önemsemesi, bu çalışmaların başarısı açısından oldukça önemlidir. Fakat Freud'un psikanaliz konusunda çalışmaları bu alanın bir bilim olarak benimsenmesi ve ilerlemesi açısından göz ardı edilemez olsa da psikanalizin salt Freud'un açıklamaları benimsenerek kabul görmesi bugün mümkün değildir ve olmamalıdır.

Kaynakça

- Adorno, T. (2011). *Otoritaryen Kişilik Üstüne Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*. Doğan şahiner (Çev.) İstanbul: Say.
- Ahmed, S. (2012). "Sigmund Freud's psychoanalytic theory Oedipus complex: A critical study with reference to D. H. Lawrence's "Sons and Lovers" *Internal Journal of English and Literature* doi: 10.5897/IJEL11.137
- Blunden, A. (2006). *Psychology and Critical Theory* https://www.academia.edu/11716447/Psychology_and_Critical_Theory
- Brenner, C. (1998). *Psikanaliz Temel Kavramlar*. Işık Savaşır ve Yusuf Savaşır (Çev.). Ankara: HYB.
- Kellner, D. (2010). Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'ın Diyalektik İmgelem'inin Eleştirisi. Emre H. Bağce (Ed.) *Frankfurt Okulu* içinde (s. 134-164). Ankara: Doğubatı.
- Floyd, K. (2001). *Rethinking Reification: Marcuse, Psychoanalysis, and Gay Liberation Social Text*, Duke University Press. <http://muse.jhu.edu/article/31893>
- Freud, S.(1996a). *Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bakış*. Kamuran şıpal (Çev.) İstanbul: Cem.
- Freud, S.(1996b). *Psikanaliz Üzerine*. A. Avni Öneş (Çev.) İstanbul: Say.

- Freud, S.(2006). *Rüya Yorumları 1*. Akın Kanat (Çev.) İzmir: İlya.
- Freud, S. (2009). *Cinsiyet Üzerine*. Avni Öneş (Çev.) İstanbul: Say.
- Friedman, L. J. (2013). *The Lives of Erich Fromm*. Columbia University Press, USA goo.gl/J6r6CU
- Fromm, E. (1961), *Marx's Concept of Man*. USA.
- Fromm, E. (1962). *Beyond the Chains of Illusion: My Encounter with Marx and Freud*. London: Blommsbury.
- Fromm, E. (1983). *Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları*. Aydın Arıtan (Çev.) İstanbul: Arıtan.
- Fromm, E. (1996). *Özgürlükten Kaçış*. Şemsa Yeğın (Çev.) İstanbul: Payel.
- Fromm, E. (2014). *Rüyalar, Masallar, Mitler- Sembol Dilinin Çözümlemesi*. Aydın Arıtan ve Kaan H. Ökten (Çev.) İstanbul: Say.
- Geçtan, E. (1980). Erich Fromm ve İnsancı Psikoloji. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/504/6084.pdf>
- Habermas, J. (1971). *Knowledge and Human Interests*. Jeremy J. Shapiro (Çev.) USA.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik İmgelem, Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*. Sevgi Doğan (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Lee, N. (2014). Sublimated or castrated psychoanalysis? Adorno's critique of the revisionist psychoanalysis: An introduction to 'The Revisionist Psychoanalysis' Philosophy and Social Criticism doi: 10.1177/0191453713520162
- Marcuse, H. (1955). *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Reprint 1998. London: Routledge.
- Marcuse, H. (2010). *Tek Boyutlu İnsan İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*. Aziz Yardımlı (Çev.) İstanbul: İdea.
- <http://www.iep.utm.edu/frankfur/> E.T. 28.12.2016

Halkla İlişkilerin Toplumsal Rolüne İlişkisel Bir Bakış: Sosyo-Kültürel Yaklaşım*

A Relational Approach Towards the Social Role of Public Relations: Socio-Cultural Perspective

Arş. Gör. Gülden Özkan

Başvuru Tarihi: 10.07.2017

Kabul Tarihi: 27.10.2017

Öz

Halkla ilişkiler disiplinine liberal ve eleştirel yaklaşımların yanında bir üçüncü yaklaşım olarak sosyo-kültürel bakış açısından ve bu bakış açısının getirdiği yeni açılımlardan söz etmek mümkündür. Sosyo-kültürel perspektif mesleği sadece bir yönetim işlevi olarak değil, kültürel bir pratik olarak anlamların üretildiği ve dönüştürüldüğü bir etkileşim alanı vasfıyla konumlandmaktadır. Bu doğrultuda Bourdieu'nun dünyaya ilişkin ilişkisel bakışının mesleği sosyo-kültürel bir perspektiften değerlendirmek ve kültürel aracılık niteliğini anlayabilmek noktasında yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Bu amaçla, çalışmada halkla ilişkilere sosyo-kültürel yaklaşım konusunda bilgi verilmiş, halkla ilişkiler uygulamalarını Bourdieucu bakışla değerlendirmenin mümkün olup olmadığı sorgulanmıştır. Bourdieu'nun yanlış tanıma kavramının ışığında halkla ilişkiler uygulamalarının iletişimsel mücadele alanında sembolik şiddetin yaratıcısı ve meşrulaştırıcısı niteliğinde olduğu, düşünür tarafından geliştirilen kavramların ve kavramlar arasındaki bağlantıların halkla ilişkilerin toplumsal işleyiş içindeki yerini ve önemini gözler önüne serdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Halkla İlişkiler, Sosyo-Kültürel yaklaşım, Bourdieu

Abstract

In addition to liberal and critical approaches to the discipline of public relations, it is possible to talk about socio-cultural perspective as a third approach and new developments brought about by this point of view. The socio-cultural perspective positions the profession not only as a management function, but as a cultural practice with the quality of an area of interaction in which meanings are produced and transformed. In this direction, Bourdieu's relational view of the world is thought to be a guide to assess the profession from a socio-cultural perspective and understand its cultural intermediation role. For this purpose, statements about the sociocultural approach to the public relations were given, and the possibility of evaluating the public relations practices with the Bourdieuvian perspective was questioned in this study. In the light of Bourdieu's concept of misrecognition, practices of public relations have been found to be responsible for the creativity and legitimacy of symbolic violence in the field of communicative struggle. The concepts and connections between the concepts developed by the philosopher reveal the importance and position of public relations in the social life.

Keywords: Public Relations, Socio-Cultural Perspective, Bourdieu

Arş. Gör. Gülden Özkan, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, guldensapozkan@hotmail.com

* Bu çalışma 13-14 Nisan 2017 tarihlerinde Yeditepe Üniversitesi tarafından düzenlenen I. İlişkisel Sosyal Bilimler Kongresi kapsamında sunulan bildiri özetinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Giriş

Ana akım, tutucu, yönetsel, geleneksel, gibi pek çok isimle de anılan liberal yaklaşımlar; sosyal bilimlerin neredeyse tüm alanlarında olduğu gibi halkla ilişkilerde de teorilerin hâkim paradigmasıdır. Alana hâkim bu yaklaşımlar; halkla ilişkileri bir yönetim fonksiyonu olarak tanımlaması, aktarımsal iletişim modelini temel alması, yönetsel teorileri vurgulaması, ilişkilerdeki güç eşitsizliğini ihmal etmesi, normatif bir bakış açısıyla mesleki rollere ve uygulamalara ilişkin reçeteler sunması, mesleği ticari yapının bir enstrümanı olarak konumlandırması gibi nedenlerle sorgulanmaya, eleştirilmeye ve alana ilişkin yeni bakış açıları geliştirilmeye başlanmıştır.

Hakim halkla ilişkiler teorileri karşısında yer alan eleştirel yaklaşımlar; iktidar ilişkilerini, güç eşitsizliklerini, ekonomik sistemi ve onun meşruiyetini, asimetrik yapılanmaları konu alırken bir üçüncü yaklaşım olarak sosyo-kültürel yaklaşımdan söz etmek mümkündür.

Görülmektedir ki; liberal yaklaşımların sahiplendiği, halkla ilişkilerin örgüt ve onun toplumsal çevresi arasındaki ilişkilerin tanımlanması ve sürdürülmesinden sorumlu bir yönetim fonksiyonu olarak betimlenmesi halkla ilişkiler teorisi ve uygulamasına yönelik belli başlı yaklaşımlardan bir tanesini temsil eder hale gelmiştir (Becerikli, 2008, s.16). Bu tanımın kurumun ve kamuların içinde yer aldığı toplumsal dünyayı ve kültürü tamamen dışarıda bıraktığı açıktır.

Bu çalışmanın amacı; halkla ilişkilerin sadece bir yönetim işlevi olarak değil, kültürel bir pratik olarak irdelemeye çalışmaktır. Bu amaçla çalışmada, halkla ilişkilere sosyo-kültürel yaklaşım ve bu yaklaşımla uyumlu Bourdieu'nun ilişkisel sosyolojisi hakkında bilgi verilmiş, alanların işleyiş mekanizmasında bir kültürel aracılık olarak halkla ilişkiler uygulamalarının belirleyiciliğine ilişkin teorik bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır.

Halkla ilişkileri kültürel perspektiften irdeleme radesinde sağlam ve gerçekçi bir zemin olarak yararlanılan Bourdieucu bakış, mesleğin bir kültürel aracılık uğraşı olarak anlaşılmasında ve halkla ilişkilerin toplumsal etkilerini serimleme noktasında açıklayıcıdır. Anlamın yaratımı, yayılımı ve dönüşümü ile ilgili uğraş alanları olarak tanımlanan kültürel aracılık meslekleri, kültürün dolaşımı için hatlar yaratan ve

ürünleri, hizmetleri, fikirleri, eğilimleri toplumun geniş kesimlerine tanıtan meslekler olarak tanımlanmaktadır.

Böyle bir bakış açısından yaklaşıldığında halkla ilişkiler siyasi ve ticari kurumların toplumsal alandaki varlıklarını korumak adına, anlamın içinde inşa edildiği toplumsal sürece söylemleriyle dâhil olan toplumsal ve kültürel bir pratiktir. Bu noktada halkla ilişkilerin kültürel rolü, kurumlar ile kişiler arasında ördüğü bağlar noktasında açığa çıkmaktadır.

Sosyo-Kültürel Yaklaşım Işığında Halkla İlişkiler

Temelini işlevselci-sistem yaklaşımdan alan, örgütsel teorilerden beslenen hakim halkla ilişkiler bakış açılarının yanında disipline farklı bakış açıları kazandırarak onu kemikleştirdiği bu noktadan kurtarmaya çalışan sosyo-kültürel yaklaşım, halkla ilişkilerin toplumsal etkilerine odaklanarak onu aldığı bu söylemsel sorumluluk noktasından değerlendirmektedir.

1996 yılında Pieczka, "Paradigmalar, Sistem Teorisi ve Halkla İlişkiler" isimli çalışması ile karşı duruşun ilk adımını atmış ve yerleşik yaklaşımın baskın bir paradigma oluşturarak alanı daralttığı tespiti ile halkla ilişkiler çalışmaları açısından gidilebilecek başka yerler olduğunu göstermiştir. İzleyen yıllarda; Pieczka ve L'Etang'ın eleştirel perspektifi, Motion ve Leitch'in söylemsel yaklaşımı, Munshi'nin siyasi bakış açısı, Holzhausen'in, Curtin ve Gaither'in postmodern açılımı, Hodges'in ve Edwards'ın ilişkisel yaklaşımları ile çeşitlenen alanda, 2008 yılında halkla ilişkiler uygulamalarının toplumsal etkileri konusunda çalışan bir grup akademisyenin "Radikal Halkla İlişkiler" adını verdikleri bir platformdan söz etmek mümkündür.

Postmodern, neomarksist, kültürel-eleştirel, postyapısalcı çalışmalar ile medya sosyolojisi, antropoloji ve diğer disiplinlerarası etkiler halkla ilişkilerdeki normatif yaklaşımdan bir kopuş niteliği gösteren sosyo-kültürel bakış açısının gelişim zemini hazırlamıştır.

Edwards ve Hodges tarafından 2011 yılında kaleme alınan "Halkla İlişkiler, Toplum ve Kültür: Teorik ve Ampirik İncelemeler" adlı çalışmada ilan edilen bu sosyo-kültürel viraj; yeni entelektüel kapılar açan, yeni görme biçimlerine davet eden ve ortaya cevaplanacak yeni sorular atan bir düşünce hareketi olarak

alana ilişkin ontolojik ve epistemolojik ilkelerin değişimini de göstermektedir.

Bu teorik dönemeçte halkla ilişkiler; örgütsel bağlamda işlevsel bir süreç olarak görülmekten, sembolik ve materyal gerçekliği toplum tarafından yapılandırılan iletişimsel sürecin şekillendirilmesinde rol oynayan sosyo-kültürel bir eylem olarak algılanmaya doğru hareket etmektedir (Daymon ve Hodges,2009'dan aktaran Edwards ve Hodges, 2011, s.3). Dolayısıyla halkla ilişkiler bu yeni bakış açısıyla; toplum tarafından kurulan toplumsal gerçekliğin iletişim süreçleri ile biçimlendirildiği kültürel bir etkinlik, yeni toplumsal ve kültürel anlamların üretildiği ve yaratılan bu yeni anlamların zamanla toplumsal dokunun bir parçası haline getirildiği etkileşim alanı olarak görülmektedir.

Bu açıdan yaklaşıldığında halkla ilişkiler artık, toplumsal ilişkilerde bir bağlayıcı, bir direnç kaynağı, yapılandırılmış bir egemenlik sistemi, neden ve sonuç arasındaki dairesel ilişkide bir aracı olarak tanımlanmaktadır (Edwards, 2012a, s.20). Leichty, halkla ilişkilerin öncelikli olarak anlamla ilgili olduğunu, anlam ve yorumlamanın halkla ilişkiler eylemlerinin merkez süreçleri olduğunu, örgütsel çevrenin, semboller, inançlar, ritüeller ve kültürel değerler tarafından belirlendiğini dile getirmektedir (2001, s.61 Aktaran Becerikli, 2008). Dolayısıyla sosyo-kültürel yaklaşım; öncelikle çevrenin akışkan ve değişken olduğuna dikkat çekerek, tüm halkla ilişkiler pratiklerinin az ya da çok başkalarıyla paylaşılabilir anlamlar ve anlayışlar üzerinde yükseldiğini göstermektedir. Bu noktada halkla ilişkiler uygulayıcıları kitlenin algısını biçimlendiren bilginin üreticisi niteliğiyle iletişim akışının bir parçası olarak konumlandırılmakta böylece işlevsel teorinin pasifleştirdiği uygulamacılar aktif fail niteliği geri kazandırılmaktadır.

Halkla ilişkilere sosyo-kültürel perspektiften bakış ile paralellik gösteren Bourdieu'nun ilişkisel yaklaşımı dikkatleri kültürel formlar ile toplumsal güç ilişkileri arasındaki ilişkiye çekmektedir. Bourdieucu bir yaklaşımın halkla ilişkilere olası katkılarına değinmeden önce yaklaşıma ilişkin genel bir çerçeve çizmek kurulan bağlamın anlaşılabilmesi için yerinde olacaktır.

Bourdieu'cu İlişkisel Teorinin Temel Tartışmaları

Sosyal bilimler alanında iki ayrı kutup görüntüsü veren öznel ve nesnel yaklaşımların savunduğunun aksine toplumsal olan ne bireylerden yalıtılmış yapılara ne de yapılardan bağımsız eyleyicilere indirgenebilir. Toplumsal olanı anlama ve açıklama noktasında yapı merkezli ya da eylem merkezli bakış açıları karşısında ilişkisel teori, gerçekliği yapının da failin de içinde yer aldığı ilişkiler ağında aramaktadır.

Özne-nesne, birey-toplum, yapı-fail ikiliklerinin zıtlık değil birliktelik ilişkisi içinde konumlandırıldığı ilişkisel kuramlar, sosyal bilimler çatısı altında toplumsal ilişkilerin incelenmesine kılavuzluk ederler. Zaman ve konum olarak birbirinden bağımsız araştırmalarla gelişen bir yaklaşımlar bütünü olarak ilişkisel teori, sosyal şeylerin (birey, grup, toplum, sosyal hareket) tözlere sahip olmadıkları; bakışı şeyler arasında olup bitenlere, şeylerin birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarına, bağlantıları karmaşıklaştıkça nasıl ilişkileri tarafından kısıtlandıklarına yöneltmekle ilgili bir perspektif olarak tanımlanabilir (Çeğin ve Göker, 2012, s.14).

Bourdieu'nun ilişkisel yaklaşımı; toplumsal dünyanın birbirine bağlı, bağımlı ve karmaşık halinin çözümlenebilmesi için nesnelci ve öznelci bakış açılarının bağlantılandırılmasını önerir. Çünkü ona göre "gerçek bağlantısaldır". Dahası Bourdieucu yaklaşımda, toplumsal yapılar ve zihinsel yapılar karşılıklı inşa ve tekabüliyet ilişkisi içerisinde (Wacquant, 2007, s.61).

Yaklaşımda toplumsal dünyayı sekteye uğratan ikilikler habitus kavramı ile aşılır. Zihinlerde taşınan, davranışlarda ortaya çıkan toplumsal ayrımlıklar ve farklılıklar (sınıf, ırk, dil, etnisite, toplumsal cinsiyet) hakkındaki eğilimler olarak habitus, bireyleri içten idare eden yapılandırıcı bir mekanizma gibi görülebilir (Bourdieu ve Wacquant, 2014, s.27). Ancak bu mekanizma mekanik ya da belirlenmiş değildir. Yaratıcı bireylerin özgün eylemlerinin şekillendiricisi olarak habitus, eylemi belirlemez ancak onu şekillendirir. Bilinçli bir tercih olmaksızın benzer hayat şartlarına sahip kişileri benzer düşüncelere, tutumlara, davranışlara yani benzer dünya görüşlerine yönelten şey olarak habitus, bireysel, öznel, kişisel olanın gerçekte toplumsal olduğunu gözler önüne sermektedir.

Toplumsallaşma yoluyla içselleştirilen habitus davranış yoluyla dışsallaştırılırken davranışın temelinde yatan (habitusu oluşturan) koşulları yeniden üretme eğilimindedir. Sosyal dünya ile uyum içinde çalışan habitus, bireyler için bir tür olasılıklar dünyasını belirler, hem zihinsel hem de bedensel olarak uygun olan ile olmayanın sınırlarını çizer. Bu döngü bireye kim olduğu ve nereye ait olduğu hissiyatını kazandırır. Bu noktada alan ve alanın tahakküm yapısı, bireyin konumuna uygun olan tavır, hareket ve davranış kalıplarının tayin edicisi ve yönlendiricisi olarak belirir.

Tıpkı habitusun bir içsel biçimlendirici olarak işleme- si gibi alan da dışsal bir yapılandırıcıdır. Yazara göre habitusun bir dünya görüşü olarak forme edilmesine hem olanak sağlayan hem de onu sınırlandıran toplum; ekonomik, sanatsal, sportif, dini, eğitsel gibi nispeten özerk alanların toplamından ibarettir. Bourdieu, alanda atılan adımların, edinilen konumların veya uygulanan stratejilerin bir hesap ürünü olmadığını alan ile habitus arasındaki bilinçdışı ilişkiden kaynaklandığını belirtir (Bourdieu, 2016, s.144). Buna göre; alan ve habitus bağlantısallığı hem alan hem de habitusa içkindir. Bireyden yoksun bir alan boş ve ölüdür. Alanın varlığı, korunması veya dönüşmesi ancak eylemler yoluyla mümkündür. Öte yandan bu alanların yapısal-nesnel ilişkiler ağı, öznelerarası görünür ilişkilerin ve etkileşimlerin şeklini ve içeriğini belirler.

İster ekonomik, ister kültürel, ister toplumsal olsun her temel alanda ve bu alanların alt alanlarında değerli bulunan birikimler ve nitelikler Bourdieu tarafından sermaye olarak adlandırılır. Sermaye; kişinin belli bir toplumsal alana katılımını ve bu alan içinde rekabetin getirdiği özel kazançlara ulaşmasını mümkün kılan belirli bir toplumsal arenada mevcut etkili bir kaynaktır (Wacquant, 2007, s.62). Alandaki güç eşitsizliklerinin temel sebebi sermaye eşitsizliğidir. Bu eşitsizlik, bir yandan alanın hâkim ve madun gruplarını yaratırken bir yandan da gücü elinde bulunduran hâkim gruplara toplumsal gerçekliği oluşturabilme ayrıcalığını sağlar. Bourdieu'nun sembolik sermaye olarak adlandırdığı gerçekliği yapılandırabilme ve yayma yetisi ile alanın iktidar sahipleri, çıkarlarını bu gerçeklik içinde gizleyerek dahası onu normalleştirerek ortak yarar olarak algılanması adına uğraş verir.

Diğer sermaye türlerinden farklı olarak sezilen, hissedilen ancak kaynağı belirlenemeyen sembolik sermaye meşruiyetini tümüyle kabulden almaktadır.

Bourdieu'nun da abartılı bir örnekte dile getirdiği gibi "Devlet başkanı kendini devlet başkanı sanan birisidir ancak kendisini Napoleon zanneden delinin tersine, bunu yapmak için yetkili olarak kabul görür (Bourdieu, 2006, s.114). Sembolik sermaye; inanç, kabul, itimat, saygınlık ile kendini gösterir. Ortak algı ve düşünce biçimleri yaratma, zihinsel yapıları özdeş kılma dolayısıyla dünyanın eşitsiz ve hiyerarşik düzenini normalleştirme noktasında iktidar, meşruiyetini bu kabulden alır.

Dünyanın sorgulanmadan benimsenen, olduğu gibi kabul edilen, zihinleri bu dünyanın yapılarını yeniden üretecek bilişsel yapılara göre düzenledikleri için doğal sayılan temel varsayımları "yanlış tanıma" olarak adlandıran Bourdieu'ya göre yanlış tanıma şiddetin sembolik formudur.

Güç ilişkilerin tek belirleyicisinin ekonomik sermaye olmadığına, maddi zenginlik kadar kültürün de eşitsiz dağıldığına dikkat çeken Bourdieu'ya göre kültür de ayrıştırmaya ve normalleştirmeye hizmet eder. Yanlış tanıma alanlarından biri olarak kültürel alan Bourdieu teorisinde; sözlü yetenek, genel kültürel farkındalık, estetik tercih, bilimsel bilgi, eğitsel başarı (Swartz, 2013, s.186) gibi geniş bir yelpazeden kaynağını alan; kimlik, kültürel alışkanlıklar, tüketim pratikleri ve beğeni yargılarına ilişkin ayırt edici ve tanımlayıcı bir kategori (Köse, 2009, s.73) oluşturmaktadır.

Kültürel alan; karşıtlıklar, farklılıklar ve ayrımlar üzerine örülmüş bir sınıflandırma sistemi olarak işlev görür. Habitusu oluşturan kalıplar; el, kol hareketleri, yürüme, oturma, burun silme biçimi, yemek yerken ya da konuşurken ağız hareket ettirme tarzı gibi görünüşte en önemsiz beden tekniklerinden toplumsal dünyanın en temel kurulum ve değerlendirme ilkeleri olarak görülebilecek iş bölümü, cinsiyet farklılıkları veya tahakküm ilişkilerine ilişkin tutum ve pratiklere kadar (Bourdieu, 2015, s.674) toplumsal konumların ve düzenin belirleyicisi ve pekiştiricisidir. Alanın hakimleri kültürel olanın sembolik değerini ve meşruiyetini yaratırken, madunlar ise bu meşruiyeti tanıyarak pratikler yoluyla hayata geçirirler.

Kültürel ürünler, bir dizi sosyo-ekonomik niteliği açığa çıkararak ve ona sahip olanın sınıf ve statüsüne ilişkin arka planı yansıtır. Kültürel olan; kitaplar, şarkılar, siyasi partiler, dernekler, dergiler, gazeteler,

televizyon programları, radyo istasyonları yoluyla nesneleşirken, kitapları seçenler, albümleri satın alanlar, parti ve dernek üyeleri, okuyucular, dinleyiciler, izleyiciler yoluyla bedenleşir. Böylece belli gazetelerin belli okuyucularından, bir siyasi partinin seçmen profilinden, bir programın hedef kitesinden söz etmek mümkün hale gelir.

Dolayısıyla, tercih yoluyla kurulan bu ilişki eşitsizliğin devamlılığını sağlayan bir çeşit toplumsal yenden üretim mekanizması olarak çalışır. Bu mekanizma içinde beğenileri şekillendirmek, yeni yatkinlikler oluşturmak (Nixon ve Du Gay, 2002, s.497), kendi ürünlerinin ihtiyacını yaratmak ve beklentilere uygunlaştırılmış mevkiler üretmek (Bourdieu, 2015, s.516) göreviyle donanmış, müşteri ve basın temsilcisi, halkla ilişkiler yöneticiliği, moda uzmanlığı, dekoratörlük, reklamcılık gibi meslekler kültürel aracılık meslekleri olarak yer bulur.

Mal ve hizmetlerin “değerlerinin” yaratıcısı olan kültürel araçlar, insanlar ile şeyler arasındaki ilişkinin kurucusudurlar. Kültürel araçlar; satın almayı dayatmak yerine bireylerin beğenilerini ürünlerle ifade edebilecekleri şartları oluştururlar. Bu yönleri ile sembolik olanın yaratıcısı ve meşrulaştırıcısı konumdadırlar.

Bir Kültür Aracısı: Halkla İlişkiler

Egemen perspektiften yapılan çalışmalarda halkla ilişkiler uygulamalarının, inandırmak, olumlu düşünceler oluşturmak, destek sağlamak ya da ikna etmek amacıyla geliştirilen pratikler noktasında kavramsallaştırıldığına ve toplumsal bağlam içindeki rolünün ihmal edildiğine önceki satırlarda değinilmişti. Oysa Bourdieu'nun tercihler, tüketici davranışları ve hayat tarzlarını açıklamak üzere habitus, alan ve toplumsal konum kavramlarını bütünleştirme biçimi halkla ilişkiler uygulamalarının kültürel bir bakış açısıyla irdelenmesi noktasında hayli açıklayıcıdır. Ihlen (2009, s.225) Bourdieu'nun sosyolojisinden geliştirilebilecek bir halkla ilişkiler perspektifinin disipline hakim olan teorilerden daha gerçekçi olacağını ifade ederken bunu kastetmiştir. Böyle bir bakış halkla ilişkilerin; toplumsal düzenin işleyişinin bir parçası olarak yaşam tarzlarının tanımlanması ve biçimlendirilmesi rolünü anlamamızı sağlar.

Halkla ilişkilere sosyo-kültürel yaklaşımdan Bourdieucu bir bakışla mesleğin bir kültürel aracılık olarak anlaşılabilmesi için öncelikle, ekonomik ve politik söylemlerin kültürel bir boyuta sahip olduğunun kabul edilmesi gerekir. Bu kültürel boyut, halkla ilişkilerde belli anlamlar ile artefaktlerin, tutumların ve davranışların ilişkilendirilmesi noktasında açıkça görülür (Edwards, 2012b, s. 441).

Kelimeler, sadece anlaşılmak ve çözülmek üzere oluşturulmuş işaretler değildir, onlar bir değer biçmek ve değer vermek üzere “varlığın” işaretleri, inanılmak ve uyulmak üzere “otorite”nin işaretleridir aynı zamanda (Bourdieu, 1991, s.66) diyen Bourdieu'ya kulak vererek söylem üretimi-anlam yaratımı rolü dolayısıyla halkla ilişkiler ile kültür arasındaki hayati bağı görmek; halkla ilişkileri böylesi anlamların üretilmesi, sürdürülmesi ve düzenlenmesi hakkında olduğunu da görmek anlamına gelir.

Halkla ilişkiler; basın bültenleri, yönetici konuşmaları, kurum içi yayınlar, sosyal sorumluluk kampanyaları, hayırsever yatırımlar, sponsorluk kadar, siyasal iletişim çalışmalarını, sosyal değişim uygulamalarının kabulünü, kamu diplomasisini, devletlerin uluslararası arenadaki planlı iletişim çabalarını da içeren geniş bir uygulama alanında türlü teknikleri, araçları ve eylemleri ile dil ve semboller aracılığıyla siyasal, ticari ya da sivil oluşumların kendilerini konumlandıkları nokta ile kamunun zihninde oluşanın kesişme ekseninde vücut bulmaktadır. Esasen; kurumların varlık gösterebileceği ve bu varlıklarını koruyabilecekleri ortamın söylemler yoluyla yaratılması uğraşısıdır halkla ilişkiler.

Günümüzde ekonomi alanının sadece maddi değerlerle şekillenmediği, artık daha önemli olanın sembolik değerler olduğu bilinen bir gerçektir. Sembolik değerlerin yaratımı noktasında önemi her geçen gün artan bilgi ve iletişim yapıları ekonominin belirleyicileri haline gelmiş, bir ürünü ya da kurumu tüketicisiyle kurduğu iletişim ve ilişkiden bağımsız düşünebilmek olanaksızlaşmıştır. Bu iletişim yapılarından biri olarak halkla ilişkiler; dilin, sembollerin, kodların işin merkezinde yer aldığı bir uğraştır. Bu bağlamda, halkla ilişkiler; belirli bir faaliyet alanına ilişkin toplumsal ve kültürel kuralları dile dökmek, kimliklere ve eylemlere ilişkin tutum ve değerleri etkilemek ve bu alanı belirleyen üretim ve tüketim pratiklerini dü-

zenlemek üzere tasarlanmış bilginin üretimi ve yayılımını göreviyle bir kültürel aracı olarak hareket eder (Edwards, 2012b, s.440).

Halkla ilişkilerin kültürel aracılık mahiyetinin anlaşılabilmesi için bu bağlam elzemdir. Çünkü mesleğin, karşılıklı ilişki içinde olduğu, etkilendiği ve etkilediği toplumsal bağlamından koparmadan sosyal ilişkiler bütünü içindeki yeri ve işleyişi ancak bu yolla kavranabilir.

Alanının öncülerinden Edward Bernays 1929 yılında The American Tobacco Company ile çalışmaya başladığında sigara satışlarını arttırabilmek için kadınların kamuya açık alanlarda sigara içmesini önermemiştir. Önerdiği şey; kadın erkek eşitliği adına bir Özgürlük Yürüyüşüdür. Bir giyim markası geçtiğimiz yıllarda milli yerli, dünyaya meydan okuyan Türk kimliğini sahiplenirken, ev yaşamı ve aile ilgili değerleri vurgulayan beyaz eşya üreticilerini, arkadaşlık ve paylaşım öğeleri üzerine yürüttüğü stratejiler ile göze çarpan kahve dükkânlarını görmek mümkündür. Böylece iletişim yoluyla maddi olana yüklenen sembolik değer kurumsal çıkarları gizlemekte ve kurumların güç ilişkileri içindeki konumunu görünmez kılmakta, dikkatleri sahip olunabilir değerler noktasına kaydırmaktadır.

Halkla ilişkiler adına çalıştıkları kurumların sembolik gücüne bağlı olarak toplumsal algıda yer bulan ve dünyayı algılamayı sağlayan doğru, iyi, sağlıklı, yararlı, organik, çevreci, güvenilir, sağlam, hayırsever, yerli, milli gibi kategorileri korumak veya dönüştürmek için iletişimsel bir mücadele yürütür. Bu mücadele içinde halkla ilişkiler uygulamaları kurumları, markaları, ürünleri, kişileri diğerlerinden ayırt edilebilecek değerler ile eşleştirerek farklılaştırır, uygulamaların içerik, biçim ve dağıtımını istenilen anlamı iletmeye yönelik olarak düzenlenir.

Kısacası; tercihler, tüketim pratikleri, beğeniler, seçimler ile hayat tarzı denilen şey; bireyin konumun ve bu konumla karşılıklı ilişki içinde olan habitusun bir tür davranışsal yansımasıdır. Satın alma gücünün, kültürel birikimin ve habitusun belirleyiciliğinde hayat tarzları toplumsal gösterge sistemleri olarak işlemekte, eşitsiz güç ilişkilerini ve toplumsal hiyerarşiyi farkında olmadan pekiştirmektedir.

Halkla ilişkiler topluma toplumu, bir siyasi partiyi, bir kitabı, bir oteli, bir kahveyi, lüks bir konutu değerlerle ilişkilendirerek sunar. Hem üreticiyi hem de tüketiciyi tanımlayarak her ikisini de toplumsal bütün içinde yarattığı bu değerlerle bağlantılı bir noktaya konumlandırır. Kurumsal çıkarların gizlenmesine dayanan bu yanlış tanıma; çıkarlılık, ortak yarar, kişisel menfaat olarak kabul edilip pratiğe döküldüğü noktada meşruiyetini kazanır. Bir sitede saygın komşulara sahip saygın bir yaşam, bir kahve bardağı ile gelen şehirli entelektüel imaj, bir bağışın yarattığı iç huzuru, bir ayakkabı ile yakalanan cesaret yani daha kabul edilebilir olmanın yolları mesleğe has uygulamalarla işaret edilirken, pratikler yoluyla da yeniden üretilir. Dahası halkla ilişkiler uygulamaları, ürün ya da kurumları kültürel değerler sisteminde konumlandırırken bir yandan da onları sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet, gelir gibi sosyo-ekonomik özelliklerle ilişkilendirerek kültürel alanda toplumsal iletişim biçimine dönüştürür.

Bourdieu'nun anlayışına tekrar dönersek; eylem oyununun kurallarının kavrandığının bir göstergesidir. Bireysel eylemin mantığı toplumsal olanın içinde saklıdır. Eylem bir yandan habitusu güçlendirirken aynı zamanda ilişkili olduğu alanı da doğrulamaktadır. O halde, bir kültürel aracılık olarak halkla ilişkilerin adına çalıştıkları kurumların ve belirli bir bakış açısının meşruluğunu sağlayan söylemler ile kurumların sembolik gücünün artırımı için uğraş verdiklerini bu yönüyle sembolik şiddetin yaratıcısı ve meşrulaştırıcısı olduklarını söylemek mümkündür.

Son olarak gözden kaçırılmaması gereken şey; tercih, hayat tarzı ve tüketici davranışı arasındaki ilişkide bu bağlantısallığın salt satın alma gücüne dayanan tüketim kültürü ya da müşterinin bilinçli statü arayışı ile açıklanamayacağıdır. Bu, ekonomik, kültürel ya da toplumsal birikimlerin "sembolik" değerlerinin toplumsal gerçeklikle olan ilişkisidir. Dolayısıyla, burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, toplumsal algıda sembolik değerlerin her bir pratik ile yeniden tanımlanması ve anlamlandırılmasıdır. Özellikle bir kültür aracısı olarak halkla ilişkiler açısından zihnin anlam örüntülerini yaratmakla meşgul bir uğraş için hayati olan, toplumsal anlam haritalarının yaratılması ve bireysel tercihler yoluyla her saniye bu haritaların meşruiyetinin tekrar tekrar onanmasıdır. Çünkü asıl şaşırtıcı olan, dünyanın bu olağan algılanan düzenli işleyişi ve bunun zihinlerde bulduğu karşılıktır.

Tartışma ve Sonuç

Egemen halkla ilişkiler perspektifinin mesleği konumlandığı yönetsel bakış açısı, halkla ilişkiler uygulamalarının salt kurumsal başarı ya da başarısızlık ölçütü ile değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Bu bakış açısının kurum ile kamunun içinde yer aldığı toplum ve dolayısıyla halkla ilişkilerin toplumsal etkilerini göz ardı ettiği, oysa halkla ilişkiler uygulamaları ile toplumsal yapı arasındaki karşılıklı ilişkinin keşfine yönelik bir anlayışa ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Hâkim paradigmanın sadece halkla ilişkiler uygulamalarını temel alan dar ve sınırlı anlayıştan bağımsızlaşabilmesi; halkla ilişkileri sosyo-kültürel perspektiften okumaya, toplumsal ilişkiler ağı içindeki yerini anlamaya ve kültürel rolünü çözümlenmeye yönelik bir bakış açısının geliştirilmesi ile olanaklıdır.

Halkla ilişkilerin sosyo-kültürel rolüne odaklanarak mesleği ve uygulamaları içinde faaliyet gösterdiği ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal bağlamdan koparmadan irdeleyebilmek ve böylece “Halkla ilişkiler nasıl işler?” sorusuna gerçekçi bir cevap verebilmek üzere Bourdieu’nun geliştirdiği kavramlar kümesinden yararlanmak mümkün görünmektedir.

Bu çalışmada Bourdieucu bir yaklaşım ile halkla ilişkiler mesleği, sahip olunan birikim (sermaye), yatkınlıklar (habitus) ve toplumsal uzamdaki konumlar (alan) arasındaki ilişkiyi işaret eden, tanımlayan ve anlamlandıran; bu üçlü arasındaki ilişkinin bağlantılandırılabilmesi için uygun ortamı sağlayan bir aracı olarak kabul edilmektedir.

Bu tanımın kabulü ile halkla ilişkiler; adına çalıştıkları kurumların, ürünlerin, hizmetlerin ya da fikirlerin toplumsal uzamdaki konumlarını işaret eden, konumlara ilişkin anlamların yaratımı ile inanışları, değerleri ve davranışları yani habitusu (bireyi ve onun kimliğini) biçimlendiren söylemin yaratıcısı olarak konumlandırılmaktadır.

Kurumların güç mücadelesinde belli bir bakış açısının meşruiyetini sağlayan söylemin üretiminde halkla ilişkiler uygulamalarının esası; kitle üzerinde sembolik şiddet uygulamalarının bir parçası olarak yanlış tanımayı sağlamaktır. Böylece maddi olan ile kelimeler ve semboller bir araya gelebilir, belirli kimlikler yapılandırılabilir, tüketicinin dünyasında yansımaları bulacak bir yaşam tarzı yaratılabilir.

Halkla ilişkiler ile toplumu oluşturan diğer unsurlar arasındaki ilişki ağının çözümlenmesi noktasında Bourdieu’nun geliştirdiği kavramlar ufuk açıcı niteliktedir. Bu çalışma kapsamında sadece “kültürel aracılık” kavramı ele alınmış, toplumsal işleyiş içinde halkla ilişkiler mesleğinin kültür aracısı rolüne değinilmiştir. Halkla ilişkilerin, eğitim, din, siyaset, sanat, spor gibi toplumsal uzamı oluşturan hemen hemen tüm alanlarda faaliyet gösterdiği düşünüldüğünde kültürel aracılık rolünün ne denli geniş olduğunu anlamak mümkündür. Dolayısıyla, halkla ilişkilerin toplumsal etkilerinin çözümlenmesi noktasında, Bourdieu tarafından geliştirilen Alanlar Kuramı ile faaliyet gösterilen alanının doğasının ve bu alanda geçerli olan sermaye türlerinin irdelenmesi; alan, sermaye ve halkla ilişkiler arasındaki ilişkiler ağının berraklaşmasını sağlayabilir.

Benzer biçimde sermaye kavramsallaştırması; farklı sermaye türlerinin halkla ilişkiler uygulamaları ve uygulamaların toplumsal etkileri açısından ele alınabilir. Bourdieu tarafından temelde ekonomik sermaye, bilgi sermayesi, sosyal (toplumsal ilişkiler) sermaye ve sembolik sermaye olarak sınıflandırılan sermayeler; alanlardaki mücadelenin esas belirleyicisi olarak işaret edilmektedir. Halkla ilişkiler uygulamaları esasen bu sermaye türlerinin elde edilmesi, elde tutulması ve dönüştürülmesi işleviyle donanmıştır. Halkla ilişkiler uygulamalarının sermaye kaynaklı gücü nasıl ve kimin için elde etmeye, korumaya ve sürdürmeye çalıştıkları analiz edilebilir.

Öte yandan birey-yapı arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimi gözler önüne seren habitus kavramı, halkla ilişkiler açısından iki önemli tarafı işaret etmektedir. Bunlardan ilki uygulamaların hedef aldığı kamuların habitusu; bir diğeri de halkla ilişkiler uygulayıcılarının habitusudur. Halkla ilişkiler uygulamaları; faaliyet gösterilen alanda geçerli sermaye dolayısıyla kamuların habituslarında yani dünya görüşleri ve yaşam tarzları üzerinde yaratmaya çalıştıkları etki açısından değerlendirilebileceği gibi, halkla ilişkiler uygulayıcılarının habituslarının çözümlenmesi uygulamaların içeriğinin anlaşılması konusunda detaylı bilgiler edinilmesini sağlayabilir.

Kaynakça

- Becerikli, S. Y. (2008). *Ve Halkla İlişkiler*. Ankara: Karınca Yayınları.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2014). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. İstanbul: İletişim.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler*. İstanbul: Hil.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayrim Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Ankara: Heretik.
- Bourdieu, P. (2016). *Sosyoloji Meseleleri*. Ankara: Heretik.
- Çeğin, G. & Göker, E. (2012). Tözlere Elveda: İlişkisel Sosyolojinin Alametifarikası. Güney Çeğin & Emrah Göker (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde, (s. 11-22) Ankara: Notabene.
- Edwards, L. & Hodges, C. (2011). Introduction Implications of a (Radical) Socio-Cultural Turn in Public Relations Scholarship. Lee Edwards & Caroline E.M. Hodges (Ed.) *Public Relations, Society & Culture* içinde (s.1-14) London:Routledge.
- Edwards, L. & Hodges, C. (Ed.) (2011). *Public Relations, Society & Culture*. London:Routledge.
- Edwards, L. (2021a). Defining the Object of Public Relations Research: A New Starting Point. *Public Relations Inquiry*, 1 (1), 7-30.
- Edwards, L. (2012b). Exploring the Role of Public Relations as a Cultural Intermediary Occupation. *Cultural Sociology*, 6 (4), 438-454.
- Köse, H. (2009). Neoliberal Estetikten Habitus Bourdieu ve Popüler Kültür. *İletişim*, 10, 71-92.
- Nixon, S. & Du Gay, P. (2002). Who Needs Cultural Intermediaries? *Cultural Studies*, 16 (4), 495-500.
- Pieczka, M. (2002). "Paradigmalar, Sistemler Teorisi ve Halkla İlişkiler", Jacquie L'Etang & Magda Pieczka (Ed.), *Halkla İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar* içinde, (s. 215-260.) Ankara: Vadi.
- Swartz, D. (2013). Kültür ve Din İncelemeleri Arasındaki Köprü: Pierre Bourdieu'nun Sembolik Gücün Politik Ekonomisi. (çev. İlkay Şahin) *Karadeniz Dergisi*, 5 (17), 182-195.
- Wacquant, L. (2007). Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi. Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı & Ümit Tatlıcan (Ed.), *Ocak ve Zanaat* içinde, (s.53-76). İstanbul: İletişim.

Türkiye'deki Uluslararası Film Festivalleri ve Uluslararası Eskişehir Film Festivali İzleyici Araştırması

International Film Festivals in Turkey and an Audience Study of the Eskişehir International Film Festival

Doç. Dr. Elif Gizem Uğurlu - Arş. Gör. Hakan Aşkan

Başvuru Tarihi: 13.12.2017

Kabul Tarihi: 10.05.2018

Öz

Film festivalleri filmleri, sanatçıyı, sinema emekçilerini ve izleyici kitlelerini buluşturan önemli organizasyonlardır. Festivallerde film seyretmeye gitmek, gündelik yaşamda sinemaya gitmekten farklıdır. Film festivalleri sadece sinema seyircisini bir araya getirmekle kalmaz, film sanatı ile ilgilenenlere de yeni kapılar aralar. Benzer şekilde yönetmen, oyuncu, senaryo yazarı gibi film üretiminde yer alan kişilerle ya da gösterim olanağı bulamamış filmlerin seyirci ile buluşmasına aracılık eder. Aynı içeriği seyredenlerin, filmlerin ardından konuşabilmesi için zemin hazırlar. Sinema tarihinin öne çıkan filmlerini sinema salonu atmosferinde seyredilebilmesine fırsat verir. Elbette bir film festivalinin kişiye, topluma ve gerçekleştirildiği kente katkıları bu sayılanlarla sınırlı değildir.

Bu araştırma ile 18 yıllık bir geçmişe sahip Uluslararası Eskişehir Film Festivali'nin izleyici profilini tanımlanmaktadır. Bu amaçla 06-14 Mayıs 2016 tarihleri arasında rastlantısal örneklem alma tekniği ile bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Geçerli 250 anket, SPSS programı ile değerlendirilmiş ve araştırmacıların festival organizasyonu deneyimleri ile harmanlanarak yorumlanmıştır. Ayrıca 2016 yılında Türkiye'deki film festivallerinin bir panoraması ortaya konulmuş ve film festivallerinin sinema sektörüne ve topluma olan etkilerini ortaya koymak amacıyla yapılan yayınların genel bir taraması da yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Film Festivali, Eskişehir Film Festivali, İzleyici, Eskişehir

Abstract

Film festivals are highly important events and organizations that unite films, artists, cinema workers and the viewing audience. Attending a screening at a festival is different than going to the local cinema throughout our daily lives. Film festivals not only unite moviegoers, it also opens new doors for everyone interested in the art of film. Similarly, it facilitates the opportunity for the audience to meet directors, actors, screenwriters and everyone else participating in the production of films as well as the screening of films that previously had not been screened. It provides a platform of discussion for the viewers of common content. It allows prominent films in cinema history to be experienced within the atmosphere of a movie theatre. The contributions of film festivals to individuals, society, and the hosting city are not limited to these influences.

This study attempts to determine the audience profile of the Eskişehir International Film Festival, which has been a recurring event for 18 years. In this regard, a survey was conducted between 6-14 May 2016 using random sampling. The 250 valid questionnaires obtained were analysed with the SPSS statistical software and the results were combined with the researchers' festival organisation experiences for interpretation. Additionally, a portrayal of the film festivals in Turkey in the year 2016 was established along with a meta-analysis of the publications regarding the influence of film festivals on the film industry and on society.

Keywords: Film festival, Eskişehir Film Festival, Audience, Eskişehir

Doç. Dr. Elif Gizem Uğurlu, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, egugurlu@anadolu.edu.tr

Arş. Gör. Hakan Aşkan, İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi, hakan.askan@inonu.edu.tr

Giriş

Kellner'a göre sinema, 20. yüzyılda ortaya çıkan kitlesel olarak üretilen ilk kültürel formlardan biridir (2004, s.205). Sinemanın ortaya çıkması her ne kadar tekniğin olanaklarının bir sonucu olsa da varlığını sürdürmesinin ön koşulu aslında seyirci kitesidir. Auguste ve Louis Lumiere¹ sadece *Cinématographe*'i icat etmekle kalmamış, aynı zamanda 28 Aralık 1895'te Paris'in Capucines Bulvarı'ndaki *Grand Café*'de ilk ticari kitlesel film gösterimini de gerçekleştirmişlerdir. Böylece aslında ilk kitlesel film gösteriminin yapıldığı tarih, aynı zamanda sinemanın başlangıcı olarak da kabul edilir (Özarlan, 2013, s.14). Dolayısıyla sinema ortaya çıkışını, 19. yüzyılda hareketli görüntünün teknik olarak kaydedilmesine borçlu iken varlığını devam ettirmesini ise seyirci kitesine borçludur ve sinemanın ilk seyirci kitlesi de 19. yüzyıl kentlileridir.

Seyirci, sinema ile ilgili çalışmalarda hep var olduğu bilinen bir gerçek ve belirleyen olarak film-insan ilişkisi bağlamında kendini hatırlatan bir öğedir. Seyirci bir filmin "bakanı", "izleyeni", "göreni"dir ve bir filmin film olduğunun tanığıdır. Böyle olduğu için de bir film söz konusu olduğunda içeriğinden bağımsız olarak düşünülmesi gereken, seyircinin, o filmin tamamlayıcı ve olmazsa olmaz parçası olma hali olmalıdır. Sinema temelde bir kent eğlencesi olarak hayatın içine girmeye başlamış ve kısa zamanda kent yaşamının bir vazgeçilmez haline gelmiştir. Başka bir deyişle, sinema başlangıcı itibarıyla kent yaşamının olmazsa olmaz parçalarından biridir ve seyircisini kendi "ormanlarına" ve "dehlizlerine" çekip alma gücüne sahiptir (Kırel, 2012, s.14). Sinema-kent ilişkisi bağlamında Daney de benzer bir yaklaşım ortaya koymuştur. Daney, "Sinema kente ait bir olgudur. Kentten önce var olmamıştır, kentten daha uzun süre yaşamayacaktır. Sinema ve kent arasındaki ilişki, ortak bir noktadan öte, ortak bir kaderdir" (akt. Öztürk, 2003, s.59) der.

Jarvie (1993, s.23), sinemanın tam anlamıyla bir kitle sanatı olmasını, [sinemanın] yalnızca seyirci kitesine hitap etmesinden dolayı değil, kişinin sürekli devam eden gösterinin karanlığında kaybolmuş olmasına bağlar. Ona göre (1993, s.23) sinemaya gitmenin sosyal bir unsuru vardır. [Sinemaya gitmek] tam olarak

yalnız yapılan bir faaliyet de değildir. Aileyle, okulla, arkadaş gruplarıyla ve sevgiliyle gidilebilir. Bu nedenle sinemaya gitmenin sosyalleştiren bir niteliği de vardır. Benzer şekilde Turner da sinemanın "sosyal birleştirici/ bütünselleştirici (social integrator)" (akt. Kırel, 2012, s.30) bir rolü olduğunu vurgular. Sinemaya gitmek sadece film seyretmek için yapılan bir eylem değildir. İnsanlar daha çok bir grup aktivitesi olarak sinemaya giderler. Hauser ise sinemanın resim, heykel gibi plastik sanatlardan ve klasik müzik gibi üst kültür ürünlerinden farklı olduğunu öne sürer ve sinemanın seyirci kitlelerini sinema salonlarında buluşturan nedeni şöyle açıklar: "Bu insanlar arasındaki tek bağ sinema salonlarını doldurmaları ve yeniden kişisel biçim kazanmamış birer birey olarak, toplumun içine tekrar katılmalarıdır. Sinema seyircisinin bu karışık, mafsallanması eksik, şekilsiz bir kitle meydana getirmesine karşın tek ortak yanı, herhangi bir sınıf veya kültür çevresine ait olmamasıdır" (1984, s.420).

Sinemanın sosyal birleştirici olmasının yanı sıra da sermayenin denetimi altındaki bir sektör olduğu da hatırlanmalıdır. Özellikle zincir sinema salonlarında aynı anda onlarca, yüzlerce kopya ile vizyona giren filmler, bir pazarın ürünüdür. Arkasında büyük bir finans desteği olmadan bir filmi gerçekleştirip, kopyalarını çoğaltıp dağıtım ağı olmadan pazarlayabilmek mümkün görünmemektedir. "İzleyici bunu istiyor" yaklaşımı ile üretilen filmlerden oluşan tekelin kırılabilceği organizasyonlardan birinin de film festivalleri olduğu açıktır. Ayrıca film festivalleri izleyicisini de şekillendiren, eğiten, yetiştiren organizasyonlardır. Erkökçü, 2000'li yılların, "bir yandan popüler filmler aracılığıyla televizyonla yetişen genç kitleyi sinema salonlarına kazandırırken, diğer yandan festivaller, kültür merkezleri, ev sinemaları sinefillerin² buluşma yeri" (2009, s.152) olduğunu ifade eder.

Seyir eyleminin yukarıda da vurgulanan sosyal niteliğinin en yoğun şekilde gerçekleştiği alanların başında şüphesiz ki film festivalleri gelmektedir. Ulusal ya da uluslararası film festivalleri programlarında sinema tarihine geçmiş ve gelecek filmleri bulundurabilirler. Festival filmleri sanatsal filmleri, dünya sinemalarını ve alternatif filmleri içerdiği için festivaller dışında bu filmlere popüler film gösterimleri yapan sinemalarda ulaşmak oldukça zordur. Seyircinin bu filmlere

1 Ayrıca Lois Lumiere 1939'da Cannes'da başkanlığını kendisinin yapacağı bir festival de düzenlemeyi planlamıştı ancak savaşın sonra -1946'da- gerçekleşebildi (Cannes Film Festivali, 2017).

2 Sinefil; sinemaseverlik, sinema dostu olmak veya sinema tutkunu olmak anlamında kullanılır.

festivaller dışında erişememesi, filmlerin durumuyla karşılıklıdır. Festivaller olmasa bu filmler uluslararası arenada gösterime girme şansını elde edemezler (Öcal, 2013, s.4). Bu nedenle uluslararası film festivallerinde “[...] seyircinin tanımının artık değiştiğini ve giderek uluslararası ölçekte bir küresel seyirci haline geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz” (Kırel, 2006: 59). Festivaller ve festival izleyicisi arasında özel bir bağ olduğu söylenebilir. Giritlioğlu ve Avcıkurt (2010, s.85)’a göre; Türkiye’de çok sayıda festival ve etkinlik bulunmasına rağmen bu etkinliklerin çok az bir kısmı uluslararası düzeydedir. Film festivalleri uluslararası katılımlı gerçekleştirilmeye uygun, sinema kültürünü yaymak açısından da önemli faaliyetlerdir (Uğurlu ve Uğurlu, 2011, s.259). Festivallerin etkin olabilmesinde festival faaliyetlerinin önceden planlaması, festival programının içeriği, paydaşların desteği, izleyici ve katılımcıların memnuniyeti önemlidir.

“Bir festival programının kalitesini faaliyet çeşitliliği, finansal açıdan sponsor desteği, eşzamanlılık, tecrübe ederek kazanım sağlaması, festivalin esnekliği ve geleneksel kültür ve turizm faaliyetleri ile bağlantısı belirlemektedir. Ayrıca bir festival programının temel amacı; festivalin devamlılığını, tutunmasını ve finansal açıdan sürdürülebilirliğini sağlamak olmalıdır” (Yan vd. 2012, s.655 – 658’den akt. Gül vd. 2013, s.215).

Film Yön Derneği Başkanı Çelik (2014), Boğaziçi Sinema Derneği’nin düzenlediği “Film Festivalleri ve Türkiye’de Sinemanın Geleceği” konulu forumda festivallerin; “sinemada sadece film göstermenin ötesine geçip o ülke sinemasının, sanatının dünya ile entegrasyonundan tutun kendi ülkesindeki sinemasal sorunların dile getirildiği, çözüme yönelik yapıların masaya yatırıldığı birer merkez haline” aldığını altını çizmiştir. Aynı forumda sinema yazarı Özyurt (2014) ise Türkiye’de İstanbul Film Festivali’ni örnek göstererek film festivalinin bir ekol ve okul olma hali olduğunu ve oradan birçok yönetmen yetiştiği gibi birçok sinema yazarının da yetiştiğini, dolayısıyla festivallerin sinema ve seyirciye ciddi katkıları olduğunu ifade eder.

Bu festivallere katılan seyirci profili ile film tercihlerini öğrenmek özellikle sinema endüstrisi açısından son derece önemlidir. Güçhan’ın (1993, s.56) da vurduğu üzere “sinemanın seyircisine olan gereksinimi, onu tanımaya, eğilim ve isteklerini öğrenmeye

yönelmiştir. Filmler birer ‘ürün’ olduklarına göre, onları tüketenler için araştırma yapmanın önemi olduğu açıktır.” Bu çalışma on sekiz yıldır devam eden Uluslararası Eskişehir Film Festivali seyircisinin profilini tanımlamak ve onların film tercihlerini ve 2016 yılına ait Türkiye’deki film festivallerinin bir panoramasını ortaya koymaktadır. Türkiye’de film festivalleri ve bu festivallerden birinin izleyici profilini tanımlamak için yapılmış ender çalışmalardan biri olması çalışmanın önemini arttırmaktadır.

Festival Kavramı ve Uluslararası Film Festivalleri

Tarihi önceden belirlenmiş, belirli bir sürede ve isimde düzenlenen, gelenekselleşmiş, toplum belleğinde yer edinmiş, bir yörenin simgesi haline gelmiş, sürekliliği sağlanmış etkinlikler olarak tanımlanan (Gürsoy vd., 2004, s.171; McKercher, 2006, s.56; Küçük, 2013, s.347; Pios vd. 2014, s.119) festival kavramı “dünyada ve Türkiye’de kültürel ve sanatsal faaliyetler, fuarlar, alışveriş, sergiler, spor olayları, düzenlenen etkinlikler olarak karşımıza çıkmaktadır” (Küçük, 2013, s.14). Tanımdan da anlaşılacağı gibi, “birçok kent kendine özgü festivalleri olmakla birlikte konusu kültür ya da spor gibi alanlar olabilmektedir” (Özdemir, 2008, s.33). Ancak festivallerin farklı işlevleri de bulunmaktadır. Houghton (2001, s.39) festivallerin işlevlerini turizm, eğlence, eğitim, sosyal etkileşim, iş, ticaret ve ilham kaynağı olarak sıralamaktadır. Litvin ve Fetter (2006, s.44) da festivallerin bölgeye gelen ziyaretçi sayısını arttırdığını, ekonomik getiri sağladığını, yerel halkın gururunu arttırarak yörenin imajını geliştirdiğini ifade ederler. Küçük (2013, s.14), yerel kalkınma kavramını yerele özgü kaynakların kamu ve özel sektör iş birliği ile yörede planlı ve programlı uygulamalar sonucu mevcut durumun geliştirilerek belirlenen hedeflere ulaşılması olarak açıklarken bir yerelin kaynakları arasında doğal kaynaklar, iklim, çevre peyzaj, tarihi alanlar ticaret, spor alanlarının yanı sıra sosyo-kültürel kaynaklar, kültür sanat ve festivallerin zenginlik olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda film festivallerin yerel kalkınmaya da destek olabileceği anlaşılmaktadır. Elbette film festivalleri aynı zamanda bir çeşit turizm etkinliğidir. Yıllarca sürdürülebilen, adını duyurma şansına sahip olabilen büyük organizasyonlar önce yerel ardından da ulusal ekonomik gelire katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Festivaller yerel ekonomiyi çeşitlendi-

rip yerel halk için iş olanağı yaratabilen bir kaynak, yerel ürünlerin üretimi ve yeni turizm tesislerinin artması için teşvik, döviz sağlayabilen bir etkinlik, yaşam standartlarının iyileşmesi için fırsat, yerel vergi gelirleri yaratabilecek, çalışanların yeni beceriler geliştirmesini sağlayabileceği bir alan olarak düşünülür (Eagles vd., 2002, s.24). Çulha (2008, s.1831) festivallerin “ülkenin uluslararası piyasada tanınmasına neden olması”nın, onun en önemli niteliği olduğunun altını çizmiştir. Festivalleri izleyici sayılarını dikkate alarak beş sınıfa ayırır; **yöresel etkinlikler, küçük bölgesel etkinlikler, önemli bölgesel etkinlikler, ulusal etkinlikler, uluslararası büyük etkinlikler.**

Yöresel etkinlikleri; çeşitli müzik, tiyatro gruplarının gösterisi; resim sergileri, yöresel festivaller olarak açıklar ve “karpuz, kiraz festivali, deve güreşi, yağlı güreş organizasyonları, panayırılar vb.” olarak örneklendirir. Küçük bölgesel etkinlikler; çeşitli ticaret ve sanayi fuarları ve özel mesleki fuarlar ve sergiler olarak açıklanırken, Uluslararası İzmir Fuarı, Selanik Fuarı vb. küçük bölgesel etkinliklere örnek olarak sunulur. Mesleki fuarlara da banyo fuarı, turizm fuarı, kuyumculuk fuarı vb. örneklerini verir. Önemli bölgesel etkinlikleri; İstanbul Müzik Festivali vb. olarak açıklayan Çulha, ulusal etkinlikleri Rio Karnavalı, Cannes Film Festivali vb. örneği üzerinden tanımlar. Uluslararası büyük etkinlikler için ise “Dünya Kupası, Olimpiyat Oyunları vb.” açıklamasını yapar. Bu sınıflandırmalardan yola çıkarak bir etkinliğin ya da festivalin başına” uluslararası” kelimesinin konması ile ilgili bir sınırlandırma olmadığından yöresel etkinliklerde bile karşılaşılan bu ifadenin katılım sayısı beklentisinden ziyade farklı uluslardan ziyaretçi katılımını ifade ettiği düşünülebilir. Ulusal ya da uluslararası film festivalleri, buldukları kent ve ülkeler için ayrıcalıklı kültürel, ekonomik değer ve kazanım oluşturur ayrıca küresel bir ağına da parçasıdırlar. Festivallerin sosyo-ekonomik bir değeri vardır ve düzenlendikleri yere katma değer sağlamaktadırlar. Bu bağlamda tarihi değerler, gıda ürünleri ya da geleneklerin yaşatılması festivalleri gibi kültürel, sanatsal festivallerin de düzenlenmesi turistik bir strateji haline gelmiştir (Yıldız ve Polat, 2016, s.40).

Küresel film festival ağının ana merkezlerini büyük uluslararası film festivalleri oluşturur. En prestijli ve dünyaca ünlü büyük film festivallerinin birçoğu Avrupadadır. Venedik (1932'den beri), Melbourne (1951'den beri), Cannes (1939'da ilki düzenlenmiş,

1952'den beri düzenli), New York (1963'ten beri), Toronto (1976, TIFF), Berlin (1978'den beri düzenli, Berlinale) ve Sundance (1985'ten beri) gibi büyük festivaller³ festival ağının en önemlileri olarak kabul edilirler (Uğurlu ve Uğurlu, 2011, s.261-262). Bu festivaller aynı zamanda dünya sinemalarının görünür kılınmalarına giden yolda önemli “geçit”lerdir. Bu geçitler dünya sinemasının kültürel meşruluğunu temin eder (Marijke'den akt. Öcal, 2013, s.4). Uluslararası film festivalleri Batı-dışı ulusal sinemalara yapım şansı tanımak adına destek sağlarlar. Festivaller 1980'lerle ortak yapımlara yöneltecek pazarları açmışlar ve bu on yılın sonlarından itibaren de festival fonlarını ‘gelişmekte olan ülke’ sinemalarına sunmuşlardır. Yerel yapımcılar, senaryo geliştirme aşamasından başlayarak yapımın çeşitli merhalelerinde fonlardan yararlanabilmektedir. Ekonomik gelişmişliğini yani zenginliğini paylaşarak paylaşan Batı, teknolojisini, bilgisini, demokrasisini fonlarla destekledikleri film yapımcılarına, kültürel ve sanatsal üretimlerine açmaktadır. Senaryo geliştirme aşamasından başlayarak alınabilen desteklerin sadece filmlerin üretilmesine fayda sağlamakla kalmamaktadır. Fon alan filmler özellikle fon sağlayan kurumun ülkesine bağlı ortak yapımlara yöneltilmekte, çeşitli yapım aşamalarında ekip, ekipmanla filmin yapımına müdahil olunmaktadır. Ulusal filmlere sağlanan bu desteklerin organize destek projeleri yürüten kaynak sahiplerine de getirisi olması normal olarak değerlendirilebilir. Ortaya çıkan anlatıların yenilikçi, deneysel, kültürel farklılıkları Hubert Bals'ın deyimiyle “sinematografinin geleceğinin Avrupa ya da ABD'de değil de daha ziyade az bilinen film kültürlerinde” olması, pazara ve kültür endüstrisine katkı sağlamaktadır. Üretim sürecinin çeşitli aşamalarında pay alınmasını sağlayan (görüntü, ses, efekt, kurgu vb. yapım ve yapım sonrasında) Batı'nın insan iş gücünün ve teknolojilerinin de kullanılması şartı pazara katkı sağlamaktadır (Öcal, 2013, s.5).

Festivallerle İlgili Akademik Çalışmalar ve Türkiye'deki Uluslararası Film Festivalleri

Getz (2010, s.1-5) “The Nature and Scope of Festival Studies” adlı çalışmasında İngilizce yazılmış hakemli dergilerde yaptığı tarama araştırması ile festivallerle ilgili 423 makale bulunduğunu ifade etmiştir. Bunla-

3 Tarihçeleri ile ayrıntılı ilgili bilgi festivallerin resmî web sitelerinin tarihçe bölümünden alınabilir.

rı festivallerin toplum ve kültüre olan etkisi, festival turizmi ve festival yönetimi başlıkları altında sınıflandırmıştır. Getz'in çalışmasından yola çıkarak taranan 423 makalede doğrudan film festivali ile ilgili 6 çalışma olduğu görülmüştür. Gamson (1996), Frohlick (2005), Evans (2007), Kim ve Hong (2007), Frost (2008)'un çalışmalarında film festivalleri dolaylı olarak ele alınmıştır. Grunwell ve Ha (2008)'nin çalışması ise film festivallerinin başarısı ile ilgili ampirik bir çalışmadır. Öte yandan film festivalleri araştırma sosyal medya ağının (www.filmfestivalresearch.org) 2015 yılında listelediği yukarıda sayılanların dışında çoğu 2009 yılından sonra yapılmış 30 İngilizce yayın bulunmaktadır. Bu çalışmalar içinde bulunan Wallin vd. (2013)'nin çalışması ise festivalin sürdürülebilirliğini konu edinmekte, Kanada'da küçük bir kent festivalini örneklem olarak incelemektedir. Bütün bu araştırmalar içinde, Türkiye'deki film festivalleri ile ilgili yapılmış İngilizce yayından bahsedilmediği görülmüştür.

Türkiye'de yapılan akademik çalışmalarda festivaller konusu çeşitli anahtar kelimelerle ve çeşitli veri tabanlarında araştırıldığında; Giritlioğlu ve Avcıkurt (2010); Giritlioğlu vd. (2015); gibi araştırmacıların çalışmalarına bakarak halk oyunları (Uzunka-ya, 2009); yöresel mutfak kültürü (Şengül ve Genç, 2016) bağlamında turizm kapsamında, halkla ilişkiler araştırmalarında (Ferah ve Gülay, 2015) veya festival katılımcılarının algılarına yönelik (Yıldız ve Polat, 2016) olarak ele alındığı anlaşılmıştır. Yıldız ve Polat'ın yaptığı çalışma kapsamında katılımcıların Eskişehir'de düzenlenen festivallerin etkinliklerine yönelik algıların dağılımı çalışmasına göre; festivaller yerel halk için eğlence fırsatlarını, kentte bulunan ziyaretçi sayısını, yerel halkın kentleriyle duydukları gururu arttırmış, yerel halka bulunduğu toplum dışından yeni insanlarla tanışma fırsatı sağlamış, kentin ünü artmıştır. Öte yandan olumsuz etkilerini de saptamışlardır. Ortalamaları dikkate alarak daha çok olumsuz algılanan ifadelerle göre; festivaller süresince toplumdaki suç oranı artmış, aşırı kalabalık yerel yönetimlerin hizmetlerini aksatmış, festival süresince çevre kirliliği ve gürültü düzeyi artmıştır (2016, s.47). Bu ifadelerin film festivali dışındaki diğer festivalleri de kapsadığı hatırlanmalıdır. Fida Film'in 1994 yılında yaptığı araştırma İstanbul Film Festivali'nin izleyici profilini ortaya koymaktadır (Erkılıç, 2009, s.153). Altıntaş'ın (2009) İngilizce basılmış kitap içinde yer

alan makalesi Antalya Film Festivali'nin yerel halka etkisini ele almaktadır. Uğurlu ve Uğurlu'nun (2011) makalesi Uluslararası Eskişehir Film Festivali izleyici araştırması üzerine yoğunlaşmakta, Polat vd.'nin (2013) çalışması kent kimliği kapsamında Altın Saffran Film Festivalini konu edinmektedir. Elkatmış'ın (2015) derlediği "Film Festivalleri ve Türkiye'de Sinemanın Geleceği" adlı çalışma ise bu konuda yapılan forumun deşifresidir. YÖK Tez Merkezi tarandığında "festival" anahtar kelimesine ilişkin 74 adet tez bulunmaktadır. Ancak bunlardan 5 tanesi (Ekin, 2011; Akari, 2016; Öcal, 2013; Batık, 2008; Yıldırım, 1990) film festivalleri ile ilgili olmakla birlikte sadece biri (Akari, 2016) festival özelinde, Gezici Filmmor Kadın Filmleri Festivali'ni kapsayan bir çalışmadır. Görüldüğü gibi Türkiye'de ve dünyada film festivalleri üzerine yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır.

Türkiye'deki Ulusal ve Uluslararası Film Festivalleri

Uluslararası Film Yapımcıları Birliği Federasyonu (FIAPF; International Federation of Film Producers Associations) uluslararası film festivali düzenlenmesinden de sorumludur. Federasyonu 27 ülkeden 30 üye dernek oluşturmaktadır. FIAPF resmi olarak tanıdığı film festivallerini dört sınıfta toplamaktadır; **yarışmalı film festivalleri, özel alan yarışmalı film festivalleri, yarışmalı olmayan film festivalleri, belgesel ve kısa film festivalleri**. Uluslararası Antalya Altın Portakal Film Festivali ve Uluslararası İstanbul Film Festivali; özel alan yarışmalı film festivalleri içinde yer almaktadır (FIAPF, 2017). Bu organizasyona Türkiye'den iki uluslararası festivalin akredite olduğu görülmüştür. Türk Akreditasyon Kurumu'na göre akreditasyon; "uygunluk değerlendirme kuruluşlarınca gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda düzenledikleri uygunluk teyit belgelerinin güvenilirliğini ve geçerliliğini desteklemek amacıyla oluşturulmuş bir kalite altyapısı" olarak tanımlanmaktadır (TÜRKAK, 2017). Belirli aralıklarla da yenilenmesi gereken akreditasyon, uluslararası ölçütler dünya genelinde kabul gören gereklilikler esas alınarak gerçekleştirilmektedir. Ancak akredite olmak etkin ve sürdürülebilir bir festival olma garantisi ya da yeterliliği değildir. Türkiye'de uluslararası film festivalleri ulusal sinemalara maddi ya da teknik anlamada yardım edebilecek yeterli kaynağa sahip değildir. Hatta bir kısmı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema

Genel Müdürlüğü⁴ fonundan destek almaktadır. Sinema eserlerinin seyircilere ulaşmasını sağlamak ve sanat bilincini yükseltmek gibi bir görevi olduğundan 2011 yılından beri bazı festivallere maddi katkıda bulunmaktadır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema Genel Müdürlüğü internet sayfasında Türkiye'de 11 film uluslararası film festivali olduğunu belirtmiştir. Bunlar; Ankara Uluslararası Film Festivali, Uluslararası Antalya Altın Portakal Film Festivali (2015 yılından itibaren Uluslararası Antalya Film Festivali adıyla düzenlenmeye başladı), Uluslararası İstanbul Film Festivali, Randevu İstanbul Film Festivali, Gezici Festival, !f İstanbul Uluslararası Bağımsız Filmler Festivali, Bursa İpekyolu Film Festivali, Uçan Süpürge Uluslararası Kadın Filmleri Festivali, Malatya Uluslararası Film Festivali, Uluslararası Gezici Filmmor Kadın Filmleri Festivali ve SineMASAL Açık Hava Sinema Festivali'dir. Bursa İpekyolu Film Festivali, 2006-2009 yılları arasında sadece üç kez düzenlenmiştir. Malatya Uluslararası Film Festivali (MUFF) de 2016 yılında gerçekleştirilememiştir. Festival Komitesi, 04-10 Kasım 2016 tarihleri arasında 7.sini düzenleyeceğini duyurduğu festivalin "Türkiye'de yaşanan olağanüstü durumlar ve festivalin kurumsal bir yapıya dönüştürülmemesinden dolayı" ileri bir tarihe ertelenmesinin kararlaştırıldığını duyurmuştur (malatya.gov.tr, 2017). Gezici Festival, SineMASAL Açık Hava Sinema Festivali ise uluslararası ibaresi taşımamaktadır. Öte yandan Uluslararası Adana (Altın Koza) Film Festivali, Uluslararası Kar Film Festivali ve Uluslararası Eskişehir Film Festivali gibi on yıldan uzun süredir gerçekleştirilen film festivallerinin bu liste içinde yer almadığı görülmüştür.

Bu çalışma için 2016 yılında Türkiye'de düzenlenmiş olan film festivallerine ulaşmak amacıyla İnternette çeşitli anahtar kelimeler girilerek bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma sonucunda (kısa film

festivalleri, gezici film festivali, belgesel festivali, düzenleyen kurum/kuruluş vb. konularda ayırım yapılmaksızın) ulaşılan film festivali sayısı 81'dir. Bütün film festivaller listelendikten sonra bunlar bazı başlıklar altında toplanarak sınıflandırıldığında belgesel, gezici, kısa ve üniversiteler tarafından düzenlenen festivaller de dahil toplam 44 uluslararası film festivali olduğu sonucuna varılmıştır. Ulusal film festivali sayısı ise (kısa film festivalleri ve üniversiteler tarafından düzenlenenler de dahil olmak üzere) toplam 37'dir.

Türkiye'de 2016 yılında düzenlenen ulusal film festivali (üniversiteler tarafından organize edilen ulusal festivaller hariç) sayısı ise 27'dir. Bu festivallerden 3'ü (Akbank Kısa Film Festivali, Karaköy Kısa Film Günleri ve Manastre Kısa Film Günleri) kısa film festivalidir. Tablo 1'de yer alan festivallerden Gezici Festival, 22 yıllık bir geçmişe sahiptir. 10 yıldan daha uzun süre devam eden diğer üç festival ise Akbank Kısa Film Festivali, Dağ Filmleri Festivali ve Köyceğiz Kaunos Altın Aslan Türk Filmleri Festivali'dir. 2016 yılında ilk kez düzenlenen ulusal nitelikli film festival sayısı ise 8'dir. Bu festivaller; Adalet ve Direniş Filmleri Festivali, Bursa Fantastik Filmler Festivali, Çalı Köy Filmleri Festivali, Çocukça Film Festivali, Göbeklitepe Film Festivali, Kuir Belgesel Gösterimleri, Maltepe Belediyesi Sinema Belgesel Film Şenliği ve Manastre Kısa Film Günleri'dir.

Türkiye'de 2016 yılında üniversiteler tarafından düzenlenen ulusal film festivali sayısı 10'dur (Tablo 3.). 2016 yılında Marmara İletişim Kısa Film Festivali, Marmara Üniversitesi tarafından 13. kez düzenlenirken; Palto Film Günleri ise Anadolu Üniversitesi tarafından 10. kez düzenlenmiştir. Afyon Kocatepe Üniversitesi tarafından düzenlenen Kocatepe Öğrenci Filmleri Festivali ise ilk kez 2016 yılında izleyicisiyle buluşmuştur.

Üniversitelerin düzenledikleri dışında kalan yukarıdaki festivallerden 8'i kısa film 4'ü belgesel film festivalidir. 16'sı on yıl veya çok daha uzun süredir düzenlenmeye devam etmektedir. Buna karşın 22 festival on yıldan kısa bir süredir düzenlenmektedir bunlardan 8'i 2016 yılında Türkiye'de ilk kez düzenlenen uluslararası film festivalidir. Türkiye'de üniversiteler tarafından da uluslararası film festivalleri düzenlenmektedir.

4 Sinema Genel Müdürlüğü; 02.11. 2011 tarih ve 622 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kültür ve Turizm Bakanlığının bir ana hizmet birimidir. "Görevi; Ulusal sinema eserlerinin yaygın olarak izleyiciye ulaştırılmasını sağlamak ve sanat bilincini yükseltmek yönünde politikalar üretmek, bu amaca hizmet eden projeleri desteklemek, nitelikli eser üretimini teşvik etmek, kültür mirasımızın gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak ve uluslararası boyutta Türk sinemasının yerini ve rolünü güçlendirmek." <https://www.turkiye.gov.tr/sinema-genel-mudurlugu>, son erişim. 18.01. 2017

Tablo 1. Ulusal Film Festivalleri

Yıl	Türkiye'deki Ulusal Film Festivalleri (Üniversiteler tarafından düzenlenen)
22.	Gezici Festival
12.	Akbank Kısa Film Festivali
11.	Dağ Filmleri Festivali
11.	Köyceğiz Kaunos Altın Aslan Türk Filmleri Festivali
9.	Documentarist İstanbul Belgesel Günleri
9.	Sürdürülebilir Yaşam Film Festivali
8.	Hangi İnsan Hakları? Film Festivali
7.	Balıkesir Sinema Günleri
6.	Bodrum Türk Filmleri Haftası
5.	Bursa Kadın Filmleri Festivali
5.	Fantasturka Türk İşi Fantastik Film Festivali
5.	Pembe Hayat Kuirfest
4.	Ankara Engelsiz Filmler Festivali
4.	Filmamed Belgesel Film Festivali
3.	Axtamara Van Film Günleri
3.	Deniz Filmleri Festivali
3.	Sinema Dans Ankara-Dans Filmleri Festivali
2.	Bursa Engelsiz Film Festivali
2.	Karaköy Kısa Film Günleri
1.	Adalet ve Direniş Filmleri Festivali
1.	Bursa Fantastik Filmler Festivali
1.	Çalı Köy Filmleri Festivali
1.	Çocukça Film Festivali
1.	Göbeklitepe Film Festivali
1.	Kuir Belgesel Gösterimleri
1.	Maltepe Belediyesi Sinema Belgesel Film Şenliği
1.	Manastre Kısa Film Günleri

Tablo 2. Üniversiteler Tarafından Düzenlenen Ulusal Film Festivalleri

Yıl	Üniversiteler Tarafından Düzenlenen Ulusal Film Festivalleri	Üniversite
13.	Marmara İletişim Kısa Film Festivali	Marmara
10.	Palto Film Günleri	Anadolu
9.	Ege Belgesel Film Günleri	Ege
9.	Sinepark Kısa Tür Filmi Festivali	Hacettepe
6.	Hacettepe Üniversitesi Belgesel Haftası	Hacettepe
5.	Bizim Filmler Festivali	İstanbul
3.	Uşak Kanatlı Denizati Kısa Film Festivali	Uşak
2.	Akdeniz Belgesel Film Günleri	Akdeniz
2.	Altın Baklava Film Festivali	Hasan Kalyoncu
1.	Kocatepe Öğrenci Filmleri Festivali	Afyon

Tablo 3. Uluslararası Film Festivalleri

Yıl	Uluslararası Film Festivalleri
53.	Uluslararası Antalya Film Festivali
35.	Uluslararası İstanbul Film Festivali
28.	Uluslararası İstanbul Kısa Film Festivali
27.	Uluslararası Ankara Film Festivali
23.	Uluslararası Adana Altın Koza Film Festivali
19.	Uluslararası Randevu İstanbul Film Festivali
19.	Uluslararası Uçan Süpürge Kadın Filmleri Festivali
17.	Uluslararası İzmir Kısa Film Festivali
17.	Uluslararası Safranbolu Belgesel Film Festivali
15.	Uluslararası Gezici Filmmor Kadın Filmleri Festivali
15.	Uluslararası !F İstanbul Bağımsız Filmler Festivali
14.	Uluslararası İstanbul Çevre Kısa Film Festivali
11.	Uluslararası Crossroads Kısa Film Festivali
11.	Uluslararası İşçi Filmleri Festivali
10.	Uluslararası İkinci El Kısa Film Festivali
10.	Uluslararası İstanbul Mimarlık ve Kent Filmleri Festivali
9.	Uluslararası Çayda Çıra Film ve Sanat Festivali
7.	Uluslararası İnsan Hakları Belgesel Film Günleri
7.	Uluslararası Barikat Film Festivali
6.	Uluslararası Gençlik Filmleri Festivali
5.	Uluslararası Çocuk Hakları Kısa Film Festivali
5.	Uluslararası Van Gölü Film Festivali
5.	Uluslararası Tekirdağ Fotoğraf ve Belgesel Festivali
4.	Uluslararası Altın Çınar Film Festivali
4.	Uluslararası Canlandırıcılar Festivali
4.	Uluslararası Boğaziçi Film Festivali
3.	Uluslararası Bozcaada Ekolojik Belgesel Festivali
2.	Uluslararası Edirne Film Festivali
2.	Uluslararası Marmaris Kısa Film Festivali
1.	Uluslararası Antalya Film Günleri
1.	Coğrafyalararası Anarşist Kısa Film Festivali
1.	Uluslararası İstanbul Turizm Filmleri Festivali
1.	Uluslararası Kan Film Festivali
1.	Türk Dünyası Belgesel Film Festivali
1.	Uluslararası Alanya Kristal Kale Film Festivali
1.	Uluslararası Eskişehir Kısa Film Festivali
1.	Uluslararası Kuşadası Film Festivali

Tablo 4. Üniversiteler Tarafından Düzenlenen Uluslararası Film Festivalleri

Yıl	Üniversiteler Tarafından Düzenlenen Uluslararası Film Festivalleri	Üniversite
18.	Uluslararası Eskişehir Film Festivali	Anadolu
16.	Kısaca Uluslararası Öğrenci Filmleri Festivali	Selçuk
12.	Uluslararası Kar Film Festivali	Erzurum
9.	Uluslararası İnönü Üniversitesi Kısa Film Festivali	İnönü
6.	Uluslararası Gençlik Filmleri Festivali	İstanbul
6.	Uluslararası Suç ve Ceza Film Festivali	İstanbul
3.	Uluslararası Contact Öğrenci Filmleri Festivali	Yaşar

Türkiye’de 2016 yılında üniversiteler tarafından düzenlenen uluslararası film festivali sayısı 7’dir (Tablo 4). Bunların 2’si kısa film festivalidir. Bu festivallerden en uzun süre düzenlenmiş olanı, Uluslararası Eskişehir Film Festivali’dir. Anadolu Üniversitesi tarafından düzenlenen bu festival, 2016 yılında 18. kez izleyicisiyle buluşmuştur. Ardından Selçuk Üniversitesi tarafından 16 kez düzenlenmiş olan Kısaca Uluslararası Öğrenci Filmleri Festivali gelmektedir. Uluslararası Kar Film Festivali 12 kez, Uluslararası İnönü Üniversitesi Kısa Film Festivali 9 kez, Uluslararası Gençlik Filmleri Festivali 6 kez ve Uluslararası Suç ve Ceza Film Festivali 6 kez düzenlenmiştir. Bir üniversite tarafından düzenlenen en genç festival ise Yaşar Üniversitesi tarafından 2016 yılında 3. kez düzenlenmiş olan Uluslararası Contact Öğrenci Filmleri Festivali’dir.

Uluslararası Eskişehir Film Festivali

Uluslararası Eskişehir Film Festivali, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının da desteği ile Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi tarafından düzenlenmektedir. Festival komitesinin çoğunluğu, Sinema ve Televizyon Bölümü öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Festival ilk kez 1998 yılında “Sinema Günleri” adı ile düzenlenmiştir. 2007 yılında Uluslararası Eskişehir Film Festivali adı ile düzenlenmiştir. 2016 yılının Mayıs ayında 18. kez izleyicisiyle buluşmuştur. Bu etkinlikte sinema ve televizyon bölümü öğrencileri, sinema camiasının paydaşları ile bir araya gelmektedir. Festival öğrencilerin iletişim ve sinema televizyon alanında kendilerini geliştirmeleri için zemin sunmaktadır. Film üretiminin senaryo, görüntü, oyuncu, ışık, kamera vb. birçok alanından akademik veya sektör deneyimine sahip Türkiye’den ve diğer ülkelerden gelen katılımcılar, bu alana ilgi duyan kişilerle de atölye çalışmaları, söyleşiler ile hitap etmektedir. Halka açık olan Uluslararası Eskişehir Film Festivali öncelikle Anadolu Üniversitesi, ardından Eskişehir ve çevre illere yayılan bir halka içinde etkin olması fikri ve beklentisi ile düzenlenmektedir.

Yöntem

Bilet satış rakamları izleyici sayısını verdiği için bir önceki yıla ait Uluslararası Eskişehir Film Festivali bilet satış rakamları üzerinden araştırma evreni belirlenmiştir. Sekaran’ın (2003: 294) örnekleme çer-

çevesinin ve örnek büyüklüğünün belirlenmesi için “belirli evrenler için kabul edilebilir örnek büyüklükleri” tablosundan yararlanılarak uygulanması gerekli anket sayısı belirlenmiş, 20 kişi ile ön testi yapılmış ve 250 festival katılımcısına anket uygulanarak izleyici profili tanımlanmaya çalışılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Demografik Veriler

Bu bölümde festival katılımcısının cinsiyetini, yaşını, gelir düzeyini ve öğrenim durumunu öğrenmek amacıyla sorulan sorulara ilişkin elde edilen bulgular yorumlanmaktadır.

İzleyicinin Cinsiyeti

Tablo 5. İzleyicinin Cinsiyeti

İzleyicinin Cinsiyeti	Sıklık	Yüzde
Kadın	139	55,6
Erkek	111	44,4
TOPLAM	250	100

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin tamamı cinsiyet sorusunu yanıtlamışlardır. Buna göre katılımcıların %56’sı kadın iken, %44’ü erkektir. Örneklemede, kadınların erkeklere oranla, %12’lik bir farkla festivale daha fazla ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır.

İzleyicinin Yaşı

Tablo 6. İzleyicinin Yaşı

Doğum Tarihi (Yaş)	Sıklık	Yüzde
1990-1994 (26-22)	95	38
1995-1999 (21-17)	80	32
1985-1989 (31-27)	25	10
1980-1984 (36-32)	14	5,6
1970-1974 (46-42)	10	4
1965-1969 (51-47)	8	3,2
1975-1979 (41-37)	7	2,8
2000-2004 (16-12)	7	2,8
1955-1959 (61-57)	2	0,8
1960-1964 (56-52)	2	0,8
TOPLAM	250	100

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %38’i 26-22 yaş grubundadır. Bu veri, izleyicilerin çoğunlukla gençlerden oluştuğunu göstermektedir. Bunu

%32 ile 21-17 yaş grubu izlerken, ardından %10 ile 31-27 yaş arası izleyiciler gelmektedir. 37 yaş ve üzerindeki izleyicilerin toplam oranı %12 iken, 16-12 yaş grubunun oranı %3'tür.

Eğitim Durumu

Tablo 7. İzleyicinin Eğitim Durumu

Eğitim Durumu	Sıklık	Yüzde
Lise	160	64
Lisans	37	14,8
Ortaokul	19	7,6
Doktora	17	6,8
Yüksek Lisans	15	6
Okul bitirmemiş	2	0,8
TOPLAM	250	100

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %64'ünün en son bitirdiği eğitim/öğretim programının lise olduğu görülmektedir. Bu durumda söz konusu bu izleyicilerin ya önlisans/lisans öğrenimlerini sürdürdükleri ya da liseden sonra öğrenimlerine devam etmedikleri söylenebilir. Çalışmaya katılan festival izleyici kitlesinin %15'i ise bir lisans programından mezundur. Ayrıca izleyicilerin %8'i orta okul eğitimi, %7'si doktora, %6'sı yüksek lisans eğitimi görmüştür. Festival anket çalışmasına katılan izleyicilerden 2 kişi (%1) herhangi bir eğitim/öğrenim almadığını belirtmiştir.

İzleyicinin Mesleği

Tablo 8. İzleyicinin Meslek Durumu

Meslek	Sıklık	Yüzde
Öğrenci	188	75,2
Öğretim Üyesi	25	10
Diğer	16	6,4
Öğretmen	5	2
Mühendis	4	1,6
Emekli	4	1,6
Memur	3	1,2
Oyuncu	1	0,4
Tasarımcı	1	0,4
Serbest	1	0,4
Ressam	1	0,4
İşletmeci	1	0,4
TOPLAM	250	100

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %75'i öğrenci, %10'u da öğretim üyesidir. Geri kalan meslek gruplarının toplam oranı ise %15'tir. Bu mesleklerin öğretmen, mühendis, emekli, memur, oyuncu, tasarımcı, serbest, ressam ve işletmeci olduğu görülmüştür. Mesleğini "diğer" olarak belirtmiş olan izleyici oranı ise %16'dır. Buna göre festival izleyici kitlesinin büyük bir bölümünü öğrenciler oluşturmaktadır.

Gelir Durumu

Tablo 9. Gelir Durumu

Aylık Gelir	Sıklık	Yüzde
501-1000	86	34,4
0-500	50	20
2501-üstü	48	19,2
1001-1500	36	14,4
Yanıt yok	16	6,4
1501-2000	12	4,8
2001-2500	2	0,8
TOPLAM	250	100

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %34'ü 501-1000 TL gelir grubundan, %20'si de 0-500 TL gelir grubundandır. Festival izleyici anketinin yapıldığı tarihte asgari ücret net 1300 TL'dir. Buna göre araştırmaya katılanların %54'ünün gelir seviyesi, asgari ücret düzeyinin altındadır. Ancak bu grubun yüksek olmasının nedeni, araştırmaya katılan izleyici kitlesinin büyük kısmını öğrencilerin oluşturmasıdır. Katılımcıların %14'ünün gelir seviyesi yaklaşık olarak asgari ücret düzeyinde iken, %20'sinin geliri ise 2501 TL ve üzerindedir.

Festival Katılımcısının Film İzleme Alışkanlığı

Bu bölümde festival izleyicisinin sinemaya gitme alışkanlığı ve festivalin son iki yılında izlediği film sayılarına ait veriler yorumlanmaktadır.

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %43'ünün ayda 1 kez, %16'sının 3-4 ayda 1 kez ve %5'inin de yılda bir-iki kez sinemaya gittiği anlaşılmaktadır. Sinemaya haftada bir kez gidenlerin oranı %14, ayda birden fazla kez gidenlerin oranı %12'dir. Haftada birden fazla kez sinemaya giden festival izleyicisinin oranı ise %8'dir. Bu durumda haftada en

Tablo 10. Sinemaya Gitme Sıklığı

Sinemaya Gitme Sıklığı	Sıklık	Yüzde
Ayda 1	109	43,6
3-4 Ayda 1	41	16,4
Haftada 1	35	14
Ayda 1'den Fazla	30	12
Haftada 1'den Fazla	20	8
Yılda 1-2 Defa	13	5,2
Hiç Gitmedim	2	0,8
TOPLAM	250	100

az bir kez sinemaya gidenler, araştırmaya katılanların %22'sini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, sinemaya gitmenin gündelik yaşamlarının bir parçası olanlar, araştırmaya katılan festival izleyicisinin $\frac{1}{4}$ 'ünü oluşturmaktadır.

2015 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %29'u, 2015 yılında düzenlenen Eskişehir Film Festivali'nde

hiç film izlemediğini belirtmiştir. Diğer bir deyişle, 2016 yılında Uluslararası Eskişehir Film Festivali ile tanışan yeni bir kitle söz konusudur. 2015 yılındaki festivalde 3-4 film izleyenlerin oranı %23, 5-10 film izleyenlerin oranı ise %21'dir. 11'den fazla film izleyenlerin oranı %8 iken, 1-2 film izleyenlerin oranı %19'dur. Buna göre, 2016 yılında düzenlenen Eskişehir Film Festivali'ne katılan izleyici kitlesinin %71'i 2015 yılında da festivale katılmıştır.

Tablo 11. Sinemaya Gitme Sıklığı

2015 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı	Sıklık	Yüzde
Hiç İzlemedim	73	29,2
3-4 Film	57	22,8
5-10 Film	53	21,2
1-2 Film	48	19,2
11'den fazla	19	7,6
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı

Tablo 12'de görüldüğü üzere araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin %44'ü, 2016 yılında düzenlenen Eskişehir Film Festivali'nde 4-7 film izlediğini

belirtmiştir. Üçten az film izleyenlerin oranı ile 8-12 film izleyenlerin oranı birbirine eşittir. Festivalde 13-20 film izleyenlerin oranı %4, 20'den fazla film izleyenlerin oranı ise %3'dir.

Tablo 12. İzleyicilerin 2016 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı

2016 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı	Sıklık	Yüzde
4-7 Film	111	44,4
3'ten az	61	24,4
8-12 Film	61	24,4
13-20 Film	10	4
20'den fazla	7	2,8
TOPLAM	250	100

İzleyicilerin Bölüm Tercihleri ve Ölçütleri

Bu bölümde araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin festivalde en çok tercih ettiği bölüm ile film tercih etme ölçütlerine dair verilere yer verilmiştir.

2016 Yılında Festivalde Birinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin ilk üç bölümden ilk tercihleri %41'lik oranla "Dünya Festivallerinden" bölümü iken, ikinci tercihleri %34 ile

"Türk Sineması 2015-16" bölümleri olduğu görülmektedir. "Sinema Tarihinin Unutulmazları" %11'lik oranla üçüncü sırada yer alırken, "Gece Yarısı Sineması" %4'lük oranla dördüncü sırada yer almaktadır. "Canlandırma Filmleri" ile "Kısa Filmler" yaklaşık %3'lük bir oranla aynı sırada yer almaktadır. "Hayatımız Belgesel" %2, "Dünya Sinemasının Genç Yıldızları" %1, "Engelli Farkındalık" %0,4 oranında tercih edilmiştir.

Tablo 13. 2016 Yılında Festivalde Birinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde Tercih Edilen Birinci Bölüm	Sıklık	Yüzde
Dünya Festivallerinden	103	41,2
Türk Sineması 2015-16	84	33,6
Sinema Tarihinin Unutulmazları	28	11,2
Gece Yarısı Sineması	10	4
Canlandırma Filmleri	7	2,8
Kısa Filmler	7	2,8
Hayatımız Belgesel	6	2,4
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	3	1,2
Engelli Farkındalık	1	0,4
Yanıt yok	1	0,4
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde İkinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin ilk üç bölümden ikinci tercihlerinin başında %25'lik bir oranla "Dünya Festivallerinden" bölümünün geldiği görülmektedir. İkinci sırada %21 oranla "Sinema Tarihinin Unutulmazları", üçüncü sırada ise %15 oranla "Türk Sineması 2015-16" bölümü gelmektedir. Bu sıralamayı, "Gece Yarısı Sineması" %11, "Hayatımız Belgesel" %6, "Kısa Filmler" %6, "Canlandırma Filmleri" %5 ve "Engelli Farkındalık" %2 oranla takip etmektedir.

rihinin Unutulmazları", üçüncü sırada ise %15 oranla "Türk Sineması 2015-16" bölümü gelmektedir. Bu sıralamayı, "Gece Yarısı Sineması" %11, "Hayatımız Belgesel" %6, "Kısa Filmler" %6, "Canlandırma Filmleri" %5 ve "Engelli Farkındalık" %2 oranla takip etmektedir.

Tablo 14. 2016 Yılında Festivalde İkinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde Tercih Edilen İkinci Bölüm	Sıklık	Yüzde
Dünya Festivallerinden	62	24,8
Sinema Tarihinin Unutulmazları	52	20,8
Türk Sineması 2015-16	38	15,2
Gece Yarısı Sineması	27	10,8
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	19	7,6
Hayatımız Belgesel	16	6,4
Kısa Filmler	15	6
Canlandırma Filmleri	13	5,2
Engelli Farkındalık	4	1,6
Yanıt yok	4	1,6
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde Üçüncü Sırada Tercih Edilen Bölüm

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin ilk üç bölümden üçüncü tercihlerine verdikleri cevapların başında %21'lik bir oranla "Sinema Tarihinin Unutulmazları" bölümü olduğu görülmektedir. Ardından "Gece Yarısı Sineması" ve "Dünya Sinemasının Genç Yıldızları" bölümleri %15 oranla aynı sırada

yer almaktadır. "Kısa Filmler" %13 oranla dördüncü, "Dünya Festivallerinden" bölümü ise %10 oranla beşinci sırada yer almaktadır. Bu sıralamayı "Türk Sineması 2015-16" %8, "Hayatımız Belgesel" %7, "Engelli Farkındalık" %5 ve "Canlandırma Filmler" %3 oranla takip etmektedir. Araştırmaya katılanların %3'ü bu soruya yanıt vermemiştir.

Tablo 15. 2016 Yılında Festivalde Üçüncü Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde Tercih Edilen Üçüncü Bölüm	Sıklık	Yüzde
Sinema Tarihinin Unutulmazları	53	21,2
Gece Yarısı Sineması	37	14,8
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	37	14,8
Kısa Filmler	33	13,2
Dünya Festivallerinden	25	10
Türk Sineması 2015-16	19	7,6
Hayatımız Belgesel	18	7,2
Engelli Farkındalık	12	4,8
Canlandırma Filmleri	8	3,2
Yanıt yok	8	3,2
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen Birinci Ölçüt

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin %47'si festivalde film tercihi belirleyen birinci ölçütün "Konularına Göre" olduğunu belirtmişlerdir. İzleyicilerin ikinci ölçütü ise %21'lik oranla "Yönetmenine Göre"

film tercihi olurken, %8'inin tercihi filmlerin "Türüne Göre" belirlemektedir. Ardından "Aldığı Ödüllere Göre" %6, "Rastlantısal" %6, "Festival Kitapçığına Göre" %6, "Vizyonda Kaçırılan Filmler" %2, "Eleştirmen Görüşüne Göre" %2 ve "Ülkesine Göre" %1'lik bir oran gelmektedir.

Tablo 16. 2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen Birinci Ölçüt

Festivalde Film Tercihi Ölçütü	Sıklık	Yüzde
Konularına Göre	118	47,2
Yönetmenine Göre	52	20,8
Türüne Göre	21	8,4
Aldığı Ödüllere Göre	15	6
Rastlantısal	15	6
Festival Kitapçığına Göre	14	5,6
Vizyonda Kaçırılan Filmler	6	2,4
Eleştirmen Görüşüne Göre	5	2
Ülkesine Göre	3	1,2
Yanıt Yok	1	0,4
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen İkinci Ölçüt

Araştırmaya katılan festival izleyici kitlesinin festivalde film tercihini belirleyen ikinci ölçüt, %25'lik oranla "Yönetmenine Göre" yapılan film tercihidir. Festival izleyicisinin ikinci ölçütü %21 oranla "Türüne Göre", üçüncü ölçütü ise %16 oranla "Konularına Göre" film

seçimidir. Dördüncü ölçüt %11 oranla "Aldığı Ödüllere Göre" iken, bu soruya yanıt vermeyenlerin oranı %6'dır. Film tercihini "Festival Kitapçığına Göre" yapanların oranı %5, "Ülkesine Göre" yapanların oranı %5, "Vizyonda Kaçırılan Filmlere Göre" yapanların oranı %3,2 ve "Rastlantısal" olarak yapanların oranının ise %2 olduğu görülmektedir.

Tablo 17. 2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen İkinci Ölçüt

Festivalde Film Tercihi Ölçütü	Sıklık	Yüzde
Yönetmenine Göre	63	25,2
Türüne Göre	52	20,8
Konularına Göre	41	16,4
Aldığı Ödüllere Göre	27	10,8
Eleştirmen Görüşlerine Göre	15	6
Yanıt Yok	15	6
Festival Kitapçığına Göre	13	5,2
Ülkesine Göre	12	4,8
Vizyonda Kaçırılan Filmlere Göre	8	3,2
Rastlantısal	4	1,6
TOPLAM	250	100

2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen Üçüncü Ölçüt

Araştırmaya katılan festival izleyicisi kitlesinin festivalde film tercihini belirleyen üçüncü ölçüt, %18 oranla "Türüne Göre" yapılan film tercihidir. İkinci sırada %15'lik oranla "Aldığı Ödüllere" göre film tercihi yapanlar yer alırken, %12'lik oranla "Eleştirmen

Görüşlerine Göre" film tercihi yapan izleyiciler yer almaktadır. Bu soruya yanıt vermeyenlerin oranı ise yaklaşık olarak %10'dur. Ardından "Festival Kitapçığına Göre" ve "Konularına Göre" tercih yapanların oranı %9, "Rastlantısal" bir şekilde tercih yapanların oranı ile "Ülkesine Göre" ve "Yönetmenine Göre" tercih yapanların oranı hemen hemen eşit düzeydedir.

Tablo 18. 2016 Yılında Festivalde Film Tercihini Belirleyen Üçüncü Ölçüt

Festivalde Film Tercihi Ölçütü	Sıklık	Yüzde
Türüne Göre	46	18,4
Aldığı Ödüllere Göre	37	14,8
Eleştirmen Görüşlerine Göre	29	11,6
Vizyonda Kaçırılan Filmler	26	10,4
Yanıt Yok	24	9,6
Festival Kitapçığına Göre	22	8,8
Konularına Göre	21	8,4
Rastlantısal	16	6,4
Ülkesine Göre	15	6
Yönetmenine Göre	14	5,6
TOPLAM	250	100

Festivale Katılımın Nedenleri

Birden fazla seçenek işaretleyebilecekleri belirtilen bu soruda yüzdelik değerler bu durum dikkate alınarak yorumlanmalıdır. Araştırmaya katılan festival izleyicisi kitlesinin %61'i, festivale katılım nedenlerinin başında "Sanat Filmleri İzleyebilmek" olduğunu belirtmişlerdir. Festivale katılımın diğer ve aynı oranda nedenini "Ticari gösterime girme şansı olmayan filmleri izleyebilmek" olarak belirtmişlerdir. Katılımın bir

diğer nedenini "Belli bir tür, konu veya yönetmenlerin birden fazla filmlerini izleyebilmek" diyenlerin oranı %41, "Sinema tarihinin önemli yönetmen veya akımlarının toplu gösterimleri"ni gerekçe gösteren oranı ise %40'tır. Festivale katılımını için "Panel ve söyleşi gibi etkinliklere katılarak sinema sanatını daha iyi anlamak" diyenlerin oranı %38 ve son olarak "Diğer" nedenlerle festivale katılanların oranı %12'dir.

Tablo 19. Festivale Katılım Nedenleri

Festivale Katılma Nedenleri	Sıklık	Yüzde
Sanat filmleri izleyebilmek	153	61,2
Ticari gösterime girme şansı olmayan filmleri izleyebilmek	153	61,2
Belli bir tür, konu veya yönetmenlerin birden fazla filmlerini izleyebilmek	102	40,8
Sinema tarihinin önemli yönetmen veya akımlarının toplu gösterimleri	99	39,6
Panel ve söyleşi gibi etkinliklere katılarak sinema sanatını daha iyi anlamak	95	38
Diğer	29	11,6

Sonuç

Uluslararası Eskişehir Film Festivali özelinde izleyici profilini tanımlamaya yönelik bu çalışmanın demografik verileri değerlendirildiğinde; Uluslararası Eskişehir Film Festivali izleyici kitlesinin %70'i, 17-26 yaş grubunda olduğu belirlenmiştir. %91'i lise ve üzeri eğitim seviyesine sahiptir. Çoğunluğunu üniversite öğrencileri (%75) ve bir meslek sahibi kişiler (%18) oluşturmaktadır. Öte yandan, çoğunluğun gelir seviyesi (%54) asgari ücret düzeyinin altındadır. Gelir düzeyinin bu durumu, izleyici kitlesinin %70'nin öğrencilerden oluşması ile açıklanabilmektedir.

Festival izleyici kitlesinin %78'i, ayda birden fazla kez sinemaya gitmektedir. Bu durum festival izleyicisinin sinemaya gitme alışkanlığının gündelik yaşamlarının bir parçası olduğu anlamını taşımaktadır. Eskişehir Film Festivali'ne katılan izleyici kitlesinin %71'i bir önceki yıl da festival katılanlardan oluşmaktadır. Festival izleyicisinin çoğunluğunun (%76) festival kapsamında 42'ten fazla film izlediği bulgulanmıştır. İzleyicilerin öncelikli tercihi (%41) "Dünya Festivallerinden" bölümü, ikinci tercihi (%34) "Türk Sineması 2015-16" olurken, "Sinema Tarihinin Unutulmazları" bölümü, üçüncü (%11) sırada yer almıştır. Film tercihleri belirleyen ölçütler ise "Konularına Göre" (%47), "Yönetmenine Göre" (%21), "Türüne Göre" (%8) cevapları ağırlık kazanmıştır.

Festivale katılım nedenleri sorulan izleyiciler, aynı oranlarda (%61) "Sanat Filmleri İzleyebilmek" ve "Ticari gösterime girme şansı olmayan filmleri izleyebilmek" olarak belirtmişlerdir. Bu oranın yüksek olmasının nedeni, alan yazında da belirtildiği üzere, festivaller dışında bu filmlere ulaşmanın zorluğu ile ilgilidir. Çünkü bu tür filmler uluslararası pazarda dağıtım ve gösterim ağına girme olanağı bulamamaktadır. Bu nedenle bu tür filmlerin, festivaller aracılığıyla izleyicisiyle buluşabiliyor olması Eskişehir film festivali izleyicisi tarafından da anlaşılabilir sunulan fırsatlar değer bulmuştur. Öte yandan, İzleyici kitlesinin gençlerle sınırlı kültürel bir kaynak olduğu, filmler ve yönetmenler ve atölye çalışmaları bakımından uluslararası katılımcılarının olduğu ancak başka ülkelerden festival takip etmek üzere izleyici olarak gelen katılımcısının bulunmadığının da gözlemlendiğini belirtmek gerekmektedir. Bu durum küresel film festivali ağının bir parçası olmamış olmakla ilişkilendirilebilir.

Bu oranın yüksek olmasının nedeni, alan yazında da belirtildiği üzere, festivaller dışında bu filmlere ulaşmanın zorluğudur. Çünkü bu tür filmler uluslararası pazarda, dağıtım ve gösterim ağına girme olanağı bulamamaktadır. Festivaller bu tür filmlerin izleyicisiyle buluşmasında bir köprü işlevi görmektedir. Bu durum, Eskişehir Film Festivali'nde "Sanat Filmleri

İzleyebilmek” ve *“Ticari Gösterime Girme Şansı Olmayan Filmleri İzleyebilmek”* oranının yüksek olmasının nedenini açıklamaktadır.

Son olarak araştırma bulgularına göre, Türkiye’de düzenlenen hem ulusal hem de uluslararası film festivali organizasyonlarının sayısı her yıl artmaktadır. Türkiye’de 2016 yılında düzenlenmiş olan film festivali sayısı 81’dir. Bu festivallerin 44’ü uluslararası film festivali, 37’si ulusal film festivali niteliğindedir. Ancak film festivalleri ve izleyici kitleleri ile ilgili çalışmaların, alanı tanımlayacak kadar kapsamlı ve yeterli olmadığı görülmüştür. Çünkü bu çalışmanın Türkiye’de düzenlenen festivallerle ilgili tablolarında da görüleceği üzere “ulusal”, “uluslararası” ya da “film/ sinema günleri” gibi, bir festivalin kapsamını belirleyen bu nitelendirmelerin, hangi ölçütlere göre kullanılması gerektiği ile ilgili bir konsensüsün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu alanda yapılacak çalışmalara ve düzenlemelere de ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akari, N. (2016). Türk sinemasında kadının temsilinde alternatif bir mecra olarak uluslararası gezici FILMMOR kadın filmleri festivali. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altıntaş, V. (2009). *Antalya Golden Orange Film Festival Impacts on the Local Community*. Event Management and Sustainability. Ed. RazaqRaj and James Musgrave.Uk: MPG Books Group.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E., (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri /SPSS Uygulamalı*. Adapazarı: Sakarya Yayıncılık.
- Batık, E. (2008). Uluslararası film festivalleri ve sömürgeciliğin yerel formları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Chhabra, D. (2001). *Heritage Tourism: An Analysis of Perceived Authenticity and Economic Impact of the Scottish Highland Games in North Caroline*. (Doctorate Thesis: Umi.3030030). North Caroline State University, Department Of Forestry, USA.
- Çakır, M. (2009). *Festival Turizmi*. http://m-cakir.blogspot.com/2009/02/festival-turizmi_04.html, 21.02.2012.
- Çelik, R. (2014). *Film Festivalleri ve Türkiye’de Sinemanın Geleceği*. İstanbul: Uluslararası Boğaziçi Sinema Derneği.
- Çulha, O. (2008). Kültür Turizmi Kapsamında Destekleyici Turistik Ürün Olarak Deve Güreşi Festivalleri Üzerine Bir Alan Çalışması. *Journal of Yasar University*. 3 (12), 1827-1852.
- De Bres, K., Davis, J. (2001). Celebrating Group and Place Identity: A Case Study of a New Regional Festival Article in *Tourism Geographies*. 3(3):326-337. DOI: 10.1080/14616680110055439.
- Duffy, M. (2005). Performing Identity Within a Multicultural Framework. *Social and Cultural Geography*. 6 (5), 677 – 692.
- Eagles, P. F. J., McCool, S. F., Haynes, C. D. A. (2002). *Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management*. Cambridge: IUCN.
- Ekin, Yakın (2011). *Etkinlik Turizmi Kapsamında Festivaller ve Antalya Altın Portakal Film Festivali’nin Yerel Halk Üzerindeki Sosyal Etkileri Konulu Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Elkatmış, E. (2015). *Film Festivalleri ve Türkiye’de Sinemanın Geleceği*. İstanbul: Uluslararası Boğaziçi Sinema Derneği.
- Erkılıç, H. (2009). Düş Şatolarından Çoklu Salonlara Değişen Seyir Kültürü ve Sinema. *Kebikeç*, 27, 143-162.
- Evans, O. (2007). Border Exchanges: The Role of The European Film Festival. *Journal of Contemporary European Studies*. 15 (1), 23-33.
- Film Ekibi (2006). Giovanni Scgonamillo ile Antalya Film Festivali Üzerine. *Yeni Film*, 12, 56-60.

- Frohlick, S. (2005). That Playfulness of White Masculinity: Mediating Masculinities And Adventure At Mountain Film Festivals. *Tourist Studies*, 5 (2),175-193.
- Frost, W. (2008). Projecting An Image: Film-Induced Festivals in The American West. *Event Management*, 12 (2), 95-103.
- Gamson, J. (1996). The Organizational Shaping Of Collective Identity: The Case Of Lesbian And Gay Film Festivals in New York. *Sociological Forum*, 11 (2), 231-261.
- Getz, D. (2010). The Nature and Scope of Festival Studies. *International Journal of Event Management Research*, 5(1), 1-47.
- Giritlioğlu, İ., Avcıkurt, C. (2010). Şehirlerin Turistik Bir Ürün Olarak Pazarlanması, Örnek Şehirler ve Türkiye'deki Şehirler Üzerine Öneriler (Derlemeden Oluşmuş Bir Uygulama). *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010(4), 74-89.
- Giritlioğlu, İ., Olcay, A., Özekici, Y. K. (2015). Bir Turizm Çeşitliliği Olarak Festival Etkinliklerinin Sınıflandırılması: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13, 326-323.
- Grunwell, S., Ha, I. (2008). Film festivals: An Empirical Study of Factors For Success. *Event Management*, 11 (4), 201-210.
- Güçhan, G. (1993). Sinema-Toplum İlişkileri. *Kurgu*, 12, 51-71.Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yay.
- Gül, K., Erdem, B., Gül, M. (2013). Yerel Festivallerin Etkinliğine Bağlı Ziyaretçi Kazanımları: Sındırgı Yağcıbedir Festivali Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 213-239.
- Gürsoy, D., Kim, K., Uysal, M. (2004). Perceived Impacts of Festivals and Special Events by Organizers: An Extension and Validation. *Tourism Management*, 25, 171-181.
- Hauser, A. (1984). Sanatın Toplumsal Tarihi, çev: Yıldız Gölönü, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Houghton, Meg (2001). The Propensity of Wine Festivals to Encourage Subsequent Winery Visitation. *International Journal of Wine Marketing*, 13 (3), 32 – 41.
- International Federation of Film Producers Associations-FIAPF. erişimhttp://www.fiapf.org/intfilmfestivals_accreditation_2016.asp)
- Jarvie, I.C. (1993). Sosyal Bir Kurum Olarak Sinemaya Gitme. *Gülseren Güçhan (Çev.)*. 25.Kare. 5, 22-25.
- Kellner, D. (2004). Culture Industries. Toby Miller ve Robert Stam (Ed.), *A Companion to Film Theory* içinde (s. 202-220). Oxford: Blackwell Publishing.
- Kırel, S. (2006). Küresel Seyircilik, Hollywood ve “Öteki” Sinemalar Bağlamında İran Filmlerinin Konumlandırılması. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2006 (4), 51-69.
- Kim, J., Hong, S. (2007). Queer Cultural Movements and Local Counterpublics of Sexuality: A Case of Seoul Queer Films and Videos Festival. *Inter-Asia Cultural Studies*, 8 (4), 617-633.
- Küçük, M. (2013). Kültür Turizmi Kapsamında Yer Alan Festival Etkinliklerinin Yerel Kalkınmaya Katkısı: Uluslararası Beyşehir Göl Festivali Üzerine Bir Araştırma. *I. KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 345-357). Konya.
- Litvin, S. W., Fetter, E. (2006). Can a Festival Be Too Successful? A Review of Spoleto, USA. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 18 (1), 41 – 49.
- Malatya Film Festivali. erişim http://www.malatya.gov.tr/7-uluslararasi-malatya-film-festivali-ileri-birtarihe-ertelenmistir
- McKercher, B., Mei, W. S., Tse, T. (2006). Are Short Duration Cultural Festivals Tourist Attractions? *Journal of Sustainable Tourism*, 14(1), 55-66.

- Onat, F., Gülay, G. (2015). İnternetin Sanat Festivalle-
rinde Halkla İlişkiler Amaçlı Kullanımı: 20. ve 21.
İzmir Avrupa Caz Festivalleri İzleyici Araştırması.
*Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Der-
gisi*, 8(4), 49-72.
- Öcal, L. H. (2013). *Film Festivalleri ve Anlatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, G. (2008). Destinasyon Pazarlaması. Anka-
ra: Detay Yayıncılık.
- Özkaracalar, K. (2015). Festivaller ve Kayıt Tescil Bel-
gesi Sorunu. *Yeni Film*, 37-38, 59-66.
- Öztürk, Z. (2003). 1923-50 Yılları Arasında Türk Sine-
ması ve İstanbul. Deniz Bayrakdar (Ed.), *Türk Film
Araştırmalarında Yeni Yönelimler 3* içinde (59-67)
İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Özyurt, O. (2014). *Film Festivalleri ve Türkiye'de Si-
nemanın Geleceği*. erişim [http://www.bogazici-
filmfestivali.com/wp-content/uploads/2015/11/
F%C4%B0LM-FEST%C4%B0VALLER%C4%B0-VE-
t%C3%BCRK%C4%B0YEDE-S%C4%B0NEMANIN-
GELECE%C4%9E%C4%B0.pdf](http://www.bogazici-filmfestivali.com/wp-content/uploads/2015/11/F%C4%B0LM-FEST%C4%B0VALLER%C4%B0-VE-t%C3%BCRK%C4%B0YEDE-S%C4%B0NEMANIN-GELECE%C4%9E%C4%B0.pdf)
- Pios, K., Skoczylas, K., Wojcik, T. (2014). The Current
Condition and Possibilities of Development of Fes-
tival Tourism in The Lublin Region. *Sport Tourism*,
21, 119-126.
- Polat, S., Aktaş, S., Halis, M. (2013). Kent Kimliği
Kapsamında Festivallerin Değerlendirilmesi: Ulus-
lararası Altın Safran Film Festivali Örneği. *Turizm
ve Araştırma - TUR&AR*, 1(2), 14-25.
- Pragay, G., Hosany, S., Nunkoo, R., Alders, T. (2013).
London Residents' Support For The 2012 Olympic
Games: The Mediating Effect of Overall Attitude.
Tourism Management, 36, 629-640.
- Qi, Y., Hanquin, Z., Mimi, L. (2012). Programing Qua-
lity of Festivals: Conceptualization, Measurement,
and Relation to Consequences. *International Jour-
nal of Contemporary Hospitality Management*, 24
(4), 653-673.
- Özarslan, Z. (2015). Sinema Kuramları-1. İstanbul: Su
Yayıncılık.
- Sekaran, U. 2003. Research Methods For Business.
ABD: Southern Illinois University at Carbondale.
- Sinema Genel Müdürlüğü. [http://www.sinema.gov.tr/
TR,144750/turkiyede-sinema.html](http://www.sinema.gov.tr/TR,144750/turkiyede-sinema.html), 18.01.2017
- Şengül, S., Genç, K. (2016). Festival Turizmi Kapsa-
mında Yöresel Mutfak Kültürünün Destekleyici
Ürün Olarak Kullanılması: Mudurnu İpekyolu
Kültür Sanat Ve Turizm Festivali Örneği. *Pamuk-
kale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,
23, 79-89.
- Türk Akreditasyon Kurumu-TÜRKAK. erişim [http://
www.turkak.org.tr/turkaksite/akreditasyonakredi-
tasyonedir.aspx](http://www.turkak.org.tr/turkaksite/akreditasyonakredi-tasyonedir.aspx)
- Uğurlu, H., Uğurlu, E. G. (2011). Uluslararası Eski-
şehir Film Festivali İzleyici Araştırması. *Anadolu
University Journal of Social Sciences*, 11(3), 259-276.
- Uzunkaya, E. (2009). Türkiye'nin Uluslararası Plat-
formlardaki Tanıtım Faaliyetleri İçinde Halk
Oyunları Festivallerinin Rolü. *Akademik Bak-
ış*, 16. erişim [http://www.akademikbakis.org/
eskisine/16/15oyun.pdf](http://www.akademikbakis.org/eskisine/16/15oyun.pdf)
- Wallin, M. R., Collins, B., Hull, J. S. (2013). It's Not
Just About the Film: Festivals, Sustainability,
and Small Cities. Tomas Pernecky, Michael Lück
(Ed.), *Events, Society and Sustainability: Critical
and Contemporary Approaches* içinde (229-243).
London: Routledge.
- Yıldırım, B. (1990). *Uluslararası film festivalleri kap-
samında Türk sineması*. (Yayımlanmamış Yüksek
Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldız, S. B., Polat, E. (2016). Yerel Halkın Eskişehir'de
Düzenlenen Festivallerin Etkilerine Yönelik Algı-
ları. *Local. Journal of Tourism and Gastronomy Stu-
dies*, 40, 62.

Çok Ölçütlü Karar Verme Yöntemleriyle Hayırsever Kuruluşlarında Verimlilik Analizi

Efficiency Analysis in Charity Organizations by Multiple Criteria Decision Making Methods

Dr. Öğr. Üyesi Aşır Özbek

Başvuru Tarihi: 18.12.2015

Kabul Tarihi: 06.06.2017

Öz

Kâr amacı güden işletmeler gibi sosyal alanlarda hizmet veren Sivil Toplum Kuruluşları da (STK) hizmetlerinin kesintisiz olarak devam etmesi için sürekli olarak kendilerini yenilemeli ve geliştirmelidir. Bu iyileştirme ve dönüşüm sürecini ciddiye alan kuruluşlar, verdikleri hizmetlerde belirli bir standarda ulaşmakta ve faaliyetlerini uzun süre devam ettirebilmektedir. Diğer taraftan kendilerini sürekli olarak iyileştirmeyi önemsemeyen kuruluşlar ise bağışçıların kendilerine verdiği katkıyı verimli olarak kullanamadıklarından dolayı zamanla gelir kaybına uğramakta ve devamlılıklarını sürdürmekte zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu nedenlerden dolayı STK'lar da kâr amacı güden işletmeler gibi verimli ve etkin çalışmak durumundadır. STK'lar belirli aralıklarla verimlilik analizi yaparak mevcut durumlarını kontrol etmeli ve bu doğrultuda gerekli yapısal ve stratejik kararları zaman geçirmeden almaları gerekmektedir.

Bu çalışma ile 2004 yılından itibaren Kırıkkale'de sosyal alanlarda özellikle hayır işlerinde hizmet veren «Beşinci Mevsim Yardım Derneğinin» 2005-2014 yılları arasındaki verimliliği analiz edilmiştir. Model iki farklı yöntemin entegre olarak uygulanmasını ve sonuçların karşılaştırılmasını öngörmektedir. Bu yöntemler; Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Efficiency Analysis Technique With Output Satisficing (EATWOS) tekniklerini

içermektedir. Modelde kullanılan girdi ve çıktı faktörlerinin ağırlıkları puanlama tekniği ile elde edilmiştir. Modelin ilgili STK'ya uygulanması neticesinde 2007 ve 2011 yıllarındaki faaliyetlerin diğer yıllara göre daha az verimli geçtiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum Kuruluşları, Hayırsever Kuruluşları, Verimlilik Analizi, Veri Zarflama Analizi, EATWOS

Abstract

Not only businesses, but also non-governmental organizations (NGOs) should constantly renew and improve themselves to maintain sustainability in their social services. Those organizations which take this improvement and transformation process seriously can sustain a certain standard and operate for a long term. However, those which do not care about it will have difficulty maintaining their continuity as they will face income loss in time because of the inefficiency in using the donations properly. Therefore, efficiency is as an important issue for NGOs as it is for businesses. That is why it is crucial for an NGO to go through efficiency analysis at certain intervals to see the situation and to make the necessary structural and strategic changes accordingly.

This study deals with the efficiency analysis of a charity organization called "Beşinci Mevsim Yardım Derneği, operating in Kırıkkale since 2004. The model used in the study involves using two different methods integrally (Data Envelopment Analysis (DEA) and Efficiency Analysis Technique with Output Satisficing (EATWOS)), and comparing the results. The input and output weights used in the model were calculated by scoring technique. The findings indicate that this charity organization showed a lower performance in 2007 and 2011 than in the other years.

Keywords: Non Governmental Organizations, Charity Organizations, Efficiency Analysis, Data Envelopment Analysis, EATWOS

Giriş

Organizasyonlar faaliyetlerini sürdürürken kendilerini belirli aralıklarla verimlilik analizine tabi tutarak aksayan yönlerini düzeltme sürecine girmeli ve sürekli olarak kendilerini yenilemelidir. Kendilerini sürekli olarak geliştiren ve dönüştüren kurumlar, varlıklarını uzun süre devam ettirebilmektedir. Toplumlarda sosyal dokuyu koruma, refahın iyileştirilmesi ve adil bölüşümü için bağımsız olarak faaliyet gösteren Sivil Toplum Kuruluşları da (STK), kâr amacı güden işletmeler gibi belirli aralıklarla verimlilik analizi yaparak kendilerini yenilemeli ve iyileştirmelidir. Kâr amacı güden işletmelerin, faaliyetlerini sürdürebilmeleri kâr etmelerine bağlı iken hayırsever kuruluşlar (HK) genel olarak ticari faaliyet içerisinde yer almadıklarından, etkinlikleri ve verimlilikleri oranında hayatîyetlerini sürdürebilmektedirler. Aksi takdirde bu tür kuruluşlar faaliyetlerini uzun süre devam ettirmede zorluklarla karşılaşabilmektedir.

STK, belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere birçok bireyin bir araya gelerek oluşturdukları, gönüllülük usulüyle çalışan, kâr amacı gütmeyen ve gelirlerini bağışlar ve/veya üyelik ödemeleri ile sağlayan kuruluşlardır. STK'lar, oda, sendika, vakıf ve dernek adı altında faaliyet göstermektedirler (Wikipedia). Küreselleşme ile önemi artan STK'lar, Türkiye'de de son

10 yılda % 44'lük bir artış göstermiştir. STK'lar; "kâr gütmeyen kuruluşlar", "kâr gütmeyen sektör", "gönüllü kuruluşlar", "hükümet dışı kuruluşlar", "üçüncü sektör", "beşinci kuvvet", "hayırsever yardım kuruluşları" ve "vergiden muaf kuruluşlar" gibi literatürde farklı şekillerde adlandırılmaktadır (trdemarka).

İster kâr amacı gütsün isterse gütmesin tüm organizasyonlar, belirli aralıklarla verimlilik analizleri yaparak aksayan, eksik kalan yönlerini gidermelidir. Kâr amacı gütmeyen organizasyonlar da en az kâr amacı olan işletmeler kadar bu konuyu ciddi olarak ele almalıdır. Çünkü hayırseverlerden toplanan yardımların, toplumun dezavantajlı kısmına ulaşabilmesi ve amaca uygun olarak verimli şekilde kullanılması gerekmektedir. Amaca uygun kullanılmadığı ya da verimsiz faaliyetlerde bulunduğu görülen HK'lara toplumun ilgisi zamanla azalmaktadır. Bu durumda HK'ların faaliyetlerini amaçları doğrultusunda uzun süre devam ettirmeleri mümkün gözükmemektedir.

Bu çalışma ile bir HK olan ve Kırıkkale'de sosyal alanlarda, özellikle ihtiyaç sahiplerine maddi ve manevi destek faaliyetlerinde bulunan «Beşinci Mevsim Yardım Derneği'nin» (BMYD) 2005-2014 yılları arasındaki verimliliği, Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Efficiency Analysis Technique With Output Satisficing (EATWOS) yöntemlerinden oluşan entegre bir modelle ölçülmüştür. "Toplam Gelir", "Genel Giderler" ve "Diğer Giderler" girdi, "Amaç ve Hizmet Giderleri Toplamı" ile "Mevcut Kasa ve Banka" ise çıktı faktörleri olarak belirlenmiştir. HK'ların verimlilik ölçümünde bu iki yöntemin bütünleşik olarak kullanıldığı başka bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu açıdan bu çalışmanın literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın akışı şu şekildedir: İkinci bölümde konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde VZA ve EATWOS yöntemlerinin teorik yapısı ele alınmış ve bu yöntemlerle yapılan bazı çalışmalara yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise BMYD'nin Dernekler İl Müdürlüğüne verdiği beyannamelerdeki veriler dikkate alınarak 2005-2014 yıllarına ait verimliliği ölçülmüştür. Son bölümde ise yapılan çalışma değerlendirilmiş ve bu konuda gelecekteki araştırmacılara öneriler sunulmuştur.

Literatür Taraması

STK'lar üzerine yapılan literatür taraması göstermiştir ki çalışmaların çoğu STK'ların geçmişi ve faaliyetleri ile ilgili olmaktadır. Literatürde STK'lara ilişkin birçok çalışma olmasına rağmen, bunların verimliliği ile ilgili az sayıda araştırma bulunmaktadır. Buna rağmen STK'larda performans ölçme ve değerlendirme uygulamalarını destekleyen bazı çalışmaları da görmek mümkün olmaktadır (Bouchard, 2009a, b; Eme, 2009).

Kirigia vd. (2004), Kenya'daki Halk Sağlık Merkezlerinin teknik verimliliğini VZA ile ölçmüştür. Gutierrez-Nieto vd. (2007) Bolivya, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, Meksika, Nikaragua, Peru ve Salvador'da bulunan otuz mikro kredi kurumunun (MKK) verimliliğini sosyal açıdan ve kâr amacı yönünden VZA ile değerlendirilmiştir. Haq (2010), parametrik olmayan VZA yöntemini kullanarak, Afrika, Asya ve Latin Amerika genelinde 39 hükümet dışı mikro kredi maliyetinin verimliliğini ölçmüştür. Lépine vd. (2015), STK'lar tarafından Hindistan'da uygulanan büyük ölçekli HIV önleme projesi «Ava-han» ın teknik verimlilik belirleyicilerini ortaya çıkarmada; Wijesiri vd. (2015), Sri Lanka'da 36 MKK'nın teknik etkinliğini ölçmede; Widiarto ve Emrouznejad (2015), islami MKK'ları geleneksel MKK'lar ile karşılaştırarak, sosyal ve finansal performansını ölçmede VZA kullanmıştır. Berber vd. (2011), uluslararası yardım kuruluşlarına yapılan bağış verimliliğini değerlendirmede iki aşamalı VZA yöntemini önermiştir. Yeh vd. (1997), toplum temelli gençlik hizmetlerinin etkinliğini; VanderWielen ve Özcan (2015), Virginia'da 48 adet ücretsiz olarak hizmet veren kliniklerin performansını VZA ile ölçmüştür. Özbek (2015a, 2015b), Türk Kızılay'ının 2012-2014 arasındaki verimliliğini ölçmede ve Türkiye kökenli beş STK'nın verimlilik analizinde VZA, EATWOS ve OCRA (Competitiveness Operational Rating) yöntemlerini bütünleşik olarak kullanmıştır. Nanavati (2007), kadınların ekonomik güçlenmesi için çalışan dört STK'nın örgütsel etkinliğini, «mali kaynaklar yönetimi», «insan kaynakları yönetimi», «hizmet sunumu», «örgütsel profesyonellik», «dış ilişkiler» ve «stratejik yönetim» göstergeleri doğrultusunda ölçmüştür. Ye ve Ge (2009), STK'ların afet kriz yönetimi performansını değerlendirmek için Balanced Scorecard ve hedef programlama yöntemlerini kullanmıştır. Campos vd. (2011), Brezilya'da bazı STK'ların 2007-2009 yıllarındaki performanslarını altı kategoride ve iki

aşamalı yürütülen araştırma sonuçlarını karşılaştırmalı analiz yöntemiyle değerlendirmiştir. Arena vd. (2015), sosyal işletmelerin performans ölçümünde kullanabilecekleri kendilerine özgün ölçüm sistemleri tasarımı adım adım yöntemini önermiştir. MacIndoe ve Barman (2012), Boston'da 600 adet STK'nın yöneticisine anket yöntemini uygulayarak STK'ların örgütsel etkinliğini değerlendirmiştir. Diğer taraftan STK'ların performans ölçümleri ile ilgili çalışmalar arasında; Murray ve Tassie'nin (1994), Fowler (1996), Kaplan (2001), Bagnoli (2009), Greiling (2009), Bagnoli ve Megali (2011), Ebrahim ve Rangan (2011) ve Ramadan ve Borgonovi (2015) tarafından yapılanları da burada saymak mümkündür.

Yöntem

Veri Zarflama Analizi

VZA, birden çok farklı ölçü birimlerine sahip girdi ve çıktılarının varlığı durumunda karar birimlerinin (KB) görelî etkinliklerini ölçebilen, parametrik olmayan, doğrusal programlama tabanlı bir yöntemdir. Charnes vd. (1978) tarafından ölçeğe göre sabit getiri (constant returns to scale - CRS) varsayımı altında 1978 yılında geliştirilmiş ve CCR (Charnes, Cooper ve Rhodes) olarak adlandırılmıştır. CCR modelinin temel özelliği, KB'lerin birden fazla girdi ya da çıktıların ağırlıklı bir girdiye ya da çıktıya indirgemesidir. VZA'da temel etkinlik ölçütü, belirli bir KB için çıktıların ağırlıklı toplamının girdilerin ağırlıklı toplamına bölümüdür (Makni vd, 2015).

VZA'nın, BCC (Banker, Charnes, Cooper) olarak adlandırılan ve ölçeğe göre değişken getiri (variable returns to scale-VRS) temeline dayanan farklı bir modeli, Banker ve arkadaşları tarafından 1984 yılında geliştirilmiştir. CCR, ölçeğe göre sabit getiri varsayımına dayalı girdi odaklı model olarak KB için kullanılırken, BCC ölçeğe göre değişken getiri varsayımına dayalı çıktı odaklı model olarak niteliksel bilgiyi elde etmek için kullanılmaktadır (Ray, 2004, s.1-11)

VZA'da iki kısıt bulunmaktadır. Birincisi tüm KB'lerin etkinliği 1'e eşit ya da 1'den küçük olmalıdır ve ikincisi ise girdi-çıktı ağırlıkları pozitif olmalıdır. Belirtilen kısıtlar altında her bir KB için performans skorları elde edilmektedir. Amaç, performans skorunu maksimize eden girdi ve çıktı ağırlıklarının bulunmasıdır. incelenen KB'yi, r çıktısının ağırlığını, i girdisinin ağırlığını; ve değişkenleri de sırasıyla k . KB'nin r çık-

tı miktarı ile i girdi miktarını göstermek üzere CCR modeli aşağıdaki şekilde formülize edilmektedir (Cooper vd., 2011; Özdemir ve Demireli, 2013).

$$\text{Max } h_k = \sum_{r=1}^s u_{rk} y_{rk} \quad (1)$$

$$\sum_{r=1}^s u_{rk} y_{rk} - \sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ik} \leq 0 ; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ik} = 1 ; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2a)$$

$$u_{rk} \geq 1 ; \quad r = 1, \dots, s \quad (2b)$$

$$v_{ik} \geq 1 ; \quad i = 1, \dots, m \quad (2c)$$

EATWOS (Efficiency Analysis Technique With Output Satisficing)

EATWOS, VZA ve OCRA gibi çıktı ve girdi miktarları arasındaki maksimum getiriyi ölçmenin ötesinde KB'nin optimum çözümler yerine, tatmin edici çözümlere yönebilmesini destekleyen bir verimlilik analiz yöntemidir. Peters ve Zelewski (2006) tarafın-

dan Simon'un "satisficing (tatmin)" kavramını temel olarak 2006 yılında geliştirilen yeni bir tekniktir. "Tatmin" kavramı temelde, karar vericinin, optimal çözümlerden ziyade tatmin edici çözümlere ulaşılması eğiliminde olduğunu tanımlayan bir ifade olmaktadır (Peters ve Zelewski, 2006).

Bu yöntem, geliştiren yazarlar tarafından ısıtma işlem fırınlarının ve tedarik zinciri verimliliğini ölçmede uygulanmıştır (Peters ve Zelewski 2006; Peters vd., 2012). Ayrıca Bansal vd. (2014) tarafından tedarikçilerin değerlendirilmesinde ve Özbek (2015a, 2015b) tarafından ise STK'ların verimlilik analizinde kullanılmıştır.

EATWOS İşlem Adımları (Peters ve Zelewski, 2006)

İlk olarak verimlilik analizinin uygulanacağı KB'lerin belirlenmesi gerekmektedir. Daha sonra bu KB'lerin verimlilik analizinde hangi girdi x_{ik} ve çıktı y_{ij} setlerinin dikkate alınacağını tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla çıktı seti y_{ij} ve girdi seti x_{ik} kullanılarak aşağıda (3) ve (4) numaralı Eşitliklerde gösterildiği gibi çıktı ve girdi matrisleri oluşturulur.

\underline{Y} matrisinin her sütunu j çıktı değerlerini gösterir-

$$\underline{Y} = \begin{bmatrix} y_{11} & y_{12} & \dots & y_{1j} \\ y_{21} & y_{22} & \dots & y_{2j} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ y_{i1} & y_{i2} & \dots & y_{ij} \end{bmatrix} \quad y_{ij} \in R_{\geq 0} \quad \forall i = 1, \dots, I, \quad \forall j = 1, \dots, J \quad (3)$$

ken, her bir satırı da i . KB'yi işaret etmektedir.

Çıktı matrisi \underline{X} 'de matrisine benzer şekilde Eşitlik (4) kullanılarak oluşturulur.

$$\underline{X} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1K} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2K} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{i1} & x_{i2} & \dots & x_{iK} \end{bmatrix} \quad x_{ik} \in R_{\geq 0} \quad \forall i = 1, \dots, I, \quad \forall k = 1, \dots, K \quad (4)$$

Çıktı matrisine benzer şekilde, girdi matrisi \underline{X} 'in her sütunu bir girdiye $k(k=1, \dots, K)$ tekabül ederken, her bir satırı da i . KB'ye karşılık gelmektedir. EATWOS, uygulayıcılara çıktı faktörleri için Tatmin Seviyelerini belirleme imkanı sunmaktadır. Böylece karar verici her bir çıktı j için Tatmin Seviyesi TS_j belirleme imkanına kavuşmuş olur. Ayrıca EATWOS, çıktı faktörlerinin ve girdi faktörlerinin dış kaynaklı olarak tespit edilen görelî önem ağırlıklarını, değerlendirme sürecine katmayı öngörmektedir. Bu önem ağırlıkları,

$$\exists i \quad \exists j \quad y_{ij} \neq 0: \quad r_{ij} = \frac{y_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^I y_{ij}^2}} \quad \forall i = 1, \dots, I \quad \forall j = 1, \dots, J \quad (5a)$$

$$\forall i = 1, \dots, I \quad \forall j = 1, \dots, J \quad y_{ij} = 0: \quad r_{ij} = 0 \quad (5b)$$

Normalize sürecinin sonucu oluşan normalize edilmiş çıktı matrisi \underline{R} Eşitlik (6) ile gösterilmiştir.

$$\underline{R} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1J} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2J} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ r_{I1} & r_{I2} & \dots & r_{IJ} \end{bmatrix} \quad (6)$$

İkinci olarak, normalize edilmiş çıktı matrisinin \underline{R} 'nin sütun vektörleri \vec{r}_j bazında her çıktı faktörü j için en büyük çıktı değeri olan r_j^* bulunur.

$$r_j^* = \max\{\vec{r}_j\} \quad (7)$$

$$\exists i \quad \exists k \quad x_{ik} \neq 0: \quad s_{ik} = \frac{x_{ik}}{\sqrt{\sum_{i=1}^I x_{ik}^2}} \quad \forall i = 1, \dots, I \quad \forall k = 1, \dots, K \quad (9a)$$

$$\forall i = 1, \dots, I \quad \forall k = 1, \dots, K \quad x = 0: \quad s = 0 \quad (9b)$$

Daha sonra normalize edilmiş çıktı matrisine benzer şekilde normalize edilmiş girdi matrisi \underline{S} Eşitlik (10)'da gösterildiği gibi oluşturulur.

$$\underline{S} = \begin{bmatrix} s_{11} & s_{12} & \dots & s_{1K} \\ s_{21} & s_{22} & \dots & s_{2K} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ s_{I1} & s_{I2} & \dots & s_{IK} \end{bmatrix} \quad (10)$$

puanlama tekniği veya Analitik Hiyerarşi Süreci gibi yöntemler kullanılarak da belirlenebilir.

Tatmin Seviyesini Dikkate Almayan EATWOS Yöntemi

Bu seçenek tatmin seviyesini dikkate almayan EATWOS sürümüdür. Tüm çıktı faktörleri için tatmin seviyesi dikkate alınmaz. İlk olarak çıktı seti TOPSIS yönteminde önerildiği şekilde y_{ij} Eşitlik (5a) kullanılarak normalize edilmiştir (Hwang ve Yoon, 1981).

Daha sonra \underline{R} matrisi ve en büyük çıktı değeri olan r_j^* dikkate alınarak çıktı faktörleri için mesafe boyutları bulunur. Eşitlik (8) bu işlemi göstermektedir.

$$op_{ij} = 1 - (r_j^* - r_{ij}) \quad \forall i = 1, \dots, I, \quad \forall j = 1, \dots, J \quad (8)$$

r_{ij} 'nin r_j^* 'ye olan mesafesi ne kadar azsa op_{ij} 1'e o kadar yakın olmaktadır. Düşük çıktı miktarına sahip olan KB'ler 0 ile 1 arasında çıktı mesafe boyutlarına sahip olurken, en yüksek çıktı miktarına sahip KB'lerin çıktı mesafe boyutu 1 olmaktadır. Çıktı mesafe boyutları çıktı değerleri olarak ifade edilir.

Bir sonraki adım olarak çıktı miktarlarının normalize edildiği gibi girdi miktarları da (9a) Eşitliği kullanılarak benzer şekilde normalize edilir.

Sonra, normalize edilmiş girdi matrisi \underline{S} 'nin sütun vektörleri \vec{s}_k vektörü temel alınarak her girdi faktörü k için en küçük girdi değeri olan S_k^* bulunur.

$$s_k^* = \min\{\vec{s}_k\} \quad \forall k = 1, \dots, K \quad (11)$$

Girdiler için mesafe boyutu, \underline{S} matrisinin ilgili değeri olan s_{ik} 'ya 1' eklenir ve normalize edilmiş en küçük girdi miktarı olan s_k^* çıkarılarak hesaplanır.

$$ip_{ik} = 1 + s_{ik} - s_k^* \quad \forall i = 1, \dots, I \quad \forall k = 1, \dots, K \quad (12)$$

Girdi mesafe boyutları şu şekilde yorumlanmalıdır: s_{ik} 'nin s_k^* 'ya olan mesafesi ne kadar küçükse ip_{ij} 1' e o kadar yakın olmaktadır. Yüksek girdi miktarına sahip KB'lerin girdi mesafe boyutları yüksek değerlere ulaşırken, düşük girdi miktarına sahip KB'nin girdi mesafe boyutu 1 olmaktadır. Her hangi bir mesafe boyutu ip_{ik} 'nin 0 değeri almaması için 1 eklenmektedir. Çıktı değerine benzer şekilde mesafe boyutu ip_{ik} girdi değeri olarak adlandırılır. Girdi değerleri ve çıktı değerleri her bir KB'nin etkinlik skorunu hesaplamak için kullanılır.

$$E_i = \frac{\sum_{j=1}^J v_j * op_{ij}}{\sum_{k=1}^K w_k * ip_{ik}} \quad \forall i = 1, \dots, I \quad (13)$$

Bir KB'nin düşük verimlilik skoru E_i diğer KB'lere göre daha düşük verimliliği gösterirken, yüksek verimlilik skoru ise yüksek verimliliğe işaret etmektedir. Böylece, bu etkinlik skorlarına dayanarak, KB'lerin etkinliğinin verimlilik skorları yüksekte düşüğe doğru sıralayarak bir sıralı dizi R elde edilebilir. v_j girdi w_k ise çıktı faktörlerinin ağırlıkların göstermektedir.

Tatmin Seviyesini Dikkate Alan EATWOS Yöntemi (Peters & Zelewski, 2006)

Bu aşamada EATWOS yöntemi, en az bir çıktı için "Tatmin Seviyesi" TS_j dikkate alınarak uygulanır. Tatmin seviyesi belirlenmeyen çıktı faktörlerinin işlemleri bir önceki bölümde gösterildiği gibi yapılır. Tatmin seviyesi kavramı, aşağıda sıralanan mantıksal kuralların EATWOS yöntemine entegre edilmesiyle modellenir: Bu model, Yan vd. (2003) dayanan beş mantıksal kısıtlama içerir. Aşağıdaki verilen mantıksal kısıtlamalar (14a, 14b, 15, 16, 17) karar verici tarafından Tatmin seviyesi belirlenen tüm çıktı faktörleri için uygulanır.

$$\left(\frac{TS_j - y_{ij}}{TS_j}\right) + z_1 \leq 1 \quad (14)$$

$$\left(\frac{TS_j - y_{ij}}{TS_j}\right) * z_2 \geq 0 \quad (14b)$$

$$z_1, z_2 \in \{0; 1\} \quad (15)$$

$$z_1 + z_2 = 1 \quad (16)$$

$$a_{ij} = \frac{y_{ij}}{TS_j} * z_2 + 1 * z_1 \quad (17)$$

Kısıt (14a) ve (14b), z_1 ve z_2 mantıksal değişkenlerinin olası değerlerini sınırlamak için kullanılır. Kısıt (15) ile bu mantıksal değişkenler ikili değişkenler olarak tanımlanır. (15) numaralı kısıtla bağlantılı olarak (16) numaralı kısıtın görevi; mantıksal değişkenlerden sadece biri bir değerini alırken diğerinin sıfır değerini almasını sağlamaktır. (17) numaralı kısıtta yer alan mantıksal değişkenlerin olası değerleri (14a), (14b), (15) ve (16) numaralı kısıtlar kullanılarak belirlenir .

Eğer ilgili çıktı faktörü için Tatmin Seviyesi TS_j belirlenmişse, normalize edilmiş çıktı miktarları α_{ij} , (14a), (14b), (15), (16) ve (17) numaralı kısıtların uygulanmasıyla elde edilir. Bu çıktı miktarları, normalize edilmiş çıktı matrisi \underline{A} 'yı oluşturmak için kullanılır. Bununla birlikte, herhangi bir çıktı j için Tatmin Seviyesi belirlenmemişse, \underline{A} matrisinin ilgili sütun vektörü \vec{a}_j , \underline{R} matrisinin \vec{r}_j sütun vektörüne eşit olur.

$$\underline{A} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1J} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2J} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{I1} & a_{I2} & \dots & a_{IJ} \end{bmatrix} \quad (18)$$

Daha sonra her çıktı faktörü j için en yüksek normalize edilmiş çıktı miktarı α_j^* , ilgili sütun vektörü \vec{a}_j nin en büyük değeri alınarak α_j^* elde edilir.

$$\alpha_j^* = \max\{\vec{a}_j\} \quad \forall j = 1, \dots, J \quad (19)$$

En büyük normalize edilmiş çıktı miktarı α_j^* çıktı faktörlerinin mesafe boyutunu hesaplamak için kullanılır. Mesafe boyutları tüm KB'ler ve tüm çıktı faktörleri için hesaplanır.

$$op_{ij}^{TS} = 1 - (\alpha_j^* - a_{ij}) \quad \forall i = 1, \dots, I \quad \forall j = 1, \dots, J \quad (20)$$

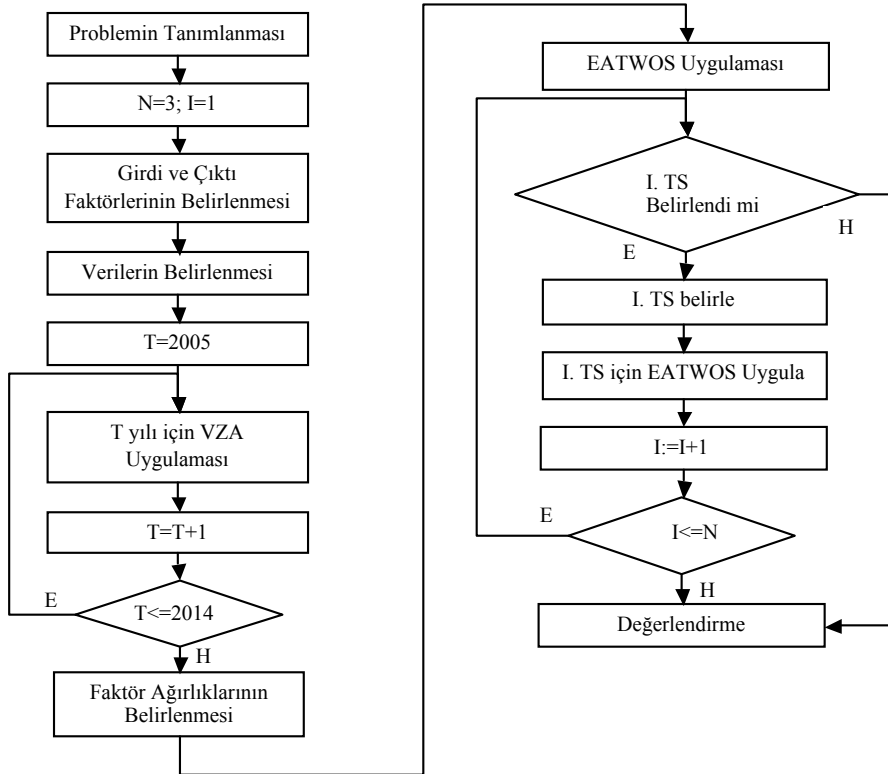
EATWOS'un daha önceki modelinde olduğu gibi her KB için verimlilik değeri hesaplanır. Ancak bu sefer E_i^{SL} , çıktı faktörlerinde Tatmin Seviyelerinin dikkate alındığı mesafe boyutlarını op_{ij}^{SL} temel almaktadır.

$$E_i^{SL} = \frac{\sum_{j=1}^J v_j * op_{ij}^{SL}}{\sum_{k=1}^K w_k * ip_{ik}} \quad \forall i = 1, \dots, I \quad (21)$$

Verimlilik değerlerinin E_i^{SL} büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla KB'lerin verimlilik sırası elde edilir.

Uygulama

Ortaya konan verimlilik modelinde BMYD'nin 2005-2014 yıllarındaki verimliliği analiz edilmiştir. Modelde girdi faktörleri olarak "Toplam Gelir", "Genel Giderler" ve "Diğer Giderler" ve çıktı faktörleri olarak da "Amaç ve Hizmet Giderleri Toplamı" ile "Mevcut Kasa ve Banka" belirlenmiştir. Modelde kullanılan veriler, BMYD'nin Dernekler İl Müdürlüğüne verdiği beyannamelerden alınmıştır. Veriler aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir. Modelin akış şeması aşağıda Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Modelin İşlem Adımları

Tablo 1. Girdi ve Çıktı Miktarları

Yıllar	Çıktılar		Girdiler		
	Amaç ve Hiz. Gid. Top.	Mevcut Kasa ve Banka	Gelir Toplamı	Genel Giderler	Diğer Giderler
2005	42.614	5.461	51.460	2.057	1.328
2006	38.285	31.692	74.522	2.412	2.133
2007	92.235	23.670	121.505	3.001	2.599
2008	88.100	27.818	121.005	3.454	1.633
2009	88.811	29.593	113.441	2.931	106
2010	215.787	47.273	266.724	3.543	121
2011	163.900	45.491	217.219	3.689	4.139
2012	123.288	39.925	166.502	3.288	1
2013	157.655	40.744	204.267	5.867	1
2014	137.216	47.049	188.009	3.743	1

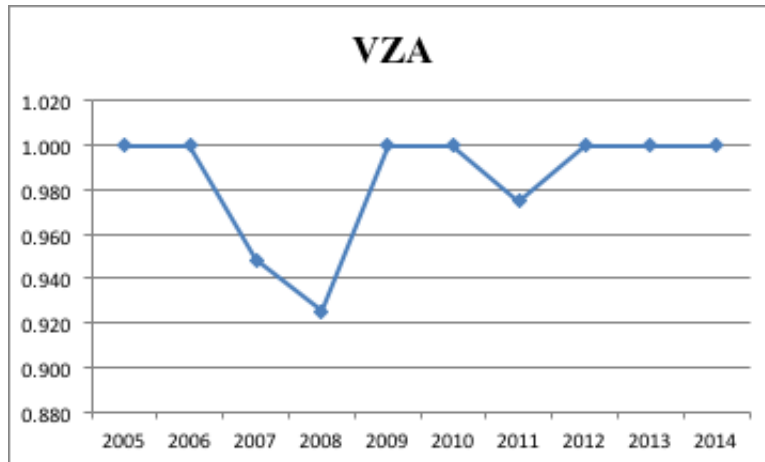
VZA Uygulaması

Çalışmada girdiye yönelik ölçüğe göre sabit getirili model kullanılmıştır. Analizler her yıl için ayrı ayrı yapılmıştır. Tablo 1’de verilerin VZA ile analizi neticesinde aşağıda Tablo 2’de gösterilen sonuçlar elde

edilmiştir. Sonuçların analizinde şunlar söylenebilir. BMYD, 2007, 2008 ve 2011 yıllarında faaliyetlerini nispeten verimsiz olarak sürdürürken, 2005, 2006, 2009, 2010, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında verimli olarak devam ettirmiştir.

Tablo 2. VZA Sonuçları

Yıl	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Skor	1,000	1,000	0,949	0,925	1,000	1,000	0,975	1,000	1,000	1,000

Şekil 2. VZA Verimlilik Grafiği

Tatmin Seviyesi Belirlenmeyen EATWOS Uygulaması

Tablo 1’de gösterilen veriler kullanılarak EATWOS yöntemi TS belirlenmeden uygulanmıştır. Faktör ağırlıkları şu şekilde belirlenmiştir: Her çıktı faktörünün ağırlığı 0,5 olarak belirlenirken, girdi faktörlerin-

den “Gelir Toplamı” için 0,6, “Genel Giderler” ve “Diğer Giderler” faktörlerinin ağırlıkları ise 0,2 olarak belirlenmiştir. (5a) Eşitliği kullanılarak girdi ve çıktı miktarları normalize edilmiştir. Tablo 3’de normalize edilmiş girdi ve çıktı miktarları gösterilmektedir.

Tablo 3. Normalize Edilmiş Girdi ve Çıktı Miktarları Matrisi

Yıllar	Çıktılar		Girdiler		
	Amaç ve Hiz. Gid. Top.	Mevcut Kasa ve Banka	Gelir Toplamı	Genel Giderler	Diğer Giderler
2005	0,1066	0,0479	0,0984	0,1840	0,2316
2006	0,0958	0,2778	0,1425	0,2158	0,3719
2007	0,2308	0,2075	0,2323	0,2684	0,4532
2008	0,2204	0,2438	0,2313	0,3090	0,2847
2009	0,2222	0,2594	0,2169	0,2622	0,0185
2010	0,5399	0,4144	0,5099	0,3169	0,0211
2011	0,4101	0,3987	0,4153	0,3300	0,7217
2012	0,3085	0,3500	0,3183	0,2941	0,0002
2013	0,3944	0,3571	0,3905	0,5248	0,0002
2014	0,3433	0,4124	0,3594	0,3348	0,0002

Tablo 4. Çıktı ve Girdi Mesafe Boyutları

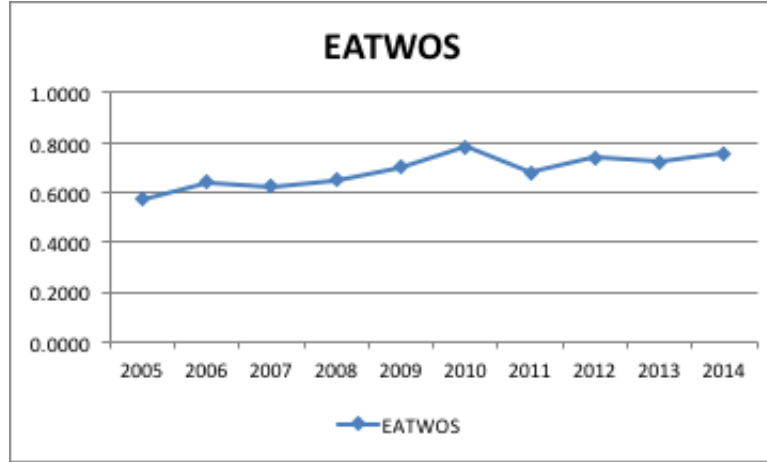
Yıllar	Çıktılar		Girdiler		
	Amaç ve Hiz. Gid. Top.	Mevcut Kasa ve Banka	Gelir Toplamı	Genel Giderler	Diğer Giderler
2005	0,5667	0,6335	1,0000	1,0000	1,2314
2006	0,5559	0,8634	1,0441	1,0318	1,3717
2007	0,6909	0,7931	1,1339	1,0844	1,4530
2008	0,6805	0,8295	1,1330	1,1250	1,2846
2009	0,6823	0,8450	1,1185	1,0782	1,0183
2010	1,0000	1,0000	1,4115	1,1329	1,0209
2011	0,8702	0,9844	1,3169	1,1460	1,7215
2012	0,7686	0,9356	1,2199	1,1101	1,0000
2013	0,8546	0,9428	1,2921	1,3408	1,0000
2014	0,8034	0,9980	1,2611	1,1508	1,0000

Eşitlik (7) ve (8) kullanılarak çıktı, Eşitlik (11) ve (12) kullanılarak da girdi mesafe boyutları hesaplanmıştır. Çıktı ve girdi mesafe boyutları Tablo 4’de verilmiştir.

(13) numaralı Eşitlik kullanılarak girdi ve çıktı mesafe boyutları kullanılarak her bir KB için verimlilik skorları elde edilmiştir. Verimlilik skorları Tablo 5’de, grafiksel gösterim ise Şekil 3’de verilmiştir.

Tablo 5. Yıllara Göre Verimlilik Skorları

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EATWOS	0,5736	0,6410	0,6247	0,6499	0,7004	0,7827	0,6800	0,7384	0,7227	0,7590

Şekil 3. EATWOS Verimlilik Grafiği

Tablo 5’de verilen sonuçlar ve Şekil 3’de gösterilen grafik birlikte analiz edildiğinde BMYD’nin en iyi performansı 2010 yılında gösterdiği anlaşılmıştır. 2012, 2013 ve 2014 yıllarında da dikkat çekici bir performans sergilediği de görülmektedir. 2011 yılı dikkate alınmadığı takdirde, 2005-2014 yılları arasında verimliliğinin sürekli olarak artış eğilimi gösterdiğini söylemek mümkündür.

Tatmin Seviyesi Belirlenen EATWOS Uygulaması

Tablo 1’de gösterilen veriler temel alınarak 2005 yılı için “Amaç ve Hizmet Giderleri Toplamı” çıktı faktörü için TL ve “Mevcut Kasa ve Banka” çıktı faktörü içinse olarak belirlenmiştir. Ve bu değerler TÜİK’in belirlediği enflasyon rakamları oranında artırılarak her yıl için yeni belirlenmiştir. Çıktı faktörleri (14a), (14b), (15), (16) ve (17) numaralı Eşitlikler kullanıla-

Tablo 6. TS Dikkate Alınarak Hesaplanan Normalize Edilmiş Girdi ve Çıktı Miktarları Matrisi

Yıllar	Çıktılar		Girdiler		
	Amaç ve Hiz. Gid. Top.	Mevcut Kasa ve Banka	Gelir Toplamı	Genel Giderler	Diğer Giderler
2005	0,8523	0,1612	0,2316	0,1066	0,0479
2006	0,7108	0,8686	0,3719	0,0958	0,2778
2007	1,0000	0,5917	0,4532	0,2308	0,2075
2008	1,0000	0,6415	0,2847	0,2204	0,2438
2009	1,0000	0,6201	0,0185	0,2222	0,2594
2010	1,0000	0,9298	0,0211	0,5399	0,4144
2011	1,0000	0,8410	0,7217	0,4101	0,3987
2012	1,0000	0,2941	0,0002	0,3085	0,3500
2013	1,0000	0,5248	0,0002	0,3944	0,3571
2014	1,0000	0,3348	0,0002	0,3433	0,4124

rak normalize edilmiştir. TS dikkate alınarak normalize edilmiş girdi ve çıktı miktarları Tablo 6'da verilmiştir.

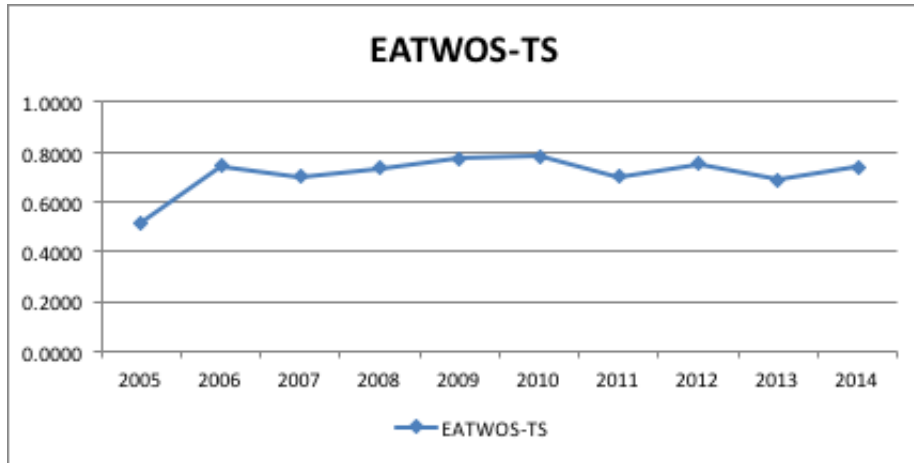
Eşitlik (19) ve (20) kullanılarak çıktı mesafe boyutları ve Eşitlik (11) ve (12) kullanılarak da girdi mesafe boyutları hesaplanmıştır. Girdi ve çıktı mesafe boyutları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. TS Dikkate Alınarak Hesaplanan Çıktı ve Girdi Mesafe Boyutları

Yıllar	Çıktılar		Girdiler		
	Amaç ve Hiz. Gid. Top.	Mevcut Kasa ve Banka	Gelir Toplamı	Genel Giderler	Diğer Giderler
2005	1,0000	1,0000	1,2314	0,5667	0,6335
2006	0,8903	1,0318	1,3717	0,5559	0,8634
2007	1,0000	1,0844	1,4530	0,6909	0,7931
2008	1,0000	1,1250	1,2846	0,6805	0,8295
2009	1,0000	1,0782	1,0183	0,6823	0,8450
2010	1,0000	1,1329	1,0209	1,0000	1,0000
2011	1,0000	1,1460	1,7215	0,8702	0,9844
2012	1,0000	1,1101	1,0000	0,7686	0,9356
2013	1,0000	1,3408	1,0000	0,8546	0,9428
2014	1,0000	1,1508	1,0000	0,8034	0,9980

Tablo 8. EATWO-TS Yıllara Göre Verimlilik Skorları

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EATWO-TS	0,7806	0,7920	0,7548	0,7874	0,8460	0,7827	0,7276	0,8387	0,7812	0,8418

Şekil 4. EATWOS-TS Verimlilik Grafiji

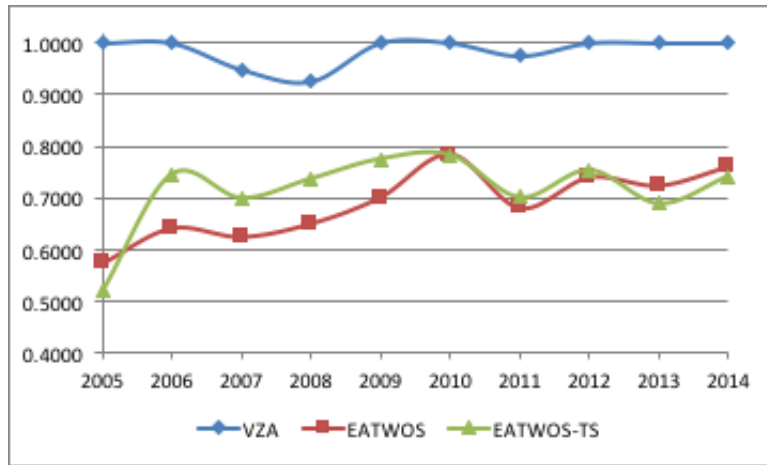
Her bir KB için verimlilik skorları (21) numaralı Eşitlik kullanılarak girdi ve çıktı mesafe boyutlarından elde edilmiştir. Verimlilik skorları Tablo 8'de ve grafiksel gösterim ise Şekil 4'de verilmiştir.

Tablo 8'de verilen sonuçlar ve Şekil 4'de gösterilen grafik birlikte değerlendirildiğinde, BMYD'nin en iyi performansı 2010 yılında gösterdiği anlaşılmaktadır. 2007-2010 yılları arasında artan verimlilikten söz edilebilirken, 2010-2014 yılları arasında verimliliğin inişli çıkışlı bir grafik izlediği anlaşılmaktadır.

Yapılan analizler neticesinde oluşan verimlilik değerleri toplu olarak Tablo 9'da gösterilmiştir. Tablo 9 ve Şekil 5'de gösterilen grafik birlikte değerlendirildiğinde; 2010 yılının her üç yöntemle göre de en yüksek verimin alındığı yıl olduğu anlaşılmaktadır. 2011 yılının ise yine her üç yöntemle göre diğer yıllara nispeten verimsiz olduğu görülmektedir. Yine her üç yöntemle göre BMYD'nin 2006 yılından itibaren performansı düşüş eğilimine girmesine rağmen, 2008 yılından itibaren toparlanarak tekrar artış eğilimine girdiği görülmektedir.

Tablo 9. Modelin Verimlilik Skorları

	VZA	EATWOS	EATWOS-TS
2005	1,0000	0,5736	0,5179
2006	1,0000	0,6410	0,7450
2007	0,9486	0,6247	0,6995
2008	0,9254	0,6499	0,7367
2009	1,0000	0,7004	0,7751
2010	1,0000	0,7827	0,7827
2011	0,9749	0,6800	0,7007
2012	1,0000	0,7384	0,7532
2013	1,0000	0,7227	0,6886
2014	1,0000	0,7590	0,7418

Şekil 5. Modelin Verimlilik Grafiği

Sonuç

İşletmeler gibi kâr amacı gütmeyen HK' lar da verimli çalışmak durumundadır. Verimsiz olarak faaliyetlerini sürdürmeye çalışan HK'lar toplum nezdinde itibar kaybı yaşamakta ve bunun sonucu olarak da varlıklarını uzun süre devam ettirmekte zorlanmaktadır. Bu ve diğer nedenlerden dolayı HK'lar düzenli olarak verimlilik analizi yaparak zamanında gerekli yönetsel ve stratejik kararları almak durumundadır.

Bu çalışma ile Kırıkkale'de 2004 yılından bu tarafa özellikle hayır işlerinde faaliyetlerini sürdüren BMYD'nin 2005-2014 yıllarındaki verimliliği analizi yapılmıştır. Analizde kullanılan girdi faktörleri "Toplam Gelir", "Genel Giderler" ve «Diğer Giderler» den oluşmaktadır. "Amaç ve Hizmet Giderleri Toplamı" ve "Mevcut Kasa ve Banka" ise çıktı faktörlerini oluşturmuştur. Belirlenen faktörler temelinde VZA, EATWOS ve EAYWOS-TS yöntemleri kullanılarak verimlilik analizi yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde her üç yönetime göre de 2010 yılının en başarılı yıl olduğu belirlenmiştir. 2011 yılının ise yine her üç yönetime göre diğer yıllara nispeten verimsiz olduğu anlaşılmıştır. Yine her üç yönetime göre BMYD'nin 2006 yılından itibaren performansında düşüş eğilimi görülmesine rağmen, 2008 yılından başlayarak tekrar performans artışı eğilimine girdiği görülmektedir. Derneğin ilk yılları olan 2005 ve 2006 yılları faaliyetlerinin kısıtlı olmasına rağmen VZA yöntemine göre verimli olarak değerlendirilirken, EATWOS ve EATWOS-TS yöntemlerine göre ise ileriye doğru bir verimlilik artış trendinin olduğu anlaşılmaktadır. 2014-2015 yılları bütün olarak değerlendirildiğinde BMYD'nin verimli olarak faaliyetlerini sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Bu ve benzeri alanlarda ileride yapılacak çalışmalarda; girdi ve çıktı faktörleri değiştirilerek STK'ların verimlilik analizleri yapılabilir. Ayrıca modelde kullanılan yöntemler TOPSIS vb. çok ölçütlü karar verme yöntemleriyle entegre edilebilir. Bulanık mantık teorisi ile faktörlerin ağırlıkları belirlenebilir. Model farklı girdi ve çıktı faktörleri kullanılarak farklı alanlarda yapılacak verimlilik analizi çalışmalarında uygulanabilir.

Kaynakça

- Arena, M., Azzone, G., Bengo, I. (2015). Performance Measurement for Social Enterprises. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 26(2), 649-672. DOI 10.1007/s11266-013-9436-8
- Bagnoli, L. (2009). Performance measuring in social enterprises. *Second EMES International Conference on Social Enterprise*, Trento.
- Bagnoli, L., Megali, C. (2011). Measuring performance in social enterprises. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 40(1), 149-165. DOI: 10.1177/0899764009351111
- Bansal, A., Kr. Singh, R., Issar, S., Varkey, J. (2014). Evaluation of vendors ranking by EATWOS approach. *Journal of Advances in Management Research*, 11(3), 290-311. <http://dx.doi.org/10.1108/JAMR-02-2014-0009>
- Berber, P., Brockett, P. L., Cooper, W. W., Golden, L. L., Parker, B. R. (2011). Efficiency in fundraising and distributions to cause-related social profit enterprises. *Socio-Economic Planning Sciences*, 45(1), 1-9. DOI:10.1016/j.seps.2010.07.007
- Bouchard, J. M. (2009a). The worth of the social economy. In J. M. Bouchard (Ed.). *The worth of the social economy: An international perspective* (pp. 11-18). Brussels: P.I.E. Peter Lang.
- Bouchard, J. M. (2009b). The evaluation of the social economy in Quebec, with regards to stakeholders, mission and organizational identity. In J. M. Bouchard (Ed.), *The worth of the social economy: An international perspective* (pp.111-132). Brussels: P.I.E. Peter Lang.
- Campos, L., Andion, C., Serva, M., Rossetto, A., Assumpção, J. (2011). Performance evaluation in non-governmental organizations (NGOs): An analysis of evaluation models and their applications in Brazil. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 22(2), 238-258. DOI: 10.9790/487X-17237076

- Charnes, A., Cooper, W.W., Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *Eur. J. Oper. Res.* 2, 429–444. DOI:10.1016/0377-2217(78)90138-8
- Cooper, W. W., Seiford, L. M., Zhu, Joe. (2011). *Handbook on data envelopment analysis*. NY: Springer. *Economic Review*, 69(4), 493-513.
- Ebrahim, A., Rangan, V. K. (2011). *Performance measurement in the social sector: a contingency framework*. Social Enterprise Initiative, Harvard Business School, working paper.
- Eme, B. (2009). Miseries and worth of the evaluation of the social and solidarity-based economy: For a paradigm of communicational evaluation. In J. M. Bouchard (Ed.), *The worth of the social economy: An international perspective* (pp. 63–86). Brussels: P.I.E. Peter Lang.
- Fowler, A. (1996). Assessing NGO performance: difficulties, dilemmas and a way ahead. *Beyond the magic bullet: NGO performance and accountability in the post-Cold War world*, 169-187.
- Greiling, D. (2009). *Performance Measurement in Nonprofit-Organisationen*. Springer-Verlag.
- Gutierrez-Nieto, B., Serrano-Cinca, C., Molinero, C. M. (2007). Microfinance institutions and efficiency. *Omega*, 35(2), 131-142. DOI:10.1016/j.omega.2005.04.001
- Haq, M., Skully, M., Pathan, S. (2010). Efficiency of microfinance institutions: A data envelopment analysis. *Asia-Pacific Financial Markets*, 17(1), 63-97. DOI: 10.1007/s10690-009-9103-7
- <http://www.trdemarka.com/MakaleDetay.aspx?i=229&Name=%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC%20Sekt%C3%B6r:%20Sivil%20Toplum%20Kurulu%C5%9Flar%C4%B1> (Erişim Tarihi: 16.12.2015)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivil_toplum_kurulu%C5%9Fu. (Erişim Tarihi: 21.07. 2015)
- Hwang, C.-L., Yoon, K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making – Methods and Applications – A State-of-the-Art Survey*. Berlin, Heidelberg, New York 1981, p. 128
- Kaplan, R. S. (2001). Strategic performance measurement and management in third sector organizations. *Nonprofit Management and Leadership*, 11(3), 353–371.
- Kirigia, J. M., Emrouznejad, A., Sambo, L. G., Munguti, N., Liambila, W. (2004). Using data envelopment analysis to measure the technical efficiency of public health centers in Kenya. *Journal of Medical Systems*, 28(2), 155-166. DOI: 10.1023/B:JOMS.000023298.31972.c9
- Lépine, A., Vassall, A., Chandrashekar, S. (2015). The determinants of technical efficiency of a large scale HIV prevention project: application of the DEA double bootstrap using panel data from the Indian Avahan. *Cost Effectiveness and Resource Allocation*, 13(1), 5. DOI: 10.1186/s12962-015-0031-2
- MacIndoe, H., Barman, E. (2012). How organizational stakeholders shape performance measurement in nonprofits: Exploring a multidimensional measure. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42(4),716-738. DOI: 10.1177/0899764012444351
- Makni, R., Benouda, O., Delhoumi, E. (2015). Large scale analysis of Islamic equity funds using a meta-frontier approach with data envelopment analysis. *Research in International Business and Finance*, 34, 324-337. DOI: 10.1016/j.ribaf.2015.02.014
- Murray, V., Tassie, B. (1994). *Evaluating the effectiveness of nonprofit organizations*. In: Jossey-Bass handbook of nonprofit leadership and management (pp. 303–324). San Francisco: Jossey-Bass.
- Nanavati, A. (2007). Performance Evaluation of Non-government Development Organisations A Study in Vadodara, Gujarat. *Journal of Health Management*, 9(2), 275-299. DOI: 10.1177/097206340700900208

- Özbek, A. (2015a). Efficiency Analysis of Non-Governmental Organizations Based in Turkey, *International Business Research*, 8(9), 95-104, <http://dx.doi.org/10.5539/ibr.v8n9p95>,
- Özbek, A. (2015b). Efficiency Analysis of the Turkish Red Crescent between 2012 and 2014, *International Journal of Economics and Finance*, 7(9), 322-334, <http://dx.doi.org/10.5539/ijef.v7n9p322>
- Özdemir, A., Demireli, E. (2013). Ağırlık Kısıtlı Veri Zarflama Analizi İle Mevduat Bankalarının Etkinlik Ölçümüne Yönelik Bir Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 215-238.
- Peters, M. L., Zelewski, S. (2006). Efficiency analysis under consideration of satisficing levels for output quantities. In *Proceedings of the 17th Annual Conference of the Production and Operations Management Society (POMS)*, 28(1.05).
- Peters, M. L., Zelewski, S., Bruns, A. S. (2012). Extended Version of EATWOS concerning Satisficing Levels for Input Quantities. Pioneering Supply Chain Design: A Comprehensive Insight Into Emerging Trends, *Technologies and Applications*, 10, 303.
- Ramadan, M. A., Borgonovi, E. (2015). Performance Measurement and Management in Non-Governmental Organizations, *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 70-76. DOI: 10.9790/487X-17237076
- Ray, S. (2004). *Data Envelopment Analysis: Theory and Techniques for Economics and Operations Research*, Cambridge University Press, New York.
- VanderWielen, L. M., Ozcan, Y. A. (2015). An Assessment of the Health Care Safety Net Performance Evaluation of Free Clinics. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 44(3), 474-486.
- Widiarto, I., Emrouznejad, A. (2015). Social and financial efficiency of Islamic microfinance institutions: A data envelopment analysis application. *Socio-Economic Planning Sciences*, 50, 1-17. DOI: 10.1016/j.seps.2014.12.001
- Wijesiri, M., Viganò, L., Meoli, M. (2015). Efficiency of microfinance institutions in Sri Lanka: a two-stage double bootstrap DEA approach. *Economic Modelling*, 47, 74-83. DOI: 10.1016/j.econmod.2015.02.016
- Yan, H., Yu, Z., Cheng, T. C. E. (2003). A strategic model for supply chain design with logical constraints: formulation and solution. *Computers & Operations Research*, 30(14), 2135-2155. DOI: 10.1016/S0305-0548(02)00127-2
- Ye, Bai-qing, Ge, Tai-ping. (2009). Study on the Disaster Crisis Management Performance Evaluation of Non-governmental Organizations, *5th International Conference on Public Administration*, 1, 423-427.
- Yeh, J., White, K. R., Ozcan, Y. A. (1997). Efficiency evaluation of community-based youth services in Virginia. *Community Mental Health Journal*, 33, 487-499.

Keşfetme ve Mevcudu Geliştirme Stratejilerinin Girişimci Yönlülük ile Performans İlişkisindeki Aracı Rolü: İmalat Sektöründe Bir Araştırma*

A Mediation of Exploration and Exploitation Strategies in the Relationship between Entrepreneurial Orientation and Performance: A Study on Manufacturing Industry

Dr. Öğr. Üyesi Metin Reyhanoglu - Dr. Öğr. Üyesi Özden Akın

Başvuru Tarihi: 10.04.2017

Kabul Tarihi: 04.08.2017

Öz

Örgütler, rekabetin yoğun olduğu ve sürekli değişen ortamda performanslarını arttırmak için mevcudu geliştirme ve keşfetme stratejilerini uygulamak zorunda kalmaktadırlar. Ancak her iki yeteneği aynı anda kullanma anlamına gelen eşit iki yönlülüğü başarmak o kadar kolay değildir. Bunun için örgütün girişimci yeteneğinin de olması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, girişimci yönlülüğün örgüt performansına olan etkisinde keşfetme ve mevcudu geliştirme inovasyon stratejilerinin aracı etkisinin tespit edilmesidir. Hatay'da 10-750 çalışana sahip imalat sektöründeki üst düzey yöneticilere uygulanmış anketlerden elde edilen verilerle, aracı değişkenin belirlenmesine yönelik hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Literatürden farklı olarak eşit iki yönlülüğün boyutları; 'ürün/teknoloji keşfetme', 'pazarı keşfetme', 'mevcut ürün/teknoloji geliştirme' ve 'mevcut pazarı geliştirme' olarak belirlenmiş olup her biri için ayrı analiz yapılmıştır. Analiz sonucunda ürün/teknoloji keşfetme, pazarı keşfetme, mevcut ürün/teknoloji geliştirme boyutları, girişimci yönlülük ve performans arasındaki ilişkide aracı değişkenler olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Girişimci Yönlülük, Eşit İki Yönlülük, Keşfetme, Mevcudu Geliştirme, İnovasyon

Abstract

Where the competition is intense and in changing environment constantly, organizations have to implement exploration and exploitation strategies in order to improve their performance. However, to achieve ambidexterity, which means of using both of abilities simultaneously, is not so easy. Therefore, it must be also the entrepreneurial ability of the organization. The purpose of this study is to determine the mediation of exploration and exploitation strategies in the relationship between entrepreneurial orientation and organizational performance. In this study was used the hierarchical regression analysis to determine the mediating variables that data obtained from the survey, applied to senior managers of manufacturing companies, between 10-750 employees in Hatay/Turkey. Unlike the literature, the dimensions of ambidexterity was determined as 'product/technology exploration', 'market exploration', 'products/technology exploitation' and 'market exploitation' and analyzed each one separately. It was found that product/technology exploration, market exploration, and products/technology exploitation mediated between entrepreneurial orientation and organizational performance.

Keywords: Entrepreneurial Orientation, Ambidexterity, Exploration, Exploitation, Innovation

Dr. Öğr. Üyesi Metin Reyhanoglu, Mustafa Kemal Üniversitesi İİBF, reyhanoglu@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Özden Akın, Mustafa Kemal Üniversitesi İİBF, ozdendogan@gmail.com

* Bu çalışma 26-27 Kasım 2015 tarihinde Seferihisar/İzmir'de Ege Innovation Network "İnovasyon Ekosistemleri Aracılığı ile Değer Yaratmak: Disiplinler Arası Yaklaşımlar" Kongresi'nde sunulan bildiri verilerinin artırılıp yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

Giriş

Geleneksel ekonomilerde işgücü ve makine gibi değerler önemli iken, modern ekonomilerde temel güç kaynağı bilgi, bilginin aracı olarak da inovasyon önem kazanmaktadır (Efrat, 2014). İnovasyon, yeni ve mevcut ürün ve pazarların geliştirilmesi yoluyla, ekonomide, teknolojiye ve kültürde fayda yaratmakta, rakipler karşısında avantaj sağlamaktadır. Bu nedenle uzun dönemli başarı için örgütler, inovasyon yapma yeteneklerini arttırarak pazara yeni ürün girişini hızlandıracak inovasyon stratejileri geliştirmektedirler (Zhou, 2006). Bu stratejilerden biri, üst yönetimin inovasyon stratejisinde örgütsel eşit iki yönlülük (organizational ambidexterity) olarak adlandırılan 'iki elini aynı anda kullanabilme yeteneği' metaforudur (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Raisch vd., 2009; Simsek vd., 2009; Tushman ve O'Reilly, 1996). Ancak eşit iki yönlülüğü başarmak o kadar kolay olmayıp, iki inovasyon stratejisini aynı anda uygulayabilecek girişimci yönlülüğe (entrepreneurial orientation) sahip olunması gerekmektedir (Kollmann ve Stöckmann, 2012, s. 1001; Hornsby vd., 2011, s. 424). Çünkü inovasyon stratejisinin belirlenmesinde öngörülü olma (proaktiflik), inovatif olma ve risk alma gibi girişimci özelliklerinin olması gereklidir.

Girişimci yönlülüğün örgüt performansı üzerindeki etkisinin, örgütsel eşit yönlülük aracılığıyla olup olmadığının test edilmesi çalışmanın temel amacıdır. Literatürde, girişimci yönlülüğün performans üzerindeki etkisi iki bakış açısıyla incelenmiştir. Bunlardan birincisi, Kollmann ve Stöckmann'ın (2012) 'kaynak temelli teori' bağlamında ve ikincisi ise; Hornsby, Bloodgood, ve Turnley'nin (2011) 'stratejik planlama' açısından yaptıkları incelemelerdir. Bu çalışmada ise eşit iki yönlülük olgusu; yapılan yapısal geçerlilik analizi sonucu, dört boyutta incelenmiştir. Ayrıca literatürdeki 'örgüt büyüklüğü' ve 'yaş' gibi kontrol değişkenleri dışında 'üst yönetici sayısı' da eklenerek, literatürdeki boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Çalışma ile keşfetme-mevcudu geliştirme (exploration-exploitation) ikileminde (Atuahene-Gima, 2005) kalan üst yöneticilerin, örgütün girişimci yönlülüğe katkısını görmeleri sağlanabilecektir.

Literatür

Kelime anlamı olarak, belli bir işe girişilmesi şeklinde kullanılsa da işletme literatüründe kar elde etme amacıyla belli bir yatırımı yaparken oluşabilecek riski

ve zararlı göze alan kişiye girişimci, yapılan faaliyetlerle de girişimcilik denmektedir. Her ne kadar girişimcilik yatırımcı bazında belirtilmiş olsa da, girişimci faaliyet, örgüt düzeyinde (Burgers ve Jansen, 2008) de yapılabilmektedir. Bazı örgütler, yeni ürün/hizmet, süreç ve pazarlar oluşturma veya mevcudu geliştirmeye çaba göstermesi açısından, diğer örgütlere göre daha fazla riske girmekte ve ön görüleri daha isabetli olabilmektedir. Özellikle üst yönetimin girişimci yetenekleri, örgütün girişimci yönünün belirlenmesinde önemli bir etkidir (Kollmann ve Stöckmann, 2012, s. 1019). Çünkü üst yönetimin örgütün stratejisini ve politikalarını belirleme, hedef koyma ve karar verme yetkileri vardır. Özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin (KOBİ) kurucu ve/veya sahiplerinin girişimci yeteneklerinin olmaması, uzun vadede örgütün büyümesini engelleyebilmektedir (Burns, 2001, s. 11). Dolayısıyla üst yönetimin inovasyon ve girişimci yönelimi, örgüt performansını da etkileyecektir.

Mintzberg'in (1973, s. 45-46) girişimci yapı olarak belirttiği örgüt yapısı, üst yönetimin devamlı şekilde yeni fırsatları araştırarak temel amacı olan büyümeyi gerçekleştiren bir yapıdır. Bu nedenle, örgüt yeni fırsatları değerlendirirken inovasyon yapma gereği duyar. Miller (1983, s. 780), yaptığı teorik ve uygulamalı analizde girişimci firmaların risk aldığını, öngörülü olduğunu ve inovatif olduğunu belirtmektedir. Miller (2011, s. 875), girişimci yönlülüğün birçok çalışmada bir süreç olarak değerlendirildiği ve girişimciliğin yeni bir firma, ürün, teknoloji veya pazarlara girme davranışı olarak tanımlandığını belirtmiştir. Bu örgütler, yüksek getirili projeleri üstlenmeye isteklidirler ve fırsatları yakalama konusunda cesur ve saldırganlardır (Covin ve Slevin, 1991, s. 8). Girişimci örgütler, genellikle ilk hareketi başlatırlar ve yeni ürünleri pazara ilk sunarlar. Lumpkin ve Dess (1996, 136) ise, girişimci yönlülüğü pazara yeni bir girişe yol açacak süreçler, uygulamalar ve karar verme faaliyetleri olarak tanımlamışlardır. Miller'in (1983) belirttiği risk alma, inovasyona öncülük etme ve öngörülü olma boyutlarına ek olarak, rekabette 'saldırgan olma' ve 'özerklik'in (Lumpkin ve Dess, 1996, s. 149) de literatürde olduğu belirtilmektedir (Miller, 2011, s. 875-876). Ancak, Miller (2011, s. 876) genel olarak risk alma, öngörülü olma ve inovatif olma boyutlarının ağırlıkta kullanıldığını söylemiştir. Bu durumda inovasyon yaratabilme, aynı zamanda girişimci yönlülüğün de bir boyutu olduğundan aralarında sıkı bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

İnovasyon, bir firmanın yeni ürün, hizmet veya teknolojik süreçlerle sonuçlanabilecek yeni fikirleri, yenilikleri, deneyleri ve yaratıcı süreçleri sürdürme ve bunlara destek olma eğilimini yansıtır (Lumpkin ve Dess, 1996, 142). Risk alma ise firmanın amaçlarının başarılmasında riskli projelere girmesidir (Miller, 1983). Covin ve Miller (2014), risk almayı, belirsizlik karşısında stratejik kararların alınması şeklinde tanımlamıştır. Öngörülü olma, mevcut eğilimlerin izlenmesini, gelecekteki pazar talebinin belirlenmesini ve söktörel değişikliklerin veya ortaya çıkan fırsatların tahmin edilmesini içeren, fırsat arayan ve ileriye yönelik duruştur (Chen vd., 2015, s. 495). Dolayısıyla girişimci yönelim, rekabete karşı koyabilmek ve büyümek için öncelikle ileriye dönük değişimleri öngörerek yeni fırsatların değerlendirilmesi ve kullanılması için inovatif olmayı gerektirmektedir.

İşletmenin girişimci yönelimli olması, kurumsal anlamda üstten alta doğru tüm faaliyetlerinde risk alma ve inovatif olmayı gerektirmektedir. Burgers ve Jansen'a (2008; s. 2) göre kurumsal girişimcilik, inovasyon, girişim ve stratejik yenileme faaliyetlerinden oluşmaktadır. İnovasyonu yeni ürün, hizmet ve üretim süreci girişimi ve gelişimi olarak ifade etmekte, girişimi ise mevcut örgütte yeni işler yaratma olarak görmektedir. Stratejik yenileme ise, üstten alta doğru mevcut yeteneklerin yeniden tanımlanması ve düzenlenmesidir. Bu anlamda kurumsal girişimcilik hem yeniliği yaratma hem de mevcut yeteneklerin yeniden tanımlanması ve yeni yeteneklerin geliştirilmesine olanak sağlayan mevcut bilginin kullanılması faaliyetlerini içine alır.

İnovasyon, pazarlanabilir yeni ya da geliştirilmiş ürün ve hizmetler yaratmada kullanılacak fikirler, süreçler, araçlar ve yönetim süreçlerinin birleştirilmesidir (Andriopoulos ve Lewis, 2009). Bu anlamda örgütlerde inovasyon faaliyetleri; ürün-süreç inovasyonu, keşfetme-mevcudu geliştirme (March, 1991), radikal-artan inovasyon, yönetsel-teknolojik inovasyon, inovasyon-imitasyon (Zhou, 2006) gibi ikili yapı şeklinde adlandırılabilir ve oluşturulabilmektedir.

Radikal inovasyon (kesikli-discontinuous) çerçevesinde Zhou (2005; s. 43), pazarda ilk hareket eden olmanın, deneyim kazanma ve ölçek ekonomisinden yararlanma gibi avantajlar getirebileceğini belirtmiştir. Yazara göre, bu strateji, örgütlere kıt kaynaklarda

kullanım önceliği, daha çekici boşluklar veya pazar bulma, sürdürülebilir teknoloji liderliği konularında rekabet avantajı sağlamaktadır. Artan inovasyon stratejisi (kesiksiz-continuous) ise, radikal inovasyondan daha yaygın kullanılan bir stratejidir. Bu stratejide, mevcut örgüt performansında küçük değişiklikler yapmak için basit ürün geliştirmeleri, ürün hattını genişletme ve teknolojide küçük değişiklikler amaçlanmaktadır (Zhou vd., 2005, s. 43). Bu anlamda artan inovasyon kısa dönemli performans; radikal inovasyon ise uzun dönemli performans odaklıdır (Wang ve Rafiq, 2014).

Yeni ürün ve hizmet geliştirme, radikal inovasyon olarak kabul edilmektedir. Pazar fırsatlarının değerlendirilmesinde esnekliği sağlayan keşfedici uygulamalardır (March, 1991) ve bu nedenle riskli bir inovasyon türüdür. Bu anlamda radikal inovasyonun uygulanması risk almayı ve öngörülü olmayı içeren girişimci yönelim gerektirir (Zahra ve Neubaum, 1998). Keşfetme uygulamalarını içeren radikal inovasyonun uygulanmasının performansa katkı sağladığını belirten çalışmalar vardır (Lubatkin vd., 2006). Ancak örgütlerin verimliliğini ve etkililiğini arttıracak mevcut iyileştirmeler (March, 1991) daha öngörülebilir olduğundan, artan inovasyon stratejisi yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Girişimciliği düşük olan bu örgütler (Miller, 1983) rakiplerinin ürün ve üretim süreçlerini taklit ederek (Zhou, 2006), mevcut durumda kalıp ürün veya hizmeti geliştirmeyi amaçlarlar.

İki farklı inovasyon stratejisini birleştiren eşit iki yönelim, birçok çalışmada keşfetmeyi ve mevcudu geliştirmeyi sırasıyla ya da aynı anda takip edebilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Lubatkin vd., 2006; Lin vd., 2013:264; Stubner vd., 2012; Tushman ve O'Reilly, 1996; Wang ve Rafiq, 2014; Volery vd., 2015; Yu vd., 2014). Kortmann (2014), bu yeteneği eşit iki yönlü inovasyon olarak tanımlamakta, Zhou vd., (2005) ise kesikli inovasyonun yeni ürün-pazar alanına girmeyi, artan inovasyonu ise mevcut ürün-pazar konumunu geliştirmeyi amaçladığını söylemektedirler.

March'a (1991) göre örgütler, bu iki inovasyon stratejisi arasında bir seçim yapabilir veya sıralı bir şekilde izleyebilirler. Mevcudu geliştirme, mevcut müşteriler için mevcut ürün ve hizmetlerde kapasiteyi arttırma, maliyeti azaltma, standardizasyon, genişletme, örgüt etkenliğini arttırma, üretim hızının arttırılması ve ka-

liteyi geliştirme gibi faaliyetlerle mevcut yeteneklerin arttırılmasını ifade eder. Keşfetme ise, yeni teknoloji ve pazar için temel araştırma, risk alma, keşif, ürün inovasyonu geliştirilmesi, pazar fırsatlarının kullanılması, esneklik, değişim, deneme-yanılma, deneyim gibi yeni yetenekler, mevcut müşteri ve pazar için yeni ürün, hizmet ve teknik bilgi yaratılmasını belirtir (Atuahene-Gima, 2005; March, 1991; Volery vd., 2015; Yu vd., 2014, s. 103). Mevcudu geliştirme faaliyeti ile yeni bir ürün veya süreç teknolojisi geliştirme sırasındaki maliyetlere katlanılmamaktadır (March, 1991, s. 71). Bundan dolayı mevcudu geliştirme yeniliklerindeki getiriler daha tahmin edilebilir düzeydedir. Getiriler verimlilik artışı, maliyetlerin düşürülmesi, müşteri ve pazar ihtiyaçlarının karşılanmasındaki hıza bağlıdır (Benner ve Tushman, 2003). March (1991), örgütsel eşit iki yönlülük keşfetme ve mevcudu geliştirme stratejilerinin aynı anda uygulanmasını gerilim olarak görmekte, yeni yapılan çalışmalarda da bu iki stratejinin aynı anda yapılmasından çok sıralı uygulanması yer almaktadır. Meeks'in (2012) yeni kurulan KOBİ'lerde yaptığı çalışmada girişimcilerin, daha çok mevcudu geliştirme stratejilerini uyguladıklarını ve eşit iki yönlülüğe sahip olmadıklarını, KOBİ yöneticilerinin ise daha fazla eşit iki yönlü strateji uyguladıklarını bulmuştur. İlginç bir nokta ise, mevcudu geliştirme stratejisini takip eden örgütlerin keşfetme veya eşit iki yönlü stratejilerini uygulayan örgütlerden daha iyi performansa sahip olduklarıdır (Meeks, 2012).

March'ın (1991) sıralı inovasyon stratejisini takip etme bakış açısından farklı olarak Simsek vd. (2009), eşit iki yönlülüğün örgütsel düzeyde aynı anda yapılandırılabilceğini ileri sürmektedir. Örgütlerde öğrenme ve bilgi transferi faaliyetlerinin, mevcudu geliştirme ve keşfetme inovasyonunu aynı anda kullanmaya olanak vermesi ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır (Lin vd., 2013, s. 262). Örgütlerin bu stratejileri birleştirme yeteneği daha hızlı inovasyon yapmalarına olanak sağlamakta (Lin vd., 2013, s. 263), böylelikle pazara giriş hızını arttırmaktadır. Mevcudu geliştirme, eğer mevcut yetenekler yeni yeteneklerle sürekli bir şekilde değiştiriliyorsa radikal inovasyon performansına katkıda bulunur (Atuahene-Gima, 2005; Lin vd., 2013, s. 265). Aynı zamanda hem keşfetme hem de mevcudu geliştirme faaliyetlerini yüksek düzeyde gerçekleştirmenin örgütleri rakiplere kıyasla daha yüksek performansa ulaştırdığı söylenebilir (He ve Wong 2004; Lin vd., 2013; Rodriguez ve Hechanova, 2012).

Örgütlerin gelişimi ve hayatta kalabilmesi, hem keşfetme hem de mevcudu geliştirme inovasyonunu birlikte kullanabilmesiyle artmaktadır (Tushman ve O'Reilly, 1996; Andriopoulos ve Lewis, 2009). Girişimci yönelimli olmak için yüksek derecede inovatif olmak, risk almak ve öngörülü olmak gibi keşfedici ve radikal özelliklere sahip olmak gerekir. Miller (1983, s. 771) girişimci örgütü, ürün-pazar inovasyonunu birleştiren, riskli girişimleri üstlenen ve öngörülen inovasyonları ilk ortaya çıkaran, rakiplerle kıyasıya rekabet eden örgüt olarak tanımlamaktadır. Girişimci olmayan örgütleri ise, çok az inovasyon yapan, rakipleri taklit eden (Miller, 1983, s. 771), mevcudu koruyan ve geliştiren örgütler olarak görmektedir.

Benner ve Tushman (2003) ve Lubatkin vd. (2006) müşteri ve pazar bölümlerindeki inovasyonların yanı sıra, teknolojik ve ürün inovasyonları arasındaki farklılıkları, keşfetme ve mevcudu geliştirme farklılıkları olarak açıklayarak ikiz kavramlar olduğunu göstermişlerdir (Kollman ve Stöckman, 2012). Keşfetme inovasyonu, yeni ürün, hizmet ve pazarlar yaratarak çevresel eğilimlere etkiye bulunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda müşteri ve pazar ihtiyaçlarını tatmin etmek için yeniyi araştırma ile yenilikçi tasarımlar ve yaratıcı yollar önermektedir. Mevcudu geliştirme inovasyonu ise, süreç ve teknolojilerdeki ilerlemeleri mevcut çevresel koşullara uyum sağlamayı, bilinen uyarlamaları kullanmayı ve genişletmeyi ifade eder. Örgütlerde hayatta kalma ve performansı geliştirmede her iki uygulama da önem taşımaktadır.

Araştırma Hipotezleri

Miller (1983), girişimcilikle ilgili yaptığı ilk çalışmasında açıkça ifade etmemiş olsa da (Covin ve Wales, 2011, s. 680) girişimci yönelimi öngörülü olma, risk alma eğilimi ve inovatif olma gibi bir kişinin ya da bir örgütün girişimci davranışlarını somutlaştıran unsurların eş zamanlı gösterilmesi olarak tanımlamaktadır. Abebe ve Angriawan (2014), örgütün girişimci yöneliminin yeni fırsatların belirlenmesinde önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. Örgütün üst düzey yöneticilerinin yüksek girişimci yönelime sahip olmaları; potansiyel fırsatların farkına varabilmeyi, daha yaratıcı çözümleri keşfederek motive olmayı ve yüksek performansa ulaşmayı sağlamaktadır. Üst düzey yöneticiler, örgütün stratejilerini ve yönünü belirleme, sosyal ağlar yoluyla (iç ağlar, üst yöneticilerle kurulan ağlar ve dış ağlar) yaratıcı performansını arttırma gibi

faaliyetlerle örgütü girişimci yönlü yapabilmektedir (Chen vd., 2015, s. 493). Sosyal ağdaki ilişki sayısının az ama yoğunluğunun daha yüksek olması, KOBİ'lerde üst yöneticinin girişimci bakış açısının örgüte yansımalarını kolaylaştırabilir. Zahra ve Neubaum (1998, s. 124), örgütün girişimci yönelimini, performansı belirsiz olan projelerin meşrulaştırılmasında radikal inovasyon bakış açısına sahip olma, öngörülü stratejik eylem ve risk alma faaliyetlerinin tümü şeklinde özetlemişlerdir. Radikal inovasyon sağlayabilmenin yolu yukarıda belirtilen girişimci özelliklere sahip olmayı gerektirir (Zahra ve Neubaum, 1998; Zhou, 2006). Dolayısıyla örgütün radikal inovasyon stratejisini benimseyebilmesi için girişimci yönlü bir eğilime sahip olması gerekir.

Girişimci yönlü örgütlerde keşfetme; fırsatların araştırılması ve belirlenmesi iken; mevcudu geliştirme faaliyetleri fırsatın kullanılmasını ifade eder. Bu anlamda girişimciler yeni fırsatları araştırmalı ve keşfetmelidir (Bryant, 2009). "Eşit iki yönlü örgütler hem artan [(mevcudu geliştirme)] hem de devrimsel [(keşfetme)] değişimleri uygulama yeteneğine sahiptirler" (Tuan, 2016). Huang vd. (2014), örgütlerde girişimci liderlik ve inovasyon türleri (keşfetme ve mevcudu geliştirme) arasındaki ilişkiyi çevresel dinamizmle açıklamaktadır. Girişimci liderlerin örgüt performansını etkilemesinde her iki tip inovasyon faaliyetini gerçekleştirmesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda KOBİ'lerin stratejisini ve yönelimini belirleyen girişimci bakış açısına sahip üst yöneticiler girişimci lider olarak kabul edilebilir (Tushman ve O'Reilly, 1996; Lubatkin vd., 2006, s. 647).

Örgütün girişimci yönlü olabilmesi için girişimci liderliğe sahip olması gerekir. Girişimci yönlülük, liderin vizyonuna bağlı olarak, yeni kaynakları keşfetme ve bunları kullanma ve mevcut kaynakların en verimli şekilde kullanılması gibi fırsatlarla karşılaştığında riski kabul etme, mücadeleci bir ruh ve vizyoner bakış açısının dinamik sürecidir (Onyemah ve Pesquera 2015, s. 11). Bu anlamda Onyemah ve Pesquera, (2015, s. 11) girişimci yönlülükü, 'sosyal', 'çevresel ve ekonomik sorumluluk' ve 'sürdürülebilirlik ve sosyal farkındalık' olarak boyutlandırdıkları bilişsel eşit iki yönlülükle eşleştirmektedirler. Çünkü eşit iki yönlülük için örgütün geleceğiyle ilgili tahmin etme durumu söz konusudur. Bu da girişimciliğin piyasayı iyi analiz etmesiyle bağlantılı olup liderin

yaratıcı mantığını şekillendirmektedir. Yapılan çalışmalar, girişimcilerin bilişsel eşit iki yönlü olabilme yeteneğinin yeni girişimlerdeki başarı oranını arttırdığını göstermektedir (Onyemah ve Pesquera, 2015, s. 11). Neck (2011'den aktaran Onyemah ve Pesquera, 2015, s. 13), girişimci liderliğin fırsatların gözlenmesi, analiz edilmesi, harekete geçirilmesi ve öğrenmesi gibi yollarla yaratılabileceğini savunmakta ve bilişsel eşit iki yönlülüğün bu şekilde geliştirebileceğini ileri sürmektedir.

Mevcut ve gelecekteki girişimci faaliyetlerin oluşturulmasında iki inovasyonun birbirinden ayrı değerlendirilmesi düşünülemez. Bundan dolayı örgütlerde stratejik girişimcilik bakış açısı, çevredeki fırsatları avantaja dönüştürmek için hem keşfetme hem de mevcudu geliştirme inovasyonu ile sağlanabilir ve performansı geliştirebilir. Bu da rekabet edebilmede mevcut pazar fırsatlarını kullanabilme ve yeni ürün girişi yapabilmeye odaklanmayı sağlar. Mevcudu geliştirme inovasyonunun mevcut teknik bilgi, beceri süreç ve yapılar üzerinde odaklanması (Benner ve Tushman, 2003) daha sistematik, rutin, sınırlandırılmış bir bakış açısı ve riskten kaçınan durumlar gerektirir. Keşfetme inovasyonu, daha yaratıcı, hayal gücü yüksek, sınırlandırılmamış bir bakış açısı ve risk alma faaliyeti gerektirir. Örgüt için yeni fırsatlar arama davranışları girişimcilikle ilişkilidir ve yeni ürün ya da pazar oluşturmada öncü olma girişimci yönlülüğün özelliğidir (Huang vd., 2014, s. 456).

Örgütler mevcudu geliştirme faaliyetlerine daha yatkın olduğu için keşfetme kabiliyetini kaybetmelerine daha sık rastlanır (Bryant, 2009). Bir örgütün aynı anda hem keşfetme hem de mevcudu geliştirme yerine March'ın (1991) kademeli bakış açısı, örgütlerin gelişmelerini ve olgunlaşmalarını sağlaması açısından önemlidir. Girişimciliğin keşifsel aşaması, fırsatların yaratılması ve keşfedilmesini ifade ederken, mevcudu geliştirme aşaması fırsatların izlenmesinde kaynakları organize etmeyi ifade eder (Bryant, 2009). Her ne kadar girişimci yönlülük eşit iki yönlülüğün keşifsel alanına daha yakınmış gibi gözükse de girişimci yönlülükle eşit iki yönlülük arasında önemli ilişki mevcuttur (Meeks, 2012; Tuan, 2016; Volery vd., 2015). Tuan (2016) girişimci yönlülüğün ortaya çıkmasında, keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetlerinin bir sinerjisi olarak ifade edilen (Tushman ve O'Reilly, 1996) eşit iki yönlülüğün varlığını belirtir. Bu anlamda Tuan (2016) eşit iki yönlü stratejinin

girişimci yönlülüğü etkilediğini ifade ederken Volery vd., (2015), girişimci yönelimli olma davranış ve yeteneklerinin eşit iki yönlülüğü başarmada önemli olduğunu söylemektedir. Duncan'ın (1976) bakış açısından hareketle, girişimci yönelimin inovatif tarafının keşfetme ve mevcudu geliştirmenin yapısal uyumundan yayıldığını söylemek mümkündür (Tuan, 2016).

H₁: Girişimci yönlülüğün eşit iki yönlülük üzerinde olumlu etkisi vardır.

Girişimci yönlülük, genç ya da olgun, küçük ya da büyük, kamu ya da özel ayırımına bakılmaksızın bütün örgütlerin yönelebileceği bir durumdur. Douglas ve Shepherd (2002), girişimci sermayeyi kişilerin girişimci yetenekleri ve tutumları olarak iki boyutta tanımlamaktadır. Girişimci tutumlar bağımsızlık, risk ve esnekliği içerirken girişimci yetenekler fırsatları görme, sağduyu ve inovatif düşünmeyi gerektirir. Bu durumda girişimci yönelime sahip olmak için yeni fikir ve fırsatları algılayabilecek bu boyutların bir girişimcide olması gereklidir. Girişimci yönelim, bir örgütün riski kabul etme, inovatif olma ve rekabetçi olma durumudur (Lumpkin ve Dess, 1996). Örgütlerin stratejik kararlarını ve uygulamalarını yeni fırsatların takip edilebilmesi için teşvik eder. Girişimci yönelimle örgüt performansı arasındaki ilişkiyi etkileyen ve artıran unsurlar beş boyutla açıklanmaktadır (Abebe ve Angriawan, 2014; Lumpkin ve Dess, 1996; Miller, 1983; Rauch vd., 2009; Schillo, 2011): Öngörülül olma, risk alma, inovatif olma, rekabetçi olma ve bağımsızlık.

Öngörülül olma, güncel eğilimleri ve ihtiyaçları gözlemleme, gelecekteki pazar talebini belirleyebilme, endüstriyel değişimleri ya da oluşabilecek fırsatları tahmin etme gibi faaliyetleri içeren fırsatları ve ileriye görme eğilimidir (Chen vd., 2015; Kollman ve Stöckman, 2012). Yaratıcı fikirlerin gelişimi entelektüel buluşlara dayanır ve bu gelişmeye sahip olmak için istikrarlı araştırmalar yapmayı, mevcut ve gelecekteki fırsatları iyi takip etmeyi gerektirir (Chen vd., 2015).

Covin ve Miller'a (2014) göre risk alma eğilimi bir yöneticinin belirsizlik karşısındaki stratejik eylemini yansıtmaktadır. Böylece risk alma başarı garantisi olmadan cesurca hareket etme istekliliğini ifade eder. Risk alma, girişimcilikle ilişkilendirilen anahtar bir kelimedir. Yöneticilerin belirsiz çıktılarla yapılan projeler için büyük miktarlarda kaynak tahsis ederek kararlar alması, yüksek kayıp ihtimali olsa bile geri

dönüşü yüksek olabilecek projelere cesurca atılmayı ifade eder (Kollmann ve Stöckmann, 2012; Schillo, 2011, s. 21).

İnovatif olma, kişilerin yeniliği takip etme eğilimidir. Girişimcilik bakış açısıyla inovatif olma, yaratıcılığı desteklemeye isteklilik, yeni ürün ve hizmet girişinin sağlanması, teknolojik liderlik ve yaratıcı süreçlerin girişinin fazla olması eğilimidir (Abebe ve Angriawan, 2014; Kollmann ve Stöckman, 2012; Lumpkin ve Dess, 1996). İnovatif olma aynı zamanda destekleyici, teşvik edici ve farklı fikirlerin uygulanması gibi diğer davranışları da kapsamaktadır (Chen vd., 2015, s. 495). Rekabetçi olma, örgütün rakipleriyle hedef pazarlarda mücadele etmesidir. Bağımsızlık, bireysel ya da takım olarak bir fikrin ya da bir vizyonun gerçekleştirilmesi için örgütsel sınırlamalar olmadan hareket etmesidir (Schillo, 2011, s. 21).

Girişimci yönelim, girişimci faaliyetleri destekleyen örgütsel karar verme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Lumpkin ve Dess, 1996). Girişimci yönelimin dar kapsamlı tanımı ise ürün hattındaki değişikliklerin yanı sıra örgütte teknolojik liderliğin ön planda tutulmasıdır (Schillo, 2011, s. 21). Bu anlamda girişimci yönelimle örgüt performansı arasında pozitif ilişki bulunmaktadır (Engelen vd., 2015; Kortmann, 2014; Rauch vd., 2009). Girişimci yönelimli olma ile satışların artışı arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur (Hornsby vd., 2011). Miller (1983), girişimci örgütlerin ürün pazar inovasyonunu kaynaştıran, riskli girişimleri üstlenen ve öngörülen inovasyonları ilk kendisi ortaya çıkaran, diğer örgütlerle rekabet eden özelliklere sahip olduğunu söylemektedir.

H₂: Girişimci yönlülüğün örgüt performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

Radikal inovasyonu betimleyen keşfetme inovasyonunu uygulayan örgütlerde pozitif performans çıktılarının yüksek olduğunu tespit eden çalışmalar bulunmaktadır (Lubatkin vd., 2006). Özellikle taklit edilmesi zor, rekabet ortamını temelinden şekillendirecek yeni ürün ve yeteneklerin keşfedilmesi, yeni pazarlara yönelerek müşteri temelinde yayılmaya imkan vermekte ve işletme gelirlerini arttırmaktadır (Brown ve Eisenhardt, 1997). Ancak örgütler keşfetme faaliyetlerinden uzaklaştıkça demode olmanın etkilerinden kurtulamazlar. Bu nedenle güncelliğini yitirmiş ürün ve teknolojilerin olduğu olgun pazarlarda kazançların düşmesi olağandır.

Eşit iki yönlülük alanında yapılan son çalışmalar, eşit iki yönlülüğün teknolojik hayat ömrünün kısa ve belirsizliğin yüksek olduğu endüstrilerde varlığını devam ettirmek ve daha iyi performans sergilemek için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda eşit iki yönlü örgütlerin satışlarının artması veya performansın artması yönünde ilişki bulunmaktadır (Chang vd., 2014; Kortmann, 2014; Stubner vd., 2012; Lubatkin vd., (2006) He ve Wong 2004; Lin vd., 2013; Rodriguez ve Hechanova, 2012; Raisch vd., 2009; Yu vd., 2014).

H₃: Eşit iki yönlülüğün örgüt performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

Girişimci faaliyetlerin takip edilmesi, örgütlerin arkasındaki itici güç olarak uzun dönemde hayatta kalmaları için önemlidir. Girişimci yönlülük örgütteki karar verme biçimini ve uygulamasını belirler. Örgütün stratejik planıyla ilişkilidir. Bunlardan dolayı örgütün davranış ve tutumlarını şekillendirir (Kollmann ve Stöckmann, 2012). İnovatif ve esnek olma yeteneğinden faydalanan örgütün girişimci yönlü olması gereklidir ve bu durum yüksek performansa ulaşmayla da ilişkilidir (Rausch vd., 2009). Performans üzerindeki etkileri, hissedar tatmini gibi finansal olmayan karlar ile yüksek kar ve satış geliri şeklinde olabilmektedir (Kollmann ve Stöckmann, 2012).

Eşit iki yönlülük, hem artan hem de radikal inovasyon faaliyetini aynı anda takip edebilme yeteneği (Tushman ve O'Reilly, 1996) olduğuna göre radikal inovasyon yeni pazarlara girmeyi kolaylaştırırken artan inovasyon, mevcut ürün-pazar konumunu geliştirir. (Kortmann, 2014). Kortmann'a (2014) göre somut ürün inovasyonu gelişimi bir değer yaratma sürecini ifade ettiği için eşit iki yönlülük, bir örgütün keşfetme ve mevcudu geliştirme performansı ile da yakından ilişkilidir.

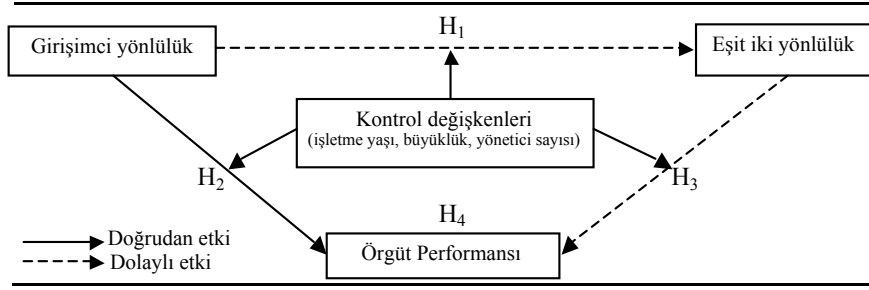
Eşit iki yönlü inovasyon stratejisine sahip örgütlerin inovasyonu desteklediği ve kolaylaştırdığı yönündeki ifadeler karşın her ikisini de aynı anda takip edebilme yeteneği inovasyon başarısının sağlanmasında yeterli olmayabilir iddiaları da yer almaktadır (Tush-

man ve O'Reilly 1996). Bundan dolayı eşit iki yönlülük, iki tür inovasyon faaliyetlerini yerine getirebilecek bağlılık, araştırma, öğrenme ve yapı gibi temellere dayandırılmak zorundadır. Bu yapılara dayandırılan eşit iki yönlülüğün girişimci yönelimli örgütlerde daha kolay yapıldığı ve örgüt performansına katkıda bulunduğu söylenebilir. Chang vd., (2014, s. 842), örgütlerde yaratıcı destek, işbirliğine dayanan girişimci yönelimli olma ve ödüllendirme uygulamalarının eşit iki yönlü inovasyon yetenekleri üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu ve bu durumda örgütsel performansı geliştirdiğini iddia etmektedir.

Wiklund ve Shepherd (2005) girişimci yönlülüğünün keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetlerinin uygulanmasında örgütün nasıl örgütlendiğini açıklamıştır. Bir yetenek olarak girişimci yönlülük, inovatif faaliyetlerin başlatılmasında öncü rol oynamaktadır. Bu anlamda girişimci yönlülük örgütün piyasadaki stratejik yönünü göstermektedir. Hornsby vd. (2011, s. 424) eşit iki yönlülüğün, girişimci yönlülük ve girişimin büyümesi arasındaki ilişkide aracı rolü oynadığını belirtmiştir. Kollman ve Stöckman (2012), yaptıkları saha araştırmasında girişimci yönlü olma ve performans ilişkisi arasında keşfetme ve mevcudu geliştirme inovasyonun aracı rolü oynadığını bulmuşlardır.

H₄: Girişimci yönlülüğün örgüt performansına olan etkisinde eşit iki yönlülük aracı değişken rolü oynamaktadır.

Sonuç olarak belirtilen bu dört hipotez çerçevesinde araştırma modeli Şekil. 1'deki gibidir. Bazı araştırmalarda eşit iki yönlülüğün cinsiyet ve büyüklük (Meeks, 2012), keşfetme ve mevcudu geliştirme açısından ise büyüklük ve yaş (Kollman ve Stöckman, 2012, s. 1016) bakımından anlamlı bir fark olmadığı bulunmuştur. Kollman ve Stöckman, (2012, s. 1016), örgüt performansında şirketin yaşı açısından ise anlamlı bir fark olduğunu kanıtlamıştır. Bu nedenle modele kontrol değişkenleri olarak işletmenin yaşı, çalışan sayısı çerçevesinde işletme büyüklüğü, işletmedeki yönetici sayısı da eklenmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Araştırma Yöntemi

Araştırma Yönetimi ve Evreni

Bu çalışma, Hatay'da 2015 yılı, Eylül - Kasım ayları arasında uygulanmıştır. Anketi cevaplayacak işletmelerin seçiminde en az üç yıl faaliyette bulunması (Wang ve Rafiq, 2014, s. 64), imalat sektörü olması ve üst düzey yöneticilerin (Lubatkin vd., 2006) cevaplaması gibi üç kriter belirlenmiştir. Üst yönetici; genel müdür ve yardımcıları, bölüm sorumluları (müdürleri) olarak tanımlanmıştır. İnovasyon kültürünü şekillendirmesi, ürün ve inovasyon stratejisini belirlemesi (Tushman ve O'Reilly, 1996; Lubatkin vd., 2006, s. 647), dikey bütünleşme yoluyla stratejik yeniliğe önemli derecede etkilerinin olması (Burgers ve Jansen, 2008, s.2), örgütü girişimci yönlü yapabilmeleri (Chen vd., 2015, s. 493) ve girişimci lider olabilmeleri (Huang vd., 2014) nedeniyle araştırma birimi olarak işletme üst yöneticileri seçilmiştir. Kortmann'a (2014) göre de eşit iki yönlü kararlar, zıt stratejik kararları yönetebilecek, uyum yeteneği ve işbirliği yeteneğine sahip üst yönetim takımları tarafından alınmalıdır. Çünkü eşit iki yönlü stratejiye sahip olma, buna uygun yapı, süreç, uygulama ve kültür gerektirmektedir. Eşit iki yönlü olma stratejilerinin etkisinin pozitif olması uygulamalara bağlı olmakta, bu da işletme performansının artırılmasında üst yöneticilerin kararları tarafından şekillenmektedir.

Çalışmada kullanılan ölçekler İngilizceden Türkçeye çevrilmiş, Türk Dili öğretim üyesine dil düzeltimi yaptırılmıştır. İfadelerin çevirileri ile İngilizce orijinalleri karşılaştırılmış anlam olarak bir fark olmadığı görülmüştür. Anket, demografik bilgiler, örgüt kültürü, ürün inovasyon stratejisi, eşit iki yönlülük,

girişimci yönlülük ve örgüt performansı olmak üzere altı bölümden oluşmuştur. Ölçümlerden kaynaklandığı düşünülen örgüt kültürünün güvenilirlik analizi düşük çıktığından ve ürün inovasyonu ise eşit iki yönlülükle çok yüksek korelasyona sahip olduğundan (Reyhanoğlu ve Akın, 2015) dolayı bu çalışmanın modelinde yer almamıştır.

Hatay'daki imalat işletmelerinin çoğunluğu demir-çelik, filtre, tarımsal araç imalatı ile tarımsal ürünlerin işlenmesi üzerine kurulu olup (TÜİK Seçilmiş Göstergelerle Hatay 2013, 2014, s. 15) eşit iki yönlü inovasyon stratejisini uygulayacak yüksek teknolojlili (Wang ve Rafiq 2014, s.64) sektörler yer almamaktadır. Bu nedenle model, eşit iki yönlülüğün (Şimşek, 2007) aynı anda kullanılması şeklinde değil, ayrı ayrı ve/veya sıralı inovasyon (March 1991) stratejisi şeklinde kurulmuştur. Kaldı ki, eşit iki yönlülüğün boyutları arasında çok yüksek ilişki olması (bkz. Tablo 4.), modelde tüm boyutların aynı anda analize girme durumunda regresyon varsayımını ihlal eder.

Araştırma birimi üst yönetim olmakla birlikte, örneklem hesaplanmasında kullanılacak evrendeki üst yönetimde bulunanların sayısı belli değildir. Bunun yerine işletme sayıları üzerinden gidilmiştir. Hatay'ın Sanayi Odalarına kayıtlı işletme yönetimlerine çalışma hakkında bilgi verilerek anketin uygulanabilmesi için izin istenmiştir. Bazı işletmelerin iş yoğunluğundan dolayı anketlere ilgi duymaması nedeniyle, genelleştirme imkânı vermeyen kolayda örneklem yöntemi (Bryman ve Cramer, 2009, s. 126) benimsenmiştir. Bunun neticesinde, ilişki kurulan 59 imalat işletmesinden izin veren 40 (% 67,80) işletmenin, üst yönetici kadrosuna 254 anket gönderilmiş, 127 anket

geri gelmiştir (% 50). Cevaplanma sayısı, Hambrick vd.'nin (1993) Üst Yönetim Takımı için belirledikleri oranı (% 10-12) oldukça aşmaktadır. Anketlerin 12'si e-postayla, 115'i şahsen toplanmış, bu anketlerden 117'si analizlere girmiştir. Örneklem büyüklüğü, en az 100 olma şartı ile ölçeklerdeki ifade toplamının en az beş katı olması, faktör analizi için (Bryman ve Cramer, 2009, s. 325) yeterli büyüklüğü sağlamaktadır. Analizlerde IBM SPSS 22 kullanılmıştır.

Hatay coğrafyası Amanos Dağları ile ikiye ayrılmaktadır. İskenderun tarafında, daha çok demir-çelik ve otomotiv sanayisi egemenken, Antakya'da tarımsal ürünler ile araç-gereç ürünlerini üreten işletmeler yoğunluktadır. Yapılan çalışmada örneklemin % 28,2'si İskenderun'daki işletmelerden sağlanmış olup bu işletmelerdeki yöneticilerden elde edilen anketlerin demir-çelik ve bağlı sektörlerdeki oranı % 46, otomotiv ise % 52'dir. Antakya'dan sağlanan anketlerin geldiği işletmelerin sektörleri ise gıda, deri-ayakkabıcılık, tekstil, inşaat malzemeleri, ambalaj gibi dağınık sektörlerdir.

Tablo 1'den görüleceği üzere, yöneticilerin % 68,4'ü erkektir. Eğitim düzeyleri % 65,8'i lisans ve lisansüstü, kurumlarındaki çalışma süreleri ise ortalama (ort) 11 yıldır (standart sapma (ss)=9 yıl). İşletmelerdeki üst yönetici sayısına bakıldığında ise medyanı 6 (ort=5,432, ss=3,124) olarak görülmektedir. Yönetici sayısından hareketle, işletmelerin büyük çoğunluğunun 250 çalışandan az olan KOBİ statüsünde olduğu görülmektedir. Buna kanıt olarak çalışan sayısı ortalama 144'tür (ss=168). Standart sapmayı yükselten ve KOBİ statüsünde olmayan 5 işletme (çalışan sayısı 322-750 arasında) bulunmaktadır. Lubatkin vd.'nin (2006, s. 655) ABD'de yaptığı çalışmada, üst yönetim takımı üye sayısı daha düşük olup ortalama 4,75 üyeden oluşmakta, çalışan sayısı 22 ile 500 arasındadır. Bu bilgi, örnekleme yer alan üst yönetim takımı üye sayısının örgütlerin çalışan sayısı ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Tablo 4'ten görüleceği üzere işletme büyüklüğü ile yönetici sayısı arasındaki korelasyonun ,616 düzeyinde anlamlı ($p < ,01$) çıkması çalışmanın tutarlı olduğunu göstermektedir. İşletmelerin yaşı ortalama 25 yıl, standart sapması 16 yıldır.

Tablo 1. Demografik Bilgiler

Bölge (%)		Cinsiyet (%)			Eğitim Düzeyi (%)			
Antakya	İskenderun	Erkek	Kadın	İlk ve Orta	Lise	Ön lisans	Lisans	Lisansüstü
84 (71,8)	33 (28,2)	80 (68,4)	30 (25,6)	3 (2,6)	17 (14,5)	12 (10,3)	66 (56,4)	11 (9,4)
		Kurumda Çalışma Süresi (ay)			Yönetici Sayısı	İşletme Yaşı	Çalışan Sayısı	
Ort. (ss) veya Medyan		129,547 (111,182)			6	25,514 (16,367)	144,405 (167,865)	
Min.-Maks.(n)		6 – 480 (117)			1-14 (37)	3 – 66 (37)	14-750 (37)	

Geçerlilik ve Güvenirlik

Çalışmanın saha kısıdına uymayan 3, % 10'dan fazla eksik veriye sahip 6 anket analize girmemiştir. Aralıklı ölçekle ölçülen değişkenlerden standart sapması, 30'dan düşük olan 1 örnek, gerçekçi yanıtlar sağlamadığı düşünüldüğünden çıkarılmıştır. Uç değerler kontrol edilmiş ve düzeltmeler yapılmıştır. Her değişkende % 10'dan fazla kayıp veri olmadığı görülmüş, cevaplarda kayıp değerler için aralıksız ölçekle ölçümlenmiş 5 değişkenin yalnızca birer örneği ortalama değerle; aralıklı ölçülen 14 değişkenin birer ve 1 değişkenin 3 örneği ise ortanca değerlerle doldurulmuştur. Verilere bakıldığında çarpıklık için mutlak değer olarak, en büyük 1,458 ve basıklık için 2,729 olup, kritik değerler olan sırasıyla ± 2 ve ± 7 (West

vd. 1995, s. 454) değerlerinin çok altında ve üstünde değişkenlerin olmadığı görülmüştür. Regresyon analizlerinin varsayımlarından olan çoklu bağlantının (multi-collinearity) olup olmadığına bakılmış, toleransın $>,1$ ve VIF <5 düzeyinde kritik (Büyüköztürk 2009, s. 100) değerleri aşmadığı görülmüştür. Ayrıca analize girecek bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının, 8'in altında olması (Bryman ve Cramer, 2009, s. 300) da çoklu bağlantının olmadığına bir göstergesidir (bkz. Tablo 4.). Otokorelasyon ilişkisini ölçen Durbin-Watson değerlerinin bütün regresyon analizlerinde eşik değerler olan 1,5 ile 2,5 arasında olduğu görülmüştür (Büyüköztürk 2009, s. 100).

Demografik değişkenlerin t testi analizi sonucunda anketlerin iki farklı şekilde elde edilmiş biçimi arasında farklılık ($p < ,01$) bulunmamış, böylece cevaplama oranıyla birlikte değerlendirildiğinde sistematik cevaplama tutarsızlığının (Armstrong ve Overton, 1977) olmadığı görülmüştür. Herhangi bir cevaplayıcının cevaplarında ortak yöntem tutarsızlığı (Podsakoff vd., 2003) kontrolü için anketlerde kişi ve şirket ismi belirtilmesi istenmemiş, ayrıca tahmin değişkenleri ile kriter değişkeni ölçekleri ayrılmadan Harman'ın tek faktör testiyle (Podsakoff ve Organ, 1986) yapılmıştır. Yapılan açımlayıcı faktör analizinde açıklama gücü % 50'nin çok altında % 36,936 bulunmuş, ölçeklerin tümünün tek faktörde toplanmadığına karar verilmiştir.

Ölçekler

Modelin testi için literatürde geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış üç hazır ölçek kullanılmıştır. Ölçeklerde yer alan ifadeler, ölçüm derecesi olarak 'hiç katılmıyorum/çok kötüden (0/1 puan) 'tamamen katılıyorum/çok iyi'ye (4/5 puan) şeklinde sıralanan 5'li Likert ile ölçümlenmiştir.

Eşit İki Yönlülük

Araştırmada, Lubatkin vd.'nin (2006, s. 655-6) geliştirdiği ve üst yönetici takımı için kullandığı altışar ifadeli keşfetme ($\alpha = ,84$) ve mevcudu geliştirmeyi ($\alpha = ,83$) kapsayan, toplamda on iki ifadeli Eşit İki Yönlü Yönelim Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçesi ilk defa Akdoğan vd. (2009, s. 22) tarafından çevrilmiş olup, örgütsel eşit iki yönlülüğün güvenilirliği ,82'dir. Ölçeğin yapısına bakıldığında her birinde üç ifade olmak üzere keşfetme ve mevcudu geliştirme inovasyon stratejilerinde ürün/teknoloji ve müşteri/pazar üzerine odaklanılmıştır (Tablo 2). Ürün/teknoloji durumu, yeni veya mevcut teknolojik fikirler, ürün ve hizmetlerden oluşurken, müşteri/pazar ise mevcut müşteri/pazarın geliştirilme yollarının aranması veya yeni müşteri/pazar gruplarının bulunmasını kapsamaktadır (Lubatkin vd., 2006; Atuahene-Gima, 2005; March, 1991; Volery vd., 2015; Yu vd., 2014, s. 103).

Tablo 2. Eşit İki Yönlülük Boyutlarında Kullanılan İfade Örnekleri

		Örgütün Odağı	
		Ürün/Teknoloji	Müşteri/Pazar
Örgütün İnovasyon Stratejisi	Keşfetme	"alışılmışın dışında düşünerek yeni teknolojik fikirleri takip etti"	"yeni pazar bölümlerine saldırgan bir şekilde girişimde bulundu"
	Mevcudu geliştirme	"kaliteyi ve daha düşük maliyeti geliştirmeyi üstlendi"	"sürekli olarak mevcut müşterilerinin tatmin düzeyini ölçtü"

Ölçeğin yapısal geçerliliğinin test edilmesine yönelik yapılan Temel Bileşenler Analizine göre açıklama gücü % 69,292 çıkmış, Varimax Rotasyon yöntemi sonucunda yukarıda belirtilen dörtlü matrise uygun olduğu görülmüştür (faktör yükleri ,588-,877 arasında olup Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ,815 ve Barlett's Test ,001 düzeyinde anlamlıdır). Eşit iki yönlülüğün güvenilirliği $\alpha = ,852$, keşfetme boyutu ,812; mevcudu geliştirme ise ,720 çıkmıştır. Alt boyutlardaki güvenilirlik ise mevcut ürün/teknoloji geliştirme ,716; mevcut pazarı geliştirme ,802 (bir ifade güvenilirliği ,651'e düşürdüğünden boyuttan çıkarılmıştır); mevcut ürün/teknoloji geliştirme ,823; pazarı keşfetme ,725'tir. Her ne kadar Lubatkin vd. (2006) eşit iki yönlülüğü iki ayrı boyuta ayırmış olsa da bu çalışmada, ölçek ifadelerine uygun olarak ifadelerin dört boyutta

toplanmasının nedeni, yukarıda belirtildiği gibi ifadelerin fiziki kaynaklar ve müşteri/pazar temelinde ayrılmasından kaynaklanmaktadır. Lubatkin vd.'de (2006, s. 655) ölçek ifadelerini, He ve Wong'un (2004) ürün tasarımı ve Benner ve Tushman'ın (2003) örgütün teknolojik/ürün eğilim durumu ve müşteri/pazar bölümü şeklindeki ayırımını temel alan ifadelerinden almışlardır. Ayrıca, O'Reilly ve Tushman (2013, s. 331), eşit iki yönlülük kavramının ölçülmesinde ölçekten kaynaklanan belirsizlik olduğunu göstermektedir. Özellikle keşfetmenin yeni bir teknoloji ya da iş modeli kullanma anlamlarını çağrıştırmaması, küçük ölçekli imalat firmalarında bu kavramların anlaşılmasının zor olduğunu belirtmektedirler. Örneğin, Bierly ve Daly'nin (2007) küçük ölçekli imalat firmalarında yaptıkları çalışma, teorik yapıdaki gibi çıkmamıştır.

Tablo 3. Eşit İki Yönlülük Faktör Analizi

Faktörler	Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Ürün/teknoloji keşfetme	k2	2,82	,934	,877	19,081
	k1	3,02	,861	,797	
	k3	2,80	1,002	,731	
Mevcut ürün/teknoloji geliştirme	m2	3,38	,763	,837	18,684
	m1	3,29	,799	,713	
	m3	3,01	,846	,691	
Pazarı keşfetme	k5	2,54	1,087	,796	18,011
	k6	3,09	,952	,718	
	k4	3,18	,816	,588	
Mevcut pazarı geliştirme	m6	3,15	,802	,749	13,515
	m4	2,95	,859	,691	
	m5	2,91	,906	,646	
Barlett's Test: 537,978 (p<0,001); KMO: 0,815 ve Toplam açıklanan varyans: % 69,292					

Buna rağmen, bu çalışmada yapılan yapısal geçerlilikte bu iki kavramın esasında birbirinden ayrıştığı, örgütün 'teknoloji / pazar' ayrımı da hesaba katıldığına dört ayrı boyutta değerlendirildiği görülmektedir.

Girişimci Yönlülük

Girişimci yönlülüğün ölçülmesinde, güvenilirliği ,88; alt boyutları ise inovatif olma ,77; öngörülü olma ,81; risk alma ,91 olan Miller'in (1983; s. 777) geliştirdiği ve Chen vd.'nin (2015; s. 498) orta kademe yöneticilerinin girişimci yönlülüğü ölçmek için uyarladıkları altı ifadeli ölçek kullanılmıştır. Ölçekte, her boyutta iki ifade bulunmaktadır. Ölçek, örgütün girişimci yönlülüğünü temsil eden üç alt boyuttan oluşmasına karşın, bu çalışmanın yapısal geçerliliği için yapılan Temel Bileşenler Analizi sonucunda % 53,106 açıklama gücündeki tüm ifadeler tek boyutta toplanmıştır (KMO ,789 ve Barlett's Test ,001 düzeyinde anlamlıdır). Ölçekte yer alan ifadeler "ürün, pazar ve rakiplerle ilgili bilgilere duyarlıdır", "teknolojik gelişime odaklanır, rakipleri geçerek teknolojik bir lider olmaya çabalar" gibidir. Ölçeğin güvenilirliği ,811'dir. Covin ve Wales (2011, s. 694), girişimci yönlülüğün, teorik anlamını ve bunun ölçümle tutarlılığını sağlamak için üç ayrı boyutta ayrı ayrı ölçümlenmesi gerektiğini belirtmiş olsa da yapılan yapısal geçerlilikte ifadelerin tek bir boyutta çıkmasından dolayı ölçek bütünsel olarak değerlendirilmiştir. Girişimciliğin tek boyutta incelenmesi aynı zamanda Miller'in (1983) açıkça ifade etmediği girişimci yönlülüğün boyutlarının eş zamanlı olarak ortaya çıkmasına (Covin ve Wales, 2011, s. 680) kanıttır. Miller'in (1983, s. 788) girişimciliğin temel belirleyicileri üzerine yaptığı çalışmasında girişimciliği, analizlerde alt boyutları

yanında tek boyutta da ele almıştır. Ayrıca, Covin ve Slevin (1988, s. 225), Miller'in (1983) üç boyutlu girişimci bakış açısını ele almasına rağmen yaptıkları yapı geçerliliğinin bir formu olan 'faktör geçerliliği' (Allen and Yen, 1979'ten aktaran Covin ve Slevin, 1988, s. 225) sonucunda, altı maddenin tek bir boyutta toplandığını görmüşler ve bu boyutları ayırmadan amaçladıkları ileri analizi gerçekleştirmişlerdir. Girişimci yönlülük Covin ve Slevin (1989, s. 79) tarafından "boyutlanmayan temel bir stratejik yönelim" şeklinde örtük bir yapı tanımlanmış olarak ve ölçümleri bu kavramla tutarlılık göstermiştir (Covin ve Wales, 2011, s. 691).

Örgüt Performansı

He ve Wong (2004), eşit iki yönlülüğü başaran işletmelerde son 3 yıllık dönemdeki satış büyüme oranı ile eşit iki yönlülük arasında pozitif yönde ilişki bulmuşlardır. Örgüt performansında her ne kadar finansal ölçütlerin ön plana çıkması gerektiği düşünülse de, literatürde finansal performansın örgütün piyasadaki varlığını tam olarak karşılamadığı belirtilmektedir (Wiklund ve Shepherd, 2005). Satışlar, satışlardaki büyüme, net kar, nakit akışı, yatırımın geri dönüş oranı (ROI) gibi finansal performans kriterleri yanında pazar payı, pazar payındaki büyüme, müşteri tatmini, rekabet yeteneği gibi finansal olmayan kriterler de kullanılmaktadır (Kollman ve Stöckman, 2012, s. 1011). Anket sorularının uzun olacağı ve cevaplayıcının algısını düşürebileceği için örgüt performansının belirlenmesinde benzer ölçütleri kapsayan kısa form kullanılmıştır. Lichtenthaler (2009) tarafından geliştirilen 'genel olarak performansa ulaşma', 'pazar payını elde etme', 'büyümeyi gerçekleştirme', 'karlılık

düzeyi ölçütleri' çerçevesinde dört ifadeli Algılanan Performans düzeyi ölçülmüştür. Bu gibi ölçümler ifadelerdeki durumların cevaplayıcı tarafından bilinip bilinmediği konusunda 'cevaplayıcı tutarsızlığı' oluşturabilmesi (Chandler ve Hanks, 1993) nedeniyle, ifadeler katılımcılardan 'rakipler' ölçütü kullanılarak "son üç yılda diğer önemli rakiplere göre işletmelerin karşılaştırılması" şeklinde istenmiştir. Ayrıca araştırma birimi üst yönetim olduğundan ve bunların devamlı toplantı yaptığı düşünüldüğünde, genel olarak örgüt performansı konusunda bilgi sahibi ve hemfikir olabilecekleri düşünülmüştür. Rauch vd.'nin (2009, s. 2010) yaptıkları meta analizinde, cevaplayıcının kendi algıları çerçevesinde ölçülen performans ile girişimci yönelim arasındaki ilişkide herhangi bir

gerçek dışı sonuç bulunmadığını ve dolayısıyla yaygın yöntem tutarsızlığının (common method bias) olmadığını belirtmişlerdir.

Performans ölçeğinin yapısal geçerliliğine yönelik yapılan Temel Bileşenler Analizine göre ifadeler % 63,7 açıklama gücünde tek boyut etrafında toplanmış (KMO ,787 ve Barlett's Test ,001 düzeyinde anlamlıdır) olup ölçeğin güvenilirliği ,805'tir.

Analiz ve Bulgular

Tablo 4'ten görüldüğü üzere, değişkenler arasındaki ilişki pozitif ve orta, yüksek ve çok yüksek derecede olup istatistiki olarak $p < ,01$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyonlar

Değişken	Ort.	SS.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. İşletme yaşı	25,514	16,367												
2. Çalışan sayısı	144,41	167,87	,346**											
3. Yönetici sayısı	5,43	3,12	,191*	,616**										
4. Eşit iki yönlülük	2,998	,581	,056	-,140	-,194*	,852								
5. Keşfetme	2,907	,679	,086	-,128	-,197*	,936**	,812							
6. Mevcudu geliştirme	3,108	,590	,003	-,126	-,148	,874**	,647**	,720						
7. Ürün/teknoloji keşfetme	2,880	,803	,026	-,190*	-,177	,805**	,870**	,542**	,823					
8. Pazarı keşfetme	2,935	,770	,126	-,029	-,163	,814**	,858**	,578**	,494**	,725				
9. Mevcut ürün/teknoloji geliştirme	3,225	,642	-,119	-,166	-,080	,753**	,557**	,863**	,495**	,467**	,716			
10. Mevcut pazarı geliştirme	2,932	,807	,148	-,033	-,175	,699**	,519**	,798**	,400**	,500**	,385**	,802 [†]		
11. Girişimci yönlülük	2,892	,729	,113	-,037	-,051	,702**	,627**	,656**	,577**	,505**	,508**	,592**	,811	
12. Performans	4,053	,590	,143	-,056	-,100	,528**	,489**	,468**	,429**	,416**	,378**	,404**	,488**	,805

Not: * $p < ,05$; ** $p < ,01$. [†] Mevcut pazarı geliştirme boyutunda ilk değişken çıkarıldığında güvenilirlik ,651'den ,802'ye yükseldiğinden ileriki analizlerde bu boyut iki değişkenli olarak kullanılmıştır. Tabloda çapraz ve italik olarak verilen değerler ölçeğin Cronbach's Alpha'sıdır. Ort.=ortalama, SS.= standart sapma.

Şekil 1'deki modelin testi için Baron ve Kenny'nin (1986) analiz modeli esas alınmıştır. Yazarlara göre aracılık (mediator) tespiti üç aşamada yapılmaktadır. Öncelikle bağımsız bir değişkenin bağımlı bir değişkene etkisinin olup olmadığına (H_2) bakılmakta, daha sonra bağımsız değişkenin aracılığı düşünülen değişkene olan etkisi (H_1) saptanmaktadır. Son aşamada ise hem bağımsız hem de aracılığı düşünülen değişkenle birlikte bağımlı değişkene olan etkisine (H_4) bakılmaktadır. Burada bağımsız değişken ile aracı olduğu düşünülen değişkenin modele katkıları anlamlı çıkmalıdır. Bağımsız değişkenin bağımlı değişkene olan etkisi (H_2) sağlanmamış ama son iki

analizde (H_2 ve H_4) sağlanmış ise, bu durum bağımsız ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide aracı olduğu düşünülen değişkenin tam aracı olduğunu gösterir. Eğer ilk bağıntı (H_2) var ise ve bu etki aracı olduğu düşünülen değişken analize girdiğinde bağımlı değişkenin katsayısı değişiyorsa kısmi aracılığın varlığından söz etmek mümkündür. Modelde eşit iki yönlülük dört boyutta çıktığından aracılık testleri de buna bağlı olarak dört ayrı regresyon modelinde (ürün/teknoloji keşfetme, pazarı keşfetme, mevcut ürün/teknoloji geliştirme, mevcut pazarı geliştirme) analiz yapılmıştır.

Tablo 5. Girişimci Yönlülüğün Performansa Olan Etkisinde Eşit İki Yönlülük Boyutlarının Aracı Rolü

		Performans	β			
			Ürün/teknoloji keşfetme	Pazarı keşfetme	Mevcut ürün/teknoloji geliştirme	Mevcut pazarı geliştirme
H ₂	Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,256 (.229); F=9,613**			
	İşletme Yaşı	,004				
	Yönetici Sayısı	-,014				
	Girişimci Yönlülük	,380**				
H ₁	Büyüklik		-,001	,000	,000	,000
	İşletme Yaşı		,001	,003	-,005	,004
	Yönetici Sayısı		-,017	-,048*	,010	-,053*
	Girişimci Yönlülük		,623**	,517**	,460**	,635**
	R ² (düz.R ²)		,365 (.342)	,289 (.263)	,300 (.275)	,389 (.367)
	F		16,071**	11,360**	11,991**	17,844**
H ₃	Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,204 (.176); F=7,195**			
	İşletme Yaşı	,005				
	Yönetici Sayısı	-,011				
	Ürün/teknoloji keşfetme	,307**				
	Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,188 (.159); F=6,491**			
	İşletme Yaşı	,004				
	Yönetici Sayısı	-,001				
	Pazarı keşfetme	,304**				
	Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,190 (.161); F=6,568**			
	İşletme Yaşı	,007*				
	Yönetici Sayısı	-,020				
	Mevcut ürün/teknoloji geliştirme	,363**				
Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,177 (.147); F=6,002**				
İşletme Yaşı	,004					
Yönetici Sayısı	-,001					
Mevcut pazarı geliştirme	,281**					
H ₄	Büyüklik	,000	R^2 (düz.R ²)= ,219 (.184); F=6,231**			
	İşletme Yaşı	,004				
	Yönetici Sayısı	-,011				
	Ürün/teknoloji keşfetme	,157*				
	Girişimci Yönlülük	,283**	R^2 (düz.R ²)= ,287 (.255); F=8,948**			
	Büyüklik	,000				
	İşletme Yaşı	,003				
	Yönetici Sayısı	-,006				
	Pazarı keşfetme	,162*	R^2 (düz.R ²)= ,284 (.252); F=8,813**			
	Girişimci Yönlülük	,297**				
	Büyüklik	,000				
	İşletme Yaşı	,005				
	Yönetici Sayısı	-,016	R^2 (düz.R ²)= ,270 (.237); F=8,211**			
	Mevcut ürün/teknoloji geliştirme	,186*				
	Girişimci Yönlülük	,295**				
	Büyüklik	,000				
İşletme Yaşı	,003	R^2 (düz.R ²)= ,270 (.237); F=8,211**				
Yönetici Sayısı	-,008					
Mevcut pazarı geliştirme	,112					
Girişimci Yönlülük	,309**					

Not: ** p<,01; * p<,05.

Girişimci yönlülüğün performansa olan etkisinde eşit iki yönlülük boyutlarının aracılık rolü için yapılan hiyerarşik regresyon analizinde Baron ve Kenny'nin (1986) belirttiği aşamalarda tüm test modelleri anlamlı çıkmıştır. Bağımsız değişkenin bağımlı değişkene doğrudan etkisi (F=9,613; p<,01) ve girişimci yönlülüğün modele katkısı (β =,380; p<,01) anlamlı (H₂ kabul) çıktığından tam aracılıktan bahsedilemez. Dolayısıyla eşit iki yönlülüğün kısmi aracılığın bahsetmek mümkündür. Keza girişimci yönlülüğün, eşit iki yönlülüğün her bir boyutuna (sırasıyla

F değerleri 16,071; 11,360; 11,991 ve 17,844; p<,01) olan etkisi (H₁ kabul), hem girişimci yönlülük hem de eşit iki yönlülüğün performansa birlikte etki eden modelleri (sırasıyla F değerleri 6,231; 8,948; 8,813 ve 8,211; p<,01) anlamlı çıkmıştır. Her iki değişkenin bağımlı değişkene olan katkılarını bakıldığında yalnızca mevcut pazarı geliştirmenin katkısı (β =,112; p>,05) anlamsız çıkmıştır. Baron ve Kenny'nin (1986) belirttiği aracı olduğu düşünülen eşit iki yönlülüğün bağımsız değişken olan performansa etkisi, tüm boyutlar için (H₃ kabul) anlamlı (sırasıyla F değerleri

7,195; 6,491; 6,568 ve 6,002; $p < ,01$) çıkmıştır. Girişimci yönlülüğün performansa etkisindeki katkı düzeyi ($\beta = ,380$; $p < ,01$) eşit iki yönlülük boyutları da modele dahil edildiğinde (sırasıyla β değerleri ,283; ,297; ,295 ve ,309; $p < ,01$) düşmektedir. Ayrıca bağımsız değişken girişimci yönlülük modele tek başına girdiğinde modelin açıklama gücü ,256 iken sırasıyla ,284; ,287; 284 ve ,270'e yükselmektedir. Bu durumda mevcut pazarı geliştirme haricinde eşit iki yönlülük boyutlarının kısmi aracılığının (H_4 kısmi kabul) olduğunu göstermektedir.

Kontrol değişkenlerinin modelde iki analiz haricinde katkıları anlamlı bulunmamıştır. Girişimci yönlülüğün pazar keşfetme ve mevcut pazarı geliştirmeye olan etkisinde yönetici sayısının modele katkı derecesi (sırasıyla $\beta = ,048$; ,053; $p < ,05$) son derece düşük ama istatistiki olarak anlamlıdır.

Aracılığın anlamlı olup olmadığı Sobel Testiyle yapılabilmektedir. Sobel Testi, analizlerde tam veya kısmi aracılığın ve bağımsız değişkende açıklanan varyanstaki azalmanın anlamlı olup olmadığını ölçen bir testtir (Sobel 1982). Sobel Testinde, bağımsız değişkenin bağımlı değişkene olan etkisindeki standardize olmayan regresyon katsayısı (a) ile standart hatası (s_a) ve aracı değişkenin bağımsız değişkene olan etkisindeki standardize olmayan regresyon katsayısı (b) ile standart hatası (s_b) kullanılmaktadır (1).

$$z\text{-değeri} = \frac{a \cdot b}{\sqrt{b^2 \cdot s_a^2 + a^2 \cdot s_b^2}} \quad (1)$$

Sobel testine göre eşit iki yönlülüğün tüm boyutlarının kısmi aracılığı ,01 düzeyinde anlamlı çıkmıştır (Tablo 6.). Bu durumda girişimci yönlülüğün per-

Tablo 6. Modeldeki Aracılığın Sobel Testi ile Test Edilmesi

Bağımsız Değişken	Aracı Değişken	Std. Olmayan B ve Std. hata	Testin türü	Test istatistiği (Z)	Std. Hata
		a			
	Ürün/teknoloji keşfetme	b	Sobel Testi	4,028**	,048
		s_a			
	s_b				
Girişimci Yönlülük		a			
	Pazarı keşfetme	b	Sobel Testi	3,637**	,043
		s_a			
	s_b				
Mevcut		a			
	ürün/teknoloji geliştirme	b	Sobel Testi	3,766**	,044
		s_a			
	s_b				

Not: ** $p < ,01$. Hesaplamalarda Preacher ve Leonardelli'den (2001) yararlanılmıştır.

formansa etkisinde eşit iki yönlülük boyutlarından ürün/teknoloji keşfetme, pazarı keşfetme, mevcut ürün/teknoloji geliştirme boyutları kısmi aracıdır (H_4 kabul).

Tartışma ve Sonuç

Yapılan hiyerarşik regresyon analizinde girişimci yönlülük ile mevcut pazarı geliştirme boyutlarının birlikte performansa etkisinde mevcut pazarı geliştirme yol katsayısı anlamsız çıktığından Baron ve Kenny'nin (2006) belirlediği aracı değişkenlik kriteri sağlanamamıştır. Bu durum, mevcut pazarı geliştirme stratejisinde daha çok artan inovasyon uygulan-

ması yapılmasından ileri gelebilir. Öte yandan, diğer inovasyon stratejileri olan pazarı keşfetme ve ürün/teknoloji keşfetme inovasyon stratejisi, radikal inovasyon türünün örgüt tarafından uygulanmasını gerektirmektedir (Zahra ve Neubaum, 1998). Her iki inovasyon stratejisi modelde kısmi aracı değişken olarak bulunmuştur.

Mevcudu geliştirme stratejisinin mevcut pazarı geliştirme alt boyutunda, mevcut müşterilerin tatmin düzeyini arttırmak ve onların istek ve ihtiyaçlarıyla ilgili küçük düzenlemeler yapmak yer almaktadır. Oysa örgütün girişimci yönlülüğü geleneksel girişimcilik özelliği gibi risk, öngörü ve inovatif bir bakış

açısı gerektirmektedir. Bu da beraberinde örgüt yöneticilerinin gerektiğinde radikal ve riskli davranışları benimseyerek çevresel değişimlere uyumlu olacak ürün, teknoloji ve pazarla ilgili kararlar vermesini gerektirmektedir. Matsuno vd. (2002) pazar yönelimiyle girişimciliğin kombinasyonunun örgüt performansını etkilediğini göstermiştir. Girişimci yönlülük, piyasada rakiplerin devamlı olarak gözlemlenmesine, bununla birlikte yeni ürün veya mevcut ürün ve üretim süreçleri için teknolojik değişimlerin uyarlanmasına odaklanır. Bu da örgütün yeni ürün, üretim süreci ve bunun için gerekli olan teknoloji, pazar ve müşterilerin elde edilmesini sağlayarak, örgüt performansının arttırılmasına imkân vermektedir. Yeni ürün ve pazar beraberinde yeni teknoloji ve üretim süreçlerinin bulunmasını zorunlu kılsa da, bu durum mevcut teknoloji ve üretim süreçlerinin geliştirilmesi yoluyla da yapılabilir. O zaman mevcut ürün ve teknolojinin geliştirilmesinin girişimci yönlülükle birlikte performansı arttırabileceği söylenebilir. Radikal inovasyon iki şekilde incelenebilir. Birincisi mevcut teknolojiye ilerlemeleri takip etmeyi ifade eden teknoloji-temelli inovasyondur. Teknoloji-temelli inovasyon, yeni ve gelişmiş teknolojilere uyum sağlayarak, mevcut pazarlardaki müşteriler için mevcut ürünlere kıyasla müşteri faydası yaratır. İkincisi ise, yeni ve farklı teknolojileri kapsayan pazar temelli inovasyondur. Teknoloji yönünden her ikisi de yeni teknolojiler barındırmasına karşın teknoloji temelli inovasyon yeni, benzersiz ve piyasada ilk olan gelişmeleri içerir. Pazar temelli inovasyon, mevcut ürünlere üst düzey gelişme sağlayarak performansı geliştirmeye odaklanır, ancak teknolojik gelişimi sağlamaz, yalnızca daha basit yeni teknoloji kullanır (Zhou vd., 2005, s. 43). Yapılan bu çalışmada girişimci yönlülükle beraber mevcut ürün ve teknolojilerde ufak değişikliklere gidilmesi ve basit teknolojiler kullanılmasının performansa katkı sağladığı bulunmuştur. Ayrıca bu çalışmada bulunan girişimci bakış açısıyla birlikte keşfetme inovasyon stratejisinin, hem yeni ürün ve teknolojiye hem de yeni pazar ve müşterilere hitap etmeye yönelik teknolojik temelli inovasyonun kullanılmasında uygulandığı görülmektedir.

Bu çalışmada, girişimci yönlülüğün eşit iki yönlü uygulamalara etkisi şeklindeki model test edilmiş olmasına karşın tam tersi çalışmalar (Tuan, 2016) da mevcuttur. Bunun nedeni eşit iki yönlülüğün bir

inovasyon stratejisi olarak kabul edilmesinden (Kollmann ve Stöckmann, 2012, s. 1001; Hornsby vd., 2011, s. 424) kaynaklanmaktadır. Strateji, takip edilecek yol demektir ve bunun karar vericiler tarafından deklere edilip uygulamaya geçirilmesidir. Girişimci yönlülük, karar vericilerin örgüt nezdindeki girişimci bakış açısını simgeler. Dolayısıyla girişimci yönlülük de bir stratejik karardır. Girişimci yönlülük ile eşit iki yönlülüğün birbiriyle ilişkili olması, iki kavramın üst yöneticiler çerçevesinde stratejik yönünün olması ve inovasyon gibi alt boyutlarının ortak olması her iki kavramın karşılıklı etkileşimli olduğunu göstermektedir. Lubatkin vd. (2006) üst yönetim takımının davranışsal bütünleşmesinin eşit iki yönlülüğün performansa olan etkisinde öncül olduğunu kanıtlamışlardır. Girişimci yönlülük de, üst yönetim takımının davranışsal bütünlüğünü zorunlu kılar ki özellikle küçük işletmelerde kurucu ve sahiplerinde bu girişimci özelliğinin bulunması örgütün inovatif olma konusundaki yönelimini de göstermektedir.

Örgütsel faaliyetlerdeki kısa dönemli performansların geliştirilmesi için işletmelerin, mevcudu geliştirme yönelimli olmaları gerekmektedir. Bunun yanı sıra örgütün gelecekteki fırsatları görmesi ve geliştirilmesine olanak vermesi açısından keşfetme yönelimli olma (Stubner vd., 2012) da önemlidir. Ancak eşit iki yönlülüğü aynı anda sağlamaya çalışmak ve buna bağlı olarak ARGE'ye daha çok önem vermek (Chang vd., 2014) çatışma, zıtlık, çelişki ve tutarsızlık (Stubner vd., 2012) gibi karmaşık bir durum yaratabilir, kıt kaynakların tahsisinin yönetimini zorlaştırabilir. Keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetleri farklı, bazen de karmaşık yapılar, süreçler, yetenekler ve kültürler gerektirir ve bu yeteneklerin gelişmesinde örgütsel bağlılık, araştırma ve öğrenme yeteneğinin güçlü olması önemlidir (Chang vd., 2014, s. 841). Rekabette var olabilmek için KOBİ düzeyindeki işletmelerin girişimci yönlü olmaları (Abebe ve Angriawan, 2014) ve uzun süre ürün inovasyonu gerektirmeyen, tersine kısa yollu faaliyetler üzerine yoğunlaşmaları gerekmektedir. Yapılan çalışmanın sahasında yer alan işletmelerin çoğunluğunun aile işletmeleri (Reyhanoğlu ve Sirkıntoğlu Yıldırım, 2016) olmaları nedeniyle eşit iki yönlü inovasyon stratejilerinin kullanılmasının, örgüt performansı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu söylenebilir. Aile işletmelerinin uzun dönemde hayatta kalma ve gelecek nesillere örgü-

tün aktarılması yönlerinin uzun dönemli bakış açısı gerektirmesi sonucunda girişimci bakış açısıyla yeni fırsatları keşfetme yeteneklerinin daha yüksek olacağı düşünülmektedir.

Abebe ve Angriawan (2014), eşit iki yönlülüğün KOBİ'lerde sınırlı olduğunu, keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetleri açısından KOBİ'lerin, büyük ölçekli işletmelerden en az 3 nedenle farklılaştığını belirtmektedirler. Birincisi, KOBİ'lerde kaynak yetersizliği örgütsel öğrenmenin aktif bir şekilde gerçekleştirilmesine izin vermez. İkincisi, KOBİ'lerdeki üst düzey yöneticiler, karmaşık bürokratik yapıya sahip büyük işletmelere göre taktiksel kararlar almaya fazla önem vermektedir. Son olarak da eşit iki yönlü olma başarısını sağlayan örgütsel öğrenme süreci KOBİ'lerde, biçimsel ve kurumsallaşmış rutin faaliyetlerin olmasından dolayı farklı olmaktadır. Kaynak yetersizliği, üst yönetim katılımı, hiyerarşi ve örgütsel rutinler KOBİ'lerin keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetlerini etkilemektedir. Eşit iki yönlülüğün, pazar yönlülük, girişimci yönlülük, algılanan rekabet yoğunluğu, keşfetme ve mevcudu geliştirme faaliyetlerinin derecesini etkilediğini göstermektedir. Pazar ve girişimci yönelimli olma KOBİ düzeyindeki örgütlerin stratejik yönelimini ve performansını etkilemektedir (Abebe ve Angriawan, 2014).

Eşit iki yönlülük belirsiz ve dinamik çevre koşullarına uyumda uzun dönemli rekabet sağlamada başarılıdır (Stubner vd., 2012). Mevcudu geliştirme ve keşfetme faaliyetlerini destekleyen süreçler, lojistik, uzun dönemli bakış açısı ve yetenekler bakımından birbirlerinden farklı olmalarından dolayı çok az işletme her iki stratejiyi aynı anda başarabilir (Bot, 2012). Ancak saha çalışmasında yer alan işletmelerin buldukları sektörler daha çok mevcut teknolojileri ve müşterileri geliştirme stratejisine uygun olan sektörlerdir. Teknoloji temelli işletmeler var olan çevresel döngülerin hızlı yaşandığı ortamda faaliyette bulduklarından, uzun dönemde rekabetçi olabilmek için girişimci yönelimli olarak hem keşfetme hem de mevcudu geliştirme faaliyetlerini aynı anda yapabilmeye yeteneklerini kullanabilmektedirler (Bot, 2012). Dolayısıyla, bundan sonra yapılacak yeni çalışmaların ileri teknolojiyi yoğun biçimde kullanan sektörlerdeki girişimci işletmeler ve yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Abebe, M.A., Angriawan, A. (2014). Organizational and Competitive Influences of Exploration and Exploitation Activities in Small Firms. *Journal of Business Research*, 67 (3), 339-345. doi: 10.1016/j.jbusres.2013.01.015
- Akdoğan, S., Akdoğan, A.A., Cingöz, A. (2009). Organizational Ambidexterity: An Empirical Examination of Organizational Factors as Antecedents of Organizational Ambidexterity. *Journal of Global Strategic Management*, 3 (2), 17-27. <http://isma.info/uploads/files/017-organizational-ambidexterity-an-empirical-examination-of-organizational-factors-as-antecedents-of-organizational-ambidexterity.pdf> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Andriopoulos, C., Lewis, M.W. (2009). Exploitation-Exploration Tensions and Organizational Ambidexterity: Managing Paradoxes of Innovation. *Organization Science*, 20 (4), 696-717. doi: 10.1287/orsc.1080.0406
- Armstrong, J.S., Overton, T.S. (1977). Estimating Non-response Bias in Mail Surveys. *Journal of Marketing Research*, 14, 396-402. doi: 10.2307/3150783
- Atuahene-Gima, K. (2005). Resolving the Capability-Rigidity Paradox in New Product Innovation. *Journal of Marketing*, 69 (4), 61-83. <http://www.jstor.org/stable/2640396> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Baron, R.M., Kenny, D.A. (1986). The Moderator Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6), 1173-1182. doi: 10.1037/0022-3514.51.6.1173
- Benner, M. J., Tushman, M. L. (2003). Exploration, Exploitation, and Process Management: The Productivity Dilemma Revisited. *Academy of Management Review*, 28 (2), 238-256. doi: 10.5465/AMR.2003.9416096

- Bierly, P. E., Daly, P. S. (2007). Alternative knowledge Strategies, Competitive Environment, and Organizational Performance in Small Manufacturing Firms. *Entrepreneurship: Theory and Practitioners*, 31 (4), 493-516. doi: 10.1111/j.1540-6520.2007.00185.x
- Bot, S.D., (2012), Process Ambidexterity for Entrepreneurial Firms, *Technology Innovation Management Review*, April, http://timreview.ca/sites/default/files/article_PDF/Bot_TIMReview_April2012.pdf (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Brown, S.L., Eisenhardt, K.M. (1997). The Art of Continuous Change: Linking Complexity Theory and Time-Paced Evolution in Relentless Shifting Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 42 (1), 1-34. doi: 10.2307/2393807
- Bryant, P. (2009), The Role of Ethics in Developing Entrepreneurial Ambidexterity. *Proceedings of Regional Frontiers of Entrepreneurship Research 2009: 6th International Australian Graduate School of Entrepreneurship (AGSE) (03-06 February 2009)*, South Australia, Australia: Entrepreneurship Research Exchange, Adelaide, <http://researchbank.swinburne.edu.au/vital/access/services/Download/swin:34336/SOURCE1> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Bryman, A.ve Cramer, D. (2009). *Quantitative Data Analysis with SPSS 14, 15, & 16 Guide for Social Scientists*, New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Burgers, H. Jansen, J.P. (2008). Organizational Ambidexterity and Corporate Entrepreneurship: The Differential Effects on Venturing, Innovation and Renewal Processes. *Frontiers of Entrepreneurship Research*, 28 (19), <http://digitalknowledge.babson.edu/fer/vol28/iss19/2> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Burns, P. (2001). *Entrepreneurship and Small Business*, Gordonsville, VA, USA: Palgrave MacMillan.
- Büyüköztürk, Ş. (2009). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı* (10. Baskı), Ankara: Pegem Akademi.
- Chandler, G.N. Hanks, S.H. (1993). Measuring the Performance of Emerging Businesses: A Validation Study. *Journal of Business Venturing*, 8 (5), 391-408. doi:10.1016/0883-9026(93)90021-V
- Chang, Y.C., Chen, M.H., Chi, H.R., Lee, H. (2014). Ambidextrous Innovation Capabilities, Antecedents and Performance. *2014 Proceedings of PICMET'14: Infrastructure and Service Integration*. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=6921281> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Chen, M.H., Chang, Y.Y., Chang, Y.C. (2015). Entrepreneurial Orientation, Social Networks, and Creative Performance: Middle Managers as Corporate Entrepreneurs. *Creative and Innovation Performance*, 24 (3), 493-507. doi: 10.1111/caim.12108
- Covin, J.G., Slevin, D.P. (1988). The Influence of Organization Structure on the Utility of an Entrepreneurial Top Management Style. *Journal of Management Studies*, 25 (3), 217-234. doi: 10.1111/j.1467-6486.1988.tb00033.x
- Covin, J.G., Slevin, D. (1991). A Conceptual Model of Entrepreneurship as Firm Behaviour. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16 (1), 7-26.
- Covin, J.,G., Wales, W.J. (2011), The Measurement of Entrepreneurial Orientation. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36 (4), 677-702, doi: 10.1111/j.1540-6520.2010.00432.x
- Covin, J.G., Miller, D. (2014). International Entrepreneurial Orientation: Conceptual Considerations, Research Themes, Measurement Issues, and Future Research Directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 38 (1), 11-44. doi: 10.1111/etap.12027
- Douglas, E., Shepherd, D. (2002). Self-employment as a Career Choice: Attitudes, Entrepreneurial Intentions, and Utility Maximization. *Entrepreneurial Theory and Practice*, 26 (3), 81-90. http://eprints.qut.edu.au/5527/1/5527_1.pdf (Erişim Tarihi: 06.05.2016).

- Duncan, R. (1976). The Ambidextrous Organization: Designing Dual Structures for Innovation. Killman, R. H., Pondy, L. R., Sleven, D. (eds.), *The management of organization* içinde, pp. 167-188, New York: North Holland.
- Efrat, K. (2014). The Direct and Indirect Impact of Culture on Innovation. *Technovation*, 34 (1), 12-20. doi:10.1016/j.technovation.2013.08.003
- Engelen, A., Gupta, V., Strenger, L., Brettel, M. (2015), Entrepreneurial Orientation, Firm Performance, and the Moderating Role of Transformational Leadership Behaviors. *Journal of Management*, 41 (4), 1069-1097. doi: 10.1177/0149206312455244
- Gibson, C.B., Birkinshaw, J. (2004). The Antecedents, Consequences, and Mediating Role of Organizational Ambidexterity. *Academy of Management Journal*, 47 (2), 209–226. doi: 10.2307/20159573
- Hambrick, D.C., Geletkanycz, M.A., Fredrickson, J.W. (1993). Top Executive Commitment to the Status Quo: Some Tests of its Determinants. *Strategic Management Journal*, 14 (6), 401–418. doi: 10.1002/smj.4250140602
- He, Z.L., Wong, P.K. (2004). Exploration vs. Exploitation: An Empirical Test of the Ambidexterity Hypothesis. *Organization Science*, 15 (4), 481-494. doi: 10.1287/orsc.1040.0078
- Hornsby, J., Bloodgood, J., Turnley, W.H. (2011). The Effect of Strategic Planning Flexibility, Absorbive Capacity, Ambidexterity, and Entrepreneurial Orientation (EO) on Organizational Outcomes: An Empirical Analysis (Summary). *Frontiers of Entrepreneurship Research, Proceedings of the Thirty-First Annual Entrepreneurship Research Conference*, 31 (12), 424 article 11. <http://digitalknowledge.babson.edu/fer/vol31/iss12/11> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- Huang, S., Ding, D., Chen, Z. (2014). Entrepreneurial Leadership and Performance in Chinese New Ventures: A Moderated Mediation Model of Exploratory Innovation, Exploitative Innovation and Environmental Dynamism, *Creativity and Innovation Management*, 23 (4), 453-471. doi: 10.1111/caim.12085.
- Kollmann, T, Stöckmann, C. (2012). Filling Entrepreneurial Orientation-Performance, Gap: The Mediating Effects of Exploratory and Exploitative. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 38 (5), 1001-1026. doi: 10.1111/j.1540-6520.2012.00530.x
- Kortmann, S. (2014). The Mediating Role of Strategic Orientations on The Relationship Between Ambidexterity-Oriented Decisions and Innovative Ambidexterity. *Journal of Innovation Management*, 32 (5), 666-684. doi: 10.1111/jpim.12151
- Lichtenthaler, U. (2009). Absorptive Capacity, Environmental Turbulence, and the Complementarity of Organizational Learning Processes. *Academy of Management Journal*, 52 (4), 822–846. doi: 10.5465/AMJ.2009.43670902
- Lin, H.E. McDonough, E.F.III, Lin, S.J., Lin, C.Y.Y. (2013). Managing the Exploitation/Exploration Paradox: The Role of a Learning Capability and Innovation Ambidexterity. *Journal of Production Innovation Management*, 30 (2), 262–278. doi: 10.1111/j.1540-5885.2012.00998.x
- Lubatkin, M.H., Simsek, Z., Ling, Y., Veiga, J.F. (2006). Ambidexterity and Performance in Small-to Medium-Sized Firms: The Pivotal Role of Top Management Team Behavioral Integration. *Journal of Management*. 32 (5), 646-672. doi: 10.1177/0149206306290712
- Lumpkin, G.T., Dess, G. (1996). Clarifying the Entrepreneurial Orientation Construct and Linking it to Performance. *Academy of Management Review*, 21 (1), 135–173. <http://www.jstor.org/stable/258632> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).
- March, J.G. (1991). Exploration and Exploitation in Organizational Learning. *Organization Science*, 2 (1), 71–87. <http://www.jstor.org/stable/2634940>
- Matsuno, K., Mentzer, J.T., Özsomer, A. (2002). The Effects of Entrepreneurial Proclivity and Market Orientation on Business Performance. *Journal of Marketing*, 66 (3), 18–32. <http://www.jstor.org/stable/3203452> (Erişim Tarihi: 06.05.2016).

- Meeks, M. (2012). Entrepreneurial Ambidexterity (Interactive Paper). *Frontiers of Entrepreneurship Research, Proceedings of the Thirty-Second Annual Entrepreneurship Research Conference*, 32 (12), article 21. <http://digitalknowledge.babson.edu/fer/vol32/iss12/21> (Erişim Tarihi: 12.04.2016).
- Miller, D. (1983). The Correlates of Entrepreneurship in Three Types of Firms. *Management Science*, 29 (7), 770–91. doi: 10.1287/mnsc.29.7.770
- Miller, D. (2011). Miller (1983) Revisited: A Reflection on EO Research and Some Suggestions for the Future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35 (5), 873-894. doi: 10.1111/j.1540-6520.2011.00457.x
- Onyemah, V., Pesquera, M.R. (2015). Cognitive Ambidexterity in Entrepreneurial Leadership: A Four Country Exploratory Study of Women Entrepreneurs' Early Customer Acquisition Strategies. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 6 (1), 10-28. http://www.om.ef.vu.lt/cms/cache/RePEc_files/article_65.pdf (Erişim Tarihi: 12.04.2016).
- O'Reilly, C.A., Tushman, M.L. (2013). Organizational Ambidexterity: Past, Present, And Future, *The Academy of Management Perspectives*, 27 (4), 324–338. doi: 10.5465/amp.2013.0025
- Podsakoff, P.M., Organ, D.W. (1986). Self-reports in Organizational Research: Problems and Prospects. *Journal of Management*, 12 (4), 531–544. doi: 10.1177/014920638601200408
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J., Podsakoff, N.P. (2003). Common Method Bias in Behavioral Research: A Critical Review of The Literature and Recommended Remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88 (5), 879-903. doi: 10.1037/0021-9010.88.5.879
- Preacher, K.J., Leonardelli, G.J. (2001). An Interactive Calculation Tool for Mediation Tests. <http://quantpsy.org/sobel/sobel.htm> (Erişim Tarihi: 12.04.2016).
- Raisch, S., Birkinshaw, J., Probst, G., Tushman, M.L. (2009). Organizational Ambidexterity: Balancing Exploitation and Exploration for Sustained Performance, *Organization Science*, 20 (4), 685–695. doi: 10.1287/orsc.1090.0428
- Rauch, A., Wiklund, J., Lumpkin, G.T., Frese, M. (2009). Entrepreneurial Orientation and Business Performance: An Assessment of Past Research and Suggestions for The Future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33 (3), 761–787. doi: 10.1111/j.1540-6520.2009.00308.x
- Reyhanoğlu, M., Sirkıntıoğlu Yıldırım, Ş. (2016). Aile İşletmelerinde Aile Değerlerinin Örgüt Kültürüne Etkisi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (3 Ekonomi & İşletme Özel Sayı), 574-596.
- Reyhanoğlu, M., Akın, Ö. (2015). Örgüt Kültürü Tipleri İnovasyonda Eşit İki Yönlülüğü (Ambidexterity) Belirler mi?. Ege Innovation Network “İnovasyon Ekosistemleri Aracılığı ile Değer Yaratmak: Disiplinler Arası Yaklaşımlar Kongresi (26-27 Kasım), Bildiri CD içinde, Seferihisar/İzmir: Ege Üniversitesi.
- Rodriguez, P.R., Hechanova, M.R.M. (2012). A Study of Culture Dimensions, Organizational Ambidexterity, and Perceived Innovation in Teams. *Journal of Management Innovation*, 9 (3), 21-33. doi: 10.4067/S0718-27242014000300002
- Schillo, S. (2011). Entrepreneurial Orientation and Company Performance: Can the Academic Literature Guide Managers?. *Technology Innovation Management Review*, November, 20-25, http://timreview.ca/sites/default/files/article_PDF/Schillo_TIMReview_November2011.pdf, (Erişim Tarihi: 06.05.2016)
- Simsek, Z., Heavey, C., Veiga, J.F., Souder, D. (2009). A Typology for Aligning Organizational Ambidexterity's Conceptualizations, Antecedents, and Outcomes. *Journal of Management Studies*, 46 (5), 864–893. doi: 10.1111/j.1467-6486.2009.00841.x

- Sobel, M.E. (1982). Asymptotic Confidence Intervals for Indirect Effects in Structural Equation Models. *Sociological Methodology*, 13, 290–312. doi: 10.2307/270723
- Stubner, S, Blarr, H.W., Brands, C., Wulf, T. (2012), Organizational Ambidexterity and Family Firm Performance, *Journal of Small Business and Entrepreneurship*, 25 (2), 217-229. doi: 10.1080/08276331.2012.10593570
- Tuan, L.T. (2016). Organizational Ambidexterity, Entrepreneurial Orientation, and I-Deals: The Moderating Role of CSR. *Journal of Business Ethics*, 135 (1), 145-159. doi: 10.1007/s10551-014-2476-1
- Tushman, M.L., O'Reilly, C.A. (1996). Ambidextrous Organizations: Managing Evolutionary and Revolutionary Change. *California Management Review*, 38 (4), 8-30. doi: 10.2307/41165852
- TÜİK Seçilmiş Göstergelerle Hatay 2013 (2014). Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, http://www.hatay.gov.tr/kurumlar/hatay.gov.tr/İçerikler/İndirme%20Dosyaları/İstatistikler/hatay_il_istatistikler.pdf (Erişim Tarihi 19.04.2016).
- Volery, T., Mueller, S., Siemens, B.V. (2015). Entrepreneur Ambidexterity: A Study of Entrepreneur Behaviours and Competencies in Growth-Oriented Small and Medium-Sized Enterprises. *International Small Business Journal*, 33 (2), 109-129. doi: 10.1177/0266242613484777
- Wang, C.L., Rafiq, M. (2014). Ambidextrous Organizational Culture, Contextual Ambidexterity and New Product Innovation: A Comparative Study of UK and Chinese High-Tech Firms. *British Journal of Management*, 25 (1), 58-76. doi: 10.1111/j.1467-8551.2012.00832.x
- West, S.G., Finch, J.F., Curran, P.J. (1995). Structural Equation Models with Nonnormal Variables. Problems and Remedies. R.H. Hoyle (Ed.). *Structural equation modeling: Concepts, issues and applications* içinde, pp. 56-75. Newbury Park, CA: Sage.
- Wiklund, J., Shepherd, D. (2005). Entrepreneurial Orientation and Small Business Performance: A Configurational Approach. *Journal of Business Venturing*, 20 (1), 71–91. doi:10.1016/j.jbusvent.2004.01.001
- Yu, R., He, J., Liu, Z. (2014). The Co-volution of Organizational Culture Transformation and Ambidextrous Capability: A Strategic Orientation Perspective. *Journal of Advanced Management Science*, 2 (2), 102-105. doi: 10.12720/joams.2.2.102-105
- Zahra, S.A., Neubaum, D.O. (1998). Environmental Diversity and the Entrepreneurial Activities of New Ventures. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 3 (2), 123–140.
- Zhou, K.Z., Yim, C.K., Tse, D.K. (2005). The Effects of Strategic Orientations on Technology- and Market-Based Breakthrough Innovations. *Journal of Marketing*, 69 (2), 42–60. doi: 10.1509/jmkg.69.2.42.60756
- Zhou, K.Z. (2006). Innovation, Imitation, and New Product Performance: The Case of China. *Industrial Marketing Management*, 35 (3), 394-402. doi:10.1016/j.indmarman.2005.10.006

Sağlık Çalışanlarının Sanal Kaytarma Davranışlarının İncelenmesi: Bir Üniversite Hastanesi Örneği

Examining the Cyberloafing Behaviors of Health Professionals: A University Hospital Case

Arş. Gör. Duygu Ürek - Arş. Gör. İpek Bilgin Demir - Doç. Dr. Özgür Uğurluoğlu

Başvuru Tarihi: 02.07.2016

Kabul Tarihi: 14.11.2017

Öz

Bu araştırmanın amacı; sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı sergileme eğilimlerini belirlemek ve bu davranışların çeşitli bireysel, demografik ve işyerinde bilgisayar ile internet kullanımına yönelik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Bu kapsamda bir üniversite hastanesinde görev yapan 259 sağlık çalışanından toplanan veriler değerlendirilmiştir. Yapılan analizler; sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışlarının düşük seviyede olduğunu ve çalışanların sanal kaytarma davranışı alt boyutlarının yaş, cinsiyet, medeni durum, bilgisayar kullanım yılı ve işyerinde internete erişmek için kullanılan araçlar açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanal Kaytarma Davranışı, Sağlık Çalışanları, Hastane

Abstract

This study aims to determine health professionals' tendencies to exhibit cyberloafing and reveal whether or not these behaviours vary by personal, demographic and computer and internet usage characteristics. To

this end, the data obtained from 259 health professionals working in an university hospital have been evaluated. The results indicate that health professionals have a low cyberloafing level and there are statistically significant differences between cyberloafing sub-dimensions by age, gender, marital status, the year of computer usage and devices used to access the internet in the workplace.

Keywords: Cyberloafing, Health Professionals, Hospital

Giriş

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte internet kullanımı hayatın her alanında yer alma-ya başlamıştır. Çalışma ortamlarında da internetin yaygın olarak kullanımı bilgiye erişimi ve iletişimi kolaylaştırarak işlerin daha hızlı ve etkili şekilde gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Ancak bu gelişmeler çalışanların interneti iş dışı amaçlarla kullanmaları durumunda işleri kolaylaştırma ve iletişimi hızlandırmanın yanı sıra zaman kaybına da sebep olabilmektedir. İnternetin işe yönelik amaçlardan ziyade

Arş. Gör. Duygu Ürek, Hacettepe Üniversitesi İİBF, dyg.urek@gmail.com

Arş. Gör. İpek Bilgin Demir, Hacettepe Üniversitesi İİBF, ipekbilginn@gmail.com

Doç. Dr. Özgür Uğurluoğlu, Hacettepe Üniversitesi İİBF, ougurlu@hacettepe.edu.tr

kişisel amaçlı olarak kullanılması çalışanların verimliliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu durum literatürde sanal kaytarma (siber aylaklık) kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Lim (2002, s.677) "sanal kaytarma" kavramını çalışanların çalışma saatleri içerisinde kişisel amaçlar için işle ilgili olmayan web sitelerini ziyaret etmek ve kişisel e-postalarını kontrol etmek için kurumlarının internet erişimini kullanma davranışları olarak tanımlamakta ve bu davranışların çalışanları asıl görevlerini yerine getirmekten ve tamamlamaktan uzaklaştırdığı için zamanın verimsiz kullanımına yol açtığını ileri sürmektedir. Blanchard ve Henle (2008, s.1067) ise sanal kaytarmayı kısaca, işyerindeyken e-posta ve internetin kişisel amaçlarla kullanımı olarak ifade etmektedir. Henle ve diğerlerine göre (2009, s. 902) sanal kaytarma örnekleri resim ya da mizah içeren e-postaların gönderilmesi, online alışveriş yapma, müzik indirme, haber gruplarını takip etme, sohbet odalarına katılma, blog sitelerini ziyaret etme, anlık mesajlaşma ve online oyun oynama gibi davranışları içermektedir.

Sanal kaytarmanın potansiyel zararlı etkileri göz önüne alındığında, yöneticilerin bu olguya önem vermeleri zorunlu bir hal almaktadır. Çoğu örgüt, çalışanların sanal kaytarma davranışlarını önlemek amacıyla internet kullanımına yönelik kontrol politikası uygulamaktadır. Ancak ne yazık ki, bu politikalar çok etkili görülmemektedirler (Henle vd., 2009, s.908). Ugrin ve Pearson (2013, s.812) da sanal kaytarmanın birçok örgüt için yaygın bir sorun haline geldiğini ve çalışanların internet kullanımını izlemek ve iş dışı internet kullanım davranışlarını tespit etmek için kontrol mekanizmalarının bu davranışların azaltılmasında etkili bir yol olabileceğini iddia etmektedir.

Çalışanların interneti amacının dışında kullanması örgütlere önemli derecede maliyet yaratmakta ve çalışanların verimliliğini etkilemektedir. İnternet erişimiyle birlikte üretimden sapma yeni bir hal almıştır. Çalışanlar işyerinde kişisel ilgileri ve amaçları için web sitelerinde sörf yaparken aynı zamanda sıkı bir şekilde çalışıyor gibi görünebilmektedirler. Sanal kaytarma yapan çalışanlar için yemeklerini ya da molalarını uzun tutan çalışanlar gibi ofis dışında olmaya gerek yoktur. Bu çalışanlar internette bir web sitesinden diğerine dolaşırken farkında olmadan çok fazla vakit geçirebilmektedirler. Hatta sanal kaytarma davranışında bulunan çalışanlar örgütü yasal yükümlülükler

ve bilgisayar virüsü gibi durumlara da maruz bırakabilmektedir. Bu faktörler sanal kaytarmanın örgütler için diğer kaytarma türlerinden daha büyük bir tehdit olduğunu göstermektedir (Lim ve Teo, 2005, ss.1082-1083). Ancak internetin iş dışı kişisel amaçlarla kullanımını her zaman ciddi anlamda zararlı bir davranış olarak değerlendirilmemektedir. Özellikle belirli süreyle sınırlandırılan kişisel e-posta almak ve göndermek ya da haber sitesini ziyaret ederek başlıkları kontrol etmek gibi davranışlar önemsiz sanal kaytarma olarak düşünülebilmektedir. Diğer taraftan daha fazla zaman alan ve verimliliği azaltan online alışveriş, işyeri için uygun olmayan online bahis oyunları ya da kurumu yasal sorumluluklara maruz bırakan müzik indirilmesi gibi davranışlar ise önemli (ciddi) sanal kaytarma davranışları olarak nitelendirilmektedir (Blanchard ve Henle, 2008, s.1068).

Tüm sektörlerde olduğu gibi sağlık sektöründe de çalışanların iş dışı internet kullanımını davranışlarının incelenmesi ve örgütler tarafından kontrol altına alınarak yararlı hale dönüştürülmeye çalışılması bir ihtiyaç halini almıştır. Ancak sağlık alanı açısından bakıldığında sağlık çalışanlarının işyerlerinde kişisel amaçlı olarak internet kullanımlarıyla ilgili olarak sınırlı sayıda çalışma yapıldığı söylenebilir. Bunlardan; New York'ta 439 sağlık çalışanı üzerinde yapılan bir çalışmada, katılımcılara cep telefonu kullanımlarıyla ilgili olarak dikkatlerinin dağılıp dağılmadığı sorulduğunda; katılımcıların % 92,7'sinin işlem esnasında cep telefonu kullanmalarının dikkatlerini dağıtmadığını ve performanslarının negatif olarak etkilenmediğini, katılımcıların % 98'si işlem esnasında cep telefonlarına atfedilebilecek herhangi bir hata yapmadıklarını, ancak katılımcıların % 34,5'i işlem esnasında cep telefonu nedeniyle başka bir sağlık çalışanının dikkatinin dağıldığına tanıklık ettiklerini ifade etmişlerdir. Elde edilen bu bulgular; bazı sağlık çalışanlarının çalışırken cep telefonu kullanmanın tehlike yaratabileceğinin farkında olduklarını, bazılarının ise kendi performanslarının nasıl azaldığıyla ilgili yeterli farkındalığa sahip olmadıklarını göstermektedir (Smith ve diğerleri, 2011, s.377). New York'ta bir üniversiteyle afiliye olan eğitim araştırma hastanesinde görev yapan 156 hekim üzerinde yapılan başka bir çalışmada; asistan hekimlerin % 19'unun, uzman doktorların ise % 12'sinin akıllı telefonların dikkatlerini dağıtması nedeniyle hastanın durumuyla ilgili önemli bilgileri gözden kaçırdıklarını ifade ettikleri bulunmuştur (Katz-Sidlow vd., 2012, s. 595).

Sağlık bakım kalitesini iyileştirmeye çalışan ve bu konuda bilimsel araştırmalar yürüten ve kar amacı gütmeyen bir organizasyon olan ECRI (Emergency Care Research Institute, 2012, s.1)'in yayınladığı "Top 10 Health Technology Hazards for 2013" başlıklı raporda sağlık teknolojisi kaynaklı tehlikeler sıralanmıştır. "Sağlık hizmeti sunucularının akıllı telefonlar ve diğer mobil cihazlar tarafından dikkatlerinin dağıtılması" da ilk 10 tehlike arasında yer almaktadır. Enstitü yayınladığı raporda bu tehlikeyle ilgili olarak, hasta yerine mobil cihazların ekranlarına odaklanan sağlık hizmeti sunucularının hastanın durumu ile ilgili olarak ipuçlarını kaçırabileceklerini ifade etmiştir. Raporda ayrıca hastadan ziyade mobil cihazlara odaklanmanın; hastaların almış oldukları bakımın kalitesini sorgulamalarına, hastaların sağlık hizmeti sunucularından doğru hizmet alıp almadıklarını ve sağlık hizmeti sunucularının kendilerinden ziyade alakasız işlerle meşgul olup olmadıkları konusunda endişe duymalarına da neden olabileceği belirtilmiştir (ECRI, 2012, ss.21-22). Academy of Medical Surgical'a üye olan 825 hemşire üzerinde yapılan bir araştırmada; katılımcıların % 13'ü her zaman, % 29,6'sı sık sık, % 44,6'sı ise bazen akıllı telefonların çalışma saatleri içerisinde ciddi bir dikkat dağıtma aracı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca katılımcıların % 69,5'i çalışma saatleri esnasında kişisel cep telefonu kullanımının hasta bakımı üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir (McBride vd, 2015a, s.1).

Literatürde iş dışı internet kullanımıyla ilgili yürütülen çalışmalardan yola çıkarak; akıllı telefon, tablet, bilgisayar gibi cihazların bir taraftan sağlık çalışanlarının hasta bilgilerine, araştırma sonuçlarına ve tıbbi bilgilere erişimlerini kolaylaştırırken diğer taraftan dikkatlerini kolayca dağıtabildikleri sonucuna ulaşılabilir. Bu nedenle; sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışlarının incelenmesi ve bu davranışlar üzerinde etkili olabilecek çeşitli bireysel ve bilgisayar ve internet kullanımına ilişkin değişkenlerin ortaya konulması, bu konuda önlem almak isteyen yöneticilere değerli veriler sağlayabilir.

Metodoloji

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Bu araştırmanın amacı; sağlık çalışanlarının sergiledikleri sanal kaytarma davranışlarını belirlemek ve bu davranışların çeşitli bireysel, demografik ve işye-

rinde bilgisayar ile internet kullanımına yönelik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda araştırma kapsamında ilgili literatür incelenerek oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları bireysel özelliklerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1a}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları yaşa göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1b}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1c}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları medeni duruma göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1d}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları eğitim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1e}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları hastanedeki göreve göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1f}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları yönetsel pozisyonun olup olmamasına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{1g}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları toplam çalışma süresine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H₂: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları işyerinde bilgisayar ve internet kullanımına yönelik özelliklerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{2a}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları bilgisayar kullanma yılına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{2b}: Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları internet kullanma yılına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{2c} : Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları işyerinde kullanılan bilgisayarın internet bağlantısının olup olmamasına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{2d} : Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları işyerinde kullanılan bilgisayarın diğer çalışanlarla paylaşılma durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_{2e} : Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutları çalışma alanının türüne göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.

Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket formu kullanılmıştır. Söz konusu anket formunun ilk bölümünde bireysel, demografik ve işyerinde bilgisayar ile internet kullanımına ilişkin özellikleri belirlemeye yönelik 17 soru yer almaktadır. İkinci bölümünde ise, 22 maddeden oluşan Sanal Kaytarma Ölçeği yer almaktadır. Bu ölçek Blanchard ve Henle (2008) tarafından geliştirilmiş olup önemli sanal kaytarma ve önemsiz sanal kaytarma olmak üzere 2 boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte yer alan ifadeler “Hiç (1)” ile “Her zaman (5)” arasında değişen 5’li Likert tipindedir. Anket formunun uygulanmasında yüz yüze görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın yürütülebilmesi için gerekli olan etik kurul izinleri alınmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma evrenini; Ankara merkezinde faaliyet gösteren bir üniversiteye bağlı özel dal hastanesinde, 22.05.2016 - 29.05.2016 tarihleri arasında fiili olarak çalışan 388 kişi (68 hekim, 160 hemşire ve 160 idari ve diğer sağlık personeli) oluşturmaktadır. Araştırmanın yürütüldüğü tarihlerde; herhangi bir nedenden dolayı (hastalık, doğum, yıllık izin vb.) izinli olma, vardiya değişimi ve araştırmayı katılmayı istememe gibi nedenlerden dolayı 259 sağlık çalışanından cevap alınabilmiştir. Toplanan anket formları arasında eksik doldurulan herhangi bir form bulunmamaktadır ve geri dönüş oranı % 66,75 olarak hesaplanmıştır.

Veri Analizi

Araştırmada tüm istatistiksel analizler SPSS 21.0 kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Öncelikle araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bireysel, demografik ve işyerinde bilgisayar ile internet kullanımına yönelik özellikleriyle ilgili tanımlayıcı bulguları ortaya koy-

mak için frekans ve yüzdelerden faydalanılmıştır. Daha sonra sanal kaytarma ölçeğinin açıklayıcı faktör analizi yapılmış ve bu ölçeğe ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışlarına ilişkin alt boyutların bireysel, demografik ve işyerinde bilgisayar ile internet kullanımına yönelik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığını ortaya koymak amacıyla ise iki ortalama arasındaki farkın önemlilik testi ve tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Gruplar arasında anlamlı farklılıklar bulunması durumunda ise; anlamlılığın hangi gruptan kaynaklandığını bulmak amacıyla Scheffe Testi’nden faydalanılmıştır. Yapılan tüm istatistiksel testlerde alfa düzeyi 0,05 olarak kabul edilmiştir.

Bulgular

Sanal Kaytarma Ölçeği Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan Sanal Kaytarma Ölçeği’nin boyutlarını kontrol etmek amacıyla açıklayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda faktör analizine uygunluğun ve örneklem yeterliliğinin belirlenmesinde kullanılan KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeri 0,87 olarak bulunmuştur. Literatürde KMO değerinin 0,60’ın üzerinde olması yeterli bulunduğundan (Alpar, 2013, s.294) elde edilen bu değer kabul edilebilirdir. Korelasyon matrisinin birim matrise eşit olup olmadığını incelenmesinde kullanılan (Alpar, 2013, s.292) Bartlett Küresellik Testi sonucunda Ki-kare istatistiği 2177,143 olarak tespit edilmiş olup bu değer istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\chi^2 = 2177,143$, sd: 171, $p < 0,001$).

22 madde olarak faktör analizine dâhil edilen ölçeğe, en iyi modelin elde edilebilmesi için çeşitli rotasyonlar yapılmış ve faktör yükleri 0,50’den düşük olan 3 madde (madde 8, 9 ve 19) analiz dışı bırakılmıştır. Kalan 19 madde Tablo 1’de görüldüğü gibi önemli ve önemsiz sanal kaytarma olmak üzere iki faktörlü bir yapı oluşturmuştur. Bu iki faktörlü yapı ulusal ve uluslararası literatürle de uyum göstermekte olup (Blanchard ve Henle, 2008; Kaplan ve Çetinkaya, 2014; Candan ve İnce, 2016) iki faktörün toplam varyansı açıklama yüzdesi 48,2 olarak bulunmuştur.

Bu çalışmada, araştırma kapsamındaki 259 sağlık çalışanının sanal kaytarma davranışı alt boyutlarına verdikleri yanıtlar üzerinden hesaplanan Cronbach Alfa katsayıları; önemli ve önemsiz sanal kaytarma alt

boyutlarının her biri için 0,85 ve ölçeğin tümü için ise 0,89 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlara göre hesaplanan güvenilirlik değerlerinin 0,70'in üzerinde olması

yeterli kabul edildiğinden (Hair vd, 2010, s.124) sanal kaytarma ölçeğinin önemli bir güvenilirlik standardına sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Sanal Kaytarma Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör Yükleri
Faktör 1. Önemli Sanal Kaytarma (Açıklanan Varyans: 25,171)	
20. Bahis sitelerini ziyaret etmek	0,732
22. Yetişkin sitelerini görüntülemek	0,723
10. Müzayede sitelerini online ziyaret etmek	0,692
13. Online sohbet odalarına katılmak	0,675
12. Online oyunlara katılmak	0,664
6. Sporla ilgili siteleri görüntülemek	0,632
21. Blog okumak	0,594
18. İnternette film ya da müzik indirmek	0,587
4. Yatırımla ilgili siteleri ziyaret etmek	0,571
Faktör 2. Önemsiz Sanal Kaytarma (Açıklanan Varyans: 23,071)	
7. İşle ilgili olmayan e-mail almak	0,781
2. İşle ilgili olmayan e-mail göndermek	0,766
1. İşle ilgili olmayan e-mailleri kontrol etmek	0,754
5. İşle ilgili olmayan kişisel bilgileri kontrol etmek	0,702
3. Genel haber sitelerini ziyaret etmek	0,609
11. İnternet üzerinden anlık ileti almak ve göndermek	0,602
14. Gazete veya bültenleri ziyaret etmek	0,542
17. Kişisel web sayfasını kontrol etmek	0,534
15. Tatil/seyahat rezervasyonu yapmak	0,503
Kaiser-Meyer-Olkin: 0,870	sd: 171
p < 0,001	Barlett Küresellik Testi Ki Kare: 2177,143
Açıklanan Toplam Varyans: 48,242	

Tanımlayıcı Bulgular

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının % 66,4'ü kadın, % 53,7'si ise evlidir. Çalışanların % 57,1'i 32 yaş ve altında, % 62,9'unun şu anki iş yerinde çalışma süresi ise 8 yıl ve altındadır. Çalışanların % 29,7'si lisans öncesi derecesinde (lise ve ön lisans) eğitime sahipken, % 49,1'inin lisans ve % 21,2'sinin ise lisansüstü eğitim derecesi bulunmaktadır. Katılımcıların % 20,5'i hekim, % 21,2'si hemşire, % 37,1'i diğer sağlık personeli ve % 21,2'si de idari personel olarak görev yapmaktadır. Katılımcıların % 12'si şu an görev yaptıkları kurumda yönetsel bir pozisyonlarının bulunduğunu belirtmiştir. Bu bulgular Tablo 2'de yer almaktadır.

Katılımcıların işyerinde bilgisayar ve internet kullanımına ilişkin özellikleri ile ilgili elde edilen tanımlayıcı bulgular Tablo 3'te yer almaktadır. Buna göre katılımcıların % 50,6'sı 14 yıldan daha uzun süredir bilgisayar kullanırken; % 63,7'si 11 yıl ve daha az süreyle internet kullanmaktadır. Sağlık çalışanlarının % 80,7'sinin işyerinde kullandığı bilgisayarda internet bağlantısı bulunmaktadır. Katılımcıların % 66'sı iş dışı internet kullanımının işteki üretkenliklerini artırdığını düşünmektedir. Sağlık çalışanlarına çalışma saatleri içerisinde iş dışı internet kullanımına ne kadar vakit ayırdıkları sorulduğunda; % 62,9'unun 1 saatten az, % 27,8'inin 1-3 saat, % 6,6'sının 3-5 saat ve % 2,7'sinin ise 5 saatten fazla zaman ayırdıkları

Tablo 2. Katılımcıların Tanımlayıcı Özellikleri

Değişkenler		Sayı	%
Cinsiyet	<i>Kadın</i>	172	66,4
	<i>Erkek</i>	87	33,6
Yaş	≤ 32	148	57,1
	≥ 33	111	42,9
Medeni Durum	<i>Evli</i>	139	53,7
	<i>Bekâr</i>	120	46,3
Eğitim Durumu	<i>Lisans Öncesi</i>	77	29,7
	<i>Lisans</i>	127	49,1
	<i>Lisansüstü</i>	55	21,2
Hastanedeki Görev	<i>Hekim</i>	53	20,5
	<i>Hemşire</i>	55	21,2
	<i>Diğer Sağlık Personeli</i>	96	37,1
	<i>İdari Personel</i>	55	21,2
Yönetmel Pozisyon	<i>Var</i>	31	12,0
	<i>Yok</i>	228	88,0
Şu Anki İşyerinde Çalışma Yılı	≤ 8 yıl	163	62,9
	> 8 yıl	96	37,1
TOPLAM		259	100,0

sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma saatleri içerisinde internetin kişisel amaçlı kullanımının kabul edilebilir olduğunu düşünen çalışanların oranı ise % 64,1'dir.

Araştırmada katılımcılara iş yerlerinde internete erişmek için hangi araçları kullandıkları sorulmuş ve % 40,9'unun sadece şahsi araçlarını (cep telefonu, tablet vb.), % 6,6'sının sadece işyeri bilgisayarını ve % 51,7'sinin ise hem işyeri bilgisayarını hem de şahsi araçlarını kullandığı tespit edilmiştir. Katılımcıların % 0,8' i ise işyerinde internete erişmek için herhangi bir araç kullanmadığını ifade etmiştir. İşyerindeki bilgisayar kullanım ve paylaşım durumlarına bakıldığında katılımcıların % 47,9'u birden fazla bilgisayar kullanırken; % 72,2'si de kullandıkları bilgisayarı diğer çalışanlarla paylaşmaktadır. Araştırmanın yapıldığı hastanedeki çalışma ofisleri tek kişilik ve paylaşılan ofisler şeklinde tasarlanmıştır ve katılımcıların % 80,3'ü paylaşılan ofiste çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışına ilişkin ortalama ve standart sapma değerlerine bakıldığında en yüksek ortalamaya sahip maddeler arasında; "Genel haber sitelerini ziyaret etmek" ($2,90 \pm 1,16$), "Gazete veya bültenleri ziyaret etmek" ($2,80 \pm 1,19$) ve "İşle ilgili olmayan kişisel bilgileri kontrol etmek" ($2,61 \pm 1,21$) gibi maddeler yer almaktadır. En düşük ortalamaya sahip maddeler arasında ise "Bahis sitelerini ziyaret etmek" ($1,23 \pm 0,69$), "Müzayede sitelerini online ziyaret etmek" ($1,31 \pm 0,70$) ve "Online sohbet odalarına katılmak" ($1,35 \pm 0,81$) gibi maddeler bulunmaktadır. Katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı alt boyutu ortalamaları $1,58 \pm 0,65$, önemsiz sanal kaytarma davranışı alt boyutu ortalamaları $2,47 \pm 0,79$ ve genel sanal kaytarma davranışı ortalamaları ise $2,01 \pm 0,63$ olarak bulunmuştur (bkz. Tablo 4.).

Tablo 3. Katılımcıların Bilgisayar ve İnternet Kullanımına Yönelik Tanımlayıcı Bulgular

Değişkenler		Sayı	%
Bilgisayar Kullanım Yılı	≤ 14 yıl	128	49,4
	> 14 yıl	131	50,6
İnternet Kullanım Yılı	≤ 11 yıl	165	63,7
	> 11 yıl	94	36,3
İşyerindeki Bilgisayarın İnternet Bağlantısı	Var	209	80,7
	Yok	50	19,3
İş Dışı İnternet Kullanımının İşteki Üretkenliği Artırma Durumu	Artırıyor	171	66,0
	Artırmıyor	88	34,0
İşyerinde İş Dışı İnternet Kullanımı İçin Ayrılan Zaman	1 saatten az	163	62,9
	1-3 saat	72	27,8
	3-5 saat	17	6,6
	5 saatten fazla	7	2,7
Çalışma Saatlerinde İnternetin Kişisel Amaçlı Kullanımının Kabul Edilebilirliği	Kabul edilebilir	166	64,1
	Kabul edilemez	93	35,9
İşyerinde İnternete Erişmek İçin Kullanılan Araçlar	İşyeri Bilgisayarı	17	6,6
	Şahsi Araçlar (cep telefonu, tablet vb.)	106	40,9
	İşyeri bilgisayar ve şahsi araçlar	134	51,7
	Hiçbiri	2	0,8
İşyerinde Birden Fazla Bilgisayar Kullanma Durumu	Evet	124	47,9
	Hayır	135	52,1
İşyeri Bilgisayarının Diğer Çalışanlarla Paylaşılma Durumu	Paylaşıyor	187	72,2
	Paylaşılmıyor	72	27,8
Çalışma Alanı	Tek kişilik ofis	51	19,7
	Paylaşılan ofis	208	80,3
TOPLAM		259	100,0

Tablo 4. Sanal Kayıtma Ölçeğine İlişkin İfadelerin Ortalama ve Standart Sapmaları

Sanal Kayıtma Ölçeği İfadeleri	Ort.	SS
Genel haber sitelerini ziyaret etmek	2,90	1,16
Gazete veya bültenleri ziyaret etmek	2,80	1,19
İşle ilgili olmayan kişisel bilgileri kontrol etmek	2,61	1,21
İnternet üzerinden anlık ileti almak ve göndermek	2,60	1,28
İşle ilgili olmayan e-mailleri kontrol etmek	2,54	1,11
İşle ilgili olmayan e-mail almak	2,44	1,12
İşle ilgili olmayan e-mail göndermek	2,24	1,05
Kişisel web sayfasını kontrol etmek	2,19	1,29
İnternette film ya da müzik indirmek	1,92	1,30
Tatil/seyahat rezervasyonu yapmak	1,85	1,15
Blog okumak	1,83	1,11
Sporla ilgili siteleri görüntülemek	1,80	1,08
Sanal toplulukları ziyaret etmek	1,76	1,08
Online oyunlara katılmak	1,59	1,09
Yatırımla ilgili siteleri ziyaret etmek	1,59	0,95
Yetişkin sitelerini görüntülemek	1,42	0,88
Online sohbet odalarına katılmak	1,35	0,81
Müzayede sitelerini online ziyaret etmek	1,31	0,70
Bahis sitelerini ziyaret etmek	1,23	0,69
Önemli Sanal Kayıtma Ortalaması	1,58	0,65
Önemsiz Sanal Kayıtma Ortalaması	2,47	0,79
Genel Ortalama	2,01	0,63

Hipotezlere İlişkin Bulgular

Aşağıda araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutlarını bireysel (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, hastanedeki görev, yönetsel pozisyonun olup olmaması ve toplam çalışma süresi) ve işyerinde bilgisayar ve internet kullanımlarına yönelik (bilgisayar kullanma yılı, internet kullanma yılı, işyerinde kullanılan bilgisayarın internet bağlantısının olup olmaması, işyerinde kullanılan bilgisayarın diğer çalışanlarla paylaşılma durumu ve çalışma alanının türü) özelliklerine göre karşılaştıran test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5'te sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutlarını bireysel özelliklere göre karşılaştıran test sonuçları görülmektedir. Buna göre sağlık çalışanlarının önemli sanal kaytarma davranışlarının

yaş ($t=4,389$; $p<0,001$), cinsiyet ($t=-3,010$; $p=0,003$) ve medeni durum ($t=3,962$; $p<0,001$) açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; 32 yaş ve altındaki katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($1,73 \pm 0,69$) 33 yaş ve üzerindeki katılımcıların ortalamalarına ($1,38 \pm 0,53$) göre, erkeklerin önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($1,75 \pm 0,73$) kadınların ortalamalarına ($1,50 \pm 0,58$) göre ve bekâr katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($1,75 \pm 0,69$) ise evlilerin ortalamalarına ($1,44 \pm 0,57$) göre daha yüksek bulunmuştur. Katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları bu araştırma kapsamında incelenen eğitim durumu, hastanedeki görev, çalışma süresi ve yönetsel pozisyonun olup olmaması durumu açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermemektedir.

Tablo 5. Katılımcıların Bireysel Değişkenlere Göre Sanal Kaytarma Alt Boyutlarına İlişkin Puanları

Değişkenler	Önemli Sanal Kaytarma		Önemsiz Sanal Kaytarma	
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma
<i>Yaş (yıl)</i>				
≤ 32	1,73	0,69	2,58	0,78
≥ 33	1,38	0,53	2,30	0,78
	$t=4,389$; $p<0,001$		$t=2,895$; $p=0,004$	
<i>Cinsiyet</i>				
Kadın	1,50	0,58	2,39	0,74
Erkek	1,75	0,73	2,61	0,86
	$t=-3,010$; $p=0,003$		$t=-2,174$; $p=0,031$	
<i>Medeni Durum</i>				
Evli	1,44	0,57	2,38	0,85
Bekâr	1,75	0,69	2,56	0,70
	$t=3,962$; $p<0,001$		$t=1,801$; $p=0,073$	
<i>Eğitim Durumu</i>				
Lisan Öncesi	1,60	0,70	2,30	0,86
Lisans	1,63	0,66	2,57	0,74
Lisansüstü	1,43	0,54	2,44	0,77
	$F=1,824$; $p=0,164$		$F=2,692$; $p=0,070$	
<i>Hastanedeki Görev</i>				
Hekim	1,54	0,66	2,52	0,70
Hemşire	1,62	0,64	2,40	0,72
İdari Personel	1,55	0,63	2,41	0,74
Diğer Sağlık Personeli	1,60	0,66	2,49	0,90
	$F=0,181$; $p=0,909$		$F=0,341$; $p=0,796$	
<i>Çalışma Süresi (yıl)</i>				
≤ 8	1,64	0,64	2,53	0,79
> 8	1,48	0,66	2,34	0,78
	$t=1,956$; $p=0,052$		$t=1,842$; $p=0,067$	
<i>Yönetsel Pozisyon</i>				
Var	1,68	0,79	2,64	0,74
Yok	1,56	0,63	2,44	0,80
	$t=0,947$; $p=0,344$		$t=1,318$; $p=0,189$	

Katılımcıların Tablo 5'te yer alan önemsiz sanal kaytarma davranışlarına bakıldığında ise; bu davranışların yaş ($t=2,895$; $p=0,004$) ve cinsiyete ($t=-2,174$; $p=0,031$) göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği saptanmıştır. Buna göre; 32 yaş ve altındaki katılımcıların önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($2,58 \pm 0,78$) 33 yaş ve üzerindeki katılımcıların ortalamalarına ($2,30 \pm 0,78$) göre ve erkeklerin önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($2,61 \pm 0,86$) kadınların ortalamalarına ($2,39 \pm 0,74$) göre daha yüksek bulunmuştur. Katılımcıların önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamaları bu araştırma kapsamında incelenen medeni durum, eğitim durumu, hastanedeki görev, çalışma süresi ve yönetsel pozisyonun olup olmaması durumu açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermemektedir. Elde edilen tüm bu bulgular doğrultusunda; kurulan H_1 hipotezi yaş, cinsiyet ve medeni durum değişkenleri açısından kabul edilmiştir.

Tablo 6'da sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışı alt boyutlarını işyerinde bilgisayar ve internet kullanımına ilişkin özelliklerine göre karşılaştıran test sonuçları görülmektedir. Buna göre katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışlarının bilgisayar kullanma yılı ($t=2,520$; $p=0,012$) ve işyerinde internete erişmek için kullanılan araçlar ($F=3,261$; $p=0,040$) açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre; 14 yıl ve daha az süredir bilgisayar kullanan katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($1,68 \pm 0,72$) 14 yıldan uzun süredir bilgisayar kullanan katılımcıların ortalamalarına ($1,48 \pm 0,55$) göre ve işyerinde internete erişmek için sadece şahsi araçlarını kullanan katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları ($1,67 \pm 0,71$) sadece işyeri bilgisayarını kullanan katılımcıların ortalamalarına ($1,25 \pm 0,34$) göre daha yüksek bulunmuştur. Katılımcıların önemli sanal kaytarma davranışı ortalamaları bu

Tablo 6. Katılımcıların İşyerinde Bilgisayar ve İnternet Kullanımına Göre Sanal Kaytarma Alt Boyutlarına İlişkin Puanları

Değişkenler	Önemli Sanal Kaytarma		Önemsiz Sanal Kaytarma	
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma
<i>Bilgisayar Kullanım Yılı</i>				
≤14 yıl	1,68	0,72	2,45	0,85
>14 yıl	1,48	0,55	2,47	0,74
	$t=2,520$; $p=0,012$		$t=-0,24$; $p=0,811$	
<i>İnternet Kullanım Yılı</i>				
≤11 yıl	1,63	0,69	2,41	0,82
>11 yıl	1,49	0,56	2,55	0,74
	$t=1,790$; $p=0,075$		$t=-1,395$; $p=0,164$	
<i>İnternet Bağlantısı</i>				
Var	1,59	0,64	2,49	0,76
Yok	1,55	0,68	2,36	0,92
	$t=0,367$; $p=0,714$		$t=0,997$; $p=0,320$	
<i>İşyerinde İnternete Erişmek İçin Kullanılan Araçlar</i>				
İşyeri Bilgisayarı	1,25	0,34	2,16	0,62
Şahsi Araçlar	1,67	0,71	2,60	0,84
İşyeri Bilgisayarı ve Şahsi Araçlar	1,56	0,62	2,41	0,75
	$F=3,261$; $p=0,040$		$F=3,198$; $p=0,042$	
<i>İşyerindeki Bilgisayarı Diğer Çalışanlarla Paylaşma Durumu</i>				
Evet	1,61	0,66	2,49	0,79
Hayır	1,51	0,60	2,39	0,78
	$t=1,108$; $p=0,269$		$t=1,160$; $p=0,386$	
<i>Çalışma Alanı</i>				
Tek Kişilik Ofis	1,52	0,56	2,37	0,58
Paylaşılan Ofis	1,59	0,67	2,49	0,84
	$t=-0,697$; $p=0,487$		$t=-0,971$; $p=0,333$	

araştırma kapsamında incelenen internet kullanım yılı, işyerindeki bilgisayarın internet bağlantısının olup olmaması, işyerindeki bilgisayarı diğer çalışanlarla paylaşma durumu ve çalışma alanının türü açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermemektedir.

Katılımcıların Tablo 6'da yer alan önemsiz sanal kaytarma davranışlarına bakıldığında ise, bu davranışların sadece işyerinde internete erişmek için kullanılan araçlar ($F=3,198$; $p=0,042$) açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği saptanmıştır. Ancak bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için yapılan analiz sonucunda anlamlı sonuç elde edilememiştir. Bununla birlikte grupların ortalamalarına bakıldığında, işyerinde internete erişmek için sadece şahsi araçlarını kullanan katılımcıların önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamalarının ($2,60 \pm 0,84$) sadece işyeri bilgisayarını kullanan katılımcıların ortalamalarına ($2,16 \pm 0,62$) göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Diğer yandan katılımcıların önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamaları; bu araştırma kapsamında incelenen bilgisayar kullanım yılı, internet kullanım yılı, işyerindeki bilgisayarın internet bağlantısının olup olmaması, işyerindeki bilgisayarı diğer çalışanlarla paylaşma durumu ve çalışma alanının türü açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermemektedir. Dolayısıyla elde edilen bulgular doğrultusunda kurulan H_2 hipotezi; bilgisayar kullanım yılı ve işyerinde internete erişmek için kullanılan araçlar açısından kabul edilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, sağlık çalışanlarının sergiledikleri sanal kaytarma davranışlarını belirlemek ve bu davranışların çeşitli bireysel, demografik ve işyerinde bilgisayar ile internet kullanımına yönelik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Öncelikle; araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının büyük bir kısmı (% 62,9), çalışma saatleri içerisinde iş dışı internet kullanımına 1 saatten az vakit ayırdıklarını ifade etmişlerdir. Benzer şekilde bir kamu hastanesinde çalışan 260 hemşire üzerinde yapılan bir araştırmada da, hemşirelerin % 58,1'inin çalışma saatleri içerisinde iş dışı internet kullanımı için 1 saatten az vakit ayırdıklarını ifade ettikleri tespit edilmiştir (Arslan ve Demir, 2016, s.1631). Bu durum, sağlık çalışanlarının gün içerisindeki iş yoğunlukları ve mesleklerinin gerektirdikleri ile açıklanabilir.

Öte yandan, araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının % 64,1'i çalışma saatleri içerisinde internetin kişisel amaçlı kullanımının kabul edilebilir olduğunu ifade etmişlerdir. Söz konusu bu bulgu ulusal ve uluslararası literatürle de uyumluluk göstermektedir. ABD'de 316 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada; işyerinde kişisel internet kullanımının tamamen kabul edilebilir olduğunu belirten katılımcıların oranı % 20,6, sadece belirli sınırlar içerisinde kabul edilebilir olduğunu belirten katılımcıların oranı % 29,1, üretkenliği etkilemediği sürece kabul edilebilir olduğunu belirten katılımcıların oranı ise % 31 olarak bulunmuştur (Anandarajan ve Simmers, 2004, s.7). Penang (Malezya)'ta serbest ticaret bölgesinde çalışan 126 kişinin dâhil edildiği bir araştırmada ise, katılımcıların % 70'i işyerinde internetin kişisel araştırmalar için kullanılmasının kabul edilebilir olduğunu ifade etmişlerdir (Ramayah, 2010: 297). Illinois (ABD)'te faaliyet gösteren bir makine imalat firmasında görev yapan 20 orta kademe yöneticinin katılımıyla yapılan bir çalışmada; katılımcıların % 90'ı zaman ve içerik açısından kısıtlı kişisel internet kullanımının kabul edilebilir olduğunu belirtmişlerdir (Grossenbacher-Fabsits, 2011, s.90). Asya'da büyük bir üniversitenin 191 mezunu üzerinde yapılan bir araştırmada ise; erkeklerin % 97'si, kadınların ise % 85'i işyerinde sergilenen sanal kaytarma davranışlarının kabul edilebilir olduğunu ifade etmişlerdir (Lim ve Chen, 2012, s.346). Bir kamu kurumunun farklı bölge müdürlüklerinde görev yapan 140 çalışanın dâhil edildiği ulusal bir çalışmada; çalışma saatleri içerisinde internet üzerinde işle ilgisi olmayan bir uğraş içerisinde olmanın tamamen kabul edilebilir olduğunu belirten çalışanların oranı % 18,4, kısmen kabul edilebilir olduğunu belirten çalışanların oranı ise % 36 olarak tespit edilmiştir (Ünal ve Tekdemir, 2015, s.103). İş yoğunluğu ve iş stresini hafifletmenin bir yolu olarak düşünülürse, gün içerisinde belirli sınırlar dâhilinde işyerinde internetin kişisel amaçlı olarak kullanılması çalışanların motivasyonunu artırabileceğinden bu durumun kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

Araştırmada elde edilen bir diğer bulgu ise, sağlık çalışanlarının % 66'sının çalışma saatleri içerisinde iş dışı internet kullanımının işteki üretkenliklerini artırdığını ifade etmiş olmalarıdır. Bu durum literatürde tartışmalı bir konu olup sanal kaytarmanın hem üretkenliği artırabileceğini (Block, 2001, s.229; Coker, 2011, s.244; Askew, 2012, s.20; Duhita ve Daelenbach, 2015, s.3) hem de üretkenliği azaltabileceği-

ni (Wen ve Lin, 1998, s.395; Conlin, 2000, s.105; Mills vd., s.2001; Mahatanankoon ve Igarria, 2004, s.255) ifade eden araştırmacılar mevcuttur.

Bu çalışmada; sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışları arasında en yüksek ortalamaları “*Genel haber sitelerini ziyaret etmek*”, “*Gazete veya bültenleri ziyaret etmek*” ve “*İşle ilgili olmayan kişisel bilgileri kontrol etmek*” maddelerine verdikleri tespit edilmiştir. Katılımcılar en düşük ortalamaları ise; “*Bahis sitelerini ziyaret etmek*”, “*Müzayede sitelerini online ziyaret etmek*” ve “*Online sohbet odalarına katılmak*” maddelerine vermişlerdir. Söz konusu bu bulgu ulusal ve uluslararası literatürle de uyumluluk göstermektedir. Arslan ve Demir (2016, s.1632) de hemşireler üzerinde yapmış oldukları araştırmalarında; hemşirelerin çalışma saatleri içerisinde en çok *haber sitelerini ziyaret ettiklerini* belirlemişlerdir. ABD’deki araştırma şirketlerinden biri olan Harris Poll (Eski adıyla Harris Interactive)’un 500 çalışan ve 350 bilgi işlem müdürünün katılımıyla gerçekleştirdiği bir araştırmada da, çalışanların en çok *haber sitelerini ziyaret ettikleri* tespit edilmiştir (Greenspan, 2004). Singapur’da işyerinde internete erişimi olan 226 çalışanın katılımıyla yapılan bir çalışmada da; *işle ilgili olmayan internet sitelerini görüntülemek ve genel haber sitelerini ziyaret etmek* en yüksek ortalamayı alan maddeler olarak bulunmuştur (Lim ve Teo, 2005, s.1086). Benzer şekilde ABD’de 201 MBA öğrencisinin dâhil edildiği bir araştırmada; *haber sitelerini ziyaret etmek* işyerinde en çok sergilenen sanal kaytarma davranışları arasında yer alırken, *bahis sitelerini ziyaret etmek* ve *online sohbet odalarına katılmak* ise en az sergilenen sanal kaytarma davranışları arasında yer almıştır (Blanchard ve Henle, 2008, ss.1074-1075). Avustralya’da 268 ofis çalışanı üzerinde yapılan bir başka araştırmada da; bir iş günü içerisinde en çok gerçekleştirilen sanal kaytarma davranışı *online haber sitelerini ziyaret etmek* iken, en az gerçekleştirilen sanal kaytarma davranışları *yetişkin sitelerini görüntülemek* ve *online bahis sitelerini ziyaret etmek* olarak bulunmuştur (Coker, 2011, s.246). Özel ve kamu sektöründen 183 kişinin katıldığı ulusal bir çalışmada ise, en yüksek ortalamayı alan sanal kaytarma davranışları arasında *iş dışı haberleşme için kişisel amaçlı e-posta kullanımı* ve *gazete veya haber sitelerini dolaşmak* yer alırken, en düşük ortalamaya sahip sanal kaytarma davranışları arasında *bilgisayarda kazanç amaçlı oyun oynamak* ve *yetişkin sitelerinde dolaşmak* yer almaktadır (Özkalp vd., 2012, s. 26).

Araştırmada sağlık çalışanlarının işyerlerinde kişisel amaçlı internet kullanım ortalamaları $2,01 \pm 0,63$ olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla sağlık çalışanlarının önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışı sergileme eğilimlerinin düşük olduğu söylenebilir. Benzer şekilde Konya’da 198 sağlık çalışanı üzerinde yapılan bir araştırmada, sanal kaytarma davranışı gösterme eğilimi düşük olarak tespit edilmiştir (Kaplan ve Öğüt, 2012, s.7). Arslan ve Demir (2016, s.1632)’in hemşireler üzerinde yapmış oldukları çalışmada da, hemşirelerin önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışı sergileme eğilimlerinin düşük olduğu bulunmuştur. 383 akademik ve idari personel üzerinde yapılan başka bir araştırmada da; katılımcıların sanal kaytarma davranışı gösterme eğilimleri düşük olarak bulunmuştur (Çavuşoğlu vd., 2014, s.159).

Araştırmada, sağlık çalışanlarının sergiledikleri sanal kaytarma davranışları bireysel özelliklerine göre karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar; 32 yaş ve altındaki katılımcıların 33 yaş ve üzerindeki katılımcılara göre, erkeklerin kadınlara göre ve bekârların evlilere göre daha fazla önemli sanal kaytarma davranışı sergilediklerini ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde, 32 yaş ve altındaki katılımcıların 33 yaş ve üzerindeki katılımcılara göre ve erkeklerin kadınlara göre daha fazla önemsiz sanal kaytarma davranışı sergilediklerini tespit edilmiştir. Söz konusu bu bulgular ulusal ve uluslararası literatürle de uyumludur. ABD, Asya ve Hindistan’da 255 kişinin katılımıyla yapılan bir araştırmada, 20-34 yaş aralığındaki katılımcıların daha fazla sanal kaytarma eğiliminde olduğu belirlenmiştir (Ugrin vd., 2007, s.85). Garrett ve Dangizer (2008, s.291)’in ABD’de 1024 çalışan üzerinde yapmış oldukları çalışmada ise, erkeklerin kadınlara oranla daha fazla iş dışı internet kullanımıyla ilgilendikleri bulunmuştur. ABD’de 628 kişi üzerinde yapılan başka bir çalışmada ise, erkeklerin ve yaşça daha genç olan katılımcıların sanal kaytarma davranışı sergileme eğilimlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Vitak vd, 2011, ss.1755-1756). Lim ve Chen (2012, s.346) 191 kişi üzerinde yaptıkları araştırmalarında erkeklerin daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilediklerini ortaya koymuşlardır. Norveç’te 11.018 kişinin dâhil edildiği bir araştırmada da; erkeklerin, bekârların ve yaşça daha genç olan katılımcıların çalışma saatleri içerisinde interneti kişisel amaçlı olarak daha fazla kullandıkları bulunmuştur (Andreassan vd., 2014, s. 906). McBride ve diğerlerinin (2015b, s.3) Academy of Medical Surgical Nurses’a üye olan 825

hemşirenin katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmada da, 30 yaşın altındaki hemşirelerin 30 yaşın üzerindeki hemşirelere göre işyerlerinde işle ilgili olmayan aktiviteler için cep telefonlarını ve diğer iletişim araçlarını daha fazla kullanma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Arslan ve Demir (2016, s.1634)'in hemşireler üzerinde yapmış oldukları çalışmada da, bekâr ve genç yaşta hemşirelerin daha fazla sanal kaytarma davranışında bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular Porter ve Donthu (2006)'nın araştırmasının sonuçlarını da desteklemektedir. ABD'de 539 kişi üzerinde yaptıkları çalışmada Porter ve Donthu (2006, s. 999), yaşça daha büyük olan katılımcıların internet kullanım oranlarının gençlere göre daha düşük olduğunu bulmuşlardır. Bu bulgular; yaşça daha genç olan kişilerin teknolojiyi daha çabuk benimseyip kullanmalarıyla ve bekârların da sosyal hayatlarına daha fazla zaman ayırmalarıyla açıklanabilir.

Diğer taraftan yapılan analizler neticesinde katılımcıların önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamalarının; bu araştırma kapsamında incelenen medeni durum (sadece önemsiz sanal kaytarma davranışı için), eğitim durumu, hastanedeki görev, çalışma süresi ve yönetsel pozisyonun olup olmama durumu açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermediği belirlenmiştir. Bu durum ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışma sonuçlarıyla da uyumludur (Ugrin vd., 2007, s. 86; Vitak vd., 2011, s.1756; Kaplan ve Çetinkaya, 2014, s.31; Woods, 2014, ss.39-40; Candan ve İnce, 2016, s.244).

Araştırmada, sağlık çalışanlarının sergiledikleri sanal kaytarma davranışları işyerinde bilgisayar ve internet kullanımına ilişkin özelliklere göre de karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar; 14 yıl ve daha az süredir bilgisayar kullanan katılımcıların 14 yıldan uzun süredir bilgisayar kullanan katılımcılara göre daha fazla önemli sanal kaytarma davranışı gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu araştırmada yaş ile ilgili olarak elde edilen bulguyu da destekler niteliktedir. Bu bağlamda; 14 yıl ve daha az süredir bilgisayar kullanan katılımcılar, yaşça da daha genç oldukları için daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilemektedirler. Araştırmada ayrıca, işyerinde internete erişmek için sadece şahsi araçlarını kullanan katılımcıların sadece işyeri bilgisayarını kullanan katılımcılara göre daha fazla önemli sanal kaytarma davranışı gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde önemsiz sanal kaytarma davranışı açısından bakıldığında da, bu davranışların işyerinde internete erişmek için kul-

lanılan araçlar açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği saptanmıştır. Grupların ortalamalarına bakıldığında, işyerinde internete erişmek için sadece şahsi araçlarını kullanan katılımcıların sadece işyeri bilgisayarını kullanan katılımcılara göre daha fazla önemsiz sanal kaytarma davranışı sergiledikleri söylenebilir. Benzer şekilde; Ünal ve Tekdemir (2015, s.109) de 140 kamu çalışanı üzerinde gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarında, internete erişmek için özel internet hattını kullanan çalışanların kurum hattını kullanan çalışanlara göre daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilediklerini bulmuşlardır.

Diğer yandan katılımcıların önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışı ortalamalarının; bu araştırma kapsamında incelenen bilgisayar kullanım yılı (sadece önemsiz sanal kaytarma davranışı için), internet kullanım yılı, işyerindeki bilgisayarın internet bağlantısının olup olmaması, işyerindeki bilgisayarı diğer çalışanlarla paylaşma durumu ve çalışma alanının türü açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermediği belirlenmiştir. Bu değişkenlerle ilişkili olarak literatürde herhangi bir bulgu bulunmamakla birlikte sadece Ünal ve Tekdemir (2005, s.109)'in yapmış olduğu araştırmada bu çalışmadan farklı olarak, çalışanların sanal kaytarma davranışlarının internet kullanım yılı açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; araştırmaya katılan sağlık çalışanlarından 32 yaş ve altındaki katılımcıların 33 yaş ve üzerindeki göre, erkeklerin kadınlara göre, bekârların evlilere göre, 14 yıl ve daha az süredir bilgisayar kullanan katılımcıların 14 yıldan uzun süredir bilgisayar kullananlara göre ve işyerinde internete erişmek için sadece şahsi araçlarını kullanan katılımcıların sadece işyeri bilgisayarını kullananlara göre daha fazla sanal kaytarma davranışı sergiledikleri tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular ve literatür bilgisi ışığında; sağlık kurumları yöneticilerinin bu çalışanların çalışma saatleri içerisinde iş dışı internet kullanımıyla ilgili farkındalıklarını artırabilmeye yönelik önlemler alması önerilebilir. Bu doğrultuda; akıllı telefon, tablet, bilgisayar gibi cihazların doğru kullanımlarıyla ilgili olarak kurumsal politikalar oluşturulabilir. Bununla birlikte sağlık kurumları yöneticilerinin çalışanlarına bu cihazların kullanımından doğabilecek riskleri ve bu risklerin de hasta bakımını nasıl etkileyebileceğini anlatmaları ve bu cihazların işyerlerinde nasıl kullanılabileceğiyle ilgili belirli sınırlar çizmeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Anandarajan, M. ve Simmers, C. A. (2004). Constructive and Dysfunctional Personal Web Usage in the Workplace: Mapping Employee Attitudes. M. Anandarajan ve C. A. Simmers (Ed.). *Personal Web Usage in the Workplace: A Guide to Effective Human Resources Management* (s. 1-27). USA: Idea Group, Inc.
- Alpar, R. (2013). Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler (4. Baskı). Ankara: Detay Anatolia Akademik Yayıncılık Ltd. Şti.
- Andreassen, C. S., Torshelm, T. ve Pallesen, S. (2014). Predictors of Use of Social Network Sites at Work – A Specific Type of Cyberloafing. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19: 906-921.
- Arslan, E. T. ve Demir, H. (2016). Sanal Kaytarma: Bir Kamu Kurumunda Hemşireler Üzerinde Ampirik Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43): 1626-1637.
- Askew, K. L. (2012). *The Relationship between Cyberloafing and Task Performance and an Examination of the Theory of Planned Behavior as a Model of Cyberloafing*. Doctoral Dissertation, University of South Florida.
- Blanchard, A. L. ve Henle, C. A. (2008). Correlates of Different Forms of Cyberloafing: The Role of Norms and External Locus of Control. *Computers in Human Behavior*, 24: 1067-1084.
- Block, W. (2001). Cyberslacking, Business Ethics and Managerial Economics. *Journal of Business Ethics*, 33: 225-231.
- Candan, H. ve İnce, M. (2016). Siber Kaytarma ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Emniyet Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1): 229-253.
- Coker, B. L. S. (2011). Freedom to Surf: The Positive Effects of Workplace Internet Leisure Browsing. *New Technology, Work and Employment*, 26(3): 238-247.
- Conlin, M. (2000). Workers, Surf at Your Own Risk. *Business Week*, 3685, 105-106.
- Cavusoglu, S., Palamutcuoglu, A. ve Palamutcuoglu, B. T. (2014). The Impact of Demographics of Employees on Cyberloafing: An Empirical Study on University Employees. *Research Journal of Business and Management*, 1(3): 149-168.
- Duhita, S. ve Daellenbach, U. (2015). Is Loafing at Work Necessarily Detrimental?. *Centre for Labour, Employment and Work*, 1-4.
- ECRI (Emergency Care Research Institute). (2012). Top 10 Health Technology Hazards for 2013. *Health Devices*, 41(11): 1-24.
- Garrett, R. K. ve Dangizer, J. N. (2008). On Cyberslacking: Workplace Status and Personal Internet Use at Work. *Cyberpsychology & Behavior*, 11(3): 287-292.
- Greenspan, R. (2004). Personal Surfing Just Part of the Workday. *The ClickZ Network*, April 28.
- Grossenbacher-Fabsits, D. M. (2011). *Male Middle Managers' Perceptions of Non-Work Related Internet Use*. Doctoral Dissertation, University of Phoenix.
- Hair JR., J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis (7th ed.)*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Henle, C. A., Kohut, G. ve Booth, R. (2009). Designing Electronic Use Policies to Enhance Employee Perceptions of Fairness and to Reduce Cyberloafing: An Empirical Test of Justice Theory. *Computers in Human Behavior*, 25: 902-910.
- Kaplan, M. ve Ögüt, A. (2012). Algılanan Örgütsel Adalet ile Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkinin Analizi: Hastane Çalışanları Örneği. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 13(1): 1-13.
- Kaplan, M. ve Çetinkaya, A. Ş. (2014). Sanal Kaytarma ve Demografik Özellikler Açısından Farklılıklar: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1): 26-34.

- Katz-Sidlow, R. J., Ludwig, A., Miller, S. ve Sidlow, R. (2012). Smartphone Use During Inpatient Attending Rounds: Prevalence, Patterns, and Potential for Distraction. *Journal of Hospital Medicine*, 7(8): 595-599.
- Lim, V. K. G. (2002). The IT Way of Loafing on the Job: Cyberloafing, Neutralizing and Organizational Justice. *Journal of Organizational Behavior*, 23: 675-694.
- Lim, V. K. G. ve Teo, T. S. H. (2005). Prevalence, Perceived Seriousness, Justification and Regulation of Cyberloafing in Singapore: An Exploratory Study. *Information & Management*, 42: 1081-1093.
- Lim, V. K. G. ve Chen, D. J. Q. (2012). Cyberloafing at the Workplace: Gain or Drain on Work?. *Behaviour & Information Technology*, 31(4): 343-353.
- Mahatanankoon, P. ve Igbaria, M. (2004). Chapter XIII: Impact of Personal Internet Usage on Employee's Well-Being. M. Anandarajan ve C. A. Simmers (Ed.). *Personal Web Usage in the Workplace: A Guide to Effective Human Resources Management* (s. 246-263). USA: Idea Group, Inc.
- McBride, D. L., LeVasseur, S. A. ve Li, D. (2015a). Nursing Performance and Mobile Phone Use: Are Nurses Aware of Their Performance Decrements?. *JMIR Human Factors*, 2(1): e6: 1-6.
- McBride, D. L., LeVasseur, S. A. ve Li, D. (2015b). Non-Work-Related Use of Personal Mobile Phones by Hospital Registered Nurses. *JMIR MHealth and UHealth*, 3(1): e3: 1-5.
- Mills, J. E., Hu, B., Beldona, S. ve Clay, J. (2001). Cyberslacking! A Liability Issue for Wired Workplaces. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, October-November, 34-47.
- Özkalp, E., Aydın, U. ve Tekeli, S. (2012). Sapkın Örgütsel Davranışlar ve Çalışma Yaşamında Yeni Bir Olgu: Sanal Kaytarma (Cyberloafing) ve İş İlişkilerine Etkileri. *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası*, Mart, 18-33.
- Porter, C. E. ve Donthu, N. (2006). Using the Technology Acceptance Model to Explain How Attitudes Determine Internet Usage: The Role of Perceived Access Barriers and Demographics. *Journal of Business Research*, 59: 999-1007.
- Ramayah, T. (2010). Personal Web Usage and Work Inefficiency. *Business Strategy Series*, 11(5): 295-301.
- Smith, T., Darling, E. ve Searles, B. (2011). 2010 Survey on Cell Phone Use While Performing Cardiopulmonary Bypass. *Perfusion*, 26(5): 375-380.
- Ugrin, J. C., Pearson, J. M. ve Odom, M. D. (2007). Profiling Cyber-Slackers in the Workplace: Demographic, Cultural, and Workplace Factors. *Journal of Internet Commerce*, 6(3): 75-89.
- Ugrin, J. C. ve Pearson, J. M. (2013). The Effects of Sanctions and Stigmas on Cyberloafing. *Computers in Human Behavior*, 29: 812-820.
- Ünal, Ö. F. ve Tekdemir, S. (2015). Sanal Kaytarma: Bir Kamu Kurumunda Ampirik Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2): 95-118.
- Vitak, J., Crouse, J. ve LaRose, R. (2011). Personal Internet Use at Work: Understanding Cyberslacking. *Computers in Human Behavior*, 27: 1751-1759.
- Wen, H. J. ve Lin, B. (1998). Internet and Employee Productivity. *Management Decision*, 36(6): 395-398.
- Woods, F. (2014). *A Study into the Relationship between Cyberloafing, Procrastination and Conscientiousness in the Workplace*. Department of Psychology, DBS School of Arts, Dublin.

Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterlilik Oranının Belirleyicileri* Determinations of Capital Adequacy Ratio in Turkish Banking Sector

Doç. Dr. Aslı Afşar - Arş. Gör. Emine Karaçayır

Başvuru Tarihi: 27.10.2017

Kabul Tarihi: 04.06.2018

Öz

Sermaye yeterliliği, bankaların maruz kaldıkları riskler nedeniyle oluşabilecek zararlara karşı yeterli özkaynak bulundurmalarıdır. Yasal sermaye düzenlemelerine ilişkin yükümlülükler, finansal sistemin büyük kısmını oluşturan bankalar için sermaye yapısını belirleyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bankaların finansal tabloları incelendiğinde, sermaye yeterlilik oranının belirlenmesinde Basel kriterlerinin tek faktör olmadığı görülmüştür. Bu çalışmada Türk bankacılık sektöründe sermaye yeterlilik oranının belirleyicileri 2002:4-2017:1 dönemleri için panel veri yöntemiyle test edilmiştir. Çalışmanın sonucunda sermaye yeterlilik oranını; kredi oranı, mevduat ve aktif büyüklük değişkenlerinin negatif yönde, aktif getirinin pozitif yönde etkilediği bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık Sektörü, Sermaye Yeterlilik Oranı, Panel Veri

Abstract

Capital adequacy is to reserve sufficient equity capital against the losses that may be incurred due to the risks that the banks are exposed to. Obligations related to regulatory capital regulation are among the most important factors determining the capital structure for

the banks that make up the majority of financial institutions. When the financial statements of the banks were analysed, it was seen that the Basel criteria were not the only factor in determining the capital adequacy ratio. In this study, the determinants of the capital adequacy ratio in the Turkish banking sector have been determined by panel data method for 2002: 4 and 2017: 1 periods. According to the empirical results of the study, capital adequacy ratio was negatively affected by credit ratio, deposit and asset size, while it was positively affected by return on assets ratio (ROA).

Keywords: Banking Sector, Capital Adequacy Ratio, Panel Data

Giriş

Türkiye’ de bankacılık sektörü finansal sistemin yaklaşık olarak %90’ını oluşturduğu için her dönem literatürün ilgi çeken konusu olmuştur. Finansal kurumların sermaye yapıları, yasal sermaye gereksinimlerinden dolayı finansal olmayan kurumlardan farklıdır. Modigliani ve Miller’in (1958) çalışmalarında firmaların piyasa değeri ve sermaye maliyetinin sermaye yapısından bağımsız olduğu, firmaların

Doç. Dr. Aslı Afşar, Anadolu Üniversitesi Eskişehir MYO, aafsar@anadolu.edu.tr

Arş.Gör. Emine Karaçayır, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF, eminekalayci@kmu.edu.tr

* Bu çalışma 18-21 Ekim 2017 tarihlerinde düzenlenen 21. Finans Sempozyumunda sunulan “Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterlilik Oranının Belirleyicileri” adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş halidir.

borçlanma nedeniyle finansal riskinin artmasıyla öz-sermaye maliyetinin arttığı ve yatırım kararlarında iskonto oranı yatırımın finansman şeklinden bağımsız olduğuna ilişkin varsayımlardan sonra sermaye yapısını açıklamaya ilişkin çok fazla sayıda kuram ortaya çıkmıştır (Modigliani ve Miller, 1958, s.270). Fakat bu kuramlarda genellikle üretim işletmeleri üzerinde durulmuştur. Finansal şirketler için sermaye yapısı ile ilgili literatür çok sınırlıdır ve bu konu yeterince ele alınmamıştır (Marques ve Santos, 2003).

Basel Komitesi 1974 yılında Uluslararası Ödemeler Bankası (Bank for International Settlement (BIS)) bünyesinde faaliyet gösteren 13 ülkenin merkez bankaları ve denetim otoritelerinden oluşmaktadır. Bankaların denetiminin kalitesinin iyileştirilmesi amacıyla Basel Komitesi standart bir ölçüt ile ulusal sermaye yeterliliği hesaplama yöntemlerini uyumlu hale getirmek için Basel I uzlaşısını 1988 yılında yayınlamıştır (BDDK, 2005, s.1). Basel I uzlaşısının yayınlanmasının temel sebebi, 1974 yılında yaşanan Petrol Krizi ve devamında gerçekleşen para ve sermaye piyasalarındaki olumsuz tutum olmuştur (TBB, 2008, s.2). Basel I'e göre minimum sermaye oranı Toplam Sermaye/Kredi Riski +Piyasa Riski >%8 olarak tanımlanmıştır. Bu uzlaşıya göre sermayenin risk ağırlıklı aktiflere oranı için %8 sınırı getirilmiştir. Bu süreçte Türkiye'de kademeli bir ilerleme kaydedilmiştir. 1989 yılında %5, 1996 yılında %6, 1991 yılında %7 ve 1998 yılında %8 olarak uygulanmıştır (Arslan 2008, s.52). Fakat finansal piyasaların gelişmesi ve finansal piyasalardaki fiyat dalgalanmalarından dolayı bankacılık riskinin ölçülmesinde Basel I başarılı bir sonuç verememiştir. Basel I'in yetersiz kalması nedeniyle 2004 yılında yerini Basel II'ye bırakmıştır. 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerden sonra yeni bir yapılanma sürecine giren bankacılık sektörü mevcut yapısını iyileştirme ve bu iyileşmenin devamlılığının sağlanması için uluslararası alanda yapılan düzenlemeleri daha sıkı takip etmeye başlamıştır.

Basel II, sermaye yeterliliği ölçümlerinin etkinliğini artırmanın yanında etkin risk yönetimi ve piyasa disiplini geliştirerek daha etkin bir bankacılık sisteminin oluşturulmasını amaçlamıştır (BDDK, 2005, s.1). Basel I' de sermaye yeterlilik rasyosunun hesaplanmasında kredi riski ve piyasa riski yer alırken Basel II' de kredi riski ve piyasa riskine ek olarak operasyonel risk eklenmesi, sermaye yeterlilik rasyosunun

daha duyarlı olmasını sağlamıştır. (Şendoğdu, 2010, s.6). Basel II'de minimum sermaye oranı Toplam Sermaye/Kredi Riski + Piyasa Riski + Operasyonel Risk > %8 olarak tanımlanmıştır.

Basel I'de tek bir risk ölçüm modeli kullanılırken Basel II de her bir risk kategorisi için farklı yöntemler mevcuttur (Danielsson ve diğerleri 2001, s.14). Basel II' ye göre bankacılık sektörünün etkinliği ülkenin kendi şartlarına uygun olarak tercihlerini belirlemelerini sağlamıştır (BDDK, 2008, s.10). Basel II kriterleri kredi verme şartlarını daha fazla zorlaştırmaktadır. Bu şartları yerine getiren işletmeler daha düşük faizle kredi alırken; şartları sağlayamayan işletmeler ise daha fazla teminat göstererek ve daha yüksek faiz oranıyla krediye sahip olabilmektedir (Arslan, 2007, s.53). Jacques (2007) yapmış olduğu teorik çalışmasında Basel I' e göre yüksek olan kredi riskinin Basel II kriterlerine göre azaldığını açıklamıştır (Jacques, 2007, s.89).

2008 küresel krizi Basel II'nin de finansal sektör risklerini tam olarak kavrayamadığını göstermiştir. Kriz sonrasında yapılan analizler, Basel II sermaye yeterliliği oranı yönteminde aktif kategorilerine uygulanan ağırlıkların da portföy riskini yansıtamadığını göstermiştir (Vallascas, Hagedorff, 2013, s.1958). Bu gelişmelerin ardından bankacılık sektöründeki denetimlerin artırılması, yapılan düzenlemelerin daha sağlam temellere oturtulması için Basel Komitesi likidite riskine daha fazla önem verilmesi gerektiğini kabul etmiş ve Basel II' ye getirilen eleştiriler doğrultusunda eksiklerini tamamlayarak Basel III Kriterlerini kabul etmiştir (Yardımcıoğlu ve Demirel, 2010, s.77). 12 Eylül 2010'da kabul edilmesine rağmen 2013'de uygulamaya konulan Basel III kriterleri 2019 yılına kadar kademeli olarak bankacılık sektörü tarafından kullanılacaktır. Prasad (2011) Basel III kriterlerine göre, bankalardaki sermaye ve likidite yönetimi esaslarını üç temel prensibe dayandırmıştır. Bunlar; sermaye yeterliliği sınırlamaları bireysel bankaların ödeme gücüne değil, finansal sistemin istikrarının sağlanmasını amaçlamalıdır. Bütün bankalar için asgari sermaye yeterliliği oranı artırılmalı ve özellikle finansal sistemin işleyişine tehdit oluşturan bankalar için bu oran daha da yüksek tutulmalıdır. Bankalara basit ve risk tabanlı olmayan borçlanma sınırlamaları ve açık likidite standartları getirilmelidir (Prasad, 2011, s.346).

Basel III kriterlerinde bankaların riskli işlemleriyle paralel olarak sermayelerinin artması için düzenlemeler yapılmıştır. Böylece risk yönetimine daha fazla önem verilmiş, kurumsal yönetim ilkeleri daha etkin kullanılmış, kamuyu aydınlatma daha şeffaf ilkelere dayanmış ve bankacılık sisteminin daha sağlam temellere oturtulması amaçlanmıştır (Yıldırım, 2015, s.16).

Bu amaçlar doğrultusunda şu düzenlemeler yapılmıştır (BDDK, 2010, s.1).

- Asgari sermaye hem kantitatif yönden hem de kalitatif yönden artırılması aynı zamanda olumsuz koşullarda karşılık oranlarının artırılması.
- Likidite oranlarına ilişkin düzenlemeler yapılması,
- Kredi riskinin hesaplamasında değişiklik yapılması,
- Gelişen teknoloji ile birlikte sınır ötesi bankacılığın geliştirilmesi,
- Standart denetim koşullarının geliştirilmesi.

BDDK verilerine göre 2016 Eylül tarihi itibarıyla bankaların ortalama sermaye yeterlilik oranı %16,03 olarak hesaplanmıştır. Bu oran uluslararası otoriteler ve Türk Bankacılık sektörü sermaye yeterlilik sınırının üzerindedir. Bu bağlamda bankaların sermaye yapılarının belirlenmesinde sadece sermaye yeterlilik oranının belirleyici olmayıp diğer faktörlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Belirlenen bu amaç doğrultusunda yapılan literatür çalışması göz önünde bulundurularak seçilen değişkenlerin sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın yapılan diğer çalışmalardan farkı; bankaların sermaye yapılarının belirlenmesinde sadece sermaye yeterlilik oranının belirleyici olmadığı, ülkenin içinde bulunduğu makroekonomik koşullarla birlikte ele alınan dönemin de etkili olduğunun düşünülmesidir. Bir diğer farkı da reel gayri safi yurtiçi hasılanın değil mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış harcamalar yöntemiyle zincirlenmiş gayrisafi yurtiçi hasıla hacim endeksi ve değişim oranının kullanılmış olmasıdır. Bu değişkenin daha önce kullanılmamış olması çalışmanın özgünlüğü açısından önemlidir.

Literatür Taraması

Sermaye yapısının belirleyicileri, finansal kurumların yapısından çeşitli sınırlamalardan ve bu kurumlara özgü sorunlardan dolayı finansal olmayan kurumlardan farklılık gösterir. Yasal sermaye düzenlemelerine ilişkin yükümlülükler, finansal kurumların büyük kısmını oluşturan bankalar için sermaye yapısını belirleyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bu durum, bankaların işlevsel olarak finansal olmayan sektörden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bankalar, gerçekleşecek şoklara karşı ihtiyatlı olmaları gerekliliğinden dolayı karşılamak zorunda oldukları sermaye düzenlemelerinin gerektirdiği asgari sermaye oranından daha fazla sermaye tutar (Asarkaya ve Özcan 2007, s.102).

Türkiye’de son dönemde Basel kriterleri çerçevesinde yapılan akademik çalışmalarda genellikle Basel kriterlerinin teorik yönü açıklanarak Dünya ve Türkiye’deki gelişim süreci incelenmiştir. Bu çalışmalardan bazıları, şunlardır: Karabıyık, L. ve Anbar, A. (2006), Erol, M. (2007), Demirkol, Ö.F. ve Aba, E. (2012), Şendoğdu, A. (2010), Yıldırım, O. (2015), Gürel, E., Gürel Bulgurcu, E.B. ve Demir, N. (2015), Apak, S. Erol, M. ve Aslan, M. (2016). Bununla birlikte, son zamanlarda yapılan çalışmalar sermaye yeterlilik oranını belirleyen faktörlerin sadece yasal yükümlülüklerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda sermaye seviyesinin belirlenmesinde bankalara özgü değişkenlerin de önemini vurgulamaktadır.

Osterberg ve Thomson (1990), finansal kurumların ve finansal olmayan kurumların sermaye yapısının aynı olmadığını ve böyle bir farklılık üzerindeki yasal düzenlemelerin etkisinin göz ardı edilemeyeceğini vurgulamaktadırlar.

Haubrich ve Wachtel (1993), yasal sermaye sınırlanmalarının gündeme gelmesinin ardından ABD bankalarının devlet iç borçlanma senetlerinin oranını artırdıklarını açıklamışlardır. Bu durum, bankaların yapısal ve işlevsel olarak finansal olmayan sektörden farklı olmasından kaynaklıdır.

Asarkaya ve Özcan (2007)’in çalışmaları, söz konusu sektör için bu türden yapılan ilk çalışmadır. Yazarlar çalışmalarında 2002-2006 yılları arasında Türk bankacılık sektörü için sermaye yeterliliği modeli tahmin etmeye çalışmışlardır. Ampirik çalışmanın bulguları

genellikle diğer ülkelerde elde edilen ampirik kanıtlarla uyumludur ve genel ekonominin genişlediği ve bankaların daha önceki bir ekonomik krizden kurtulma sürecine girdiği bir dönemi kapsamaktadır. Çalışmaya göre ekonomik büyümenin, sektörün ortalama sermayesinin elde tutulan sermaye ile pozitif ilişkili olduğunu; buna karşılık varlık büyüklüğü ve mevduat payının negatif ilişkili olduğunu sonucuna ulaşımlardır.

Büyükşalvarcı ve Abdioğlu (2011) Türk bankalarında sermaye yeterlilik oranının belirleyicilerini ve bu belirleyicilerin bankaların finansal pozisyonları üzerindeki etkisini 2006-2010 yılları arasında panel veri analizi yardımıyla açıklamışlardır. Çalışmada krediler, özkaynak kârlılığı ve kaldıraç oranının sermaye yeterlilik oranı üzerinde olumsuz aktif kârlılığın ise olumlu etki yaptığı sonucuna ulaşımlardır.

Okuyan (2013) çalışmasında Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısını etkileyen faktörleri 2002:4-2012:1 tarihleri arasında çeyrek dönemlik verilerden yararlanarak incelemiştir. Bu çalışmaya göre sermaye yeterlilik oranı ile ekonomik büyüme ve aktif getiri arasında pozitif; risk, mevduat oranı, kredi oranı ve büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Us (2015) Türk Bankacılık sektörü üzerine 2002:4 - 2013:3 dönemini kapsayan çalışmasında mevduat oranı ile sermaye yeterlilik oranı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığını tespit ederken, büyüme ve enflasyon oranının sermaye yeterlilik oranı arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Reis ve Kötüoğlu (2016) Türk Bankacılık sektörü üzerine yapmış oldukları çalışmalarında sermaye yeterlilik oranını yıllar bazında incelemişler ve sermaye yeterlilik oranına etki eden faktörleri araştırmışlardır. Çalışma kapsamında 2009:1- 2015:4 tarihleri arasında çeyrek dönemlik verileri kullanmışlardır ve çalışma sonucunda aktif kârlılığın sermaye yeterlilik

oranını pozitif ve istatistiki olarak anlamlı aktif büyüklüğün ise istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşımlardır.

Koç ve Karahan (2017) Türk bankacılık sektöründeki finansal sağlamlığın belirleyicilerini tespit etmiş oldukları çalışmalarında finansal sağlamlığı sermaye yeterlilik rasyosu ile tanımlamışlardır. 2005-2015 dönemini kapsayan çalışmada aktif büyüklük, aktif kârlılık ve likidite oranının sermaye yeterlilik oranını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşımlardır.

Veriler ve Yöntem

Bankalarda sermaye yapısının belirleyicilerinin tespitine yönelik yapılan çalışmanın bu bölümünde metodoloji hakkında bilgi verilmiş, veri setinin elde edilme yöntemleri açıklanmış ve son olarak ampirik çalışmaya yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Kamuyu Aydınlatma Platformunda yer alan Borsa İstanbul'a kote olan 13 banka içerisinde veri eksikliğine bağlı olarak 4 bankanın çıkarılmasıyla kalan 9 bankaya ait çeyrek dönemlik veriler kullanılarak elde edilmiştir (<https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler>). Bu bankalar, Akbank T.A.Ş., Denizbank A.Ş., Finansbank A.Ş., Şekerbank A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O., Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.'dir. Çalışmada 2002:4 ile 2017:1 dönemleri arasında 9 bankaya ait çeyrek dönemlik veriler kullanılarak panel veri yöntemiyle Türk bankacılık sektöründe sermaye yeterlilik oranının belirleyicileri araştırılmıştır.

Tablo 1'de modelde kullanılan değişkenlere ait ilgili açıklamalar ve veri kaynakları sunulmuş olup, ampirik bulgular için Stata 12 paket programı kullanılmıştır.

Tablo 2'de ilgili dönem itibarıyla 9 farklı banka için oluşturulan toplamda 522 gözlem değerinden oluşan ve Tablo 1'de açıklaması yapılan 7 seriye ilişkin tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir.

Tablo 1. Verilerin Açıklaması

Veriler	Açıklama	Veri Kaynağı
syr	Sermaye Yeterlilik Oranı	KAP (https://www.kap.org.tr)
kr	Krediler/ Varlıklar (Kredi Oranı)	TBB (https://www.tbb.org.tr/tr)
mv	Mevduatlar/ Toplam Yükümlülük (Mevduat Oranı)	TBB (https://www.tbb.org.tr/tr)
roa	Aktif Getiri Oranı	TBB (https://www.tbb.org.tr/tr)
roe	Özkaynak Getiri Oranı	TBB (https://www.tbb.org.tr/tr)
ak	Toplam aktifin doğal logaritması	TBB (https://www.tbb.org.tr/tr)
g	Ekonomik Büyüme (Mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış harcamalar yöntemiyle zincirlenmiş gayrisafı yurtiçi hasıla hacim endeksi ve değişim oranları) (2009=100)	TÜİK (http://www.tuik.gov.tr)

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Veriler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
syr	5.00	2.58	1.00	9.00
kr	20097.50	41.95	20024.00	20171.00
mv	18.24	12.43	3.62	134.87
roa	0.54	0.14	0.07	0.74
roe	0.63	0.07	0.48	0.85
g	0.01	0.01	-0.13	0.06
ak	0.10	0.12	-1.79	0.40

Tablo 3'de modelde kullanılan serilere ilişkin çapraz korelasyon katsayıları verilmiş olup, aktif getiri ve özkaynak getiri serileri arasında yüksek korelasyon gözlemlenirken, diğer seriler arasında çok yüksek olmayan korelasyonlar tespit edilmiştir.

Kurulacak modellerde çoklu bağlantı sorununu engellemek adına aktif getiri ve özkaynak getiri serileri birlikte aynı modelde kullanılmamıştır.

Tablo 3. Değişkenlerin Çapraz Korelasyon Katsayıları

	syr	cr	mv	roa	roe	g	lac
syr	1						
kr	-0.5976	1					
mv	0.1653	-0.4778	1				
roa	0.1706	-0.1046	0.0089	1			
roe	0.106	-0.0665	0.0506	0.954	1		
g	0.0706	-0.102	0.0071	-0.0491	-0.069	1	
ak	-0.1202	0.4345	-0.4779	-0.0438	-0.0424	-0.0434	1

Tablo 4. Sermaye Yeterliliğinin Belirleyicilerine Yönelik Teorik Beklentiler

Değişkenler	Sermaye Yeterliliğini Nasıl Etkiler?	Teorik Beklenti
kr	Kredi oranı azaldıkça sermaye yeterlilik oranının artması beklenir.	-
mv	Mevduat oranı azaldıkça sermaye yeterlilik oranının artması beklenir.	-
roa	Aktif getirisi arttıkça sermaye yeterlilik oranının artması beklenir.	+
roe	Özkaynak getirisi arttıkça sermaye yeterlilik oranının artması beklenir.	+
g	Büyüme oranı arttıkça sermaye yeterlilik oranının artması beklenir.	+
ak	Aktif büyüklük arttıkça sermaye yeterlilik oranı düşmesi beklenmektedir.	-

Çalışmada seçilen bağımsız değişkenlerin, sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla 3 farklı model oluşturulmuş olup, bu modeller (1), (2), (3) numaralı denklemlerde gösterilmiştir. Bu denk-

lemlerde t zamanı, i her bir bankayı ε ise hata terimini göstermektedir. Birim boyutu 9 bankadan oluşurken, zaman boyutu ise 58 çeyrek dönemlik veri setinden oluşmaktadır.

$$syr_{it} = \beta_0 + \beta_1 kr_{it} + \beta_2 mv_{it} + \beta_3 roa_{it} + \beta_4 g_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$syr_{it} = \beta_0 + \beta_1 kr_{it} + \beta_2 mv_{it} + \beta_3 roe_{it} + \beta_4 g_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$syr_{it} = \beta_0 + \beta_1 ak_{it} + \beta_2 g_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Bu 3 farklı model esas alınarak panel veri yöntemi kullanılarak sabit etkiler modeline göre oluşturulmuş regresyon sonuçları Tablo 5'te raporlanmıştır.

Uygulama Sonuçları

Çalışmada öncelikli olarak birim ve zaman etkilerinin tespitine yönelik olarak F testi ve Likelihood Rasyo (Olabilirlik Oranı) testleri uygulanmış olup test sonuçlarına uygun olarak oluşturulan her 3 modelde tek yönlü sabit birim etkiler yöntemi kullanılmıştır.

Modellerde etkin ve tutarlı tahmincilerin olması için değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunlarının olmaması gerekmektedir. Otokorelasyon tespiti amacıyla Bhargava, Franzini ve Narendranathan (1982) testi yapılmış olup, hata terimlerinde otokorelasyon olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilememiştir. Değişen varyans sorununun tespitinde ise Değiştirilmiş Wald Testi uygulanmış olup, her birimin varyansının panel ortalamasına eşit olduğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilememiştir. Yatay kesit bağımlılığın tespitinde ise Pesaran CD_{LM}

Tablo 5. Sabit Etkiler Modeli Regresyon Sonuçları (Bağımlı Değişken syr)

Bağımsız Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3
kr	-73.36576* <i>15.1298</i> (0.001)	-73.84987* <i>15.22738</i> (0.001)	
mv	-107.5318* <i>44.97023</i> (0.044)	-107.6423* <i>44.97001</i> (0.044)	
roa	82.60543* <i>23.90245</i> (0.009)		
roe		3.181233 <i>1.6878</i> (0.096)	
g	.022253 <i>.1399169</i> (0.878)	-.0350895 <i>.1409378</i> (0.810)	.3242132* <i>.1362255</i> (0.045)
ak			-4.62356* <i>.7593027</i> (0.000)
Sabit	124.8414* <i>36.61572</i> (0.009)	125.8129* <i>36.85759</i> (0.009)	99.53417* <i>13.82861</i> (0.000)
R ² (Within)	0.4738	0.4686	0.1259
F (4,8)	73.16	66.57	18.56

Not: Bold değerler parametre tahmini, italik değerler standart hata tahmini, parantez içi p değerleri, yıldız ise katsayının %5 düzeyinden istatistiki anlamlılığını göstermektedir.

Testi uygulanmış olup, yatay kesit bağımsızlığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmiştir.¹¹ Bu kapsamda her 3 modelde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarını dikkate alan Driscoll-Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Modellerde elde edilen sonuçlar incelendiğinde şu bulgulara ulaşılmıştır.

Model 1'de bağımlı değişken sermaye yeterlilik oranının, kredi oranı ve mevduat oranı değişkenleri negatif yönde ve istatistiki olarak anlamlı olarak etkilemekte iken; aktif getiri oranı ve büyüme oranı değişkeninin sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisi pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlıdır. Literatür çalışmalarına baktığımızda Mpuga (2002) sermaye yeterlilik oranı ile kredilerin arasında pozitif bir ilişki olduğunu açıklarken; Büyüksalvarcı ve Abdioğlu (2011), Okuyan (2013) bulguları yapılan bu çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir. Kredi oranının sermaye yeterlilik oranını negatif yönde etkilemesi, bankaların temel fonksiyonu olan sermayenin kredi olarak verilmekten başka durumlarda da kullanıldığını doğrulamaktadır. Mevduat oranının sermaye yeterlilik oranını negatif yönde etkilemesi kaynak maliyetini sübvans etmek için bankaların daha fazla sermayeye ihtiyaç duymaları ile ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda kârlılık arttıkça banka sermayesinin de artacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Model 2'de bağımlı değişken sermaye yeterlilik oranını, kredi oranı, mevduat oranı değişkenleri negatif yönde ve istatistiki olarak anlamlı olarak etkilemekte iken; özkaynak getirisinin etkisi pozitif yönde fakat istatistiki olarak anlamsızdır. Büyüme oranının sermaye yeterlilik oranı üzerinde etkisi ise negatif yönde fakat istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur.

Model 3'de bağımlı değişken sermaye yeterlilik oranını, aktif büyüklük negatif yönde, büyüme oranı pozitif yönde etkilerken her iki katsayıda istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Çalışmanın ampirik sonuçlarıyla literatürde taranan çalışmaların bulgularıyla büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Şöyle ki, Kleff ve Weber (2003), Asarkaya ve Özcan (2007) bankaların aktif büyüklüğünün sermaye yeterliliği ile ters orantılı olduğu büyüme oranı ile pozitif orantılı olduğu sonucuna ulaşımlardır. Büyük bankaların dış kaynak kullanarak sermaye gereksinimlerini karşıla-

maları ve ekonomik büyüme dönemlerinde bankaların kârlılıklarının artması ve bu kârın da sermayeye eklenmesi suretiyle sermaye yeterlilik oranını artırmaktadır.

Kurulan modeller genel olarak değerlendirildiğinde sermaye yeterlilik oranını; kredi oranı, mevduat ve aktif büyüklük değişkenleri negatif yönde, aktif getiri pozitif yönde etkilemektedir. Özkaynak getiri oranının etkisi bulunamamışken ekonomik büyüme değişkeninin etkisi sadece bir modelde pozitif olarak tespit edilmiştir. Ekonomik büyüme değişkeni bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak reel gayri safi yurtiçi hasılayı değil mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış harcamalar yöntemiyle zincirlenmiş gayrisafi yurtiçi hasıla hacim endeksi ve değişim oranını göstermektedir. Dolayısıyla, ekonomik büyümenin sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisi belirsizdir. Literatürdeki çalışmalardan farklı bir büyüme serisi kullanılarak yeni bir hipotezin test edilmesi amaçlanmıştır. Yapılacak geniş kapsamlı çalışma ve araştırmalarla ekonomik büyüme ile sermaye yeterlilik oranı arasındaki ilişkinin belirlenmesi daha açık şekilde ifade edilebilir.

Sonuç

Basel kriterlerinin temel amacı, finansal kurumların daha az kaldıraçlı işlemlere başvurmalarını sağlamak ve güçlü ekonomik büyümeyi destekleyici finansal sistem yaratmaktır. Bankalar, genellikle karşılamak zorunda oldukları, sermaye düzenlemelerinin gerektirdiği asgari sermaye oranından daha fazla sermaye tutarlar. Bu durum, bankaların ani şoklara karşı ihtiyatlı şekilde çalışmaya meyilli oldukları gerçeği ile açıklanmaktadır. Fakat kriz dönemlerinde bankalar yüksek kaldıraçtan faydalanarak düşük sermaye ile yetinmektedirler. Türk bankacılık sektöründe ortalama sermaye yeterlilik oranı, Basel Kriterleri çerçevesinde belirlenen kısıtlardan oldukça yüksektir. Yapılan literatür çalışmalarına bakıldığında bankaların sermaye yapılarının belirlenmesinde sadece sermaye yeterlilik oranının belirleyici olmadığı ülkenin içinde bulunduğu makroekonomik koşulların da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın ampirik kısmında, sermaye yeterlilik oranının belirleyicileri literatüre ve teoriye uygun değişkenler arasında seçilmiştir. Sermaye yeterlilik oranının belirleyicileri panel veri modeli ile tahmin

11 Her üç model içinde uygulanan Bhargava, Franzini ve Narendranathan, Pesaran CD_{LM} Değişen varyans test sonuçlarının ayrıntıları yazarlardan talep edilebilir.

edilmiş olup, testler için Stata 12 paket programından faydalanılmıştır. Çalışmada kredi oranı, mevduat oranı, aktif getiri oranı, özkaynak getiri oranı, bankaların aktif büyüklükleri, ekonomik büyüme bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Seçilen bağımsız değişkenlerin, sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla 3 farklı model oluşturulmuştur.

Model sonuçlarına göre sermaye yeterlilik oranını; kredi oranı, mevduat ve aktif büyüklük değişkenleri negatif yönde, aktif getiri pozitif yönde etkilemektedir. Özkaynak getiri oranının etkisi bulunamamışken, ekonomik büyüme değişkeni bir modelde pozitif olarak etkilemektedir. Çalışma sonucu genel olarak değerlendirildiğinde; kredi oranının sermaye yeterlilik oranını negatif yönde etkilemesi, bankaların temel fonksiyonu olan sermayenin kredi olarak verilmekten başka durumlarda da kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu sonuç Büyüksalvarcı ve Abdioğlu (2011), Okuyan (2013) bulgularıyla örtüşmektedir. Mevduat oranının sermaye yeterlilik oranını negatif yönde etkilemesi kaynak maliyetini sübvansane etmek için bankaların daha fazla sermayeye ihtiyaç duymaları ile ilişkilendirilebilir. Aktif getiri oranının sermaye yeterlilik oranını pozitif yönde etkilemesi kârlılık arttıkça banka sermayesinin de artacağı anlamına gelmektedir. Bu sonuç Koç ve Karahan (2017)'in çalışmaları ile uyumludur. Bankaların aktif büyüklüğünün sermaye yeterliliği ile ters orantılı olduğu büyüme oranı ile pozitif orantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonucunda Kleff ve Weber (2003), Reis ve Kötüoğlu (2016) Asarkaya ve Özcan (2007)'in çalışmaları ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Bu çalışma ile Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların asgari sermaye yeterlilik oranından daha fazla oranda ellerinde özkaynak bulundurmaları, kendi geleceklelerini güvence altına alması açısından önemli olduğu görülmektedir. Sermaye yeterlilik oranının yüksek olması bankaların özkaynaklarını artırmalarına bağlıdır. Böylece bankalar kriz dönemlerinde çok fazla etkilenmeyecekler ve sistematik risklerini azaltmış olacaklardır. Sermaye yeterlilik oranının düşük olması durumunda yatırımcılar da bu durumdan olumsuz etkilenecekler ve bankaların piyasa değerinde düşüş gibi istenmeyen durumlar ortaya çıkacaktır. Çalışma bu yönüyle yatırımcılar ve ekonomik karar verici organlar açısından yol göstericidir.

Bu çalışmanın yapılan diğer çalışmalardan farkı; bankaların sermaye yapılarının belirlenmesinde sadece sermaye yeterlilik oranının belirleyici olmadığı aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu makroekonomik koşulların ve ele alınan dönemde etkili olduğunu göstermesidir. Ayrıca yapılan diğer çalışmalardan bir diğer farkı da reel gayri safi yurtiçi hasılayı değil mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış harcamalar yöntemiyle zincirlenmiş gayrisafi yurtiçi hasıla hacim endeksi ve değişim oranının kullanılmış olmasıdır. Çalışmada aynı zamanda literatürdeki çalışmalardan farklı bir büyüme serisi kullanılarak yeni bir hipotez test edilmiştir ve kurulan bir modelde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı sonuca ulaşılmıştır. Bu bağlamda, ekonomik büyümenin sermaye yeterlilik oranı üzerindeki etkisi belirsizdir. Çalışma sonucunda elde edilen ekonomik büyümenin belirsizliği kriz öncesi ve sonrası kredilerin durumundan ve kaldıraçlı işlemlerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu durum çalışmada ele alınan dönemdeki Türk bankacılık sektörünün koşulları ile de açıklanabilir.

Çalışma 2004:1 2017:4 dönemini kapsadığı için kullanılan değişkenlerin her zaman aynı sonuçları vereceği gibi bir genelleme yapmak mümkün değildir. Bu çalışma Borsa İstanbul'da işlem gören bankaların verileri ile yapılmıştır, bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda bankacılık sektöründe yer alan banka gruplarının ayrı ayrı sermaye yeterlilik oranı belirleyicileri tespit edilebilir. Aynı zamanda yapılacak olan daha kapsamlı çalışma ve araştırmalarla birlikte ekonomik büyüme ile sermaye yeterlilik oranı arasındaki ilişkinin daha net bir şekilde belirlenmesi açısından bu çalışma bir örnek teşkil ederek literatüre katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Apak, S. Erol, M. ve Aslan, M. (2016). Basel III Uzlaşısı ve Kredi Kullanımına Etkileri. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 1, 19-29.
- Arslan, İ. (2007). Basel Kriterleri ve Türk Bankacılık Sektörüne Etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 49-66.
- Asarkaya Y. ve Özcan S. (2007). Determinants of Capital Structures in Financial Industries: The Case of Turkey. *BDDK Finansal Piyasalar Dergisi*, 1, 91-109.

- BDDK, 2005. 10 Soruda Yeni Basel Uzlaşısı (Basel II), Ocak 2005.
- BDDK, 2010. Sorularla Basel III, Aralık 2010.
- BDDK Çalışma Tebliği. Sayı: 1 / Ocak 2008, CRD/Basel -2 Ülke Uygulamaları.
- Berger, A. N., Herring, R. J. ve Szegö, G. P. (1995). The Role of Capital in Financial Institutions. *Wharton Working Paper*, No: 95-01.
- Büyükşalvarcı, A. ve Abdioğlu, H. (2011). Determinants of Capital Adequacy Ratio in Turkish Banks: A Panel Data Analysis. *African Journal of Business Management*, 5(27), 11199-11209.
- Danielsson, J., Embrechts, P., Goodhart, C. ve Keating, C. (2001). An Academic Response to Basel II. *LSE Financial Market Group an ESRC Research Centres*, Special Report, Paper No 130, May.
- Demirkol, Ö.F. ve Aba, E. (2012). Basel II Sermaye Yeterliliği Uzlaşısı Süreci İçinde Gelen Ek Düzenlemeler Seti: Basel III Kriterleri. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2012, 5(2), 253-265.
- Dinçer, A. (2006). *Bankacılık Sektöründe Konsolidasyon, Ülke Deneyimleri ve Türkiye için Öneriler*. DPT Yayınları, Ankara, Yayın No:2697.
- Erol M. (2007). BASEL- I ve BASEL- II Uzlaşısının Bankalar Tarafından İşletmelere Verilen Kredilerde Risk Yönetimi Aracı Olarak Kullanılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 36, 155-160.
- Gürel, E., Gürel Bulgurcu, E.B. ve Demir, N. (2015). Basel III Kriterleri. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 16-28.
- Haubrich, J. G., and Wachtel, P. (1993). Capital Requirements And Shifts In Commercial Bank Portfolios. *Federal Reserve Bank Of Cleveland Economic Review*, 29(3), 2-15.
- Jacquest K. T. (2007). Capital Shocks, Bank Asset Allocation, and The Revised Basel Accord. *Review of Financial Economics*, 17, 79-91.
- Karabıyık, L. ve Anbar, A. (2006). Basel II'nin Gelişmekte Olan Ülkelere Olası Etkileri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 32, 1-12.
- Kleff, V. ve Weber, M. (2003). How Do Banks Determine Capital? Empirical Evidence From Germany. *ZEW Discussion Paper*, No:0366.
- Koç, Y. D. ve Karahan, F. (2017). Türk Bankacılık Sektöründe Finansal Sağlamlığın Belirleyicileri. *International Journal Of Academic Value Studies*.3(15), 148-153.
- Marques O. M. ve Santos C. M. (2003). Capital Structure Policy and Determinants: Evidence from the Portuguese Banking Industry. Unpublished Working Paper.
- Modigliani, F. ve Miller, H.M. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and The Theory of Investment. *American Economic Review*, 48(3), 261-297.
- Mpuga, P. (2002). The 1998-99 Banking Crisis In Uganda: What Was The Role of The New Capital Requirements?. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 10(3), 224-242.
- Okuyan, H. A. (2013). Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yapısı, *Ege Akademik Bakış*, 13(3), 296-302.
- Osterberg, P. W. and Thomson B. J. (1990). Optimal Financial Structure and Bank Capital Requirements: An Empirical Investigation. *Federal Reserve Bank of Cleveland Working Paper*, No: 9007.
- Prasad, E. S. (2011). Role Reversal in Global Finance. *Economic Policy Symposium*, Federal Reserve Bank of Kansas City, 339-390.
- Reis, G. ve Kötüoğlu, R. Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterliliği Davranışı, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 101-110.
- Şendoğdu, A. (2010). Basel II Kriterlerinin Dünü Bugünü ve Gelecek İçin Bir Üst Sürümüne Olan İhtiyacın Kaçınılmazlığı. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 4-13.

Taşpınar, G. (2013). Basel III Kriterleri ve Türk Bankacılık Sistemine Etkileri. Dünya Gazetesi, <http://gokhantaspınar.com/index.php/tr/makalelerim/113-basel-iii-kriterleri-ve-turkbankaciliksisitemine-etkileri>

TBB (2008). *Bankacılıkta Etkin Gözetim ve Denetime İlişkin Prensipler*. Basel Bankacılık ve Denetim Komitesi.

Us, V. (2015). Banking Sector Performance in Turkey Before and After the Global Crisis, *İktisat İşletme ve Finans*, 30(353), 45-74.

Vallascas, F. ve Hagendorff, J. (2013). The Risk Sensitivity of Capital Requirements: Evidence from an International Sample of Large Banks. *Review of Finance*, 17(6), 1947-1988.

Yardımcıoğlu M. ve Demirel H.G. (2010). Risk Yönetiminde Kriz Sonrası Yeni Finansal Mimariye Yönelik Bir Adım: Basel III, *Mali Çözüm Dergisi*, 61-81.

Yıldırım, O. (2015). Türk Bankacılık Sisteminde Basel Kriterleri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 53(609), 9-21.

<https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler>

<https://www.tbb.org.tr/tr>

Adorno'nun Caz Müziği Kuramına Güncel Bir Bakış: New York Jazz Masters Workshop Uygulaması*

A Current View of Adorno's Jazz Music Theory: An Applied Research at New York Jazz Masters Workshop

Emre Aydın - Doç. Dr. Rıza Sam

Başvuru Tarihi: 21.11.2017

Kabul Tarihi: 04.06.2018

Öz

Caz müziği 1940'lı yılların başında ortaya çıkan "bebop" akımı ile yeni bir dil geliştirmiştir. Adorno'nun caz müziği kuramı, bebop dili üzerine kurulan günümüz caz müziğini açıklayamayacak şekilde güncelliğini yitirmiştir. Bu çalışma Adorno'nun popüler müzik ve ciddi müzik kategorilerinin günümüz caz müziğine uygunluğunu sorgulayarak, kategorilerin yeterli bir kuramsal çerçeve sağlamaması durumunda yapılacak açılımları araştırmaktadır. Bu amaçla, Frankfurt Okulu'nun sanat anlayışı ve Adorno'nun müziğe yaklaşımı incelenerek mevcut kuramsal çerçeve ile ilgili bilgi verilmiştir. Caz müziğine dair güncel durumu ortaya çıkarmak adına uluslararası bir caz çalıştayını olan New York Jazz Masters etkinliğinde katılımcı gözlemler ve yapılandırılmamış yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda, güncel caz müziğinin klasik müzik ile aynı kategoride ele alındığı, derinlemesine kurgulanmışlık derecelerine göre oluşturulan kategorilerin ise bir hiyerarşi oluşturmak üzere yetersiz görüldüğü bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Caz, Popüler Müzik, Frankfurt Okulu

Abstract

Jazz music has developed a new language called "bebop" in early 1940's. Adorno's theory of jazz music has lost its recency to explain current jazz music which is based on bebop language. This study is researching proportion of popular music and serious music categories to explain current jazz music. If these categories are inadequate as a theoretical framework, this study would suggest expansions in certain respects. For this purpose, art theory of Frankfurt School and music theory of Adorno is explained. Afterwards, in order to reveal current view of jazz music, participant observations and non-structured face to face interviews are conducted in an international jazz workshop called New York Jazz Masters. It has been found that current jazz music is categorised together with classical music but scale of complexity is not the only measure that is adequate to categorise music.

Keywords: Adorno, Jazz, Popular Music, Frankfurt School

Emre Aydın, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, a.emre92@gmail.com

Doç. Dr. Rıza Sam, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, nrsam1635@uludag.edu.tr

* Uludağ Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Emre Aydın'ın "Caz Müzisyenlerinin Gündelik Yaşamı: Emek ve Statü Merkezli Bir İnceleme" isimli, sürmekte olan tez çalışmasından türetilmiştir.

Giriş

Caz müziği yolculuğuna başlayalı yalnızca yüz yıl kadar bir zaman oldu. Caz müziğinin köklerine inildiğinde 1890'lı yıllarda önemli izlere rastlamak mümkün olsa da, 1920'lerin başı caz müziğine karakterini veren unsurların ortaya çıktığı tarih olarak gösterilebilir (Berendt, 2010, s.22–28). Bu kısa yaşam süresine rağmen caz müziğinin ne olduğuna dair basit bir soruya sayısız farklı cevap vermek mümkündür. Bahsedilen stil zenginliği, bir caz müziği çatısı oluşturmayı engellemektedir. Caz çatısı altında yer alan stillerin giderek birbirinden uzaklaştığı ve stiller arası ortaklıkları kulakla duymanın çok zor bir hal aldığı günümüzde, caz çatısının sosyolojik incelemelerle oluşturulabileceğini söylemek doğru olur. Günümüzde bir müziğin tınısını duyarak onun caz olduğunu söylemek yer yer imkânsızlaşırken, müziğin caz müziği olup olmadığına karar verebileceğimiz unsurlar (doğaçlama, bireysellik, eleştirelilik, yenilik, diyalog, özgürlük vb.) (Berendt, 2010, s.507–513) kuvvetli biçimde kavramsal bir hal almıştır. Bu kavramlar sosyolojik kavramlardır. Caz müziğine dair tartışmadaki bu eksen kayması, sanatlardan alınan estetik hazın giderek daha az coşkusal, daha çok poetika ile ilgili bir haz olmasıyla yakından ilişkilidir (Eco, 1992, s.220).

Caz müziğinin sosyolojik incelemeleri, Adorno'nun müzik çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, caz müziği üzerine yapılan bir çalışmanın Adorno tarafından öne sürülen kuramsal çerçeve ile ilişkilmesi kaçınılmazdır. Bu çalışma, günümüzde yapılacak bir caz müziği araştırması için Adorno'nun kavramlarının uygunluğunu sorgulamaktadır. Çalışmanın hedefi, güncel caz müziğinin oluşumundan daha eski bir tarihte ortaya çıkmış olan kavramsal çerçevenin yetersiz kaldığı noktaları analiz ederek, bu alanlarda açılımlar önermektir.

Bilindiği üzere Adorno, içinde yaşadığı dönem ve çevre ile bağlantılı olarak caz müziğinin sınırlı bir yüzü ile tanışma fırsatı bulmuştur. İlk kez 1936'da yayınlanan *Caz Üzerine* (Adorno, 1989–90) adlı Adorno'nun caz müziğine dair fikirlerinin olgunlaştığı makale, İngiltere'de yazılmıştır. Adorno bu dönemde Amerika'ya hiç gitmemiştir ve caz müziğini canlı olarak deneyimleyebileceği yerlerde bulunmamıştır (Jay, 2014, s.296).

Dolayısıyla, caz müziği tıpkı sinema gibi sanat alanına sonradan kabul edilen küçük çocuk olarak (Bourdieu, 2015, s.31–32) yeniden teorize edilmeyi talep eder. Yakın tarihte bir sanat formu olarak kabul edilebileceği türden niteliklerle ortaya çıkan (Berendt, 2010, s.507) ve hala dönüşmekte olan bu alanlar ile ilgili çalışmalar değişim dönemlerine ait analizlerdir, dolayısı ile yenisine duyulan ihtiyaç büyük bir hızla ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, ele alınan çalışmada Adorno'nun teorisi ışığında bugün tartışılarak literatür ile bağ koparılmaksızın güncel bir yapının analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Frankfurt Okulu'na Göre Sanat

Modern sanat, Kant estetiği üzerinde yükselerek şu argümanı öne sürmektedir: Sanatçı, toplumsal ve tarihsel bağlamdan, hatta işlevsellikten bağımsız biçimde gerçekleştirdiği tarafsız yargı ve derin düşünme süreçleri ile sanatı üretir. Bu düşünce, sanatçıyı bir birey olarak kutsallaştırırken sanatı toplumsal yönünden uzaklaştırır. Bu düşüncenin karşısında ise, sanatı toplumsal bir sonuç, toplumun kendisini ifade ettiği ya da yeniden ürettiği bir dil olarak gören indirgemeci bir diğer yaklaşım vardır (Ayas, 2015, s.53–69). Bu yaklaşımda sanatçıların bireyselliği yoktur ve sanatçılar var olan yapıların sözcüleridir. Yekpare bir Frankfurt Okulu sanat anlayışından bahsetmek güç olsa da, Frankfurt Okulu'nu iki indirgemeci yaklaşımın arasında, daha karmaşık bir müzik ve toplum ilişkisi tasvir eden bir yere konumlandırarak anlamak yerinde olur.

Frankfurt Okulu estetik düşüncesini bir zemine oturtmak için öne sürülebilecek diğer ikilik ise Marksist estetik eleştirisine dair gelenekten doğar. İlk hattı çoğunlukla Lenin'in yazılarında ortaya çıkan ve Andrei Jdanov tarafından sistemleştirilen bir hat olarak tanımlamak mümkündür. Partizan bir tavır içinde bulunan bu çalışmalar Stalinci sosyalist gerçekçiliğin kısır ortodoksluğuyla zirveye ulaşmıştır. Daha verimli bulunan ikinci hat ise, Engels ile ortaya çıkan bir gelenektir. Engels'e göre, sanatın kendisinde toplumsal bir anlam vardır ve yaratıcısının niyetinden çok yapının içerdiği toplumsal anlam ile yapının değeri belirlenir (Jay, 2014, s.278–279). Frankfurt Okulu üyelerinin ikinci hat üzerinden geldikleri açıktır.

Frankfurt Okulu'na ait düşünceler Marksist geleneğin devamı olarak ele alındığında, temel sorunun bireyin üretim biçimine ters düşmesinden kaynaklanan bölünme ve gerilim olduğuna dair uzlaşmanın hala sürdüğü görülebilir. Yine de burada Marksist geleneğe ters düşen şey, probleme dair çözümün müzikte aranmasıdır. Vulgar Marksist anlayış bir üstyapı unsuru olan müzik ile uğraşmayı çözüm üretmeyen bir faaliyet olarak nitelendirir. Frankfurt Okulu bu indirgemeci yaklaşımdan sıyrılarak bir üstyapı unsuru olan müziğin dönüştürücü gücüne dikkat çeker. Adorno'ya göre, sanatta bir bütünsellik bulunur. Üretim biçimlerinden kaynaklanan yanlışlıkların ve bölünmüşlüğü olmadığını, topluma hakikati yansıtan, yol gösteren alan sanattır. Burjuva toplumunu olumsuzlayan sanat, toplumsal gerçeklik olan çarpıklık ve yanlışlığa karşıt şekilde kurulur. Bir tür görüntü olan sanat, gerçek olmayışı sayesinde gerçekliğe dair çarpıklıktan uzak kalarak yol gösterici niteliğini elde eder (Dellaloğlu, 2014, s.55-57).

Frankfurt Okulu'nun sanat sosyolojisi yapması toplumsal süreçler ile ilgili gerçekleri bize veren bir dil olarak sanatı okumayı gerektirir. Burjuva toplumunun olumsuzlaması, gerçekliğin karşıtı ve onun yol göstericisi olan sanat bir dil olarak okunduğunda, o dilin tümüyle uyum içerisinde devinen bir yapı olmasını beklemek yersiz olur. Tam da bu anlayıştan bekleneceği gibi sanat dilinin çatışmacı bir tavrının olması, Frankfurt Okulu'na egemen olan sanat düşüncesini şekillendirir (Dellaloğlu, 2014, s.91).

Bu genel çıkarımı Adorno'nun besteciler üzerine yaptığı incelemeler ile örnekleyerek somut hale getirmek mümkündür. Sanat dilindeki bu teorik tartışma bir ikilik üzerinden ifade edilir: Farklı estetik ilkelerin uygulayıcısı olan Schönberg ve Stravinsky ikiliği. Adorno; Bach, Beethoven, Wagner, Hindemith, Berg, Webern gibi sayısız besteci üzerinden kavramsal tartışmalar yürütmüş olsa da, onun müziğe dair geliştirdiği kavramsal haritayı ortaya çıkarmak için bu çalışma kapsamında yalnızca Schönberg ve Stravinsky ele alınacaktır. Adorno, Schönberg'in "atonalite alanını" keşfetmesi ile küçük burjuva hayallerini yansıtan ve üretim biçimlerine dayalı çözümsüzlüğü içinde barındıran "tonal estetiği" reddederek toplumdaki problemlerin onanmasından geri duran bir estetik anlayış geliştirdiğini söyler (Adorno, 2006). Adorno bu yeniliği estetik olanın kaçınılmaz politik anlamı dolayısıyla benimsenmiş ve desteklemiştir. Schönberg ile aynı

ekolde müzik yapan Webern'in ifadeleri de dönemin problemlerine karşı verilen mücadeleyi özetler: "(...) gitgide daha az kişi sanata gereken ciddiyeti ve ilgiyi gösterebiliyor. Şu sıralarda Almanya'da olanlar neredeyse ruhsal hayatı yıkıma götürecektir boyutlara vardı (...). Nazilerin getirdikleri değişikliklerin özellikle müzisyenleri etkilemesi şaşırtıcıdır ve insan daha neler olacağını tahmin edebiliyor. Çabamızın sonucu ne olacak?" (Webern, 1998, s.27).

Tersi olan durum ise Stravinsky çözümlemesinde görülebilir. Adorno'ya göre Stravinsky, yabancılaşmayı ve modern toplumun çelişkilerini göz ardı ederek eski biçimlere geri dönmüştür (Adorno, 1993, s.408). Adorno, Stravinsky ile ilişkilendirdiği tavrın faşizm ile ilişkili olduğunu öne sürecek kadar ileri gitmiştir. Ona göre, Stravinsky'nin temsil ettiği nesnelcilik anlayışı müzik kompozisyonunda müziğin içkin diyalektikliğinden bestecinin beğenisini öne sürerek faşist ideolojinin keyfi kontrolünü ifade etmektedir (Jay, 2014, s.292-293).

Görüldüğü gibi, Frankfurt Okulu'nun sanat anlayışı, kültür endüstrisi karşısında sanatın nasıl konumlandığı üzerinden biçimlenir. Eğer sanat onaycı bir yumuşak başlılık gösteriyorsa, eski formları yeniden ele alıyor ve onları parlatarak insanlara sunuyor, bu durum kültür endüstrisine boyun eğen ve mevcut problemlere rıza gösteren kitleleri yeniden üretir. Oysa Schönberg örneğinde olduğu gibi tonaliteyi reddederek uyumsuzluğu öne süren bir sanat, hayattaki problemlere vurgu yaparak kitleleri kültür endüstrisinin ürettiği rızaya karşı uyarmaktadır (Eşgin, 2012, 17-20). Frankfurt Okulu düşünürlerine göre sanat, doğrudan politik söylemlerde bulunması ile değil, yapısının örtülü olarak barındırdığı eleştirel içerik sayesinde yol gösterici bir niteliğe sahiptir. Örtülü olan içerik, sanatta bilinçdışı üretilen düzey olarak görülür. Adorno'ya göre, bilinçdışı içeriğin analizi daha derin ilişkileri açığa çıkarmaktadır (Bilir, 2012, s.192).

Yine de bu başlık altında Frankfurt Okulu'nun sanat anlayışı tartışıldığı için şu durum belirtilmelidir: Yekpare bir Frankfurt Okulu düşüncesi aldatıcıdır. "Teknik Olarak Yeniden Üretilirlik Çağında Sanat Yapıtı" adlı çalışma ile Benjamin'in ortaya koyduğu düşünceler üzerinden fikir ayrılıkları doğmuştur. Benjamin "aura" kavramını sanat yapıtını çevreleyen bağlam olarak tanımlar ve yeniden üretim ile sanat

yapıtının aurasının yok olduğunu söyler. Aurasını kaybeden sanat, özüne dair aktarılabılır değerleri ile ilgili büyük bir kayıp yaşar (Benjamin, 2015, s.145–146). Bu noktaya kadar Frankfurt Okulu düşüncesi ile çelişkili bir durum yoktur. Çelişki, Benjamin'in yeniden üretim ile ilgili pozitif düşüncelerinde ortaya çıkar. Yeniden üretme teknolojisinin olmadığı bir dönemde sanat eserine ulaşım sınırlıdır. Bu sınırlılığın aşılması ve sanat eserinin kitlelere ulaşması, sanatın dönüştürücü etkisinin çok daha geniş bir zemine yayılması anlamına gelmektedir. Sanatın metâlaşması ve endüstriyel sanatın kitleleri etkilemesi sebebiyle Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından eleştirilen bu durum, Benjamin tarafından açıkça daha ılımlı karşılanmaktadır (Jay, 2014, s.334).

Adorno'nun Müzik Teorisi: Ciddi Müzik ve Popüler Müzik Ayrımı

Müzik incelemeleri, daha genel olarak yapılan sanat incelemeleri tarafından kapsamaktadır. Adorno tarafından yapılan sanat analizlerinin müzik ile ilişkililik gösterdiği söylenebilir. Tüm bu analizlere ek olarak müziğin içsel meselelerine dair çalışmalar da mevcuttur. Adorno'nun müzik üzerine çalışmaları ile ilgili en yaygın tartışma popüler müzik ve ciddi müzik ikiliği üzerinde şekillenir. Adorno, müzik çalışmalarında dil ve müzik ilişkisi (Adorno, 1993) ya da resim ve müzik ilişkisi (Adorno, 1995) gibi çok sayıda başka alana değinmiş ve daha önce de ifade edildiği gibi bu çalışmaya dahil edilmeyen çok sayıda besteci-yi incelemiş olsa da, bu ikiliğin incelenmek üzere tercih edilme sebebi makalenin uygulamalı bölümü için kuramsal bir çerçeve oluşturmaktır. Bu ikiliğin çatısı bir önceki kısımda bestecilerin onayan ve eleştiren şeklinde kategorize edilmesiyle sunulmuştur. Ciddi müzik ve popüler müzik ikiliği de temel olarak onamaya ya da eleştirmeye yönelik teşvik üzerinden belirlenmektedir. Adorno'ya göre popüler müziğe ya da ciddi müziğe karşı geliştirilen beğeni yargısı yalnızca zevke dayalı değildir. Bir müziği beğenmek ideolojiktir ve o müziğin amacını politik olarak tanımakla eşdeğerdir (Adorno, 2002, s.288-289).

Ciddi müzik kurgusu itibarıyla bütün ve parça arasında sıkı bir tutarlılık sergiler. Müzik özenle kurgulanmış ve geliştirilmiştir. Müziğin kurgusu, parçaların bütüne hizmet edeceği şekilde oluşturulur. Diğer bir deyişle, parçalar geliştirilerek bütüne ulaşılır. Böylece, dinleyici önce parçaların farkına varır, sonrasında ise bütüne ulaşır. Anlaşılacağı üzere, müzik kompozisyo-

nunda bütünün öncelikli olduğu öne sürülmektedir (Adorno, 1982, s.181-183). Bunun yanı sıra, biçim ve içerik arasında kuvvetli bir bağ vardır. İçerik açıkça ifade edilen söylemlerle değil, biçimin kuruluşuyla oluşur. Yani, içerik biçimin bir sonucudur ve aralarında tutarlılık olması beklenir. Bu türden bir müziği anlamak için ciddi bir çaba sarf etmek gereklidir, sadece farkına varma ve başka bir parçaya benzetme ile anlaşılabilir (Dellaloğlu, 2014, s.87). Ciddi müzik açıkça aktif, derin düşünme becerisini keskinleştiren bir dinleyici modeli üretmektedir. Ciddi müzik dinleyicisi toplumsal ilişkilere karşı eleştirel bir bilince sahip olmak üzere yeniden üretilir.

Popüler müzik ise, ciddi müzik ile karşıtlık ilişkisi içerisindedir. Müziğin kurgusu tanındıktır, her parça aynı müzikal yapının ufak farklılıklarla tekrarlanmasından oluşur. Yani, popüler müzik üretimi aynı formülün küçük değişikliklerle yeniden öne sürülmesiyle gerçekleşir. Bunun sebebi, kitlelerin bilincinin yalnızca formüleleştirilmiş bir müziği dinlemeye müsaade etmesidir (Adorno, 2002, s.295-300). Bu noktada, kitlelerin bilinci ve popüler müzik arasında birbirini köreltmeye ve kısırlaştırmaya dayalı bir ilişki tasvir edilmektedir. Diğer bir deyişle, kitlelerin bilinci sınırlı müzikal veriyi tüketebildiği için kısırlı olan popüler müzik, kitleleri de sınırlı müzikal veri tüketebilecekleri şekilde yeniden kurgulanmaktadır.

Popüler müziği kuran hazır formüller, gelişkin ya da özgün değildir. Bütün ve parça arasında, biçim ve içerik arasında bağ yoktur (Dellaloğlu, 2014, s.87–88). Kültür endüstrisinin egemen olduğu dönemde lezzet kavramı kaybedildiği için dinleyici gelişkinlik, özgünlük ya da tutarlılığı göz ardı ederek yalnızca tekrarlardan ve "climax" olarak adlandırılan zirve anlarından keyif almaktadır. Adorno'ya göre bu türden bir müzik, müziği arkada dinleme kültürünü üretmiştir. Özel bir yoğunlaşma olmaksızın kulağımıza çarpan popüler müzik, dinleme kültürünü geriletmektedir. Arkada çalan eğlence müziği konuşma gerekliliğini yok ederek iletişimi öldürmektedir. Kimsenin konuşmaması, kimsenin de dinlemediğini ifade eder. Bu sürecin sonunda dinleme kültürü geriler ve dinleme pozisyonundaki insanlar dinledikleri şeye ilgilerini veremez hale gelirler. Bu durum popüler müziği kısa süreli hafızayla ilişkili, unutmaya dayalı kültürü besleyen bir müzik olarak ele almayı gerektirir. Tam da bu sebeple, kendini sürekli hatırlatacak şekilde tekrar eden, "hit line" adı verilen melodiler popüler müziği oluşturmaktadır (Adorno, 2002, s. 288-306).

Görüldüğü gibi popüler müzik pasif, uyuşmuş, unutkan, derinlemesine analiz becerisini kaybetmiş bir dinleyici modeli üretir. Popüler müziğin eleştirilmesinde temel motivasyon problemleri olan üretim biçimlerinin kültürel olarak pekiştirilmesinde gizlidir. Bir iki sesin basitçe kurgulanarak tekrar edilmesine dayalı popüler müzik melodisi, bu basit melodinin sayısız tekrarına dayalı müzik eserleri üretir. Tekrar unsurunun kültürel alanda “serbest zaman” içerisinde pekiştirilmesi, çalışma saatleri içinde aynı küçük hareketin sayısız tekrarını gerçekleştiren kişilerin tahakküm altına alınmasını kolaylaştırmaktadır. Yabancılaşmaya maruz kalan kişiler endüstrinin kendisini kültürel alanda yeniden üretmesi ile yabancılaşmaya boyun eğmektedir.

Bu kategorileştirmeye gelen temel eleştiriler, Adorno'nun kişisel estetik yargılarından ve duygusal bağılıklarından yoğun biçimde etkilendiği yönündedir (Ayas, 2015, s.113-129; Jay, 2014, s.291-303). Schönberg ekolünden gelen Alban Berg Adorno'nun hocasıdır ve Adorno klasik müzik geleneğinden gelen bir bestecidir. Tüm klasik müzik bestecileri ciddi müzik kategorisine dahil edilmemiş olsa da, ciddi müzik kategorisinde Avrupa merkezli klasik müzik geleneği dışından gelen herhangi bir müzik yoktur. Bu tablo, etnosentrizm eleştirilerini doğurmaktadır. Ciddi müzik kategorisi ilerleme düşüncesine bağlı bir anlayışla kurulmuştur ve ilerleme düşüncesinin en son noktasına Avrupa geleneğini yerleştirir. Nitekim Adorno, popüler müzik yazısında kullanılan sembelleri nota okumayı bilmeyen müzisyenler için üretilmiş “çocuk notasyonu” olarak tanımlamıştır (Adorno, 2002, s.307). Bu ifade, başka türden bir müziğe daha iyi hizmet eden nota sisteminin, klasik müzik kriterlerince değerlendirilerek ikincil şekilde konumlandırıldığını gösterir. Klasik müzik geleneği ile ciddi müzik kategorisinin kesişim kümesi oldukça geniştir. Kesişim kümesindeki bu genişlik, ciddi müzik kategorilerinin klasik müzik geleneğinin ürettiği değer yargılarınınca belirlenip belirlenmediğini sorgulamayı gerektirir.

Bir diğer eleştiri ise popüler müziğin ne olduğuna dair tartışmalar üzerinden doğan, popüler müziği yukarıdan dayatılan değerlere karşı savaş verilen bir ifade alanı olarak değerlendiren kültürel çalışmalar ekolünden gelmektedir (Hall, 2017; Hebdige, 1988; McRobbie, 1999). Kültürel çalışmalar ekolü olarak da bilinen Birmingham Okulu, Frankfurt Okulu tarafın-

dan tasvir edilen egemen kültür endüstrisi ve onun tahakkümü altında bulunan pasif kitleler düşüncesini reddeder. Kitlelere daha büyük bir dönüştürücü güç atfeden Birmingham Okulu üyeleri, popüler müziği her iki taraftan da gelen baskıların çatıştığı bir zemin olarak tasvir eder. Popüler müzik, yalnızca kurgusulla değil, anlamı ve işleviyle de çözümlenmektedir. Bu düşünce çerçevesinde ele alınan anlam ve işlev, kültür endüstrisinin bir yansıması değildir. Daha çok, kitlelerin kendini ifade etme isteğinden doğmaktadır. İlerleyen kısımlarda, Adorno'nun caz müziği incelemelerine getirilecek eleştirilere zemin oluşturması amacıyla bu iki düşünce incelenecektir.

İlerleme Düşüncesi ve Etnosentrizm

Etnosentrik anlayış ilerleme düşüncesinden bağımsız anlaşılabilir. Bir yerden bir yere ilerleme düşüncesi ortaya çıkmadan önce, Antik Yunan'da döngüsel bir zaman anlayışı vardır. Bu anlayışa göre; doğma, büyüme, yaşlanma, ölme ve yeniden doğma ile süregelen biyolojik döngü sosyal yapılara da uygulanmıştır. Antik Yunan'ı takip eden dönemde, Hıristiyanlık düşüncesi ile döngüsel zaman anlayışı kırılmıştır: Tanrının yaratmasına karşılık gelen başlangıç, insanın kurtuluşa ermek için çabaladığı bir hayat ve Tanrı'ya ulaşılan bir son düşüncesi ortaya çıkmıştır. Modern ilerleme anlayışında ise, Tanrı'ya doğru yol alan eski ilerleme düşüncesi sekülerleşerek farklı bir biçim almıştır. Pozitif ilerleme kuramına göre toplumsal gelişmeyi düzenleyen yasalar vardır ve bu yasalar sayesinde gelişkin maymunlar topluluğundan yola çıkılarak Avrupa uygarlığının günümüzdeki haline ulaşılmıştır (Bottomore & Nisbet, 2014, s.62–87).

Avrupa merkezli modern ilerleme anlayışı, etnosentrizm özelliği sebebiyle farklı gelişme çizgilerini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Farklı merkezlere ait gelişmeleri Avrupa merkezli gelişmeye dair kriterler ile ölçme çabası, diğer gelişim çizgilerinde ilerleyenlerin geri kalmış olduğu düşüncesi ile sonuçlanır.

1700'lerden itibaren, klasik müzik geleneğinde müzisyenler himaye sisteminden bağımsız olmaya başlamışlardır (Shiner, 2013, s.137). Böylece müzisyenler saf müzikal kaygılarla hareket etmekte özgür kalarak “müzik eseri” üretmeye başlamışlardır. Avrupa müzik kültüründe yaşanan bu değişim, ciddi müzik ile klasik müzik ifadelerini birbirine yaklaştırmıştır (Goehr, 2007, s.120-123). Bu makale, ciddi müzik ile klasik

müziği özdeşleştirerek farklı kültürlerle ait müziklerde ortaya çıkan sanatsal derinleşme hareketlerini gözden kaçırmamak gerektiği iddiasındadır. Daha somut bir şekilde ifade edilirse, Amerikan kültüründen doğan caz müziği, Avrupa müzik geleneğinin kriterlerince ele alınmamalıdır. Bu durum, caz müziğini ele alırken Avrupalı değerlerce oluşturulmuş kategorilere karşı dikkatli olmayı gerektirir. Caz müziğinde “bebop” döneminin, piyasayı ele geçirmiş ve klişeleşmiş olan “swing” endüstrisine karşı ortaya çıkarak (Berendt, 2010, s.34-38) bir tür sanatsal derinleşme yarattığı bilinmektedir. Etnosentrik olmayan bir ciddi müzik tanımlamasının caz kültürü içinde oluşan “bebop” stilinin getirilerini göz ardı etmemesi gerekir.

Bu perspektiften Adorno ve müzik ilişkisi incelendiğinde ciddi müzik kategorisine dair örneklerin klasik müzik geleneğinden gelen müzikler ile sınırlı olması, farklı kültürlerle dair müziklerin ise, popüler müzik altında incelenmesi etnosentrizm düşüncesiyle müziğe yaklaşıldığı iddiasını güçlendirir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı olarak inceleneceği üzere, Adorno caz müziğini ele alırken bu müziğin unsurlarına sert bir dille saldırmıştır. “Yanlış” vuruşu aksanlayan, kompozisyon açısından “zayıf” bir müzik (Adorno, 1989-90, s.45-55) tasviri yapılmış olması, caz kültüründeki “senkopasyon” unsurunun bir hata olarak ele alındığını ve doğaçlamadaki zenginliğin değersiz görüldüğünü ortaya koyar. Bu durum, incelemenin klasik müzik gözlüğünden bakılarak yapıldığı doğrultusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu sebeple, uygulamalı bölümde öncelikli olarak caz müziğin, sonrasında da genel anlamda popüler müziğin ürettiği farklı türden değerler ve bu müziklerin özgün ilerleme çizgileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ciddi müzik ve popüler müzik kategorileri, farklı kültürlerden doğan müziklerin sanatsal derinliğini kavrayabilecek şekilde yeniden düşünülmüştür.

Kültür Endüstrisinin Popüler Müzik Anlayışına İtirazlar

Şu aşamaya dek tasvir edilen popüler müzik anlayışı, Frankfurt Okulu'na ait olan kültür endüstrisi düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Kitle kültürü düşüncesi ile ilgili Frankfurt Okulu geleneğinde yaygın olan karamsarlık duygusu Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeden önce yüz yüze oldukları Alman faşizminden ayrı düşünülemez. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre kitlelerin faşizme yönelme sebebi kapitalizm

ve onun yarattığı toplum biçimidir. Bu anlayışa göre kitle, kapitalizm tarafından şekillendirilen kültür endüstrisine itaat eden, bilinçsiz ve manipülasyona açık kimselerden oluşur (Adorno, 2016, s.117-119).

Bu anlayışa itirazlar İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi'nde kurulan Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi'nden gelmiştir. Stuart Hall “popüler” kavramı ile uğraşmış ve yeni bir popüler kültür tanımı ortaya koymuştur: “Popüler kültür, gücünün kültürüne karşı ve onun için verilen mücadelenin iç içe geçtiği yerlerden biridir. Aynı zamanda bu mücadelenin içinde kazanılacak ya da kaybedilecek bahsin kendisidir. Bir rıza ve direnme alanıdır. Kısmen hegemonyanın ortaya çıktığı ve korunduğu yerdir” (Erol, 2009, s.63).

Bu anlayış popüler müzik alanına yeni bir soluk getirmektedir. Adorno'ya göre popüler kültürün tahakküm altına alma mekanizmalarından olan standartlaştırıcı popüler müzik (Adorno, 1941), Birmingham Okulu tarafından bir mücadele alanı olarak değerlendirilmiştir. Frankfurt Okulu düşünürlerince yukarıdan aşağı bir işleyiş sergileyen popüler müzik, Birmingham Okulu tarafından yukarıdan dayatılan değerlere karşı aşağıdan yükselen itirazların mücadelesi verdiği bir egemenlik alanı olarak görülür (Erol, 2009, s.61-65). Kültür endüstrisinin tanımladığı kitle çok daha pasif ve manipülasyona açıkken, Birmingham Okulu'nun tanımladığı kitle reaktif ve direnme tavrı gösterir. Bu kuramsallaştırma biçimi arabesk, rock, hip-hop ve caz gibi her biri popüler müzik piyasasında aktif olan stillerin özgürleştirme potansiyellerini ve egemen değerlere itirazlarını açıklamak için elverişlidir. Frankfurt Okulu düşünürlerinin karamsar tavrı, bu stillerin dile getirdiği itirazları açıklamakta büyük bir yetersizlik ile sonuçlanmıştır.

Caz müzik, bu ekolden gelen düşüncelerde popüler müzik çalışmaları altında ele alınarak eleştirel yönü ile öne çıkarılmıştır. Caz geleneği, başlangıçtan beri içinde uyumsuz ses barındıran yedili akorlar ile sürdürülmüştür. Armonide uyumsuzluğun tercihi anlamsız bir tesadüf değildir. Uyumsuzluk içeren müzik, gerginlik taşıyan yaşama benzetilmektedir (Karolyi, 2011, s.82). Adorno'nun analiz ettiği caz müziğinin seri üretim ile yapılan ticari caz olduğunu söyleyen Jay, kökleri siyasi bir kültürün içinde olan caz müziğini tanımlar (Jay, 2014, s.298). Eleştirel yönü ile ele alınan caz her türlü ayrımcılığı, burjuva ahlakının klişelerini, bireyselliğin yok oluşunu, farklı olanın reddini protesto eden siyasi bir kültürün müziği olarak görülmektedir (Berendt, 2010, s.513).

Sonuç olarak, popüler müzik içinde ele alınan caz müziğini etraflıca kavramak için Birmingham Okulu'nun kuramsal çerçevesi daha uygun görünmektedir. Uygulamalı bölümde, Birmingham Okulu'nun öne sürdüğü popüler müzik kategorisine yaklaşılarak, Adorno'nun öne sürdüğü popüler müzik kategorisi ile gözden kaçırılan değerler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Adorno'ya Göre Caz Müziği

Bu aşamaya dek Adorno'nun popüler ve ciddi müzik sınıflandırması ile ona getirilen eleştiriler incelenmiştir. Bu çerçeve kullanılarak yapılacak çalışmaların caz müziği özelinde ne tür eksiklere sahip olacağıyla ilgili ön bilgiler verilmiştir. Yine de bu aşamada caz müziğini yeniden değerlendirmek doğru olmaz. Adorno'nun caz müziğini popüler müzik altında ele aldığı bilirse de, caz özelinde yaptığı çalışmalara değinilmeli ve caz müziğini neden kitleleri uyuşturan bir popüler müzik türü olarak ele aldığı açıklanmalıdır. 1933 yılında kaleme alınan "Caza Elveda" adlı denemenin genişletilmesiyle birlikte güçlü bir caz eleştirisi olan "Caz Üzerine" adlı makale ortaya çıkmıştır. Yine de Adorno'nun caz eleştirisinde olgunluk noktasının en son kaleme alınan "Daimi Moda Caz" adlı çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Bu bölümde, bahsedilen çalışmalar analiz edilerek bu çalışmalara yöneltilen eleştirilere değinilmiştir.

Caz müziği, popüler müzik altında incelenmektedir. Adorno'ya göre bunun sebebi, caz müziğinin en başından farklı bir şey olmamasıdır. "Caza Elveda" adlı kısa denemede de ifade edildiği gibi siyahi değerlerle bir bağı kalmayan caz müziği, geçici ve sezonluk stiller ile ortaya çıkmaktadır. Bu akımlar dahilinde orijinal bir caz kültürü oluşturulmazken, popüler müzik giydirilmekte ve farklı bir şey olarak insanlara sunulmaktadır. Diğer yandan, caz hafif müziktir, çünkü en karmaşık yapılar bile ilkel basitlikteki formların tekrarından oluşmaktadır. Caz müziği en temel melodik, armonik, metrik ve biçimsel yapıları sürdürür (Adorno, 1997, s.119-122). Yine "Caza Elveda" adlı denemede belirtildiği üzere, caz sanat müziği olma çabasıyla klasik müziğe ait izlenimci armoniyi taklit etmektedir. Basit ritmi sayesinde müziğe en uzak insanı dahi dans ettirmektedir ve bu müziği anlamak oldukça kolaydır. Tüm bu sebeplerden dolayı, gelenek ve biçim açısından incelenen caz müziği popüler müzik olarak kategorize edilmiştir.

Bunun yanı sıra, Adorno caz müziğini metâ niteliğiyle ele alır ve müziği bir obje olarak inceler. Caz yabancılaşmayı artırır, özgürleşme kisvesi altında itaat kültürünü besler, sahte bireyseldir ve sahte demoklattır. Caz müziğinin metâ niteliği bu unsurlar arasında merkezdedir, diğer tüm unsurlar metâlaşmadan beslenir. Adorno bu müziğin üretimini tümüyle onun pazarlanabilirliğine bağlamaktadır. Ona göre caz müziği siyahi etnik değerlerinden kopmuş, "Tin Pan Alley" tarzı endüstriyel bir müzik haline gelmiştir (Adorno, 1989-90, s.48-54).

Caz müziğinin yabancılaşmayı artırması, metâlaşma ile paralellik gösterir. Müzik ne kadar endüstriyelleşirse o kadar yabancılaşmayı besler. Caz müziğinin temel özelliklerinden biri olan doğaçlama unsurunu bu doğrultuda analiz eden Adorno, bu durumu maskeleyerek için doğaçlamanın kullanıldığını ifade eder. Doğaçlamada ortaya çıkan bireysel stil, özgün zevk anlayışı, spontane tercihlerin güzelliği gibi unsurlar caz müziğinin pazarlanabilirliğini artırmak için vardır. Nitekim, Adorno'ya göre caz müziğinin sunduğu doğaçlama imkanları oldukça sınırlı bir çerçeveye sahiptir. Daha genel bir çerçeveden bakıldığında ise doğaçlama mümkün değildir çünkü spontane yaşam aslında kültür endüstrisi tarafından titizce planlanmıştır. Tahakküm altına alınmış ve önceden belirlenmiş seçeneklere indirgenmiş olan doğaçlama, süslenerek seçme özgürlüğü ve bireysellik adı altında pazarlanmaktadır. Doğaçlamaların maske işlevi görmesi, caz müziğinin bireysellik iddiasını sakatlamaktadır. Bu türden bir özgürlük illüzyonu, caz müziğinin katılımcılarına özgür iradelerini kullanıyormuş gibi hissettirir ama onları önceden belirlenmiş seçeneklere yönlendirir. Böylece itaat için rıza üretir (Adorno, 1989-90, s.48-54).

Sahte demokrasi unsuru da metâlaşma ile ilgili olarak ele alınır. Caz müziği, yayıncılara bağlı olan ve satılmak için üretilen bir müzik olarak merkezi bir beğeniye sadık kalır. Bu durum bir seçme özgürlüğü illüzyonu yaratır. Bireyler kendilerini yansıtan müzikleri seçtiklerini düşünürken, caz müziği bir bütün olarak onu üreten endüstriyi yansıtmaktadır (Adorno, 1989-90, s.50-51).

Birbirinden farklı kültürlerin üyeleri toplumsal pozisyonlarını pekiştirmek için müziği bilinçli bir biçimde kullanırlar (Roy ve Dowd, 2010, s.29). Adorno da bu durumu çözümlenerek caz müziğini sınıfsal bir tercih

meselesi olarak da ele alır. Bir dans müziği olan caz, doğru dans adımlarını bilen iyi eğitilmiş üst sınıflar için uygundur. Buna rağmen, caz proletaryaya dek tüm sınıflara yayılmaktadır. Alt sınıflar artık kendilerini caz müziği aracılığıyla daha üst sınıfa ait nitelikler üzerinden tanımlamaktadır. Bu durum, egemen sınıfların metâ üretimine alt sınıfların da katılması olarak yorumlanmıştır (Adorno, 1989–90, s.49–50).

Adorno'nun bu türden bir caz tasviri yapmış olması, sonrasında Adorno üzerine çalışanlar tarafından çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Öncelikle, Adorno'nun bu yargılara ulaşırken kullandığı verilere nereden ulaştığı ile ilgili durum güven verici değildir. Caz uzmanı olan Matyas Seiber'le görüşerek ulaştığı bilgilerle caz üzerine çalışan Adorno, o dönem henüz ABD'ye göç etmemiştir. Adorno, bu koşullar altında yaptığı caz çalışmalarında Martin Jay'ın ifadesi ile Batı-dışı müzik formlarına karşı ilgisizliğiyle ortaya çıkan, taşralı bir tutum sergilemektedir (Jay, 2014, s.297).

Frankfurt Okulu düşünürlerinin çalışmaları arasında mevcut olan tutarlılık, çoğu durumda ortak olarak kabul gören anlatıların ortaya koyulması sonucunda oluşmuştur. Adorno'nun caz müziği çalışması bu durumun bir istisnasını oluşturmaktadır. Marcuse, ABD'de bulunduğu dönemde yaptığı bazı çalışmalarda caz müziğini sahte ve negatif niteliklere sahip olduğu iddiası ile uzlaşmayacak biçimde, kapitalizmi kültür alanında yeniden üretmeye karşı bir müzik olarak ele almıştır. Bu durum Adorno ve Marcuse'nin caz müziği üzerine düşüncelerini karşıtlık ilişkisi içerisinde konumlandırır (Dellaloğlu, 2014, s.96).

Son olarak, yapılan müzikal analizler tarihin ışığında yorumlandığında, Adorno'nun erken dönem caz müziğinden bahsettiğini söylemek mümkün olur. Bas yürüyüşüne senkronize olmuş bas davul tanımlaması (Adorno, 1989–90, s.61) caz müziğinin yeni şekillendiği dönemlerde tercih edilen bir eşlik biçimidir (Berendt, 2010, s.385–386). Bu durum Adorno'nun incelediği caz dönemi ve stilinin sınırlılığı ile ilgili ipucu sağlamaktadır. Ayrıca, caz müziğinin eleştirisini yaparken doğaçlama unsurunun bir tür anında besteleme faaliyeti olduğunu (Bailey, 2011, s.9; Feige, 2016, s.31) göz ardı eden Adorno, üzerine çalınan doğaçlama soloları bir kenara ayırıp yalnızca yazılı olan kompozisyona odaklanarak (Adorno, 1989–90, s.55) etnosentrik bir hataya düşmektedir. Nitekim, Adorno

son birkaç on yılda elitist tavrı ve kavramsallaştırma eksikleri sebebiyle eleştirilmiştir (Güven & Ergur, 2014, s.4). Verili bilgiler ışığında Adorno'nun erken dönem caz müziğini tanıyan, klasik müzik geleneğinden gelerek bu dönemlere bakış atan bir düşünür olduğunu söylemek mümkündür. Adorno'nun müzik analizleri, caz müziğinin “bebop” sonrasında geçirdiği yapısal dönüşüm sebebiyle erken dönem ve geç dönem caz arasında geçişkenlik göstermemektedir. Witkin'in daha ılımlı sayılabilecek incelemesinde ise, Adorno'nun avangard caz dönemini dahi gördüğü ve Oxford'dayken caz çevrelerine girdiği söylenmektedir. Yine de hiçbir zaman ABD'de yaşanan caz performansı kültürüne dahil olmadığı için fikirlerinde yumuşama olmadığı ifade edilmiştir (Witkin, 2000). Her iki durumda da, çağdaş caz müziğinin değerlendirilmesi için verili kuramsal çerçevenin esnetilmesi gerekir.

Caz Müziğini Yeniden Konumlandırmaya Yönelik Bir Uygulama

Yöntem

Uygulama çalışması Polonya'nın Wrocław şehrinde düzenlenen New York Jazz Masters Workshop etkinliğinde gerçekleştirilmiştir. Adorno'nun caz müziği çözümlenmesi, alandan uzak kaldığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu durumda, caz müziği tartışmasına yeni açılımlar getirmek için etnografik bir çalışmanın uygun zemini hazırlayacağı öngörülmüştür. Günümüzün gerisinde kalmış caz müziğinin formlarını analiz eden Adorno'nun kuramsal çerçevesi, çağdaş caz müzisyenleriyle görüşülerek yeniden ele alınmıştır. Yöntemi itibarıyla nitel olarak kurgulanan bu çalışma, katılımcıların perspektiflerine ulaşarak caz müziğini nerede konumlandıklarını anlama çabasıdadır. Katılımcıların çoğu bir yandan da klasik müzik eğitimine ya da popüler müzik kariyerine sahiptir. Bu katılımcılarla yapılan görüşmeler çoğu kez caz müziğini karşılaştırmalı olarak bir yere konumlandırma etrafında şekillenmiştir. Bu kişilerin deneyimleri sayesinde ciddi müzik ve popüler müzik kategorileri sorgulanarak ciddiyet ve popülerlik kavramları Adorno'nun kuramsal çerçevesine kıyasla esnetilmiştir. Önerilen yeni kuramsal çerçevede çağdaş caz müziğine bir yer aranmıştır.

Çalışma evreninin uluslararası bir etkinlik olarak tercih edilmesi, kültürel bir birliktelik oluşturan başka

bir evrende, bu yere özel olarak ortaya çıkabilecek bir caz müziği statüsünden kaçınmak ve daha genel kategorileri sorgulamak için uygun görülmüştür. Belirtilen evren içinde örneklem grubu oluşturulurken farklı yaşlardan ve farklı uluslardan katılımcılar, amaç dayalı örnekleme modeli dikkate alınarak belirlenmiştir (Given, 2008, s.697-698). Araştırmacı, ilk iki gün edindiği bilgiler sayesinde araştırmanın amacına hizmet edebilecek kişileri tespit etmiştir. Örnekleme modelinde maksimum çeşitliliğin gözetildiğini söylemek mümkündür. Bu kişiler, daha önce belirtildiği gibi klasik müziğin ve popüler müziğin de içindeki müzisyenlerdir. Farklı yaşlardan ve uluslardan katılımcıların tercih edilmesiyle, ulus ve yaş değişkenlerine rağmen ortaklık gösteren bakış açıları tespit edilmiştir.

Örneklemin analizinde gözlem ve görüşme teknikleri kullanılmıştır. Yapılan gözlemler için tam katılımcı gözlemcilik modeli tercih edilmiştir. Araştırmacı, gözlem yaptığı evren içinde müzisyen kimliği ile yer almıştır. Yapılan görüşmeler ise yapılandırılmamış sorular kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ağustos ayının 8'i ve 15'i arasında gerçekleşen etkinliğin ilk iki gününden sonra görüşmelere başlanmış, son güne kadar devam edilmiştir. Ortalama bir görüşme on ile otuz dakika arasında sürmüştür. Beş erkek üç kadın olmak üzere toplamda sekiz kişi ile görüşme yapılmıştır. Görüşmeciler; Belçika, Danimarka, Güney Kore, Hong Kong, Malta, Polonya, Portekiz ve Rusya'dan gelen katılımcılardır. Katılımcıların yaşları 18 ile 44 arasında değişmektedir. Görüşmeler İngilizce dilinde yapılmıştır. Konuşmalar kayıt altına alınmıştır. Anlam belirsizliğine sebep olabilecek az sayıda gramer hatasının düzeltilmesi dışında orijinal metne sadık kalınmıştır. Anlaşılabilirlik sağlandığı sürece düşük cümleler bilinçli olarak muhafaza edilmiştir. Görüşmelerde katılımcıların içinde buldukları dünyayı kendi cümleleri ile teorize etmesi sağlanmıştır.

Bulgular ve Değerlendirme

Caz müziğini konumlandırmak için konumların yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Ciddi müzik ve popüler müzik kategorilerinin sorgulanması, eğer bu kategoriler geçerli ise sınırlarının çizilmesi ve bu sınırlar dâhilinde çağdaş caz müziğin yerinin aranması uygun olacaktır.

Caz müziğinin bir tür pop müzik olup olmadığını düşünecek olursam, bir zamanlar öyleydi.(...) Temel

amacı insanları eğlendirmek olan bir tür müziktir.(...) Yıllar ilerledikçe kompleks bir müzik haline geldi. Pop müzik 30'lar ve 40'larda giderek basitleşti. Müzik her geçen gün kötüye gitmiyor. Daha çok şöyle oluyor: Pop müzik bestecileri dinlemesi ve anlaması kolay müzikler yazmakta iyiye gidiyorlar.(...) 40'lar da ve 50'lerde caz çalanlar insanları eğlendirmekle ilgilenmiyorlardı. İlgilendikleri şey ne çalmak istedikleriydi, kendileri için çalışıyorlardı. Bu durum caz müziğini daha kompleks ve klasik müzikle aynı grupta bulunan bir müzik haline getirdi. Dinleyiciler için daha kavramsal, sıradan insanlar için uygun olmayan bir müzik (Alexandre, Davul Sanatçısı).

Adorno'nun ifade ettiği popüler müzik ve ciddi müzik kategorilerinin sorgulanmasında rol alan ifade şudur: Popüler müzik kötüye gitmek yerine, bu stilin amacı olan basitleşme ve anlaşılır olma durumunda gittikçe başarılı hale gelmektedir. Basitleşmekte olan popüler müzik, kendi amacına hizmet etmektedir. Bu durum, Adorno'nun söylediği şekilde "hafif" olmayı, müziği kategorize etme aşamasındaki yerinden etmeye yönelik bir ifadedir. Bu ifadede belirtilen müzikler hafif olma ya da derin düşünme becerisi gerektirmelerine göre kategorize edilse de, bu doğrultuda bir hiyerarşi oluşturulmamıştır. Her bir müziğin işlevi kendisine teslim edilmiştir. Müzik yalnızca derin düşünme gerektiren ya da uyuşturan müzikler olarak değil, anlam üreten ve ihtiyaçlara karşılık veren müzikler olarak ele alınmıştır.

Bunun yanı sıra, caz müziği karmaşıklaşma, daha kavramsal bir hal alarak ortalama dinleyici kitlesi için uygun olmaktan uzaklaşma yolunu seçerek klasik müzik ile aynı gruba dâhil edilmiştir. Bu durum Adorno'nun kategorileştirmesinde popüler müzik içinde yer alan caz müziğini, çağdaş dönemle beraber daha karmaşık yapılar üreten ve derinlemesine ilgi gerektiren klasik müziğin olduğu kategoriye yaklaştırmıştır. Diğer katılımcıların ifadesi de bu tabloyu destekler niteliktedir.

Şu an izlediğimiz şey: Kendrick Scott, Greg Osby. Bence bu gerçek anlamda bir sanat formu ve oldukça da kompleks yapıda. Bu pop cazın daha düşük bir sanatsal değer taşıdığı anlamına gelmiyor, çünkü o da belirli bir türden eğitim gerektirir. Belki Kendrick'in yaptığı biraz daha kompleks olabilir.(...) İkisi de eşit derecede değerlidir ve sanat niteliği taşır. Yalnızca biri daha kompleks diğeri ise teknik açıdan daha az kompleks (Göçze, Davul Sanatçısı).

Popüler müzik oldukça önemlidir, toplum için en erişilebilir olan müzik bu. Dolayısıyla, insanların nasıl düşündüğü ve nasıl davrandığı üzerinde en belirleyici olan da poptur. Kültürü biçimlendiren bir müzikten bahsediyoruz. (Panteleev, Pişano Sanatçısı)

Öncelikle, Kendrick Scott, Greg Osby gibi çağdaş caz müzisyenlerinin yaptığı müzik basitlikten uzak ve derinlemesine kurgulanmış bir müzik olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, çağdaş dönem caz müziğinin karakterini erken dönem caz müziğinden açıkça ayırmaktadır. Müziğin basitliğine ya da kompleksliğine dayalı bir kategorileştirme, elbette Adorno tarafından yapılan ciddi ve hafif müzik değerlendirmelerini yaşatmaktadır. Yine de, Adorno'ya göre ciddi müziği popüler müzikten ayıran derinlemesine kurgulanma, geliştirilme ve anlaşılma için çaba gerektiren unsurlarına aynı derecede öncelik verilmemektedir. Pop caz olarak ifade edilen Michael Buble, Lady Gaga gibi isimler teknik açıdan daha basit müzikler yapmaktadır. Yine de yaptıkları müziğin teknik açıdan daha basit olması onu daha düşük seviyeden bir sanat formu haline getirmemektedir. Basitlik ya da karmaşıklık, derinlemesine işlenmişlik ya da yüzeysellik, bir türden ayırım yapabilmemizi sağlar. Bu ayırım, tüm müzikleri ona dayanarak kategorize edeceğimiz derecede öncelikli bir hiyerarşi kurmaz. Bu türden bir bakış açısı, bu çalışmayı Birmingham Okulu'nun teorik çerçevesine yaklaştırır. Bu çerçeve müziğin yapısını karmaşıklık açısından değerlendirmektense, müziğin ürettiği değere, anlama ve müziğin karşılık geldiği ihtiyaca da kulak vermektedir. Diğer katılımcının da belirttiği gibi, popüler müziğin toplumla kurduğu kuvvetli bağ, bu müziğin ikincil bir yere konumlandırılmaması gerektiğini destekler.

Bana göre her şey komplekstir. Her şey duruma göre değişir.(...) Bence her stilden müzik içinde kötü ve iyi müziği barındırır. Bu durum caz müziği, popüler müzik, klasik müzik için de aynı. Hatta hip-hop, rap ve tüm müzikler için (Golos, Pişano Sanatçısı).

Katılımcının önerdiği şey şudur: her stil içinde, stilin içsel kriterleri tarafından belirlenen ciddi ve hafif müzik. Bu durum her stil içinde ortaya çıkabilecek iyi müziğin ve kötü müziğin kabulü ile sonuçlanacak bir anlayıştır. Bu anlayış, tüm stilleri kendi iç dinamiklerine göre değerlendiren, etnosentrizmden uzak bir yaklaşımdır. Hafiflik ve ciddilik kategorileri hala mevcut olsa da, her bir stilin ürettiği özgün değeri ölçen kriterlerce uygulanabilir.

Caz, pop ve klasik müziği kıyaslayabiliriz fakat ben her stile eşit derecede saygı duyuyorum. Yine de tercih ettiğim stiller var. Bence iyi ve kötü şeyler her stilde mevcut (Lauridsen, Ses Sanatçısı).

Bu katılımcının ifadesi bir öncekini desteklemekle birlikte, yaptığı bireysellik vurgusu açısından da önemlidir. Eşit saygı gerektiren ve farklı dinamiklere sahip olan bu müzikler arasında bireysel tercihler yapmak mümkündür. Fakat bu durum tercih edilen müziğin üstünlüğüne dair bir gösterge değil, müzik tercihi yapan kişinin tercih ettiği müziğe uygunluğuna dair bir gösterge olarak okunmalıdır.

Sonuç

Adorno, yaptığı müzik analizlerinde, derinlemesine kurgulanarak eleştirel bir beceri üreten müzikler ve basitçe kurgulanarak dinleyiciyi uyuşturan müzikler olarak iki kategori ortaya koyar. Bunlar ciddi müzik ve popüler müziktir. Caz müziği ise popüler müzik çatısı altında incelenmiştir.

Bu çalışma, Birmingham Okulu'nun teorik çerçevesine yaklaşarak müzikleri derinlemesine kurgulanma derecelerine göre kategorize etmeyi öncelikli konumundan çıkarmaktadır. Yapılan alan araştırmasının sonunda müzik, kurgu ile olduğu kadar, anlam, işlev ve karşıladığı ihtiyaç ile de ele alınmaktadır. Bu çerçevenin önerilmesi, caz müziğini daha kapsamlı biçimde ele alacak olan başka çalışmalara da önyak olmaktadır. Neticede, ciddi ve hafif müzik stiller arası değil, stiller içi araştırma kategorileri olarak önerilmiştir.

Ayrıca, çağdaş caz müziğinin derinlemesine kurgulanma açısından yeri değişmiştir. İfade edildiği üzere, "bebop" dilinin keşfini takip eden dönemde caz müziği derinleşerek klasik müzik ile aynı kategori içinde ele alınmaya başlamıştır. Tüm müzik stilleri diğer kriterler bir kenara bırakılarak karmaşıklık açısından değerlendirilecek olursa, Adorno'nun tasvir ettiği şekilde pazarlanabilmek için kılık değiştirmiş, basitliğini hala muhafaza eden bir popüler müzik olan caz kurgusunun da güncelliğini yitirdiği söylenebilir.

Sonuç olarak, bu çalışma stiller arasında karmaşık ya da basitçe kurgulanmaya dayalı bir hiyerarşiyi reddederek anlam ve işlev gibi etkenleri de değerlendirmeye kazandırmak amacıyla. Önerilen değerlendirme kriterleri, çeşitli müzikleri basit bir

hiyerarşi içinde ele almayı imkansızlaştırmaktadır. Adorno'nun önerdiği kategorilerin stiller arasında değil, stiller içinde uygulanabileceği öne sürülmüştür. Böylece stillerin kendine özgü mantığı göz önünde bulundurularak, her stil içinde yüksek müzik ve aşağı müzik belirlenebilir. Çalışmanın tüm konuya bakış açısını bir katılımcının ifadesi ile özetlemek mümkün olacaktır:

Pop caz ya da ciddi caz, pop klasik ya da ciddi klasik mümkündür. Bilirsin bir pop sahnesi çok zordur. İyi rock çok zordur. Sen ne zaman hakkında ciddi düşünürsen, müzik o zaman ciddi müzik olur (Kwun, Gitar Sanatçısı).

Kaynakça

- Adorno, T. (1941). On Popular Music. *Studies in Philosophy and Social Science*, 9, 17-48. Erişim Tarihi 10 Kasım 2017, <https://260mc.files.wordpress.com/2010/10/adorno-on-popular-music.pdf>
- Adorno, T. (1982). On the Problem of Musical Analysis. *Music Analysis 1 (2)*, 169-187. Erişim Tarihi 27 Mart 2018, <http://www.jstor.org/stable/854127>
- Adorno, T. (1989-90). On Jazz. *A Special Issue on Music*, 12 (1), 45-69. Erişim Tarihi 10 Kasım 2017, <http://www.verlaine.pro.br/txt/adorno-on-jazz.pdf>
- Adorno, T. (1993). Music, Language, and Composition. *The Musical Quarterly*, 77 (3), 401-414. Erişim Tarihi 05 Ekim 2010, <http://www.jstor.org/stable/742388>
- Adorno, T. (1995). On Some Relationships Between Music and Painting, *The Musical Quarterly*, 79 (1), 66-79. Erişim Tarihi 27 Mart 2018, <http://www.jstor.org/stable/742517>
- Adorno, T. (1997). *Prisms* (9.Baskı). Cambridge: MIT
- Adorno, T. (2002). *Essays on Music*. Berkeley and Los Angeles: University of California.
- Adorno, T. (2006). *Philosophy of New Music*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Adorno, T. (2016). *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (10. Baskı). Elçin Gen, Nihat Ülner, Mustafa Altun (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Alexandre, D. (2017). Portekizli, Davul Sanatçısı, Yaş: 28, 11.08.2017: 13.32 (Sözlü Kaynak)
- Ayas, G. (2015). *Müzik Sosyolojisi*. İstanbul: Doğu.
- Bailey, D. (2011). *Doğaçlama* (2. Baskı). Ali Bucak (Çev.). İstanbul: Pan.
- Benjamin, W. (2015). *Estetize Edilmiş Yaşam*. Ünsal Oskay (Çev.). İstanbul: İnkılap.
- Berendt, J. E. (2010). *Caz Kitabı* (3. Baskı). Neşe Ozan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bilir, O. (2012). Bir Güç Alanları Sistemi Olarak Müzik Toplum İlişkisi, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 62, 183-195. Erişim Tarihi 9 Mayıs 2018, http://www.academia.edu/32811069/Do%C4%9Fu_Bat%C4%B1_62_-_%C3%96nce_M%C3%BCzik_Vard%C4%B1.pdf
- Bottomore, T. & Nisbet, R. (2014). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* (3. Baskı). Mete Tunçay, Aydın Uğur (Yay. Haz.). Aydın Uğur (Çev.). İstanbul: Kırmızı.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayrıntı*. Fırat Derya Şennan, Günce Ayşe Berkkurt (Çev.). Ankara: Heretik.
- Dellaloğlu, B. (2014). *Frankfurt Okulunda Sanat ve Toplum* (5. Baskı). İstanbul: Say.
- Eco, U. (1992). *Açık Yapıt*. Yakup Sahan (Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Erol, A. (2009). *Popüler Müziği Anlamak* (3. Baskı). İstanbul: Bağlam.
- Esgin, A. (2012). Bir Müzik Sosyolojisi Var mıdır? *Doğu Batı Dergisi*, 15. Erişim Tarihi 9 Mayıs 2018, https://www.researchgate.net/publication/289521155_Bir_Muzik_Sosyolojisi_Var_midir

- Feige, D. M. (2016). *Caz Felsefesi*. Necati Aça (Çev.). Ankara: Dost.
- Given, L. M. (Ed.) (2008). *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (Vol. 2). Los Angeles: Sage.
- Goehr, L. (2007). *The Imaginary Museum of Musical Works*. New York: Oxford University.
- Golos, E. (2017). Polonyalı, Piyano Sanatçısı, Yaş: 22, 10.08.2017: 14.46 (Sözlü Kaynak)
- Göcze, C. (2017). Belçikalı, Davul Sanatçısı, Yaş: 18, 14.08.2017: 17.37 (Sözlü Kaynak)
- Güven, U. Z. & Ergur, A. (2014). Dünyada ve Türkiye'de Müzik Sosyolojisinin Yeri ve Gelişimi, *Sosyoloji Dergisi*, 29 (3), 1-19. Erişim Tarihi 9 Mayıs 2018, http://tjs.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2015/08/tjs_29_1_27.pdf
- Hall, S. (2017). *Temsil: Kültürel Temsiller ve Anlamlandırma Uygulamaları*. İdil Dündar (Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Hebdige, D. (1988). *Gençlik ve Altkültürleri*. Esen Tarım (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik İmgelem*. Sevgi Doğan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Karolyi, O. (2011). *Müziğe Giriş* (6. Baskı). Mehmet Nemutlu (Çev.). İstanbul: Pan.
- Kwun, F. W. (2017). Hong Konglu, Gitar Sanatçısı, Yaş: 25, 12.08.2017: 14.50 (Sözlü Kaynak)
- Lauridsen, C. R. (2017). Danimarkalı, Ses Sanatçısı, Yaş: 36, 12.08.2017: 21.00 (Sözlü Kaynak)
- McRobbie, A. (2013). *Postmodernizm ve Popüler Kültür*. Almıla Özdek (Çev.). İstanbul: Parşömen
- Pantelev, A. (2017). Rus, Piyano Sanatçısı, Yaş: 44, 13.08.2017: 12.14 (Sözlü Kaynak)
- Roy, W. & Dowd, T. (2010). What Is Sociological About Music? *Annual Review Of Sociology*, 36, 183-203. doi: 10.1146/annurev.soc.012809.102618.
- Shiner, L. (2013). *Sanatın İcadı* (3. Baskı). İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Webern, A. (1998). *Yeni Müziğe Doğru* (2. Baskı). Ali Bucak (Çev.). İstanbul: Pan.
- Witkin, R. W. (2000). Why did Adorno "Hate" Jazz? *Sociological Theory*, 18 (1), 145-170. Erişim Tarihi 27 Mart 2018, <http://www.jstor.org/stable/223286>

Savaşın Çocukları: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Sokak Çocukları Sorunu ve Çözüm Arayışları*

The Children of War: The Issue of Street Children in Istanbul during the World War II and Seeking for Solutions

Dr. Öğr. Üyesi Murat Burgaç

Başvuru Tarihi: 10.11.2017

Kabul Tarihi: 16.05.2018

Öz

1 Eylül 1939'da Hitler'in Polonya'yı işgali, iki gün sonra da İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşının fitili ateşlendi. Türkiye, dünyanın önemli bir bölümünü yaklaşık altı yıl boyunca kasıp kavuracak olan bu ateş çemberinden uzak kalmayı başardı fakat savaşın getirdiği ekonomik sarsıntılardan kaçabilme konusunda aynı başarıyı gösteremedi. Ülkede derin bir ekonomik kriz ve bu krize bağlı olarak çeşitli toplumsal sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunlardan biri de şüphesiz sokak çocuklarıydı. Sorunun en yoğun olarak yaşandığı kent ise kuşkusuz İstanbul'du. Savaş yılları boyunca İstanbul'da sokakta çalışmak ve/veya yaşamak zorunda kalan çocuk sayısında ciddi bir artış yaşandı. Sorunun büyümesine, bu çocukların kamusal alan için bir tehdit aynı zamanda toplum vicdanı için bir yara haline gelmesine paralel olarak, devlet çeşitli önlemler aldı ve bir takım projeler geliştirildi.

Bu makalede II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'daki sokak çocukları sorununun ortaya çıkışı, sorunun büyümesi ve çözüm arayışları konuları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sokak Çocukları, II. Dünya Savaşı, Ekonomik kriz, İstanbul

Abstract

The World War II started with the occupation of Poland by Hitler's army in 1 September 1939 and the declaration of war by England and France against Hitler two days later. Although Turkish Republic could manage to exclude itself from this nearly six-year circle of fire period, it could not completely stay away from the economic turmoil of the war. With the impact of the war, a huge economic crisis and various social problems appeared in the country. One of them was undoubtedly the issue of street children and Istanbul was the city where the issue appeared most. There was a dramatic increase in the number of children who had to live and/or work in the streets throughout the war. The government took some precautions and initiated various projects to address the issue since these children started to cause social and ethical problems in the country.

The study scrutinises the emerging and rising of the issue of street children in Istanbul during the World War II, and the issue of seeking solutions to address this problem.

Keywords: Street children, World War II, Economic crisis, Istanbul

Dr. Öğr. Üyesi Murat Burgaç, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, mburgac@anadolu.edu.tr

* 2014 yılında Uluslararası Türk Tarih Kongresine sunulan bildiriden türetilmiştir.

Giriş

Sanayileşmenin yarattığı kentleşme olgusu, yüzyıllardır süregelen geleneksel toplum yapısının değişimini ve modern toplum adı verilen yeni bir toplum tipinin ortaya çıkışını müjdelerken aynı zamanda o güne kadar varolmayan, çeşitli sorunların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bu sorunlardan biri de şüphesiz *sokak çocuklarıdır*.

Kentsel yoksulluğun neden olduğu en trajik meselelerden biri olan sokak çocukları; sokaktaki çocuklar ve sokağın çocukları olmak üzere temelde iki gruba ayrılır. Bunlardan ilki; ebeveynleri tarafından yeterince ilgi gösterilmeyen, okula gönderilmeleri gerekirken çalışmaya zorlanan, bunun sonucu olarak da sokaklarda, genellikle ayakkabı boyacılığı, cam siliciliği, dilencilik, vb informal sektörlerde, çalışarak ailenin geçim sorumluluğunu paylaşan çocuklardır. Bu çocuklar için *ev*, günlük yaşam merkezi olmaktan çıkmıştır. Bunlar, gündüzleri tüm vakitlerini sokakta para kazanmaya çalışarak geçirir, eve sadece geceleri yatmak için dönerler. İkinci grupta yer alanlar çocuklar ise; kelimenin gerçek anlamıyla sokak çocuklarıdır. Daha açık bir ifadeyle ev ile herhangi bir bağı kalmamış, ailesi ile hiç görüşmeyen ya da çok nadir görüşen, gündelik yaşamlarının tümünü sokakta geçiren, sokakta yaşayan çocuklardır (Ennew, 1998, s. 15; İçli, 2009, s. 17).

Ebeveynlerinin gözetimi ve koruması altında olmaları ve eğitimlerine devam etmeleri gereken bu çocukların, sokaklarda çalışıyor ve/veya yaşıyor olmaları modern toplumlardaki en önemli sosyal sorunlardan birini teşkil eder. Pek çok sosyal sorun gibi bu sorun da göç, savaş, ekonomik kriz gibi olağandışı gelişmelerin yaşandığı dönemlerde ciddi artış gösterir.

Bu cümleden olmak üzere; 1939-1945 yılları arasında dünyayı kasıp kavuran II. Dünya Savaşı, Türkiye'de sokak çocukları meselesinin korkunç bir hızla büyüdüğü ve ilk defa bir sosyal sorun haline geldiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunun en ciddi şekilde yaşandığı kent ise şüphesiz ki İstanbul'dur.

Savaşın Patlak Vermesi, Ekonomik Çöküntü ve Çocuklar

1 Eylül 1939'da Hitler'in Polonya'yı işgali, iki gün sonra ise İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşı'nın fitili ateşlendiğinde,

Türkiye'nin en büyük emeli ve dış politikasını şekillendiren temel etken, bu savaşın dışında kalabilmesi ve bunu başardı da... Ancak savaştan uzak kalma konusunda ne denli başarılıysa savaşın neden olduğu ekonomik krizi atlatabilme konusunda o denli başarısız oldu.

Savaş Türkiye'de; başta temel tüketim maddeleri olmak üzere pek çok ürünün fiyatının korkunç şekilde artması¹, pek çok malın piyasadan çekilmesi, buna bağlı olarak gelişen bir karaborsacılık faaliyeti ve elbette ki geçim darlığı olarak kendini hissettirdi². Ortaya çıkan bu derin ekonomik krizden en fazla etkilenen kesim ise yoksul aileler ve onların çocukları oldu. Bu aileler için yaşam her geçen gün daha fazla güçleşirken bunların çocukları da zamanla okuldan kopmaya ve sokaklarda çalışarak aile bütçesine katkı sağlamaya koyuldu. Böylece anası-babası belli olan ve fakat okul sıralarında olması gerekirken sokaklarda çalışan bir çocuk kütlesi ortaya çıktı. Bu, sokak çocukları meselesinin bir yönüydü. Diğer yönü ise kimsesiz sokak çocuklarıydı ki asıl tehlike teşkil eden ve çözümü daha güç olan grup da buydu.

Savaş yıllarında kimsesiz sokak çocuklarındaki artışın nedeni yine ekonomik krizdi. Zira ekonomik kriz sadece aileleri daha fazla yoksullaştırmakla kalmadı ayrıca aile kurumunu da sarstı. Nitekim savaş yıllarında Türkiye'deki boşanma vakaları, Cumhuriyet tarihinde o güne dek görülmedik rakamlara yükseldi³. Boşanmaların artması çoğu durumda anneyi, çocuklarını tek başına yetiştirmek zorunda bıraktı. Kadın, devletten etkili bir yardım göremediği için, bazı durumlarda, çocuğunu terketmek zorunda kaldı. Ay-

- 1 Örneğin savaşın başladığı yıl İstanbul'da; 1 ekme 9, 1 kg pirinç 30, 1 kg şeker 26 kuruşken; 1943 yılına gelindiğinde bu ürünler sırasıyla 39, 170, 324 kuruşa yükselmişlerdi (TÜİK, 2010, s. 494).
- 2 Nitekim 1938 yılı 100 olarak alındığında, 1943 yılına gelindiğinde Türkiye'deki "toptan eşya fiyat endeksi" 590'a, "tüketici fiyat endeksi" ise 322'ye yükselmekteydi (TÜİK, 2010, s. 553).
- 3 1940 yılında toplam boşanma sayısı 4027, bu sayının 15-60 yaşları arasındaki nüfusa oranı ise 0,044 iken; savaş yılları boyunca bu sayı ve oran giderek yükselmiştir. Nitekim 1945 yılında boşanma sayısı 6187'ye, 15-60 yaşları arası nüfusa oranı ise %0,061'e yükselmişti. Sayılar düşük görünse de 5 yıl içinde %50 oranında bir artışın gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca bu istatistiklerde kayıtdışı evliliklerdeki boşanma rakamları yansımamıştır. Bu tür evliliklerin daha ziyade sosyo-kültürel ve ekonomik durumları daha düşük ailelerde gerçekleştiği ve savaşın etkilerini en fazla bu tür ailelerin hissettiği düşünülecek olursa durum daha iyi değerlendirilebilir. İstatistik veriler için bkz., (TÜİK, 2010, s. 11,12,36).

rica savaşın yarattığı ekonomik bunalım evliliği maliyetli bir hale getirdiğinden, evlenme oranları düştü⁴ ve evlilik dışı ilişkilerde bir artış meydana geldi. Bu artış aynı zamanda bu tür birlikteliklerden doğan ve doğar doğmaz ya da bir müddet sonra sokağa terk edilen çocuk sayısında bir artışı da beraberinde getirdi (Metinsoy, 2007, s. 391, 392, 423.)

Böylece İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin belli başlı büyük kentlerinde, özellikle de İstanbul'da, sokaklarda çalışan ve/veya yaşayan sokak çocukları sorunu ortaya çıktı.

Sorunun Büyümesi

İstanbul'un, ülkenin en büyük ve iş olanakları en geniş kenti olması, bu yüzden de sürekli göç alması sorunun katlanarak büyümesine neden oluyordu. Nitekim İstanbul Valiliği'nden İçişleri Bakanlığı'na gönderilen bir rapora göre, sokak çocukları en çok, Anadolu'nun uzak köşelerinden iş bulmak umuduyla İstanbul'a akın eden işçi sınıfı arasında türemekteydi. (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 179.236.5, s. 2.)

İstanbul Belediyesi'nin konuyla ilgili yaptığı araştırma da bu görüşü destekleyen veriler içeriyordu. Nitekim araştırmaya göre savaşın birinci yılında İstanbul'da yaklaşık üç bin sokak çocuğu bulunmaktaydı ve bu çocukların sadece %10'u Trakya ve İstanbul doğumluydu. İstanbul sokaklarındaki çocukların %35'i Doğu Anadolu, %16'sı Karadeniz, %14'ü Orta Anadolu kökenliydi. Sokak çocuklarının; %32'si işçi, %16'sı küçük memur, %10'u seyyar satıcı, %10'u rençber, %10'u küçük sanat erbabı, %4'ü de lostracı ve berber, %4'ü çoban ve %2'si de arabacı çocuklarıydı. Sokak çocuklarının, en fazla işçi ailelerin çocukları arasından çıkıyor olmasının nedeni İstanbul'a yönelik yoğun göç dalgasıydı. Daha insanca bir yaşam umuduyla Anadolu'dan İstanbul'a göçen gençler burada genellikle ya iş bulamıyor ya da düşük ücretli ve istikrarsız işlerde çalışıyorlardı. Güçlülük geçimlerini

sağlayan bu gençler, evlenip de çocuk sahibi olunca ekonomik durumları daha da kötüleşiyordu. Sonuçta bu koşullar altında dünyaya gelen çocuk; bir müddet sonra ya ana ya baba ya da her ikisi tarafından birden terkediliyor ve sokağa düşüyordu. Ayrıca ebeveynlerin mahkûmiyeti ya da ölümü gibi sebepler de çocukların kimsesiz kalıp sokağa düşmelerine neden oluyordu. Memur çocukları ise; genellikle ölmüş ya da metres hayatı yaşadktan sonra ortadan kaybolmuş memurların çocuklarıydı (İstanbul'daki Kimsesiz Çocuklar, 1940).

İstanbul'daki kimsesiz sokak çocuklarının meskeni, gündüzleri; caddeler, köprü altları, yanmış binalar, cami avluları; geceleri ise sinema, tiyatro ve gazino kapılarının önüydü. Genellikle birkaç kişiden oluşan gruplar şeklinde kalıyorlardı (Öget, 1942, s. 2). İstanbul'da kamusal alanları giderek daha fazla "işgal eden" bu çocuklar; toplumsal vicdanı kanattığı gibi asayiş için de ciddi tehlikeydi. Zira bu çocuklar, içinde buldukları şartların zorlamasıyla, çoğu kez yaşamak için suç işlemek zorunda kalıyorlardı (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 174.201.6, s. 3, 6). Dönemin canlı tanıklarından ve sokak çocukları konusunda kapsamlı araştırmalar yapmış biri olan Dr. İbrahim Zati Öget'in bu konuda söyledikleri, savaş yıllarında Türkiye'deki sokak çocuklarının içler acısı durumunu acı bir şekilde ortaya koymaktaydı. Şöyle diyordu Öget:

"Çıplak ve sefil hırsız çocuk biliriz ki girdiği evden yalnız kendisine uyan bir elbise çalmış ve bunu giyerek sokağa fırlamış. Fakat kanun kendisini pençeleterek üzerindeki elbise ile tevkif edilmiştir. Serseri çocuk biliriz ki yaşı çok küçük, sekiz yaşında, arkadaşlarının teşvikile gece hırsızlık etmek üzere girdiği evde zavalcılık uyuyakalmış ve böylece tutulmuştur. Bütün bunlardan kimi mesul tutmak lazımdır? Anayı mı babayı mı aile efradını mı cemiyeti mi? Bence hepsini..."(Öget, 1942, s. 3).

Bir kere suç işleyen sokak çocuğu artık "mücrim çocuk" haline geliyor; bu çocuklar için özel mahkemeler ve ıslahevleri olmaması suça karışan çocuğu, bu suç ne kadar hafif olsa da, kurtarmayı ve yeniden topluma kazandırmayı neredeyse olanaksız hale getiriyordu.

Her ne kadar bu dönemde Çocuk Esirgeme Kurumu (ÇEK) ve Darülaceze gibi bazı gayri resmi kurumlar ülkedeki kimsesiz çocuklarla ilgilenmekteyse de bu kurumların gerek teşkilat yapıları, gerekse kadro ve

4 Örneğin 1935 yılında bekarların nüfusa oranı %18.2'ye 1945 yılına gelindiğinde bu oran %23'e yükselmişti. (TÜİK, 2010, s. 16). Bu durum, nüfusunu arttırma gayretinde olan Türkiye'de bir takım endişelere dahi neden olmuş, hatta belli bir yaşa geldiği halde evlenmeyen vatandaşlardan "bekarlık vergisi" adıyla olağanüstü bir vergi alınması dahi gündeme gelmiştir. Dönemin milletvekillerinden Sırrı İçöz, savaş yıllarında, ilki 1940 ikincisi 1944'de olmak üzere iki defa bu kanun teklifini TBMM'ye sunmuş ancak teklif kabul edilmemiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Özer, 2013, s. 173-191).

bütçeleri bu devasa sorunla mücadele edebilmek için yeterli değildi (Metinsoy, 2007, s. 391). Nitekim ÇEK faaliyet raporlarına yansıyan bilgilere göre kurum 1941 yılında sadece 151 kimsesiz çocuk kabul edebilmişti (ÇEK, 1942, s. 9). Aynı yıl Darülaceze'de kalan kimsesiz çocuk sayısı ise 173'tü (Önen, 1941, s. 5).

Hayırseverlerin maddi-manevi destekleriyle başlatılan girişimler de yetersiz kalıyor, istenilen sonucu vermiyordu. Örneğin Doktor Kazım Zafir isminde bir hayırseverin girişimi ve İstanbul Belediyesi'nin yıllık 30 bin liralık tahsisatıyla açılmış olan "Kimsesiz Çocukları Kurtarma Yurdu"nun kontenjanı sadece 75 kişiydi (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 174.201.6, s. 1).

Sokak çocukları sorununun kökten çözülebilmesi ancak devletin; bu çocukları sokaktan kurtaracak mali kaynak tahsis etmesi, doğrudan kendine bağlı, geniş bütçeli, bol kadrolu kurumlar yaratması ve bu kurumlar aracılığıyla soruna sistematik şekilde eğilmesi ile mümkündü. Aslında bu gerçek dönemin siyasetçileri tarafından da bilinmekteydi. Nitekim savaş yıllarında Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığı görevini yürütmüş ve eğitim ve kültür alanında önemli işlere imza atmış bir isim olan Hasan Ali Yücel konuyla ilgili olarak Başbakanlığa gönderdiği bir raporda şöyle diyordu:

"Kimsesiz çocukların terbiyesi gibi yurdun heyet-i umumiyesine şamil olan önemli bir işin mahdut (dar) kadrolu bir veya birkaç müessesese ile halledilemeyeceği ve bu gibi masraflı müesseselerin bir vilayet bütçesile yaşıtılmalarına maddi imkan bulunmadığı yüksek makamlarınızca da malumdur. İctimai bünyemiz için bir tehlike teşkil eden kimsesiz çocukların terbiyelerini ve aynı zamanda kendilerinin sanayii ve maadin işlerinde istifade edilir birer unsur olarak yetiştirilmelerini temin için yurdun muhtelif yerlerinde geniş kadrolu müteaddit (çeşitli) müesseselere ihtiyaç vardır. Hususi idare ve Belediye bütçeleriyle şimdiye kadar başarılabilen ve bundan sonra da başarılabilmeyeceği şüphesiz bulunan bu işin ancak Hükümetçe alınacak esash tedbirlerle hal edilebileceği kanaatinde bulunduğumu arz eder, derin saygılarımı sunarım." (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 174.201.6, s. 2).

Ancak maalesef Hasan Ali Yücel'in bu teklifi pek de dikkate alınmadı ve rapordaki önerileri yerine getir-

mek yerine sorunu kolluk güçleriyle çözmeye yoluna gidildi. Nitekim savaşın ilk yıllarında; İstanbul'da serserilik, dilencilik, yankesicilik, hırsızlık yaparak yaşamını sürdüren sokak çocuklarının polis marifetiyle toplatılmaya başlandı (Serseri Çocuklar, 1941). İstanbullu olmayanların memleketlerine gönderilmesi, ailesi olanların belirlenerek kefaletle ailelerine teslim edilmesi gibi türlü yöntemler denendi (Metinsoy, 2007, s. 418). Bu tür yöntemler, sorunu çözmekten ziyade sorunu görünür olmaktan çıkarmaya yönelik önlemlerdi ve elbette ki başarısızlığa mahkumdu. Çocuğu sokağa düşüren nedenler ortadan kaldırıl(a)madığı için sonuç da değişmiyordu ve kısa süre içinde çocuk yeniden sokağa dönüyordu⁵.

Sonuçta savaşın ilerleyen yıllarında İstanbul'daki sokak çocukları meselesi giderek büyüdü. Sorun öyle bir noktaya vardı ki İkinci Dünya Savaşı üçüncü yılını doldurduğunda, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü meseleye doğrudan el atmak gereği duydu. 1942'nin Haziran ayında, sokak çocukları sorunu konusunda kendisiyle görüşmek isteyen ÇEK Üyelerinden Dr. Fethi Erden'i kabul eden İnönü; bu görüşmenin ardından, sorunun çözümü için başta Başbakan olmak üzere tüm yetkililere gerekli talimatı verdi. Ayrıca ÇEK'in de İstanbul sokaklarındaki çocukların sayıları, ailevi durumları, hangi sebeplerle sokağa düştükleri konularını derinlemesine bir şekilde araştırmasını emretti. Bu araştırma sürecinde devletin ilgili birimleri, ÇEK'e yardım edecekti (ÇEK İstanbul Merkezi, 1943, s. 3, 4).

Böylece sokak çocukları sorunu konusunda II. Dünya Savaşı döneminde devam edecek olan çözüm arayışları ve konuyla ilgili geliştirilecek olan projeler silsilesi de başlamış oldu.

"İstanbul Serseri ve Satıcı Çocuklar Projesi"

İnönü'nün talimatı üzerine ÇEK tüm şubeleriyle çalışmaya koyuldu. Öncelikle sokak çocuklarının şahsi ve ailevi durumlarını belirlemek amacıyla "tahkikat fişleri" hazırlandı. Fişler; "çocuğun durumu", "ana ve babanın durumu" ve "ailenin durumu" olmak üzere üç bölümdü. Birinci bölümde 19, ikinci bölümde 18 ve üçüncü bölümde 8 olmak üzere toplam 45 soru

5 Örneğin İstanbul'da 10 ay içinde toplanarak, memleketlerine gönderilen, ailelerine teslim edilen 1290 sokak çocuğunun hemen hepsi kısa sürede İstanbul sokaklarına geri dönmüşlerdi (Kesler, 1943, s. 3)

vardı. Bu fişler aracılığıyla; sokak çocuklarını ve bunların yaşadığı ortamı her yönüyle ortaya koymak, sokağa düşme nedenlerini belirlemek ve böylece Türkiye'deki sokak çocuklarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapabilmek hedeflenmekteydi. (Sarıkaya ve Çavuşoğlu, 2014, s. 1).

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra ÇEK İstanbul Şubesi, İstanbul Polis Teşkilatı ve Milli Eğitim Müdürlüğünün ortaklaşa çalışmasıyla İstanbul'daki sokak çocukları "fişlenmeye" başlandı. Şehir; "İstanbul mıntıkası", "Kadıköy mıntıkası" ve "Beyoğlu mıntıkası" olmak üzere üç bölgeye ayrıldı. İstanbul, aylarca sokak sokak tarandı. "Yakalanan" çocuklar ilgili bölgedeki karakollara götürülerek her biri için ayrı ayrı tahkikat fişi dolduruldu. Tahkikat fişi doldurulan çocuğun vesikalık fotoğrafı da çekiliyor ve fişe ekleniyordu. Bunun için İstanbul'da pek çok seyyar fotoğrafçısıyla anlaşılıyordu. Bu işlemler tamamlandıktan sonra "sokak çocuğu"na ÇEK tarafından hazırlanan bir "kontrol rozeti" veriliyor ve serbest bırakılıyordu. Çocuklardan bu rozetleri yanlarında taşımaları, kaybetmemeleri ve polis sorduğunda göstermeleri isteniyordu. (Altürk, 1943, s. 3).

1943 yılı Nisan ayına gelindiğinde ÇEK tarafından İstanbul'da yapılan taramalar bitirildi. Böylece İstanbul sokaklarında yaşayan 5-17 yaş aralığındaki 2848 çocuğun⁶ durumu kayıtlara geçirildi ve bu çocuklarla ilgili istatistiksel veriler elde edildi. Buna göre 2848 adet çocuktan, 332'si kız, 2.516'sı erkekti. Başka bir ifadeyle İstanbul sokaklarında serseri bir halde dolaşan çocukların %88'i erkek ve %12'si kız çocuğuydu. Bu çocukların % 48'i 10 yaşından büyük çocuklardı. Etnik kökenlerine göre % 94'lük bir oran ile Türk çocukları, sokak çocukları arasındaki en büyük oranı oluşturmaktaydı. Kayda geçirilen sokak çocukları genellikle dilencilik (%29) ve hamallık (%22) yaparak yaşamlarını idame ettiriyorlardı. Bu çocukların büyük bir kısmı ya okula hiç gitmemiş, ya da okulu yarıda terk etmişti. İlkokulu bitirenlerin oranı sadece %8'di (Sarıkaya ve Çavuşoğlu, 2014, s. 2).

Tahkikat fişlerinin değerlendirilmesi ve istatistiklerin çıkarılmasından sonra ÇEK tarafından "İstanbul

Serseri ve Satıcı Çocuklar Projesi" hazırlandı⁷. Proje; sokak çocukları, onları sokağa düşüren sebeplere göre dokuz ayrı kategoriye ayrılmıştı. Bu sebepler incelendikten sonra ise sokak çocukları sorununu çözmek için üç alternatif yol öneriliyordu.

Birinci yol, eldeki mevcut olanaklardan yararlanarak alınacak önlemlere ilişkindi. Buna göre sokak çocukları; sokakta yaşayanlar ve ailesine katkı sağlamak amacıyla sokakta çalışanlar olmak üzere iki gruba ayrılacaktı. Kurtarılması öngörülen hedef kitle ise ikinci gruba girenlerdi. Bu çocuklar hiçbir kayıt ve şarta tabi olmadan yatılı okullara yerleştirilecek ve eğitimlerine devam etmeleri sağlanacaktı. Bu iş; pansiyonlu okulların ödeneğinin bir miktar arttırılması ve bu okullarla ilgili yasaya ek bir madde konulmasıyla başarılabilirdi. Bu yola gidilirse, serseriliği ve dilencililiği meslek edinmiş çocuklar olmasa dahi, aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla sokağa düşmüş çocuklar "kurtarılabilir", okumaları sağlanabilirdi.

İkinci yol az para harcanarak alınacak önlemleri kapsıyordu. Bu çerçevede öncelikle İstanbul'da Valiliğe ve Belediyeye bağlı bir "Çocuk Kurtarma Bürosu" kurulması ve ardından da sokak çocuklarının İstanbul'daki fabrika ve ticarethanelere yerleştirilmeleri önerilmekteydi. Ancak çocuklar, bu tür müesseselere yerleştirilmeden önce Darülaceze'de bir ıslah devresi geçirmeliydi. Bu devre sırasında çocukların ruhsal durumları, sanatsal yetenekleri ve kötü huylarından vazgeçip geçmeyecekleri incelenecekti. Bu incelemeden sonra çocuklar kendileri için uygun görülen işyerlerine dağıtılacaktı. Dağıtım yapıldıktan sonra sokak çocuğu çalıştırmayı kabul eden her müessese, kabul ettiği çocuğun maddi ve manevi durumu ile yakından ilgilenerek Çocuk Kurtarma Bürosu ile sürekli irtibat halinde olacaktı. Bu çocuklara küçük bir ücret verilecekti. Görevini terk eden, kaçan ve ıslah olmayacakları kanaati uyanan çocuklar Yeşilköy'deki Kurtarma Yurduna veya bu iş için özel olarak kuru-

6 Bu sayı, yapılan taramalarda yakalanarak kayda geçirilen çocukların sayısını yansıtmaktaydı. Gerçek sayı, bu rakamın üstünde olsa gerektir.

7 Bu projeye temel olan rapor, Prof. Dr. Birsan Gökçe tarafından sadeleştirilerek ve özetlenerek yayınlanmıştır. Bkz., (Gökçe, 1955, s. 110-113). Ayrıca Makbule Sarıkaya ve Turgay Çavuşoğlu da aynı raporun kapsamlı bir özetini yayınlamışlardır. Bkz., Sarıkaya, Makbule - Çavuşoğlu, Turgay, "İstanbul Serseri ve Satıcı Çocuklar Projesi", http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=68&Itemid=86.

Biz, raporun orijinaline, tüm aramalarımıza rağmen ulaşamadığımızdan bu iki kaynaktan yararlandık.

lacak başka bir ıslah kurumuna yerleştirilecekti. Çocuk Kurtarma Bürosu'nun uygulayabileceği bir diğer yöntem ise sokak çocuklarını zengin aileler yanına evlatlık olarak yerleştirmektir. Ancak evlatlık almak isteyen aileler; çocuğa kötü muamelede bulunmama-yı taahhüt ve ayrıca büronun habersiz denetimlerini kabul etmeliydi.

Rapordaki son alternatif yol ise "çok para sarfederek alınacak önlemler"i kapsıyordu. Bu önlemlerin başında "ıslahhaneler" geliyordu. Islahhanelerin amacı sokağa düşmüş çocukları başıboşluktan kurtarmak, onlara, eğilimlerine ve yeteneklerine göre, ülkenin ihtiyaç duyduğu küçük sanatları öğretmek ve birer zanaatkar olarak yetişmelerini sağlamaktı. Islahhanelerde bu amaç için "A, B, C ve D olarak isimlendirilen dört ayrı "pavyon" kurulacaktı. Bu birimlerin ilki olan "A Pavyonu", sokaktan toplanan çocukların ilk yerleştirileceği pavyondur. Bu ilk evrede, sokak çocuğunun rehabilite edilmesi ve öğrenim görmeye hazır hale gelmesi sağlanacaktı. Bu ilk evreyi başarıyla tamamlayan çocuk sırasıyla diğer "pavyonlara" gönderilecek nihayet "D Pavyonu"na geldiğinde tüm kötü alışkanlıklarından kurtulmuş ve olumlu davranışlar kazanmış olacaktır. En son yerleştiği "D Pavyonu"nda ise yeteneğine göre bir meslek edinmesi sağlanacaktı. Böylece ıslahhaneye yerleştirilen sokak çocuğu, toplam üç ila dört yıl arasında değişen bir sürenin sonunda meslek sahibi ve iyi bir vatandaş olarak topluma dönmeye hazır hale gelecekti.

Sokak çocuklarının niceliği ve niteliği ile ilgili ayrıntılı verilere dayalı olarak hazırlanan "serseri ve satıcı çocuklar projesi"; İstanbul'daki sokak çocukları sorununun çözümünü için atılacak büyük ve önemli bir adım olabilmeli. Ancak ne yazık ki bu proje yaşama geçirilemedi.

"Devlet Çiftlikleri Projesi"

ÇEK'in hazırladığı projeye yaklaşık aynı tarihlerde İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar da; İstanbul'daki sokak çocuklarıyla ilgili bir rapor hazırlamış ve Başvekaletine sunulması istemiyle, Dahiliye Vekaleti'ne göndermişti. 12 Nisan 1943 tarihli bu raporda Kırdar, sokak çocukları sorununu ikiye ayırarak çözüm önerilerini sıralıyordu.

Ona göre bu sorunun birinci yönü sokağa yeni çocukların düşmesini engelleyecek tedbirleri almaktır. Bunun için de bu tür çocukların aile yapısı incelenmeli bu işle görevlendirmek üzere "çocuk zabıtası" ve

"çocuk bürosu" kurulmalıydı. Çocuk zabıtası, sokaklardaki çocukları ve varsa bunların ailelerini belirleyecek, her bir çocuk için ayrı ayrı fişler hazırlayarak bunları çocuk bürosuna gönderecekti. Çocuk bürosu ise bir yandan bu tür çocukların ailelerine maddi yardımlarda bulunacak diğer yandan da bu ailelerin, çocuklarını tekrar sokakta çalışmaya göndermemeleri için hukuki çalışmalar yürütecekti (BCA, MGМК, FK: 030.10.0.0, Y.No: 179.236.5, s. 2, 3).

Sorunun ikinci yönü ise, sokağa düşmüş ve gerçekten kimsesiz olan çocuklardı. Kırdar bu çocuklar için, şehirlerden uzak iklimi müsait ve toprağı verimli yerlerde "çocuk kolonileri" kurmayı önermekteydi. Kurulacak çocuk kolonileri için hükümet bir defaya mahsus olmak üzere döner sermaye verecekti. Bu sermaye ile kolonilerde çeşitli iş atölyeleri açılacak, tarım yapmak için alet-edevat alınacaktı. Buradaki çocuklar ziraat, hayvancılık, dülgerlik, terzilik, kunduracılık gibi meslekler öğrenecek ve bu sahalarda üretim yapacaklardı. Böylece koloni üretici bir hale girecekti. Kırdar raporunda, bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma programı ve talimatnamenin hazırlanmakta olduğunu bildırıyordu. Koloninin adını "Metruk Çocuklar Kolonisi" olarak düşünen Kırdar, bu işin devletin çeşitli şubelerini ilgilendirdiğini; bütçe, idare, denetim açılarından çeşitli Bakanlıkların işbirliğine gereksinim olduğunu ifade ediyordu. Buna göre; 5-7 yaş aralığındaki çocuklar ve bu yaş aralığında olmamakla birlikte zeka özürlü çocuklar için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, ilköğrenim çağındaki çocuklar için Eğitim Bakanlığı, küçük suçlara bulaşmış çocukların hukuki ve toplumsal durumu ile Adliye Bakanlığı ilgilienmeliydi⁸ (BCA, MGМК, FK: 030.10.0.0, Y.No: 179.236.5, s. 4).

Tüm bu çalışmalar ve bu çalışmalara dayanarak hazırlanan raporlardan sonra çeşitli Bakanlıkların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyonunda sadece bakanlık temsilcileri değil, Doç. Dr. Behice Boran ve Niyazi Berkes gibi dönemin önemli sosyologları da vardı. İlk toplantısını 14 Nisan 1943'de yapan komisyon, sokak çocuklarının; okul çağında olan ve olmayan, bedensel ya da zihinsel yönden bir sakatlığı bulunan ve bulunmayan olmak üzere sınıflandırılmalarına ve her bir grup için ayrı ayrı projeler hazırlanmasına karar verdi (Kimsesiz ve Metruk Çocukların Himayesi, 1943).

8 Kırdar'ın raporundaki öneriler bu tarihlerde köy çocuklarını öğretmen olarak yetiştirmek amacıyla kurulan ve kendine yeter birer kurum olmaları doğrultusunda teşkilatlandırılan "köy enstitüleri" uygulamasını çağırıştırmaktadır.

Bu tarihlerde sokak çocukları sorunu TBMM'de de ele alınmaya başlandı. Nitekim 1943 yılı bütçe görüşmelerinde, çocuk meselesi ile yakından ilgilenen isimlerden biri olan Kazım Karabekir, bütçeye kimsesiz çocuklar için sadece 75 bin liralık bir ödenek konulmasını eleştirerek bu rakamın sembolik bir anlam ifade ettiğini söyledi. Ardından, gazetelerde çizilen pembe tablonun gerçeklerle örtüşmediğine vurgu yapan Karabekir; "Teşkilatlıyız, Çocuk Esirgeme Kurumumuz var, Kızılayımız var" gibi cümlelerin avuntudan ibaret olduğunu, bu kurumların mevcut teşkilat yapısı ve bütçeleriyle bu önemli sorunu çözmelerinin imkansız olduğunu dile getirdi. Karabekir'e göre bu kurumlar "ancak onlara entari giydirmek veyahut 30-40 çocuğa yemek yedirmek gibi fantezi şeklinde iş yapabilirler"di. İstanbul'daki Çocuk Esirgeme Kurumunda yaklaşık 240 çocuk olduğunu, dile getiren Karabekir, yalnız İstanbul'da beş binin üzerinde sokak çocuğu varken bu rakamların hiçbir anlam ifade etmediğini söyledi. Karabekir'e göre sokak çocuğu sorunu bir Devlet işiydi ve Devlet bu sorunu; "teşkilatlı, donanımlı ve geniş bütçeli bir şekilde" çözmekle yükümlüydü. Sokak çocuklarına yardım etme işi; zengin vatandaşların lütfuna, iyiliğine, yardımseverliğine değil; toplumsal bir sorumluluk düşüncesine ve dolayısıyla da Halkçılığa dayanmalıydı. Karabekir'in bu sorunun çözümü konusundaki önerisi ise; toprağı verimli iklimi müsait birkaç yerde bu çocuklar için köyler kurulması ve buralarda bu çocukların üretici hale getirilmeleri idi (TBMMZC, 1943, s. 170, 171).

Aynı tarihlerde basında da sokak çocukları sorununun çözümü için "Devletin Eli"nin şart olduğunu belirten yazılar çıkmaya başladı. Örneğin 19 Nisan 1943 tarihli Akşam Gazetesi'nde Şevket Rado şöyle yazıyordu:

"Serseri çocuk, kendisini koruyan, elinden tutan herkesi kaybettiği içindir ki ortada kalmış, köprü altına, çeşme yalağına düşmüştür. Onu oradan alacak ve selamet yoluna çıkaracak olan en kuvvetli ve süreklî el Devletin elidir" (Rado, 1943, s. 2).

İstanbul'daki sokak çocukları sorununun çözümü için sunulan raporlar, toplanan komisyonlar, yapılan çalışmalar nihayet meyvesini verdi ve 1943 yılında Ziraat Bakanlığınca "Devlet Çiftlikleri" adıyla bir proje hazırlandı. Başvekaletle sunulan ve onayı alınan bu proje 1943 yılı boyunca ve sonrasında gündemi epeyce meşgul edecekti.

Projeye göre, sokak çocuklarını barındırmak ve bunları ziraatçı olarak yetiştirmek üzere, iklimi ve toprağı uygun yerlerde çiftlikler kurulacaktı. Bu çiftliklerin biner kişi kapasiteli olması planlanmıştı. Çiftliklere; bulaşıcı bir hastalığı, zihinsel ve/veya bedensel bir özrü bulunmayan 10 yaşından büyük kimsesiz kız ve erkek çocukları alınacaktı. Kurulacak çiftlikler aracılığıyla hem bu çocuklar sokaklardan kurtarılacak hem de buralarda zirai üretim yapılacaktı. Böylece çocuklar, beslenmeleri için gerekli üretimi kendi çalışmaları sayesinde elde edecekleri gibi ziraat işlerini de bizzat bu üretim süreci içinde öğrenecekler ve bu sayede birer meslek sahibi olacaklardı⁹ (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 185.274.10, s.1).

Kısa bir süre sonra konuyla ilgili önemli bir adım atıldı ve Devlet Çiftliği kurmak üzere yer belirleme çalışmaları başladı. Nitekim 16 Haziran 1943'te Ziraat Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu imzasıyla Başbakanlığa gönderilen bir yazıda; ilk Devlet Çiftliğinin, "iklimi ve toprağı ziraata müsait bulunan, nüfus yoğunluğu az olan ve ortasından Murat Nehri akan Muş Ovası'nda kurulması" teklif ediliyor, ovada hazineye ait ve çiftlik olmaya müsait boş arazi bulunduğu bildiriliyordu. Yazıda ayrıca çiftlik binalarının yapılması, karyola, yatak, yorgan, mutfak eşyası vb. demirbaşların alınması için ilk etapta acilen bir milyon lira ödeneğe ihtiyaç olduğu bunun için Ziraat Bakanlığının bütçesine ödenek konulması isteniyordu (BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 185.274.10, s.1,2).

Devlet Çiftlikleri projesi kamuoyunda da olumlu tepkiler aldı. Nitekim 3 Aralık tarihli Akşam Gazetesi'nde Ziraat Bakanlığının, çok yerinde bir kararlar, yurdun değişik yerlerinde Devlet Çiftlikleri kurmak ve kimsesiz sokak çocuklarını toplayarak bu çiftliklerde yetiştirmek üzere bir proje hazırladığından bahsediliyordu (Serseri Çocuklar Ziraat İşlerinde Çalıştırılacaklar, 1943). Bu haberden kısa süre sonra ise gazetelerde konuyla ilgili daha ayrıntılı yazılar çıkmaya ve uygulamanın içeriği belirginleşmeye başladı. Gazetelere yansıyan haberlere göre, Devlet Çift-

9 Elimizdeki belgeye göre bu rapor başbakanlığa sunulmuş ve projeye onay da verilmiştir. Ancak belgeye ekli olarak bulunması gereken rapor maalesef yoktur. Yukarıdaki bilgiler, Haziran ayında yazılan ikinci bir belgeye yansıyan bilgilerdir. Arşivdeki dosya birleştirme çalışmaları sırasında maalesef bir takım belgeler, raporlar başka dosyalarla birleştirilmekte ve bulunması imkansız hale gelmektedir. Bu durum zaman zaman araştırmacıları bilgi kırıntılarından bütüne ulaşmaya çalışmak zorunda bırakmaktadır.

likleri Muş, Urfa ve Ağrı'da kurulacak ve biner çocuk kapasiteli olacaktı. Bu iş için bir milyon lira ödenek ayrılmıştı. Çiftliklere yurdun her yanından çocuk kabul edilecekti fakat öncelik İstanbul'da olacaktı. Bu çerçevede ilk etapta İstanbul sokaklarındaki 6 ila 16 yaşlarındaki kimsesiz sokak çocukları toplatılacak ve Devlet Çiftliklerine sevk edilecekti. Çiftliğe alınan çocuklardan ilköğrenim çağında olanların eğitimlerini tamamlamaları sağlanacak, daha sonra evlenme yaşına gelinceye kadar çiftliklerde çalıştırılacaklardı. Bu çalışma karşılığında küçük bir ücret de alacaklardı. Fakat bu ücret doğrudan verilmeyip kendileri adına "teçhiz sandığı"nda biriktirilecekti. Evlenme çağına geldiklerinde ise kendileri gibi çiftlikte yetişen bir genç kızla evlendirilecekler, bunlara devlet arazisinden toprak verilecekti. Teçhiz sandığında biriken para ise kendilerine verilen bu arazi üzerinde zirai üretim yapabilmeleri için gerekli alet-edevatın alımı için kullanılacaktı (Kimsesiz Çocuklar Devlet Çiftliklerinde Yetiştirilecekler, 1943).

1944 yılının Şubat Ayı içinde dönemin Ziraat Bakanının Vakıf Gazetesi'ne verdiği demeç, Devlet Çiftlikleri konusunu biraz daha aydınlattı. Bakan Bey verdiği demeçte, o güne kadar basında çıkan haberlerin aksine çiftliklere; ilköğrenim çağındaki çocukların değil, bu çağı geçmiş olan çocukların yani sadece 10 yaş üzeri çocukların alınacağını bildiriyordu. Zira ilköğrenim çağındaki çocuklarla ilgilenmek Ziraat Bakanlığının işi değildi. Alınacak bu çocuklara tamamen uygulamalı bir eğitim verilerek iyi birer çiftçi olmaları sağlanacak büyüdüklerinde ise "yer-yurt" sahibi olmaları için devlet yardım edecekti. Bakan Beyin demecine göre, çiftliklerden ilki Urfa'da kurulmaya başlanmıştı ve 1944 yılı ilkbaharında ilk sokak çocukları grubu çiftliğe yerleştirilecekti (Kimsesiz Fakir Çocuklar Ziraat İşlerinde Nasıl Çalıştırılacak, 1944).

Ancak tüm bu haberlere, demeçlere, raporlara, projelere rağmen sokak çocukları sorunu ile ilgili somut adımlar atıl(a)madı. Nitekim 5 Kasım 1944'te toplanan CHP Fatih İlçe Kongresi'nde gündeme gelen dileklerden biri, sokak çocuklarının biran evvel Anadolu'da kurulması planlanan Devlet Çiftliklere sevk edilmesiydi (Parti Kaza Kongreleri Dün Başladı, 1944). Dönemin sosyoloji doçentlerinden ve sokak çocuklarıyla ilgili çeşitli komisyonlarda üyelik yapmış biri olan Niyazi Berkes bu durumu şöyle özetliyordu:

"...Bu meseleyi incelemek ve küçük çocukları korumak yollarını göstermek maksadıyla bazen komisyonlar kurulduğu da oluyor. Maalesef bunların çalışmaları devamlı ve esash bir şekilde olmadıktan başka, tavsiye ettikleri şeyler üzerine yürünerek fiiliyat sahasına geçildiği de görülmüş değildir." (Berkes, 1944, s.3).

Savaşın Sonu ve Sokak Çocukları

Tüm bu gelişmeler yaşanırken İkinci Dünya Savaşı da artık sona ermek üzereydi. Müttefik kuvvetler her cephede zaferler kazanıyordu. Savaşın başından itibaren müttefik yanlısı fakat savaştışı bir tutum sergileyen Türkiye, savaşın sonlarına doğru Mihver devletleriyle tüm ekonomik ve siyasi ilişkisini de kesmişti. Nihayet Şubat 1945'te toplanan Yalta Konferansı'nda Müttefiklerin; kurulacak olan Birleşmiş Milletler Örgütü'ne sadece 1 Mart 1945'e kadar Almanya'ya savaş açmış olan ülkelerin katılabileceğini açıklamasının ardından Türkiye, Şubat ayı sonlarında Almanya'ya savaş ilan etti.

Bu arada CHP Parti Grubunda, sokak çocukları sorununun çözümü ile görevli olmak üzere 22 üyeden oluşan bir komisyon kurulmuş ve çalışmalara başlanmıştı (Parti Grubunda, 1944). Parti Grubu Komisyonu, yaklaşık beş aylık bir sürenin ve yapmış olduğu 15 toplantının sonunda, çalışmalarını tamamlayarak kapsamlı bir rapor hazırladı ve 25 Mayıs 1945'te Meclis Başkanlığına sundu¹⁰. Rapora göre; sokak çocuklarını kurtarma işine öncelikle büyük şehirlerde başlanmalıydı ve bu işi Devlet üzerine almalıydı. Zaten bugüne kadar bu sorunun çözülememesinin nedeni de Devletin doğrudan işe el atmamasıydı. Raporda, sorunun çözümü için atılacak adımları belirleme ve teşkilatı kurma görevini Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın üstlenmesi öngörülüyordu. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, bir genel müdürlük veya konuyla ilgili bir şube müdürlüğü kurmalı ve teşkilatlandırılmalıydı. Raporda ayrıca merkezde kurulacak teşkilatın nasıl çalışacağı ve bu teşkilatın alt birimle-

10 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğunda olması gereken ve katalog kayıtlarında 490.1.0.0. fon kodu ve 266.1061.2 yer numarası ile kayıtlı gözükken bu rapor, arşivdeki bir başka dosya birleştirme çalışmasında yok olmuştur. Hangi dosya ile birleştirildiği arşiv çalışanlarınca da bilinemediğinden raporun orijinaline ulaşma olanağı bulunmamıştır.

ri de ayrıntılı olarak açıklanıyordu. Son bölümde ise “komisyonun teklifi” vardı. Bu teklifle; kimsesiz, bakımsız ve aylak çocukların korunma ve yetiştirilmesi hakkında sekiz maddeden oluşan bir kanun tasarısı sunulmaktaydı. (Çavuşoğlu vd. 2014, s. 1-3).

Basına yansıyan haberlerden anlaşıldığı kadarıyla aynı rapor 26 Haziran 1945’te toplanan CHP Meclis Grubunda da görüşüldü. Grupta söz alan dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Sadi Konuk, raporun hükümetçe incelenmesi için süre istedi ve bu teklif kabul olundu (Parti Grubunda, 1945).

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan da yaklaşık altı yıldır büyük acılara sebebiyet veren savaş nihayete ermek üzereydi. Nitekim Mayıs 1945’te Almanya teslim olmuş ve Avrupa cephesi kapanmıştı. Aynı yılın Ağustos ayında Japonya’nın da kayıtsız şartsız teslim olmasıyla II. Dünya savaşı son buldu. Savaş sona erdiğinde, sokak çocukları sorunu ile ilgili komisyonlar hala çalışıyor(!), hükümet ise aylar önce konuyla ilgili kendisine sunulmuş olan kanun tasarısını incelemeye devam ediyordu(!). Bu tarihlerde Akşam Gazetesi yazarlarından Şevket Rado bu durumu alaycı bir şekilde şöyle dile getiriyordu:

“...Fakat bu işle (sokak çocukları sorunu Y.N) meşgul olur ve başarır gibi görünmekten kendimizi alamıyoruz. Komisyonlar toplanıyor, incelemeler yapılıyor. Serseri çocuklara hala sokaklarda adım başı rastlamanız, bu işle meşgul olan komisyonların çalışmalarına dair gazetelerde bir ay evvel çıkan haberlerden sonra bu iş halloldu, bitti sanırsınız.” (Rado, 1945, s. 2).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı’nı “kazasız-belasız” atlattığına başaran Türkiye, bu savaşın neden olduğu ekonomik sarsıntılardan yakasını kurtarmayı ise başaramamış, bu sarsıntılara bağlı olarak ortaya çıkan pek çok sorunla mücadele etmesi gerekmiştir. Bu sorunlardan en önemlilerinden biri olan sokak çocukları, bu dönemde ülkenin kanayan bir yarası halini almıştır. Bu yara özellikle İstanbul’da çok daha derindir. İstanbul caddelerinde, köprü altlarında, metruk binalarda sefalet içinde yaşamlarını sürdürmeye çalışan, sıklıkla suç işleyen bu çocuklar; bir yandan kamusal yaşam için bir tehdit unsuru haline gelirken diğer yandan

da toplumsal vicdanı kanatan bir soruna dönüşmüşlerdir. Hal böyle olunca İstanbul’daki sokak çocukları meselesi; gerek dönemin basınında ve gerekse TBMM oturumlarında sıklıkla gündeme gelmiştir.

Savaşın devam ettiği yıllar boyunca İstanbul’daki sokak çocukları sayısı giderek artmış; konuyla ilgili onlarca yazışma yapılmış, komisyonlar kurulmuş ve çeşitli projeler üretilmiştir. Üretilen bu projelerin, uygulanabilirliği yüksek, rasyonel projeler olduklarını da söylemek mümkündür. Ancak yapılan yazışmalara, kurulan komisyonlara, üretilen projelere rağmen savaş yıllarında İstanbul’daki sokak çocukları ile ilgili somut hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Ülkenin ekonomik olanaklarının elverişsizliği, devlet bütçesinin “daha acil” alanlarda kullanılması tercihi, en önemlisi de bürokratik yapının hantallığı üretilen projelerin aşama geçirilmesine imkan vermemiştir.

Ancak yine de bu dönemde yapılan çalışmaların hiçbir sonuç vermediğini düşünmek haksızlık olur. Zira savaş dönemi içinde atılan adımlar geç de olsa meyvesini vermiş ve savaşın bitiminden yaklaşık iki yıl sonra “*Kimsesiz, Terkedilmiş ve Anormal Çocukların Korunması Hakkında Kanun Tasarısı*” TBMM Başkanlığı’na sunulmuştur. (BCA, MGMK, FK: 30.10.0.0, Y.No: 14.80.18, s. 5; TBMMZC, 1944, s. 1).

Mayıs 1948’de Meclis gündemine gelen tasarı nihayet bir yıl sonra, Meclis’in 23 Mayıs 1949 günlü genel oturumunda, oylamaya katılan 265 milletvekilinin oybirliğiyle, kabul edilmiştir (TBMMZC, 1945, s. 686). Kanunun kabulüyle, devlet ilk defa olarak kimsesiz çocuklar konusunda doğrudan sorumluluk üstlenmiş ve böylece II. Dünya Savaşı yıllarındaki en önemli toplumsal meselelerden biri olan sokak çocukları konusunda son derece önemli, büyük bir adım atılmıştır.

Kaynakça

Altürk, Z. V. (1943, 20 Haziran). İstanbul’un Serseri Çocukları Hakkında Bir Anket: Dr. Fethi Erden Faaliyeti Anlatıyor, Vakıf, s. 3.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Muameleat Genel Müdürlüğü Kataloğu (MGMK), Fon Kodu (FK): 030.10.0.0, Yer No (Y.No): 179.236.5.

- BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 174.201.6.
- BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 179.236.5.
- BCA, MGMK, FK: 030.10.0.0, Y.No: 185.274.10.
- BCA, MGMK, FK: 30.10.0.0, Y.No: 14.80.18.
- Berkes, N. (1944, 11 Ağustos). Başboş Çocuklar, Tan, s. 3.
- Çavuşoğlu, T. – Çetin, S. - Topçu, K. İlk Korunmaya Muhtaç Çocuklar Kanununun Çıkmasında ÇEK Raporu ve CHP Meclis Grubu Raporunun Et-kileri, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=68&Itemid=86.
- Çocuk Esirgeme Kurumu (ÇEK) (1942). Ondokuzuncu ve Yirminci Yıllar 1940-1941 İş Raporu. Ankara: Başvekalet.
- ÇEK (1947). ÇEK İstanbul Merkezi ile İlçe ve Bucaklarının 1945-46 Senesine Ait Mesai Hülusalari. İstanbul: Başvekalet.
- ÇEK İstanbul Merkezi (1941). 1940-41 Yılı Kongresinde Okunan Umumi Rapor. İstanbul: Halk.
- ÇEK İstanbul Merkezi (1943). 1942-1943 Yılı Kongresinde Okunan Umumi Rapor. İstanbul: Halk.
- Ennew, J. (1998). Sokak Çocukları ve Çalışan Çocuklar, Çiçek Öztekin (çev). Ankara: Pelin.
- İçli, T. (2009). Çocuk Suç ve Sokak. Ankara: Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- İstanbul'daki Kimsesiz Çocuklar. (1940, 5 Ekim). Akşam, s. 2.
- Kesler, S. (1943, 2 Nisan). Sokaklardaki Çocuklarla Savaşma Usulleri II, Tan, s. 3.
- Kimsesiz Çocuklar Devlet Çiftliklerinde Yetiştirilecekler. (1943, 26 Aralık). Vakit, s. 1.
- Kimsesiz Fakir Çocuklar Ziraat İşlerinde Nasıl Çalıştırılacak. (1944, 25 Şubat). Vakit, s. 1, 4.
- Kimsesiz ve Metruk Çocukların Himayesi (1943,16 Nisan). Vakit, s. 1.
- Metinsoy, M. (2007). İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, İstanbul: Homer.
- Öget, İ. Z. (1942, 1 Ekim). Serseri Çocuklar, Tan, s. 2.
- Önen, Y. R. (1941, 22 Ocak). Darülaceze, Vakit, s. 5.
- Özer, S. (2013). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bekarlık Vergisine İlişkin Tartışmalar, Akademik Bakış, 12, s. 173-191.
- Parti Grubunda. (1944, 20 Aralık). Vakit, s. 1, 4.
- Parti Grubunda. (1945, 27 Haziran). Akşam, s. 2.
- Parti Kaza Kongreleri Dün Başladı. (1944, 6 Kasım). Tanin, s. 3.
- Rado, Ş. (1943, 19 Nisan). Devletin Eli, Akşam, s. 2.
- Rado, Ş. (1945, 22 Kasım). Gibi Görünmek, Akşam, s. 2.
- Sarıkaya, M. – Çavuşoğlu, T. İstanbul Serseri ve Satıcı Çocuklar Projesi, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=68&Itemid=86.
- Serseri Çocuklar. (1941, 20 Kasım). Akşam, s. 3.
- Serseri Çocuklar Ziraat İşlerinde Çalıştırılacaklar. (1943, 3 Aralık). Akşam, s. 3.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (1943). Devre (D).7, cilt (c).2, Ankara: TBMM.
- TBMMZC (1944). D. 8, c. 11, Ankara: TBMM.
- TBMMZC (1945). D. 8, c. 19, Sıra Sayısı: 1/137, Ankara: TBMM.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2010). İstatistik Göstergeler 1923-2009, Ankara: TÜİK.